مەملىكەت بويىچە ئىجتىمائىي پەنلەر تۈرىدىكى مۇنەۋۋەر ئىلمىي ژۇرنال
3- ۋە 4- نۆۋەتلىك شىنجاڭ ژۇرنال مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن ژۇرنال
شىنجاڭ بويىچە ئىجتىمائىي پەن تۈرىدىكى مۇنەۋۋەر ئىلمىي ژۇرنال

ISSN 1005-5878

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى

ئىلمىي ژۇرنىلى

(پەلسەپە-ئىجتىمائىي پەن قىسمى)

新疆大学学报

JOURNAL OF XINJIANG UNIVERSITY

2009.3

ISSN 1005-5878
9 771005 587001

شىنجاڭ ئۇنۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى

(پەلسەپە ـ ئىجتىمائىي پەن قىسمى)

پەسىللىك ژۇرنال

باش مۇھەررىر

ئوسمان ئىسمايىل تارىم

مۇئاۋىن باش مۇھەررلەر

ئابدۇرۇسۇل كېچىكئاخۇن

قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى

بۇ سانىنىڭ مەسئۇل مۇھەررىرى

ئابدۇرۇسۇل كېچىكئاخۇن

مۇقىم سەھىپىلەرنىڭ مەسئۇللىرى

«غەربىي يۇرت مەدەنىيىتى تەتقىقاتى» نىڭ مەسئۇلى

ئوسمان ئىسمايىل تارىم

«سىياسىي، ئىقتىساد ۋە باشقۇرۇش ئىلمى تەتقىقاتى» نىڭ مەسئۇلى

مۇسا روزى

«تىل ۋە مەدەنىيەت تەتقىقاتى» نىڭ مەسئۇلى

تۇرسۇن ھوشۇر ئىدىقۇتى

«ئەدەبىيات تەتقىقاتى» نىڭ مەسئۇلى

ئابدۇرۇسۇل كېچىكئاخۇن

«قانۇن، تارىخ ۋە جەمئىيەتشۇناسلىق تەتقىقاتى» نىڭ مەسئۇلى

قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى

2009 ـ يىللىق 3 ـ سان

(ئومۇمىي 119 ـ سان)

بۇ سانىدىكى مۇندەرىجە ۋە قىسقىچە مەزمۇنلارنى

خەنزۇچىغا تەرجىمەقىلغۇچى: مادىيۇەن

ئىنگلىزچىغا تەرجىمە قىلغۇچى: جوش

رۇسچىغا تەرجىمە قىلغۇچى: زۇلھايات ئامانۇللا

بەت لايىھىلىگۈچى: ئەنۋەر مۇھەممەت

تەھرىر ھەيئەتلەر

ئابدۇكېرىم رەھمان بۇچى

ئازاد رەھمتۇللا سۇلتان

ئارسلان ئابدۇللا تەھۇر

ئابدۇقادىر جالالىدىن

ئابلىكىم ھەسەن

ئابدۇشۇكۇر موللاك يۇرچى

ئابدۇۋەلى ھامۇت

ئادىل مۇھەممەت تۇران

ئابدۇبەسىر شۇكۇرى

ئابدۇرۇسۇل كېچىكئاخۇن

ئاسىمە نىياز

ئەسەت سۇلايمان ئۇيغار

پەخىردىن ھىسامىدىن

چىمەن نەجمىدىن

دىلمۇرات ئۆمەر

راززاق تۆمۇر

راھىلە داۋۇت ئەلچىن

شېرىن قۇربان

غەيرەتجان ئوسمان ئۇتغۇر

قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى

كۇرەش مەھمۇتجان رەئىسى

كېرىمجان ئابدۇرەھىم

مۇختەر مەخسۇت

مۇھەببەت قاسىم

ئوسمان ئىسمايىل تارىم

ئۆمەر مەھمۇت

شنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى(پەلسەپە ـ ئىجتىمائىي پەن قىسمى)

30 ـ يىللىق 3 ـ سان(ئومۇمىي 119 ـ سان) 2009 ـ يىلى سېنتەبىر

بۇ ساندا

غەربىي يۇرت مەدەنىيىتى تەتقىقاتى

تارىخىي سېلىشتۇرما ئۇسۇل بىلەن «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تىكى سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلى توغرىسىدا ..... ئۆمەر داۋۇت (1)
ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ ھال كاتېگورىيىسى توغرىسىدا ... ئابدۇرېھىم راخمان (13)
مەكتىپىمىزنىڭ سىياسىي يېتەكچى ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنى قۇرۇلۇشىدا يېڭىلىق يارىتىش توغرىسىدا مۇلاھىزە ..... ئەركىن مۇھەممەتتۇرسۇن (20)
ئېكولوگىيىلىك مەدەنىيەت نۇقتىسىدىن دولان ئۇيغۇرلىرىنىڭ ناخشا ـ ئۇسسۇل سەنئىتىگە نەزەر ..... چىمەن نەجمىدىن (27)

سىياسىي، ئىقتىساد ۋە باشقۇرۇش ئىلمى تەتقىقاتى

شىنجاڭنىڭ مۇلازىمەت كەسپىنىڭ تەرەققىيات ئەھۋالى، ساقلىنىۋاتقان مەسىلىلەر ۋە تەدبىرلەر..... ئېلياس جالالدىن، ئابلىمىت كېرەم (33)
نۇۋەتتە ئالىي مەكتەپلەردىكى ياش ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئوقۇتۇش خىزمىتىدە ساقلىنىۋاتقان بەزى مەسىلىلەر ۋە ئۇنى ھەل قىلىشنىڭ تەدبىرلىرى توغرىسىدا ..... زۇلھايات ئىسمائىل (41)

تىل ۋە مەدەنىيەت تەتقىقاتى

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى تەكرارلانما سۆزلەر توغرىسىدا ..... رەشىدە ھېمىت (46)
باشقا تىللارنىڭ ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىسىغا بولغان تەسىرى توغرىسىدا..... رۇقىيە ئوسمان (49)
قەدىمكى ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىدە ئۇزۇمنىڭ دورىلىقلا ئىشلىتىلگەنلىكى ھەققىدە قايتا ئىزدىنىش..... ئابلىز مۇھەممەت سايرامى (53)
ئۇيغۇرلاردا رەڭ مەدەنىيىتى ۋە ئۇنىڭدا ئىپادىلەنگەن سىمۋوللۇق مەنىلەر توغرىسىدا..... ئابلىمىت مۇھەممەت يىلتىزلىق (64)

ئەدەبىيات تەتقىقاتى

ئۆتۈملۈك تېمىلاردا يېزىلغان ئىجادىي ئەسەرلەر قانداق بولۇشى كېرەك ...مۇھەممەت ئابلىز بۆرەيار (71)
يېڭى دەۋر ئۇيغۇر پروزىلىرىدىكى ئەپسانىۋىي تۈس توغرىسىدا ..... باتۇر مەخسۇت (76)
زوردۇن سابىر پوۋېستلىرىدىكى ئايالالار ئوبرازى توغرىسىدا ..... شەرىپە ئابدۇغوپۇر (88)

قانۇن، تارىخ ۋە جەمئىيەتشۇناسلىق تەتقىقاتى

مۇلۈك ھوقۇقىغا توغرا نىسبەتتە ئېرىشىش تۈزۈمى توغرىسىدا ..... غەيرەت نۇرەخمەت (97)
جۇڭگو قانۇن تۈزۈم تارىخىنى ئۆگىنىشكە قارىتا ئىلمىي مۇئامىلە قىلىشنىڭ زۆرۈرلىكى توغرىسىدا ..... ئەركىن توختى (105)

پېداگوگىكا ۋە كۇتۇپخاناشۇناسلىق تەتقىقاتى

چوڭلار مائارىپىنى يېزىلارغا يۆزلەندۈرۈشنىڭ زۆرۈرلۈكى توغرىسىدا ..... مۇختەر ئەبەيدۇللا (111)
«ھازىرقى زامان جۇڭگو ئەدەبىياتىدىن تاللانما» دەرسلىكىنى خەنزۇ تىلىدا ئۆتۈشتە ساقلانغان مەسىلىلەر ۋە ئۇنى ھەل قىلىش ئۇسۇللىرى توغرىسىدا..... گۈلجامال ئابىت (115)
پىسخىكىلىق مەسلىھەت ۋە پىسخىكىلىق داۋالاش توغرىسىدا قىسقىچە مۇلاھىزە....ئاسىيە ھېكىم (119)
چەتئەل تىلىنى ئۆگىنىشتە دەرسلىكنىڭ مۇھىملىقى توغرىسىدا..... روشەن ئىمىن (125)
ئالىي مەكتەپ كۇتۇپخانىلىرىدىكى كاتالوگ تۈزگۈچى خادىملارنىڭ كەسپىتىن زېرىكىش ئامىللىرى توغرىسىدا ..... سالامەت سەمەت (131)
كۇتۇپخانىنىڭ ساپا مائارىپىدا تۇتقان ئورنى ۋە رولى توغرىسىدا..... رەنا ئالىم (137)

ژۇرنالنىڭ ئاساسىي پارامېتىرى: CN65-1034/G4-W*1980*Q*A4*140*ug*P*¥6.00*700*21*2009-09

新疆大学学报（哲学社会科学维吾尔文版）

第30卷第3期（总119期）　2009年 9月

目　录

西域文化研究

论历史比较法与《突厥语大词典》中的比较方法……吾买尔·达吾提（1）

论现代维吾尔语动词体的范畴……阿布都热依木·热合曼（13）

论我校政治指导员教师队伍建设中的创新……艾尔肯·买买提吐尔逊（20）

从生态文化的视角看刀郎歌舞艺术……奇曼·乃吉木丁（27）

政治、经济与管理学研究

新疆服务行业发展状况、存在的问题及措施……伊力亚斯·加拉力丁、阿布力米提·克里木（33）

当前高校青年教师教学工作中存在的问题及解决的措施……祖拉亚提·司马义（41）

语言与文化研究

论现代维吾尔语的重叠词……热西达·伊米提（46）

论其他语言对维吾尔语语音的影响……茹克亚·奥斯曼（49）

再探古代维吾尔族医学中葡萄入药的史实……阿布力孜·买买提（53）

论维吾尔族的颜色文化及其表达的象征意义……阿布力米提·买买提（64）

文学研究

用通行题材创作的作品应该是什么样的……买买提·阿布力孜（71）

论新时期维吾尔散文中的神话色彩……巴图尔·买合苏提（76）

论祖尔东·沙比尔中篇小说中的妇女形象……谢丽帕·阿布都吾甫尔（88）

法律、历史与社会学研究

论善意取得产权的制度……海热提·努尔艾合买提（33）

科学地对待中国法制史学习的必要性……艾尔肯·托乎提（41）

师范与图书馆学研究

论成人教育面向农村的必要性……木合塔尔·艾拜都拉（111）

《中国现代文学作品选》汉语授课中存在的问题及解决的办法……古丽加玛力·阿比提（115）

简论心理咨询与心理治疗……阿斯亚·依克木（119）

论教材在外语学习中的重要性……茹先·伊明（125）

关于高校图书馆编目人员职业厌倦的因素……沙拉买提·赛买提（131）

论图书馆在素质教育中的地位和作用……热娜·阿里木（137）

〔期刊基本参数〕：CN65-1034/G4-W*1980*Q*A_4*140*ug*P*¥6.00*700*21*2009-09

30-يىللىق 3-سان　　شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى (پەلسەپە-ئىجتىمائىي پەن قىسمى)　　第30卷第3期
2009-يىلى سېنتەبىر　　新疆大学学报(哲学社会科学维吾尔文版)　　2009年9月

ماقالە نومۇرى:12-001-03 (2009) 5878-1005

تارىخىي سېلىشتۇرما ئۇسۇل بىلەن «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»تىكى سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلى توغرىسىدا*

ئۆمەر داۋۇت

(شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتى، ئۈرۈمچى، 830046)

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، تارىخىي سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقنىڭ سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلى بىلەن «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تە قوللىنىلغان سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلىنىڭ ئوخشاشلىقى ۋە پەرقى، مەھمۇد كاشغەرىينىڭ سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىققا قوشقان ئاساسلىق تۆھپىسى مۇھاكىمە قىلىنىپ، مەھمۇد كاشغەرىي سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقنىڭ ئاساسچىسى،- دېگەن قاراش يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئىسپاتلىنىدۇ.

摘要： 本文对历史比较语言学的比较方法和“突厥语大词典”中所采用的比较方法的异同及麻氏对比较语言学所做出的主要贡献进行探讨与归纳，以求进一步佐证麻赫穆德.喀什噶里是比较语言学的奠基人的观点。

Abstract: This article attempts to contrast comparative similarities and differences of the comparative method in historical comparative linguists and comparative method in ***Divanu Lugahat-it Turk***, as well as it discuses Mahmud Kashkari's main contributions in the comparative linguistics. In doing so, it verifies Mahmud Kashkari's role as the founder of comparative linguistics.

كىتابلارنى جۈڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: H0　　ماتېرىيال بەلگىسى: A

1. مەسىلىنىڭ قويۇلۇشى

«دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» (تۆۋەندە «دىۋان» دەپ قىسقارتىپ ئېلىنىدۇ.) نىڭ بىردىن بىر قول يازما نۇسخىسى 1917-يىلىدىن 1919-يىلىغىچە تۈركىيىدە نەشر قىلىنغاندىن كېيىن، بولۇپمۇ تۈركىيە ئالىمى بەسىم ئاتالاي ئۇنى تۈركچىگە تەرجىمە قىلىپ، نەشر قىلدۇرغاندىن بۇيان، نۇرغۇن دۆلەت ۋە رايونلاردا بىر قىسىم ئالىملار «دىۋان» نىڭ تەرجىمىسى ۋە تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىپ، كۆرۈنەرلىك نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈردى. جۈملىدىن «دىۋان»نى كۆپ خىل تىللارغا تەرجىمە قىلىشتى، بىرمۇنچە خاس ئەسەرلەر نەشر قىلدۇردى ۋە كۆپلىگەن ماقالىلەرنى ئېلان قىلدى. ئۇلار ئىچىدە بەزى ئالىملار مەھمۇد كاشغەرىينىڭ تىلشۇناسلىققا قوشقان تۆھپىسىگە تۈرلۈك نۇقتىدىن باھا بېرىشتى. ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 60-، 70-يىللىرىدىلا سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ بەزى ئالىملىرى مەھمۇد كاشغەرىي سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقنىڭ ئاساسچىسى ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويۇشتى. ئەزەربەيجان ئالىمى A.M دەمىرچىزادە «مەھمۇد كاشغەرىينىڭ سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلى» دېگەن ماقالىسىدە «مەھمۇد كاشغەرىي تۈركي تىللارنىڭ فونېتىكىسى، گراماتىكىسى ۋە لېكسىكىسى جەھەتتە ئومۇمىي ۋە ئايرىم نۇقتىلار بويىچە سېلىشتۇرۇش ئېلىپ

---

* بۇماقالە 2008-يىلى5-ئىيۇن تاپشۇرۇپ ئېلىندى.

ئاپتورنىڭ قىسقىچە تەرجىمىھالى: ئۆمەر داۋۇت (1963-يىلى 4-ئايدا تۇغۇلغان)، دوتسېنت، ئومۇمىي تىلشۇناسلىق ئوقۇتۇشى ۋە ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

بارغان. بۇ بەزى تۈركولوگلارغا مەھمۇد كاشغەرىنىڭ سىلىشتۇرما تىلشۇناسلىقنىڭ ئاساسچىسى، - دەپ تونۇش ئىمكانىيىتىنى تۇغدۇردى» دەپ كۆرسىتىدۇ①:

«دىۋان» نىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى نەشرىنى تەييارلىغۇچىلار تەرىپىدىن ئالدىدا بېرىلگەن «ئاتاقلىق ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇد كاشغەرىي ۋە ئۇنىڭ ئۆلمەس ئەسىرى ‹ تۈركىي تىللار دىۋانى›» دېگەن ماقالىدە: «سىلىشتۇرما تىلشۇناسلىق ياۋروپادا 19 - ئەسىردە باشلانغان بولسا، شەرقتە خېلى بۇرۇنلا ۋۇجۇدقا كەلگەن. 11 - ئەسىردە ئۇلۇغ تىلشۇناس مەھمۇد كاشغەرىي بۇ پەننى يېڭى باسقۇچقا كۆتەرگەن. مەھمۇد كاشغەرىي بۇ ئۆلمەس ئەسىرىدە تۈركىي تىللار بىلەن ئەرەب تىلىنى سىلىشتۇرغاندىن باشقا، يەنە تۈركىي تىللارنى ئۆز ئارا سىلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلغان.» دەپ كۆرسىتىلگەن②. 20 - ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىدا «دىۋان» نىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى ئۇچ تومى ئارقا - ئارقىدىن نەشر قىلىنغاندىن كېيىن، «دىۋان» تەتقىقاتى، جۇملىدىن ئۇنىڭ تىلشۇناسلىق قىممىتى توغرىسىدىكى تەتقىقات ئومۇميۈزلۈك قانات يېيىپ، تەدرىجىي چوڭقۇرلىشىشقا قاراپ يۈزلەندى. بۇنىڭ ئارقىسىدا خېلى كۆپ ئالاقىدار نەتىجىلەر بارلىققا كەلدى.

نەسرۇللا يولبولدى ئەپەندى «مەھمۇد كاشغەرىي سىلىشتۇرما تىلشۇناسلىقنىڭ ئاساسچىسى» دېگەن ماقالىسىدە: «مەھمۇد كاشغەرىنىڭ تىلشۇناسلىققا قوشقان تۆھپىسى بىر قەدەر ئەتراپلىق بايان قىلىنىپ مۇنداق دەپ كۆرسىتىلگەن: «مەھمۇد كاشغەرىي ‹دىۋان›ى ئارقىلىق ئەينى دەۋردىكى تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان ھەر قايسى خەلقلەرنىڭ تارىخى، ئېتنوگرافىيىسى، جۇغراپىيىسى قاتارلىقلارنى ئەرەبلەرگە تونۇشتۇرۇپلا قالماستىن، بەلكى تىلشۇناسلىق ئىلمىگە، بولۇپمۇ سىلىشتۇرما تىلشۇناسلىققا ئاساس سېلىپ بەرگەن. ئۇ سىلىشتۇرما ئۇسۇلنى قوللىنىپ، تۈركىي تىللارنىڭ فونېتىكا، لېكسىكا ۋە گراماتىكا جەھەتلەردىكى ئالاھىدىلىكلىرىنى تەپسىلىي بايان قىلغان»③. ۋاڭ يۈەنشىن ئەپەندى «جۇڭگو مىللىي تىلشۇناسلىق تارىخى» دېگەن ئەسىرىدە «دىۋان» نىڭ تۈركىي تىللار تەتقىقاتى ساھەسىگە قوشقان تۆھپىسى ئۈستىدە توختىلىپ: «مەھمۇد كاشغەرىي تۈركىي تىللارنى سىلىشتۇرۇشلا ئەمەس، تۈركىي تىللار بىلەن ئوخشىمايدىغان تىپلىق تىللارنى سىلىشتۇرۇشنىمۇ باشلاپ بەرگەن. ئۇ ‹دىۋان› دا تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ تىل ئالاھىدىلىكلىرى تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتىنىڭ يىراق - يېقىن بولۇشىغا ئاساسەن تۈركىي تىللارنى تۈرلەرگە ئايرىغان. دۇنيا مىقياسىدىن ئالغاندا، ‹دىۋان› بىر قەدەر بۇرۇن يېزىلغان سىلىشتۇرما تىلشۇناسلىق ئەسىرى ھېسابلىنىدۇ» دەپ كۆرسىتىدۇ④. پەردە ھامۇت خانىم «‹دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك› نىڭ لۇغەت تەركىبىمىزنى بېيىتىشتىكى رولى» دېگەن ماقالىسىدە «دىۋان» نىڭ تىلشۇناسلىق قىممىتىنى مۇنداق بايان قىلىدۇ: «‹دىۋان› نىڭ قىممىتى ئالدى بىلەن دۇنيا سىلىشتۇرما تىلشۇناسلىقىنى بەرپا قىلغانلىقىدا ئىپادىلىنىدۇ. بۇگۈنكى كۈندە مەھمۇد كاشغەرىنىڭ بۇ نادىر ئەسىرى يىمىرىلمەس پاكىتلار بىلەن ئۇنىڭ سىلىشتۇرما تىلشۇناسلىقنىڭ ئاتىسى بولۇشقا تامامەن مۇناسىپ ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىماقتا»⑤. بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى چېن باۋيا ئەپەندى «مەھمۇد كاشغەرىنىڭ تارىخي تىلشۇناسلىقتىكى ئىككى تۆھپىسى» دېگەن ماقالىسىدە مەھمۇد كاشغەرىنى تارىخي سىلىشتۇرما تىلشۇناسلىق ۋە تىللار ئۇچرىشىشى تەتقىقاتىنىڭ پىشۋاسى، - دەپ كۆرسىتىدۇ⑥.

ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىدىن كېيىن ئېلىمىزدە «دىۋان» تەتقىقاتىنىڭ ئۈزلۈكسىز چوڭقۇرلىشىشى بىلەن، مەھمۇد كاشغەرىنى سىلىشتۇرما تىلشۇناسلىقنىڭ ئاساسچىسى دەيدىغان بايانلار بىر قىسىم ئالىملارنىڭ ئەسەر ۋە ماقالىلىرىدە كۆرۈلدى⑦. ۋەھالەنكى، ئىلىم ساھەسىدە بۇ خىل قاراشنى رەت قىلىدىغان پىكىر - قاراشلارمۇ ئوتتۇرىغا قويۇلمىدى. بىراق ئېلىمىزدە نەشر قىلىنغان

«تىلشۇناسلىق تارىخىدىن ئوچېركلار»⑧، «جۇڭگو تىلشۇناسلىق تارىخى»⑨ قاتارلىق بىر قەدەر نوپۇزلۇق ئەسەرلەردە يۇقىرىقىدەك بايانلار كۆزگە چېلىقمايدۇ. بۇ خىل ئەھۋال ئىلىم ساھەسىدە مەھمۇد كاشغەرىينىڭ سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقنىڭ ئاساسچىسى ئىكەنلىكى تېخى ئېتىراپ قىلىنمىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ھەممىگە ئايانكى، «قەشقەر ـــ مەھمۇد كاشغەرىينىڭ يۇرتى، جۇڭگو ئۇنىڭ ۋەتىنى، «دىۋان» تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەت مىراسى، بولۇپمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ قىممەتلىك مەدەنىيەت مىراسى: ئۇ يەنە ئېلىمىزدىكى ھەر مىللەت تارىخىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنىڭ ئايرىلماس بىر تەركىبى قىسمى ھېسابلىنىدۇ»⑩. مەھمۇد كاشغەرىينىڭ دۇنيا سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقىنىڭ ئاساسچىسى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ چىقىشتا ئىلىم ئەھلىلىرىنىڭ باش تارتىپ بولمايدىغان مەجبۇرىيىتى بار. بۇ تېما ئېلىمىز دىۋانشۇناسلىق تەتقىقاتى، مىللىي مەدەنىيەت ئىگىلىك ھوقۇقى تەتقىقاتى، مىللىي تىلشۇناسلىق ۋە دۇنيا تىلشۇناسلىق تارىخى تەتقىقاتى قاتارلىق جەھەتلەردە بىر قەدەر يۇقىرى نەزەرىيىۋى قىممەت ۋە ئەملىي ئەھمىيەتكە ئىگە. مەھمۇد كاشغەرىينىڭ سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقىنىڭ ئاساسچىسى ئىكەنلىكىنى ئىلمىي، تولۇق ۋە ئەتراپلىق دەلىللەش ۋە بۇ ئارقىلىق ئىلىم ساھەسىنىڭ ئېتىراپ قىلىشىنى قولغا كەلتۈرۈشتىكى مۇناق ئىككى نۇقتىغا ئەھمىيەت بېرىلىشى كېرەك دەپ قارايمەن. بىرىنچىدىن، «دىۋان» نىڭ تىلشۇناسلىق قىممىتى، جۇملىدىن ئۇنىڭ دۇنيا سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقىغا قوشقان تۆھپىسى مىكرو نۇقتىلار بويىچە يەنمۇ چوڭقۇر مۇھاكىمە قىلىپ يېغىنچاقلىنىشى كېرەك. ئىككىنچىدىن، مەھمۇد كاشغەرىي دۇنيا سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقىنىڭ ئاساسچىسى، ـ دېگەن قاراشنى ئادەتتە تارىخىي سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقىنىڭ ئاساسچىسى، ـ دەپ قارىلىدىغان دانىيىلىك ئالىم راسمۇس كرىستىن راسك (Rasmus Kristian Rask)، گېرمانىيە ئالىمى فرانز بوپ (Franz Bopp)، گىرىم (Jacob Grimm) نىڭ ئىلمىي تۆھپىسى، جۇملىدىن ئۇلار قوللانغان نەزەرىيە ۋە ئۇسۇللارنى مەھمۇد كاشغەرىي قوللانغان نەزەرىيە ۋە ئۇسۇل بىلەن سېلىشتۇرۇپ مۇلاھىزە يۈرگۈزۈش ئارقىلىق دەلىللەپ چىقىش مۇمكىن. تۆۋەندە تارىخىي سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقنىڭ سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلى بىلەن «دىۋان» دا قوللىنىلغان سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلىنىڭ ئوخشاشلىقى ۋە پەرقى، مەھمۇد كاشغەرىينىڭ سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىققا قوشقان ئاساسلىق تۆھپىسى مۇھاكىمە قىلىنىپ، مەھمۇد كاشغەرىي سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقنىڭ ئاساسچىسى، ـ دېگەن قاراش يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئىسپاتلىنىدۇ.

2. تارىخىي سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقنىڭ سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلى بىلەن «دىۋان» دىكى سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلى

سېلىشتۇرۇش ـــ ئىنسانلارنىڭ شەيئىلەرنى بىلىش ۋە تەتقىق قىلىشىدىكى بىر ئاساسىي ئۇسۇل، ئۇ ھەم سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق تەتقىقاتىدىكى بىر ئاساسىي ئۇسۇل. تارىخىي سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق ـــ تۈرلۈك ئالاقىدار تىللارنى بىر يەرگە قويۇپ سىنخرونىك (زاماناداشلىق نۇقتىسىدىن) سېلىشتۇرىدىغان ياكى ئوخشاش بىر تىلنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىدىكى تۈرلۈك باسقۇچلىرىنى دىئاخرونىك (تارىخىي نۇقتىدىن) سېلىشتۇرۇپ، ئۇلار ئارىسىدىكى فونېتىكىلىق، لېكسىكىلىق ۋە گراماتىكىلىق ماسلىق مۇناسىۋىتى ۋە ئوخشاشلىق ھەم پەرقلەرنى تېپىپ چىقىدىغان پەن بولۇپ، تارىخىي تىلشۇناسلىق دائىرىسىگە كىرىدۇ. «تارىخىي سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقنىڭ يادروسى بولغان تارىخىي سېلىشتۇرما ئۇسۇل تارىخىي تىلشۇناسلىقنىڭ ئاساسى ھېسابلىنىدۇ»⑪. كۆپلىگەن ئالاقىدار ئەسەرلەرنىڭ بايانىغا ئاساسلانغاندا، تارىخىي سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق بىلەن سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقنىڭ ئېنىق چېگرىسى يوق. لېكىن نامىدىنلا چىقىپ تۇرىدىكى، ئۇلار ئوتتۇرىسىدا مۇئەييەن پەرق بار. «سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق ئاساسەن مەلۇم تىل

سىستېمىسى ياكى مەلۇم تىل ئائىلىسىگە كىرىدىغان قېرىنداش تىللار ئوتتۇرىسىدىكى فونېتىكىلىق، لېكسىكىلىق، گراماتىكىلىق ۋە ئىستىلىستىكىلىق جەھەتلەردىكى ئوخشاشلىق ۋە پەرقلەرنى تەتقىق قىلىدىغان ھەمدە ئۇلارنى سىنخرونىك تەسۋىرلەپ سېلىشتۇرىدىغان تىلشۇناسلىق⑫. سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلىنىڭ قوللىنىلىشى تىل تەتقىقاتى مېتودولوگىيەسىدىكى زور بىر بۇرۇلۇش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن تىل تەتقىقاتى كلاسسىكشۇناسلىققا بېقىندى بولۇش ئورنىدىن مۇستەقىل پەنگە ئايلانغان. تىللارنى سېلىشتۇرۇش تەتقىقاتى ئەنئەنىۋى تىلشۇناسلىق تەتقىقاتى مېتودولوگىيەسىدىكى زور بۆسۈش بولۇپ، سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقنىڭ بەرپا بولۇش ۋە تەرەققىي قىلىشىغا ئاساس سالغان⑬. مەھمۇد كاشغەرىي 11 ـ ئەسىردىلا سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، ئەينى زامانىدىكى تۈركىي تىللار بىلەن ئەرەب تىلىنى سېلىشتۇرۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە تۈركىي تىللار ۋە ئۇلارنىڭ دىئالېكتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئوخشاشلىق ۋە پەرقلەرنى سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلغان. ئۇ تىل ۋە دىئالېكتلارنى سىنخرونىك سېلىشتۇرۇپ، ئەينى زامانىدىكى تۈركىي تىللار ۋە ئۇلارنىڭ دىئالېكتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ماسلىق مۇناسىۋىتىنى تېپىپ چىققان. سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق بىلەن ئوخشايدىغان بۇ نۇقتا سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق 11 ـ ئەسىردىلا پەيدا بولغان، ـ دېگەن قاراشنى يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. سېلىشتۇرغاندىلا پەرقنى تاپقىلى بولىدۇ. شۇڭلاشقا يۇقىرىدا بايان قىلىنغان مەسىلىلەرنى تېخىمۇ يېتەرلىك دەلىللەش ئۈچۈن بۇ يەردە تارىخىي سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقنىڭ سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلى بىلەن «دىۋان» دا قوللىنىلغان سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلىنى سېلىشتۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ.

ئادەتتە، دۇنيا تىلشۇناسلىق تارىخىغا ئائىت ئەسەرلەردە تارىخىي سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق 18 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى 19 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ياۋروپادا بارلىققا كەلگەن بولۇپ، ھىندى ـ ياۋروپا تىللىرىنىڭ فونېتىكىلىق سىستېمىسى ئاساسلىق تەتقىقات نۇقتىسى قىلىنغان، ـ دەپ قارىلىدۇ. 19 ـ ئەسىردىكى تارىخىي سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق يەنە سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق، ـ دەپمۇ ئاتىلىدۇ: ئەينى چاغدىكى سانسكرىت تىلى بىلەن ياۋروپا تىللىرىنى سېلىشتۇرۇش ـ سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقنىڭ 1 ـ باسقۇچى بولۇپ قالغان⑭. ئەنگلىيە ئالىمى ۋىللىيام جونس (William Jones) سانسكرىت تىلىنى چوڭقۇر تەتقىق قىلغاندىن كېيىن، 1786 ـ يىلى سانسكرىت تىلى بىلەن لاتىن، گرېك تىللىرى ئارىسىدا ئىنتايىن سىستېمىلىق ماسلىق مۇناسىۋىتى مەۋجۇتلۇقىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئارقىدىنلا، دانىيىلىك ئالىم راسك، گېرمانىيە ئالىملىرى بوپ ۋە گرىم كۆپلىگەن تىللاردا بۇ خىل ماسلىق مۇناسىۋىتىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى بايقىغان. ھەمدە بۇنداق سىستېمىلىق ماسلىق مۇناسىۋىتىگە ئاساسەن، ئۇلارنىڭ ئورتاق مەنبەيى ـ ئىپتىدائىي ھىندى ـ ياۋروپا تىلىنىڭ ئىپادە شەكىللىرىنى پەرەز قىلغان، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئىپتىدائىي ھىندى ـ ياۋروپا تىلى بىلەن كېيىنكى تىللار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ئاددىي ھەم ئېنىق قانۇنىيەت شەكلى بىلەن ئېنىقلاپ چىققان. راسك 1814 ـ يىلى تارىخىي سېلىشتۇرما ئۇسۇلىنى قوللىنىپ «قەدىمكى شىمالدىكى تىل ياكى ئىسلاندىيە تىلىنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا تەتقىقات» دېگەن ئەسىرىنى يازغان. بۇنىڭ بىلەن تارىخىي سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقنىڭ تۇنجى ئاساسچىسى، ـ دەپ قارالغان. بوپ 1816 ـ يىلى «سانسكرىت تىلىدىكى پېئىللارنىڭ تۇرلىنىش سىستېمىسى بىلەن گرېك، لاتىن، پارس ۋە ئاريان تىللىرىنى سېلىشتۇرۇش» دېگەن ئەسىرىنى يازغان. گرىم 1819 ـ يىلى «گېرمان تىلى گراماتىكىسى» نىڭ 1 ـ تومىنى نەشر قىلدۇرغان، ئۇ ئەمەلىيەتتە ئاريان تىللىرىنىڭ سېلىشتۇرما گراماتىكىسى ئىدى. بۇ ئۇچ ئەسەر تارىخىي سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقنىڭ دەسلەپكى

مەزگىللىرىدىكى ئەڭ مۇھىم ئۇل سالغۇچى ئەسەرلەر ھېسابلىناتتى⑮. تارىخىي سىلىشتۇرما تىلشۇناسلىقنىڭ بۇ ئاساسچىلىرى بىرىنچىدىن، سىلىشتۇرۇش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، تىل ماتېرىياللىرىنى تەھلىل قىلىشقا ئەھمىيەت بەرگەن. ئىككىنچىدىن، تىل ماتېرىياللىرىنى زاماناداشلىق ۋە تارىخىي نۇقتىدىن سىلىشتۇرۇش ئاساسىدا ئۇلاردىكى فونېتىكىلىق ماسلىق مۇناسىۋىتىنى ئېنىقلاپ چىققان. ئۈچىنچىدىن، ھىندى-ياۋروپا تىللىرىدىكى قېرىنداشلىق مۇناسىۋەتىنى پەرەز قىلىپ چىققان.

19-ئەسىردىكى تارىخىي سىلىشتۇرما تىلشۇناسلىقنىڭ بەرپا بولۇشى بىلەن، كىشىلەر ئۆز مىللىتىنىڭ تىلى دائىرىسىدىن ھالقىپ چىقىپ، ئۇنىڭ قېرىنداش تىللىرىنى تېپىش ۋە ئۇنىڭدا كۆرۈلىدىغان ئۆزگىرىش قانۇنىيەتلىرىنى ئېنىقلاشنى چۈشىنىپ يەتتى. ئۇنىڭدىن ئىلگىرى تىلنى سىلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىشنى مەقسەت قىلغان ئەمەلىي تەكشۈرۈش پائالىيىتىدىن سۆز ئاچقىلى بولمايتتى. كۆپىنچە تىلشۇناسلار شۇنىڭدىن ئېتىبارەن سىلىشتۇرۇش ئېھتىياجى تۇيۇلى تەتقىق قىلىدىغان تىللارنى ئۆزۈن مۇددەتلىك تەكشۈرۈشنى باشلىغان. ئادەتتە، دالا تەكشۈرۈش ئۇسۇلى تىلشۇناسلىق، مىللەتشۇناسلىق، ئىنسانشۇناسلىق قاتارلىق پەنلەردىكى ئەڭ ئاساسلىق ئۇسۇل بولۇش سۇپىتى بىلەن 18-ئەسىرنىڭ ئاخىرى 19-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا بارلىققا كەلگەن،- دەپ قارىلىدۇ. لېكىن، كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغىنى شۇكى، بۇ خىل ئۇسۇل مىلادى 11-ئەسىردىلا شەرق تىلشۇناسلىق تەتقىقاتىدا ئىلمىي يوسۇندا قوللىنىلغان. بۇ ئىشنى دەل داڭلىق ئۇيغۇر تىلشۇناسى مەھمۇد كاشغەرىي باشلاپ بەرگەن⑯. ئۇ خان جەمەتىدىن بولۇپ، ئەينى زامانغا نىسبەتەن بىر قەدەر ياخشى تىل تەكشۈرۈش شارائىتىغا ئىگە ئىدى. مىلادى 1056-يىلى مەھمۇد كاشغەرىي قەشقەردىن ئايرىلىپ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئون نەچچە يىللىق ئىلمىي سەپىرىنى باشلىغان⑰. بۇ مەزگىلدە، ئۇ تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ ھەم ئەينى ۋاقىتتىكى باشقا مىللەتلەرنىڭ مول تىل ماتېرىياللىرىنى كەڭ چۈشىنىش، ئۆگىنىش، توپلاش ۋە خاتىرىلەش ئىشىنى ئورۇنلاپ، «دىۋان» نى تۈزۈشتە سىلىشتۇرۇشقا بولىدىغانلىكى ماتېرىياللارنى تەييارلىغان. كېيىن ئەڭ ئىلمىي ئۇسۇللار ئارقىلىق بۇ ماتېرىياللار ئۈستىدە تەتقىقات ئېلىپ بارغان⑱. ئۇ «دىۋان» دا مۇنداق مەلۇمات بېرىدۇ: «ئۇلارنىڭ شەھەر ۋە سەھرالىرىنى باشتىن - ئاياغ كېزىپ چىقتىم. تۈرك، تۈركمەن، ئوغۇز، چىگىل، ياغما، قىرغىزلارنىڭ سۆزلىرىنى ۋە قاپىيىلىرىنى ئېنىقلاپ چىقىپ، ئۇلاردىن پايدىلاندىم. شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ ھەر بىرىنىڭ تىلى مېنىڭ دىلىمغا ناھايىتى پۇختا ئورۇنلاشتى. مەن ئۇلارنى پۇختا رەتلەپ ئوبدان تەرتىپكە سىلىپ چىقتىم»⑲.

ئىسلام دۇنياسىنىڭ دەسلەپكى ئەسىرلىرىدىكى ئەرەب فىلولوگلىرىغا ئوخشاش، مەھمۇد كاشغەرىيمۇ تۈركىي خەلقلەرنىڭ تىلى، شەجەرىسى، مەدەنىيىتى قاتارلىق جەھەتلەردىكى ماتېرىياللارنى رەتلەش ۋە شەرھلەشتە ئۇتۇق قازانغان⑳. قىسقىسى، مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ھاياتى، ئۇتۇقلىرى ۋە ئىلمىي كەچۈرمىشلىرى بىزگە شۇنى ئۇقتۇرىدىكى، ئۇ تارىخىي سىلىشتۇرما تىلشۇناسلىقنىڭ ئاساسچىلىرى،- دەپ قارالغان راسك، بوپ ۋە گرىم،- دېگەن ئالىملاردىن يەتتە ئەسىر بۇرۇنلا تىللارنى سىلىشتۇرۇش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، ئەينى دەۋردىكى تۈركىي تىللارنىڭ فونېتىكا، لېكسىكا ۋە گراماتىكىسىنى تەتقىق قىلغان. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇ سىلىشتۇرۇش ئۇسۇلىغا ئاساسەن دۇنيا بويىچە تۇنجى بولۇپ ئوخشىمىغان تىل ۋە دىئالېكتلار ئوتتۇرىسىدىكى تاۋۇشلارنىڭ ماسلىق مۇناسىۋىتىنى تېپىپ چىققان ھەم بۇ ئارقىلىق ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى قېرىنداشلىق مۇناسىۋەتنى مۇئەييەنلەشتۈرگەن.

فرانسىيە تارىخىي سىلىشتۇرما تىلشۇناسى ئا. مېيې «تارىخىي تىلشۇناسلىقتىكى سىلىشتۇرۇش ئۇسۇلى» دېگەن ماقالىسىدە تارىخىي سىلىشتۇرما

تىلشۇناسلىقنىڭ سېلىشتۇرما ئۇسۇلىنى ئومۇميۈزلۈك بايان قىلغان㉑. تۆۋەندە بۇ ماقالىدە شەرھلەنگەن تارىخىي سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقنىڭ سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلى بىلەن «دىئالېكت» دا قوللىنىلغان سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلىنىڭ ئوخشاشلىقى ۋە پەرقى قىسقىچە سېلىشتۇرۇلىدۇ.

1) ئوخشاشلىق

بىرىنچى، تارىخىي سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقنىڭ سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلى بويىچە ئوخشاش تىل ئائىلىسىگە كىرىدىغان تىللار سېلىشتۇرۇلغاندا تىل شەكىللىرى ئەمەس، ئۇلاردىكى ماسلىق قانۇنىيىتىگە ئەھمىيەت بېرىلىدۇ㉒. مەھمۇد كاشغەرىي سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىش ئارقىلىق، ئەينى زامانداشلىرىدىكى تۈركىي تىللاردىكى ئۆز-ئارا ماسلىق مۇناسىۋىتىنىڭ تۆۋەندىكىدەك ئاساسىي ئالاھىدىلىكىنى يېغىنچاقلىغان.

A فونېتىكىلىق جەھەتتە:

(1) سۆز بېشىدىكى j تاۋۇشنىڭ چۈشۈپ قېلىش-قالماسلىقى. مەسىلەن، jɛlkin-ɛlkin (مۇساپىر)، jiliɣ - iliɣ (ئىللىق، ئىلمان).

(2) سۆز بېشىدىكى b - m تاۋۇشلىرىنىڭ ماسلىقى. مەسىلەن، mɛn-bɛn (1-شەخس ئالمىشى)، myn - byn (شورپا).

(3) سۆز بېشىدىكى j - ʤ تاۋۇشلىرىنىڭ ماسلىقى. مەسىلەن، jinʧy-ʤinʧy (ئۇنچە-مەرۋايىت)، juɣdu-ʤuɣdu(تۆگە جۈغدىيى).

(4) سۆز بېشىدىكى t - d تاۋۇشلىرىنىڭ ماسلىقى. مەسىلەن، tɛvɛj - dɛvɛj (تۆگە)، øt -ød (تۆشۈك).

(5) سۆز ئاخىرى ۋە ئوتتۇرىدىكى v - w تاۋۇشلىرىنىڭ ماسلىقى. مەسىلەن، ɛv-ɛw (ئۆي)، av - aw (ئوۋ).

(6) بوغۇم ئاخىرى ۋە ئىككى سوزۇق تاۋۇش ئارىسىدىكى z-j-ð تاۋۇشلىرىنىڭ ماسلىقى. مەسىلەن، azaq - ajaq - aðaq (ئاياغ، پۇت).

(7) سۆزنىڭ ئاخىرى ياكى ئوتتۇرىدا كېلىدىغان ɣ تاۋۇشنىڭ چۈشۈپ قېلىش - قالماسلىقى. مەسىلەن، tamɣaq - tamaq، ʧumɣuq - ʧumuq (ئالا قاغا) (تاماق، بوغۇز).

(8) سۆز ئوتتۇرىسىدا كېلىدىغان ð - j تاۋۇشلىرىنىڭ ماسلىقى. مەسىلەن، qaðiŋ-qajiŋ (قېيىن دەرىخى)، qaðin - qajin (قېيىن-بويان).

B مورفولوگىيىلىك جەھەتتە:

(1) پېئىللارنىڭ 1- شەخس، بىرلىك ئۆتكەن ئاددىي زامان قوشۇمچىسى «-دىم/-دۇم» دىكى ماسلىق. مەسىلەن، mɛn bardim - mɛn bardum (مەن باردىم).

(2) زامان ۋە ماكانىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياساشقا ئىشلىتىلىدىغان«-ɣu/-asI»قوشۇمچىسىدىكى ماسلىق. مەسىلەن، barɣu jɛr - barasI jɛr (بارىدىغان يەر)، turɣu oɣur - turasI oɣur(تۇرۇش ۋاقتى).

(3) كەلگۈسى زامان سۆيەتدىشى ياسايدىغان«-aɣan/-an»قوشۇمچىسىدىكى ماسلىق. مەسىلەن، خاقانىيە تۈركچىسىدىكى «ol ɛvigɛ baraɣan ol.» (ئۇ ئۆيىگە بېرىۋېرىدىغان ئادەم.) دېگەن جۈملىدىكى «baraɣan» دېگەن سۆيەتداش ئوغۇز تىلىدا «baran» دېگەن شەكىلدە كېلىدۇ. يەنە خاقانىيە تۈركچىسىدىكى «ol ɛr qolini uraɣan ol.» (ئۇ قولىنى ئۇرۇۋېرىدىغان ئادەم ئۇ.) دېگەن جۈملىدىكى «uraɣan» دېگەن سۆيەتداش ئوغۇز تىلىدا «uran» دېگەن شەكىلدە كېلىدۇ.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئالاھىدىلىكلەر مەھمۇد كاشغەرىي خاقانىيە تۈركچىسى بىلەن ئوغۇز تىلىنى سېلىشتۇرۇش ئاساسىدا ئېنىقلىغان ئەڭ ئاساسلىق ئالاھىدىلىكلەر بولۇپ، «دىئالېكت» ئاپتورىنىڭ سۆزى بويىچە ئېيتقاندا، ئۇلار «ھەممە تۈركىي تىللاردىكى ئاساسىي قائىدىلەر» ھېسابلىنىدۇ㉓.

ئىككىنچى، تارىخىي سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقتىكى سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلى بويىچە قارىغاندا، دىئالېكت-دېگەن ئۇقۇم ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ، دىئالېكتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى زور ئەھمىيەتكە ئىگە. «دىئالېكت» نىڭ كېرىش قىسمىدا تۈركىي تىللارنىڭ ئەڭ ئالدى ۋە تۈركىي تىللار دىئالېكتلىرىنىڭ پەرقلىرى مۇنداق

كۆرسىتىلگەن: «ئەسلى سۆزلەردە پەرق ئاز بولىدۇ. سۆزلەردىكى پەرقلەر بىر قانچە ھەرپلەر ئورنىغا باشقا ھەرپلەرنىڭ ئالمىشىپ قېلىشىدا ياكى چۈشۈپ قېلىشىدا كۆرۈلىدۇ»(24). فونېتىكا تەتقىقاتى جەھەتتە، مەھمۇد كاشغەرىي تۈركىي تىللار ۋە ئۇلارنىڭ دىئالېكتلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى بولۇپمۇ تاۋۇشلاردىكى ئاسسىمىلياتسىيە، چۈشۈپ قېلىش، ماسلىق، نۆۋەتلىشىش، ئاجىزلىشىش قاتارلىق جەھەتلەردىكى قائىدىلەرنى كۆپلىگەن مىساللار ئارقىلىق تەپسىلىي چۈشەندۈرگەن. ئۇ سىلىشتۇرۇش ئۇسۇلى ئارقىلىق ئەينى زامانىدىكى تۈركىي تىللار ۋە ئۇلارنىڭ دىئالېكتلىرىنى سىنخرونىك سىلىشتۇرغان ۋە تۈركە ئايرىغان. بۇ تارىخىي سىلىشتۇرما تىلشۇناسلىقتىكى يۇقىرىقى نۇقتىلار بىلەن بىردەك ئەھۋال ھېسابلىنىدۇ.

ئۇچىنچىدىن، تارىخىي سىلىشتۇرما تىلشۇناسلىقنىڭ سىلىشتۇرۇش ئۇسۇلىدا تەكشۈرۈشنىڭ نەتىجىسى خەرىتە ئارقىلىق كۆرسىتىشكە ئەھمىيەت بېرىلىدۇ؛ چۈنكى جۇغراپىيىلىك تەكشۈرۈش ئۇسۇلى بىلەن قولغا كەلتۈرۈلگەن نەتىجىلەر تېخىمۇ قايىل قىلارلىق بولىدۇ، بۇنىڭدا دىئالېكتلارنىڭ چەك - چېگرالىرى جۇغراپىيە نۇقتىسىدىن چۈشەندۈرۈلىدۇ. «دىۋان» ئاپتورى تەكشۈرۈش ۋە سىلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىش ئاساسىدا يۇمىلاق شەكىللىك خەرىتە ـــ «دائىرە» ئارقىلىق ئەينى دەۋردىكى تۈركىي تىللار ۋە ئۇلارنىڭ دىئالېكتلىرىنىڭ جايلىشىش ئەھۋالىنى ئوچۇق كۆرسىتىپ بەرگەن. بۇ توغرىلىق مەھمۇد كاشغەرىي «دىۋان» دا توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «بالاساغۇنلۇقلار سوغدىچە ۋە تۈركچە سۆزلىشىدۇ. تىراز، بەيزا شەھەرلىرىنىڭ خەلقلىرىمۇ شۇنداق. قەشقەردە كەنچەكچە سۆزلىشىدىغان يېزىلار بار. شەھەر ئىچى خەلقى خاقانىيە تۈركچىسى بىلەن سۆزلىشىدۇ ... بۇلارنىڭ ئورنىنى ئېنىق بىلدۈرۈش ئۈچۈن، ھەممىسىنى يەر يۈزى شەكلىدىكى دائىرە ئىچىدە كۆرسىتىپ ئۆتتۇم»(25). بۇ جەھەتتىكى ئەھۋال تارىخىي سىلىشتۇرما تىلشۇناسلىقتىكى جۇغراپىيىلىك ئۇسۇلغا ئەھمىيەت بېرىش بىلەن ئوخشايدۇ.

تۆتىنچىدىن، تارىخىي سىلىشتۇرما تىلشۇناسلىقنىڭ سىلىشتۇرۇش ئۇسۇلىدا، بىر خىل ئومۇملاشقان تىل ھەر قايسى رايونلارغا تارقالغاندا ھەمىشە بىر خىل ئەبجەش تىل بولۇپ قوللىنىلىدىغانلىقى تەكىتلىنىدۇ(26). سىلىشتۇرۇش ئۇسۇلى بىلەن مەلۇم تىلنىڭ ئەبجەش تىل ياكى مەلۇم دىئالېكتنىڭ ئەبجەش دىئالېكت ئىكەنلىكىنى جەزملەشتۈرۈش جەھەتتە «دىۋان» نىڭ كىرىش قىسمىدا مۇنداق كۆرسىتىلگەن: «ئەڭ ئوچۇق ۋە توغرا تىل پەقەت شۇ بىرلا تىلنى بىلىپ، پارسلار بىلەن ئارىلاشمايدىغان ۋە چەت ئەللىكلەر بىلەن بېرىش - كېلىش قىلمايدىغان كىشىلەرنىڭ تىلىدۇر. ئىككى تىل بىلىدىغان ۋە شەھەرلىكلەر بىلەن ئارىلىشىپ قالغان كىشىلەرنىڭ تىلىدا بۇزۇقلۇق بار. سوغداق، كەنچەك، ئارغۇ قەبىلىلىرى ئەنە شۇنداق ئىككى تىل بىلىدىغانلارغا كىرىدۇ ...» (27). شەك - شۇبھىسىزكى، مەھمۇد كاشغەرىنىڭ بۇنداق يەكۈن خاراكتېرلىك بايانلىرى ئۇنىڭ ئوخشىمىغان تىل ۋە دىئالېكتلارنى ئۆزۈن مۇددەتلىك سىلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىش نەتىجىسىنى ئاساس قىلغان.

2) پەرق

بىرىنچى، تارىخىي سىلىشتۇرما تىلشۇناسلىقتا سىلىشتۇرۇش ئىككى خىل شەكىلدە ئېلىپ بېرىلىدۇ. ئۇنىڭ بىرى سىلىشتۇرۇشتىن ئومۇمىيۈزلۈك قانۇنىيەتنى ئېنىقلاش، يەنە بىرى سىلىشتۇرۇشتىن تارىخىي ئەھۋاللارنى تېپىپ چىقىشتىن ئىبارەت(28). ئالدىنقى ئۇسۇل «دىۋان» دا ئومۇمىيۈزلۈك قوللىنىلغان بولسىمۇ، كېيىنكى ئۇسۇل قوللىنىلمىغان. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا «دىۋان» دىكى سىلىشتۇرۇش ئۇسۇلى تارىخىي سىلىشتۇرما تىلشۇناسلىقتىكىدەك ھەم سىنخرونىك سىلىشتۇرۇش ھەم دىئاخرونىك سىلىشتۇرۇش بولماستىن، ئەينى زامانىدىكى تىللار ۋە دىئالېكتلارنى سىنخرونىك سىلىشتۇرۇش بىلەن چەكلىنىدۇ.

ئىككىنچى، تارىخىي سىلىشتۇرما تىلشۇناسلىقتا

سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلى ئارقىلىق پەرەز قىلىنغان «ئورتاق تىل» ۋە ئەمەلىي مەۋجۇت ھالەتتە ئېنىقلانغان تىللار ئارىسىدا بىر ياكى بىر نەچچە ئۆتكۈنچى «ئورتاق تىل» بولىدۇ[29]. بۇ خىل ئەھۋالنىڭ ئالدىنقىسى «دېۋان» دىكى سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلىدا كۆرۈلمەيدۇ. «ئورتاق ئېتىمدائىي تىل» ياكى «ئۆتكۈنچى ئورتاق تىل» نى سېلىشتۇرۇپ ئېنىقلاش ـــ تارىخىي سېلىشتۇرۇش دائىرىسىدىكى مەسىلە ھېسابلىنىدۇ. مەھمۇد كاشغەرىي ئەينى زامانىدىكى تۈركىي تىللار ئۈچۈن ئۆلچەملىك ياكى ئورتاق بولغان تىل ئۈستىدە توختىلىپ: «ئۇيغۇرلارنىڭ تىلى ساپ تۈركچە، تىللارنىڭ يېنىكى ئوغۇز تىلى، توغرىسى تۈخسى ۋە ياغما تىللىرى، شۇنىڭدەك ئىلى، ئېرتىش، يامار، ئېدىل ۋادىلىرىدىن ئۇيغۇر شەھەرلىرىگىچە بولغان جايلاردا ياشىغۇچى خەلقلەرنىڭ تىلىدۇر. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ پاساھەتلىك تىل خاقانىيىنىڭ مەركىزىي ئۆلكىسىدىكى خەلقنىڭ تىلى ھېسابلىنىدۇ.» دەپ كۆرسىتىدۇ[30].

يۇقىرىقى بايانلاردىن شۇنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىنكى، تارىخىي سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقنىڭ سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلى بىلەن «دېۋان» دىكى سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلى ئوتتۇرىسىدا ھەم ئوخشاشلىق ھەم پەرق مەۋجۇت. ۋەھالەنكى، ھەر ئىككىلا سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلىدا تىل تەركىبلىرىنى سىنخرونىك سېلىشتۇرۇپ، ئۇلاردىكى تاۋۇشلارنىڭ ماسلىق مۇناسىۋىتى ئېنىقلاپ چىقىلىدۇ ۋە بۇ ئارقىلىق تۇرلۇك تىل ۋە دىئالېكتلار ئوتتۇرىسىدىكى قېرىنداشلىق مۇناسىۋەت جەزملەشتۈرۈلىدۇ. «دېۋان» دا قوللىنىلغان سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلى بىلەن تارىخىي سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقتىكى سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلىدا ئوخشاشلا تىللار ۋە دىئالېكتلارنىڭ تۇرغۇن ھالىتىنى سېلىشتۇرۇپ، تەسۋىرلەشكە ئەھمىيەت بېرىلىدۇ؛ تارىخىي سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقتا يەنە تىللار بىلەن دىئالېكتلارنىڭ ئۆزگىرىشچان ھالىتىنىمۇ سېلىشتۇرىلىدۇ. بۇ جەھەتتە ئىككى خىل سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلى مەلۇم پەرققە ئىگە. لېكىن، ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى ئوخشاشلىق ئاساسىي سالماقنى ئىگىلەيدۇ.

3. مەھمۇد كاشغەرىينىڭ سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىققا قوشقان ئاساسلىق تۆھپىسى

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ تىلشۇناسلىق ساھەسىگە قوشقان كۆرۈنەرلىك تۆھپىسى سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقتا ئىپادىلىنىدۇ. خۇددى «دېۋان» نىڭ كىرىش قىسمىدا «قەدىم ئىزى بىراۋنىڭ ماڭغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ»[31] دېگەندەك، مەھمۇد كاشغەرىي 11 ـ ئەسىردىلا سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقنىڭ مۇقەددىمىسىنى باشلاپ بەرگەن. ئۇنىڭ «دېۋان» ى دەل سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقنىڭ ئۇلتېشى ھېسابلىنىدۇ؛ بولۇپمۇ ئۇنىڭدىكى ئۇزۇن سەھىپىلىك كىرىش سۆز سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىققا ئائىت ئەڭ دەسلەپكى مۇنەۋۋەر ئىلمىي ماقالە شۇنداقلا سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقنىڭ بەلگە خاراكتېرلىك نادىر ئەسىرى ھېسابلىنىدۇ. مەھمۇد كاشغەرىي قوللانغان نەزەرىيە ۋە ئۇسۇللار ئەينى دەۋردىلا ناھايىتى ئىلغار ھېسابلىناتتى، ئۇ يەنە شۇ دەۋردە بولمىغان نەزەرىيە ۋە ئۇسۇللارنىمۇ يىغىنچاقلاپ قوللانغان. بۇ ھەقتە ئۇ «دېۋان» نىڭ كىرىش قىسمىدا «مەن ئىشنى يېنىكلىتىش ۋە كىتابنى ئىخچام قىلىش ئۈچۈن بۇ ئەسەرنى مەندىن بۇرۇن ھېچكىم ئىشلەتمىگەن ۋە ھېچكىمگە مەلۇم بولمىغان ئالاھىدە بىر تەرتىپتە تۈزۈپ چىقتىم. بىرمۇنچە قائىدىلەرنى تۈزۈپ، يېڭى ـ يېڭى ئۆلچەملەرنى قويدۇم.» دەپ كۆرسىتىدۇ[32]. قىسقىسى، مەھمۇد كاشغەرىي دۇنيا سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقنىڭ تۇنجى ئاساسچىسى بولۇشقا مۇناسىپ. بۇنى مەھمۇد كاشغەرىينىڭ تۆۋەندىكى بىر قانچە ئالاقىدار تۆھپىلىرىدىن ئېنىق كۆرۈۋېلىش مۇمكىن:

بىرىنچى، سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىش ئومۇمىي يۆنىلىشىدىن ئالغاندا ئىككىگە بۆلۈنىدۇ. ئۇنىڭ بىرى يىغىنچاقلاش ۋە مۇئەييەنلەشتۈرۈش جەھەتتىكى سېلىشتۇرۇش بولۇپ، روشەن تەسۋىرلەش خاراكتېرىنى ئالغان. ئۇ قىسقارتىلىپ پاكىت سېلىشتۇرۇش، ـ دەپمۇ ئاتىلىدۇ؛ يەنە بىرى ئۇدۇللا سېلىشتۇرۇش بولۇپ،

قىسقارتىلىپ نەزەرىيىۋى سېلىشتۇرۇش، - دەپمۇ ئاتىلىدۇ[33]. مەھمۇد كاشغەرىي «دىۋان» دا ئەينى دەۋردىكى تۈركىي تىل بىلەن دىئالېكتلارنى بىرىنچى قول ماتېرىياللار ئاساسىدا ئىلمىي سېلىشتۇرغان ۋە ئىنچىكە تەسۋىرلەپ چىققان. ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇلارنىڭ فونېتىكا، لېكسىكا ۋە گراماتىكا جەھەتلەردىكى ئالاھىدىلىكلىرى ۋە قائىدىلىرىنى تەھلىل قىلىش ئاساسىدا يىغىنچاقلىغان. بۇلار ھەم تەسۋىرلەش خاراكتېرىدىكى سېلىشتۇرۇش ھەم نەزەرىيىۋى خاراكتېرنى ئالغان سېلىشتۇرۇش ھېسابلىنىدۇ.

ئىككىنچىسى، سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقتا ماتېرىياللارنى توپلاش، پەرقلەندۈرۈش ۋە سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق، دىئالېكت ياكى قېرىنداش تىللاردىكى پەرقلىق شەكىللەردىن تاۋۇشلارنىڭ ماسلىق مۇناسىۋىتى ئېنىقلاپ چىقىلىدۇ ھەمدە بۇنىڭ بىلەن تىللار ئارىسىدىكى مەنبەداش تەركىبلەر ئېنىقلىنىدۇ. مەھمۇد كاشغەرىي تىللار ۋە دىئالېكتنى سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق، تۈركىي تىللار ۋە ئۇلارنىڭ دىئالېكتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى بىر قىسىم تاۋۇشلارنىڭ ماسلىق مۇناسىۋىتىنى ئېنىقلىغان. بۇ قېرىنداش تىللارنى سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىشتىكى بىر ئۇلۇغ ئىجادىيەتتۇر. مەزكۇر ماقالىنىڭ ئالدىنقى مەزمۇنلىرىدا تۈركىي تىللارنىڭ مەھمۇد كاشغەرىي يىغىنچاقلىغان ئاساسلىق فونېتىكىلىقىنى ئالاھىدىلىكلىرى بايان قىلىنغان ئىدى. ئۇلار دەل تۈركىي تىللار ۋە ئۇلارنىڭ دىئالېكتلىرىنىڭ پەرقلىق شەكىللىرىدىن تېپىپ چىقىلغان تاۋۇشلارنىڭ ماسلىق مۇناسىۋىتى ھېسابلىنىدۇ.

ئۈچىنچىسى، مەھمۇد كاشغەرىي تىللار ئوتتۇرىسىدىكى مەنبەداش تەركىبلەرنى جەزملەشتۈرگەندە بىرقەدەر جانلىق ۋە ئۆزگىچە ئۇلچەم قوللانغان. ئۇ «دىۋان» دا دىئالېكت ۋە قېرىنداش تىللار ئوتتۇرىسىدىكى تاۋۇشلارنىڭ ماسلىق مۇناسىۋىتى، قوش تىل ۋە ئۇنىڭ پاراكەندىچىلىكى، تىللار ئۇچرىشىشىدىن كېلىپ چىقىدىغان تاۋۇشلارنىڭ ماسلىق مۇناسىۋىتى قاتارلىق ھادىسىلەرنى ئىنچىكە مۇھاكىمە قىلغان. ئۇ ماسلىق مۇناسىۋىتىنى مەنبەداشلىقنى جەزملەشتۈرۈشتىكى بىردىنبىر ئۇلۇچەم قىلمىغان. ئۇنىڭ مەنبەداشلىقنى جەزملەشتۈرۈشى مەدەنىيەت ۋە مىللەت جەھەتتىكى دەلىل-ئىسپاتلارنىمۇ ئاساس قىلغان[34]. مەھمۇد كاشغەرىي جەمئىيەتنىڭ بۆلۈنۈشى، مەدەنىيەت ۋە جۇغراپىيەنىڭ تىل ۋە دىئالېكتقا كۆرسىتىدىغان تەسىرىگە دىققەت قىلغان. ئۇ تۈركىي تىللىق قەبىلىلەرنىڭ جايلىشىش ئەھۋالى ۋە دىئالېكت پەرقلىرىنى تەكشۈرۈش ئارقىلىق، ئۇلاردىكى پەرقلەرنى تېپىپ چىققان. شۇنىڭ بىلەن سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق بۇ تىللارنى بىر پۈتۈن سىستېمىغا سالغان. ئۇ يەنە تىللارنىڭ ئۇچرىشىشى بىلەن مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش ئەھۋالىغا دىققەت قىلغان ھەمدە تۈركىي تىللارنىڭ باشقا تىللار جۈملىدىن خەنزۇ تىلى، پارس تىلى، ئەرەب تىلى قاتارلىق تىللار بىلەن ئۇچرىشىش ئەھۋالىنى خاتىرىلىگەن. بۇلاردىن باشقا ئۇ يەنە يەر نامى، ماقال-تەمسىل، شېئىر-قوشاق قاتارلىق ماتېرىياللارنىڭ جەمئىيەت بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى چۈشەندۈرۈشكىمۇ ئەھمىيەت بەرگەن. بۇلار مەھمۇد كاشغەرىينىڭ مەنبەداش تەركىبلەرنى بېكىتىشىدىكى قوشۇمچە ئاساس بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

تۆتىنچى، «دىۋان» ئاپتورى تۈركىي تىللارنىلا ئەمەس، تۈركىي تىللار بىلەن ئەرەب تىلىنىمۇ ئىنچىكە ۋە چوڭقۇر سېلىشتۇرغان. «دىۋان» دىكى فونېتىكىلىق، لېكسىكىلىق ۋە گراماتىكىلىق ھادىسىلەرنى بايان قىلىش ئىنچىكە ۋە سىستېمىلىق بولۇشىدىن ئالغاندا، ئۇنى شۇ دەۋرنىڭ ئەڭ يۇقىرى سەۋىيىسىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ، دېيىشكە بولىدۇ. مەھمۇد كاشغەرىي گەرچە «فونېما»، «فونېما ۋاريانتى» دېگەندەك 20- ئەسىرگە تەۋە تىلشۇناسلىق ئاتالغۇلىرىنى ئىشلەتمىگەن بولسىمۇ، لېكىن تاۋۇشلارنى «ئاساسلىق تاۋۇش» ۋە «قوشۇمچە تاۋۇش» دەپ ئىككىگە بۆلگەن ھەمدە تۈركىي تىللاردىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىق قانۇنىيىتىنى «قاتتىق تاۋۇش»، «يۇمشاق تاۋۇش»

دېگەن ئاتالغۇلارنى ئىشلىتىپ چۈشەندۈرگەن. ئۇزۇك تاۋۇشلاردىكى چۈشۈپ قېلىش، ئورۇن ئالمىشىش، قوشۇلۇپ قېلىش قاتارلىق ھادىسىلەرگە دىققەت قىلغان[35]. «دىۋان» دا يەنە ئىسىم، پېئىللاردىكى مورفولوگىيىلىك تۈرلىنىشلەر، ئىسىمداش، سۈپەتداش، رەۋىشداشلار ھەمدە ئۇلارنىڭ مەنىلىرى تۈرلۈك نۇقتىلاردىن بايان قىلىنغان.

بەشىنچى، مەھمۇد كاشغەرىي يەنە تىل تەكشۈرۈشتىكى دالا تەكشۈرۈش ئۇسۇلىنىڭ ياراتقۇچىسى. ئۇ دالا تەكشۈرۈش ئارقىلىق ئۆلمەس ئەسىرى «دىۋان» نى يېزىشقا ئاساس سېلىپ، دالا تەكشۈرۈش تارىخىنى 7ـ8 ئەسىر ئالدىغا سۈرگەن. ئۇ دالا تەكشۈرۈشتىن ئېرىشكەن تۈركىي تىللارنىڭ بىرىنچى قول ماتېرىياللىرىنى سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىپ، ئۇلارنىڭ قۇرۇلمىسىدىكى ئوخشاشلىق ۋە پەرقلەرنى تېپىپ چىققان.

ئالتىنچى، دۇنيادا ئۇلۇغۋار ئىشلار مەڭگۈ ئۆچمەيدۇ. خۇددى «دىۋان» دىكى «εkindε εmgεk qalmas» (ئەمگەك بىكار كەتمەس) [36] دېگەندەك، مەھمۇد كاشغەرىينىڭ سىڭدۈرگەن ئەمگىكىمۇ بىكار كەتمەي، بۈيۈك ئەسىرى «دىۋان» مۇ بۈگۈنكى كۈنگىچە يېتىپ كەلدى. بۇ ئەسەر تامام بولغاندىن كېيىن قايتا كۆچۈرۈلگەن ھەمدە تۈرلۈك دەۋرلەردە ئالىملار ئۇنىڭدىن پايدىلىنىپ كەلگەن. لېكىن دەۋر چەكلىمىلىكى بىلەن كۆپ تارالمىغان. پەقەت 20ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىلا ئۇ قايتىدىن تېپىلىپ ئېلان قىلىنغاچقا، 18ـ، 19ـ ئەسىردىكى تارىخىي سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق ۋە ھازىرقى زامان تىلشۇناسلىق نەزەرىيىسىگە تەسىر كۆرسىتەلمىگەن.

شۇنى بۇ يەردە ئالاھىدە تەكىتلەشكە ئەرزىيدۇكى، سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقتا ئائىت مۇھىم نەزەرىيە ۋە ئۇسۇللار «دىۋان» دا ئادەتتىكىدەكلا بايان قىلىنغان. بۇ مەھمۇد كاشغەرىي ياراتقان ۋە ئەملىيەتتىن ئۆتكۈزگەن سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق نەزەرىيىسى ھەم ئۇسۇلى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. ئەگەر ئۇ ئۆزى تەسۋىرلىگەن تاۋۇشلارنىڭ ماسلىق قانۇنىيىتى، تىللارنىڭ سېلىشتۇرۇش، تۈركە ئايرىش ۋە تەكشۈرۈش ئۇسۇللىرىنى يېغىنچاقلاپ بىر خاس ئەسەر يازغان بولسا، ھەمدە ئۇنىڭ «تۈركىي تىللار نەھۋىسىنىڭ جەۋھەرلىرى»[37] دېگەن گرامماتىكا ئەسىرى يوقالمىغان بولسا، ئۇنىڭ ئىلىم ئىدىيىسى بەلكىم جاھان ئەھلى تەرىپىدىن بىر قەدەر مۇكەممەل ۋە سىستېمىلىق نەزەرىيە، ـ دەپ قارالغان بولاتتى، مەھمۇد كاشغەرىيمۇ شۇنىڭ بىلەن ھازىرقى زامان تىلشۇناسلىقىنىڭ بوۋىسى ـــ سوسسۇرغا ئوخشاش پۈتۈن دۇنيا ئېتىراپ قىلىدىغان تىلشۇناسلاردىن بولۇپ قالغان بولاتتى.

4. قىسقىچە خۇلاسە

ئېلىمىز ئىلىم ساھەسىدە مەھمۇد كاشغەرىينى سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقنىڭ ئاساسچىسى دەپ ئىدىغان قاراش بىر قىسىم ئالىملار تەرىپىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭغا نىسبەتەن تېخىچە قارشى پىكىرلەر ئوتتۇرىغا قويۇلمىدى. بىر قىسىم ئالىملار ئۆز ئەسەرلىرى ۋە ماقالىلىرىدە مەھمۇد كاشغەرىينى سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقنىڭ «ئاساسچىسى»، «ئاساس سالغۇچىسى»، «ئاتىسى»، «باشلامچىسى»، «پىرى» دېگەندەك مەنىسى يېقىن كېلىدىغان سۆزلەر بىلەن ئاتىماقتا. مېنىڭچە بۇ خىل قاراشنى تارىخىي سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقتىكى سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلى بىلەن «دىۋان» دىكى سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلىنى سېلىشتۇرۇپ تەھلىل قىلىش ۋە مەھمۇد كاشغەرىينىڭ سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىققا قوشقان تۆھپىلىرىنى يېغىنچاقلاش ئارقىلىق يەنمۇ يېتەرلىك ئىسپاتلاش مۇمكىن. بۇنىڭ ئۈچۈن مىكرو ۋە ماكرو جەھەتتىكى تەتقىقاتنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرۇش كېرەك. شۇنداق قىلغاندىلا مەھمۇد كاشغەرىي سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقنىڭ ئاساسچىسى ئىكەنلىكى ئىلىم ساھەسىدە ھەقىقىي ئېتىراپ قىلىنىپ، دۇنيا تىلشۇناسلىق تارىخىدىن مۇناسىپ ئورۇن ئالالايدۇ.

ئىزاھلار:

① A. M دەمىرچىزادە: «مەھمۇد كاشغەرىنىڭ سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلى»، ئەزەربەيجان پەنلەر ئاكادېمىيىسى نەشرىياتى نەشىر قىلدۇرغان «سوۋېت ئىتتىپاقى تۈركولوگىيىسى»، 1972- يىللىق 1- سان، رۇسچە ، 31-42- بەتلەر؛ يەنە ئا . كونونوۋ: «سوۋېت ئىتتىپاقىدا مەھمۇد كاشغەرىنىڭ ‹دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك› ئەسىرى ئۈستىدە ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقاتلار»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، ئۇيغۇرچە، 2009- يىللىق 1- سان، 112- بەت.

② ⑲㉓㉔㉕㉗㉚㉛㉜㊱㊲ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»، ئۇيغۇرچە نەشرى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980- يىلى، 1- تۇم، كىرىش سۆز، 26-، 3-،46-، 45-، 41-، 41-، 39-، 40-، 7-، 149-، 26- بەتلەر.

③ نەسرۇللا يولبولدى: «مەھمۇد كاشغەرى — سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقنىڭ ئاساسچىسى»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1987- يىللىق 1- سان، 83-، 84- بەتلەر.

④ ۋاڭ يۈەنشىن: «جۇڭگو مىللىي تىلشۇناسلىق تارىخى»، مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى نەشرىياتى، 1993- يىلى، 17-، 18- بەت، خەنزۇچە.

⑤ پەربىدە ھامۇت: «‹دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك› نىڭ لۇغەت تەركىبىمىزنى بېيىتىشتىكى رولى»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1998- يىللىق قوشۇمچە سان، 64-، 65- بەتلەر.

⑥ ㉞ چېن باۋيا: «مەھمۇد كاشغەرىنىڭ تارىخىي تىلشۇناسلىقتىكى ئىككى تۆھپىسى»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» (خەنزۇچە)، 2006- يىللىق 4- سان، 143- بەت.

⑦ شىنجاڭ ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە ئون ئىككى مۇقام تەتقىقات جەمئىيىتى تۈزگەن: «مەھمۇد كاشغەرىي ۋە تۈركىي تىللار دىۋانى» (ئۇيغۇرچە)، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2008- يىلى، 55-، 90-، 391- بەتلەر؛ بۇ ماقالىلەر توپلىمىغا كىرگۈزۈلگەن ئازاد سۇلتاننىڭ «‹تۈركىي تىللار دىۋانى› تەتقىقاتىنىڭ بۈگۈنى ۋە ئەتىسى»، مۇھەممەد سالىھنىڭ «‹تۈركىي تىللار دىۋانى› نىڭ تۈزۈلۈش ئالاھىدىلىكى ۋە تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشى توغرىسىدا»، تاھىرجان مۇھەممەدنىڭ «‹تۈركىي تىللار دىۋانى› نىڭ ئېلىمىزدە تەتقىق قىلىنىش ئەھۋالىدىن ئومۇمىي بايان» قاتارلىق ماقالىلەرگە قارالسۇن.

⑧ ⑮ سېئىد چىشياڭ: «تىلشۇناسلىق تارىخىدىن ئوچېركلار»، دۇنيا كىتاب نەشرىياتى شىركىتى، 2008- يىل، 38-، 57- بەتلەر، خەنزۇچە.

⑨ ۋاڭ لى: «جۇڭگو تىلشۇناسلىق تارىخى»، فۇدەن ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2006- يىلى.

⑩ شياۋ جۇڭيى: «‹دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك› تەتقىقاتى ھەققىدە بايان»، شياۋ جۇڭيى تۈزگەن «‹دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك› تەتقىقاتى ئىلمىي ماقالىلار توپلىمى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2006- يىلى 4- بەت.

⑪ شۇ توڭچياڭ: «تارىخىي تىلشۇناسلىق»، سودا كىتابخانىسى نەشرى، 2001- يىلى، 2-، 7- بەتلەر.

⑫ چېڭ شىلياڭ: «تۈركىي سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1997- يىلى، كىرىش سۆز، 1- بەت، خەنزۇچە.

⑬ شۇ توڭچياڭ: «تىل ۋارىيانتى تەتقىقاتى ۋە تىل تەتقىقات مېتودولوگىيىسىنىڭ بۇرۇلۇشى»، «تىل-يېزىق قۇرۇلۇشى» ژۇرنىلى (خەنزۇچە) ، 1988- يىللىق 3- سان.

⑭ لىيۇ رۇنچىڭ: «غەرب تىلشۇناسلىق ئېقىملىرى»(خەنزۇچە)، چەت ئەل تىلى ئوقۇتۇش-تەتقىقات نەشرىياتى، 2002- يىلى، 33-، 36-، بەتلەر.

⑯ راھىلە داۋۇت: «مەھمۇد كاشغەرىي ۋە دالا تەكشۈرۈش ئۇسۇلى» (خەنزۇچە) ، بۇ ماقالە شياۋ جۇڭيى تۈزگەن «‹دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك› تەتقىقاتى ئىلمىي ماقالىلار توپلىمى» غا كىرگۈزۈلگەن. 2006 ـ يىلى 334 ـ بەت.

⑰ پرىتساك: «مەھمۇد كاشغەرىي كىم؟»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»(ئۇيغۇرچە)، 1986 ـ يىللىق 1 ـ سان.

⑱ جاۋ مىڭمىڭ: «‹دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك›نىڭ تىلى ئۇستىدە تەتقىقات»(خەنزۇچە)، مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2005 ـ يىلى، 22 ـ بەت.

⑳ روبىرت دانكوۋ، جامبس كلارك تەرجىمە قىلغان «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»تە بېرىلگەن ئىنگلىزچە كىرىش سۆز، ئىبراھىم مۇتىئى، ئامىنە ئۇيغۇرچىگە تەرجىمە قىلغان، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1997 ـ يىللىق 1 ـ سان، 32 ـ بەت.

㉑㉒㉖㉘㉙ ئا . مېيې: «تارىخىي تىلشۇناسلىقتىكى سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلى»، «چەت ئەل تىلشۇناسلىق ماقالىلىرىدىن تاللانما»، سېڭ چىشياڭ خەنزۇچىگە تەرجىمە قىلغان، تىل ـ يېزىق نەشرىياتى، 1992 ـ يىلى، 25 ـ ، 59 ـ ، 4 ـ ، 33 ـ بەتلەر.

㉝ گۇا شىچۈن، نىڭ چۈنيەن: «تىلشۇناسلىق مېتولوگىيىسى»، چەت ئەل تىلى ئوقۇتۇش ـ تەتقىقات نەشرىياتى، 1997 ـ يىلى 64 ـ بەت.

㉟ مىرسۇلتان ئوسمانوۋ: «مەھمۇد كاشغەرىي ۋە ‹دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك› تە بايان قىلىنغان ئەدەبىي تىل»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى(خەنزۇچە) ، 2007 ـ يىللىق 4 ـ سان، 94 ـ بەت.

جاۋابكار مۇھەررىرى: تۇرسۇن ھوشۇر ئىدىقۇتى

ماقالە نومۇرى:07-013-03 (2009) 5878-1005

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ ھال كاتېگورىيىسى توغرىسىدا*

ئابدۇرېھىم راخمان

(شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتى، ئۈرۈمچى، 830046:
شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى كومپيۇتېر ئىلمى ۋە تېخنىكىسى پوستدوكتور پەن-تەتقىقات كۆچمە پونكىتى، ئۈرۈمچى، 830046)

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، ئۇيغۇر تىلىدىكى فۇنكسىيىلىك كاتېگورىيە بولغان ھال كاتېگورىيىسىنىڭ زامان ۋە تۈس كاتېگورىيىلىرى بىلەن بولغان پەرقى ۋە مۇناسىۋىتى شۇنداقلا ئۇنىڭ ۋاقىت ئۇقۇمىنى ئىپادىلەش ئىقتىدارى ھەم رولى تەھلىل قىلىنىدۇ.

摘要： 维吾尔语动词的“体”、“时”、和“貌”等概念指的是相互有关系和相互有区别三种范畴，本文探讨三者的相互关系及区别，并对动词的“体”范畴的时间指向功能和作用进行探讨。

Abstract: This article presents the relationship and differences between the aspect, tense and mood categories in Uyghur, and furtherly points out the time function of the aspect category.

كىتابلارنى جۈمگۈچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: H04　ماتېرىيال بەلگىسى: A

1. ھال كاتېگورىيىسىنىڭ مەنىسى

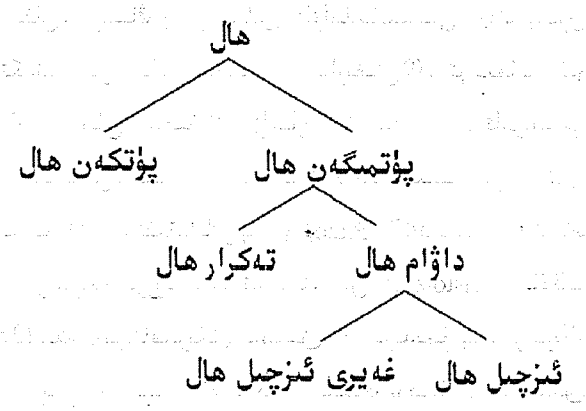
ھال كاتېگورىيىسى دېگىنىمىز پېئىلنىڭ تۈرلەنگەن شەكىللىرى ئارقىلىق پېئىلدا ئىپادىلەنگەن ئىش-ھەرىكەتنىڭ ئىچكى قىسمىدا مەلۇم بولىدىغان ۋاقىتقا مۇناسىۋەتلىك ئۇچۇرلارنى ئىپادىلەيدىغان فۇنكسىيىلىك كاتېگورىيە. ھال كاتېگورىيىسى ئۆزىگە خاس گرامماتىكىلىق قوشۇمچىلارغا ئىگە ئەمەس. ئۇ تىلىدىكى ۋاقىت ئۇقۇمىنى ئىپادە قىلىدىغان مەلۇم گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىلەرگە تەۋە گرامماتىكىلىق شەكىللەرنىڭ يارىمىدە ئەمەلگە ئاشىدىغان فۇنكسىيىلىك كاتېگورىيە. ھال ھەققىدە ئەڭ دەسلەپكى تەتقىقات قەدىمكى يۇنانىدا باشلانغان. مىلادى 4-ئەسىردە ستوك (Stoic) ئېقىمىدىكىلەر گرېك تىلىنى تەتقىق قىلىپ ھال كاتېگورىيىسىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى تونۇپ يەتكەن. ئۇلار ئىككى خىل ھال-زامانىنى ئايرىپ چىققان، بۇنىڭ بىر خىلى داۋاملىشىشنى، يەنە بىرى پۈتكەنلىكنى بىلدۈرىدۇ،- دەپ قارىغان①. ئېنىقكى ئۇ زامانلاردا ھال تەتقىقاتى زامان تەتقىقاتىدىن ئايرىلىپ چىقمىغان. ھالەت تېپى②تەتقىقاتىغا ئوخشاپ كېتىدىغان تەتقىقاتلار پلاتو (Plato، 347-427) نىڭ ئەسەرلىرىدە كۆرۈلىدۇ. ئارىستوتېل (Aristotele، 322-384)نىڭ «مېتافىزىكا» ناملىق ئەسىرىدىمۇ بۇ مەزمۇنلار ئوتتۇرىغا قويىلىدۇ③. كومرېنىڭ «ھال» ناملىق ئەسىرى ھال كاتېگورىيىسىگە بېغىشلانغان تۇنجى مەخسۇس ئەسەر ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئەسەر 2005-يىلى بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى تەرىپىدىن ئىنگلىز تىلىدا نەشر قىلىنىدى④. بۇ ئەسەردە ھالنىڭ تەبىرى،

---

* بۇ ماقالە 2009-يىلى 6-ئاپرىل تاپشۇرۇپ ئېلىندى.
بۇ ماقالە شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى كومپيۇتېر ئىلمى ۋە تېخنىكىسى پوستدوكتور پەن-تەتقىقات كۆچمە پونكىتى تەتقىقات تۈرى (نومۇرى: 74150)نىڭ باسقۇچلۇق نەتىجىلىرىدىن بىرى.
ئاپتورنىڭ قىسقىچە تەرجىمھالى: ئابدۇرېھىم راخمان (1970-يىلى 2-ئايدا تۇغۇلغان)، لېكتور، ئۇيغۇرتىلى ئوقۇتۇشى ۋە تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

ئىپادىلىنىش شەكلى، تۈرلىرى ۋە زامان بىلەن ھالنىڭ مۇناسىۋىتى قاتارلىق مۇھىم مەسىلىلەر ئىلمىي ھەم سىستېمىلىق بايان قىلىنغان. كومرىنىڭ قارىشىچە: «ئىچكى ۋاقىت قۇرۇلمىسى بولسا سۆزلەۋاتقان ۋاقىت بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتتى بولمىغان، ئۇنىڭ ئۆزىنىڭ تەرەققىيات جەريانىدا ئەكس ئەتكەن قۇرۇلما ئالاھىدىلىكىنى كۆرسىتىدۇ. سۆزلەۋاتقان ۋاقىت بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك بولغان ۋاقىت <زامان>غا مۇناسىۋەتلىك. ... ئاساسلىق كۆزىتىش شەكىللىرىدىن پۈتكەن ھال ۋە پۈتمىگەن ھال⑤دېگەن ئىككى تۈرى بار. پۈتكەن ھال ھالەتنى سىرتتىن كۆزىتىدۇ ۋە ھالەتنىڭ ئىچكى قۇرۇلمىسىنى پەرقلەندۈرمەيدۇ بولىدۇ. پۈتمىگەن ھال ھالەتنى ئىچىدىن كۆزىتىدۇ، شۇڭا ئۇ ھالەتنىڭ ئىچكى قۇرۇلمىسى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ. پۈتمىگەن ھال تەكرار ھال⑥ۋە داۋام ھال⑦دەپ بۆلۈنىدۇ؛ داۋام ھال يەنە ئىزچىل ھال⑧ۋە غەيرى ئىزچىل ھال⑨دەپ بۆلۈنىدۇ»⑩.

كومرى ھال كاتېگورىيىسىنى تۆۋەندىكىچە سخېمىلاشتۇرىدۇ⑪:

ئۇيغۇر تىلىدا ھال كاتېگورىيىسىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى تۇنجى قېتىم خەمىت تۆمۈر ئەپەندى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇنىڭ بۇ تىل پاكىتىنى بايقىشى ۋە ئوتتۇرىغا قويۇشى ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدىكى مۇھىم بىر سەكرەش ئىدى. ئەمما ئۇنىڭ بۇ قارىشى بىزدە تېخى ئىجادىي تەرەققىي قىلدۇرۇلمىدى. ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەمەلىيىتىگە تېخى دېگەندەك تەتبىقلانمىدى. گەرچە خەمىت تۆمۈر ئەپەندىنىڭ زامان ھەققىدىكى قاراشلىرى قوبۇل قىلىنغان ۋە ئىستېمال قىلىنغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ ھال ھەققىدىكى بايانلىرى دېگەندەك دىققەتكە ئېرىشەلمىدى. خەمىت تۆمۈر ئەپەندى گەرچە ھال كاتېگورىيىسىنى تىلغا ئالغان ۋە ھال كاتېگورىيىسىنىڭ تۈرلىرىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەن بولسىمۇ ئۇنىڭ تەبىرى، ئىقتىدارى، تۇس بىلەن بولغان پەرقى قاتارلىق مەزمۇنلارنى تىلغا ئالمىغان.

ئۇيغۇر تىلىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ھال بىلەن تۇسنى ئايرىش ئۇيغۇر تىلىنىڭ ۋاقىت ئۇقۇمىنى ئىپادىلەش سىستېمىسىنى تەسۋىرلەشتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

بىز ئادەتتە «تۇس» دەپ ئاتاپ ئادەتلەنگەن گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە تىلشۇناسلىق لۇغەتلىرىدە خەنزۇ تىلىدا «体»، ئىنگلىز تىلىدا «aspect» دېگەن نامدا بايان قىلىنىدۇ. ئەمەلىيەتتە بۇ يەردىكى «体» دەل ھالنى كۆرسىتىدۇ⑫. ئۇيغۇر تىلىدا بۇ مەزمۇنلار گەرچە «ھال كاتېگورىيىسى» دېگەن نام بىلەن تەتقىق قىلىنمىغان، بەلكى تۇس نۇقتىسىدىن تەتقىق قىلىنغان. بۇ مەزمۇندىكى تەتقىقات نەتىجىلىرى خېلى بار⑬. چەتئەللەردە ھال كاتېگورىيىسى ھەققىدىكى تەتقىقات مول نەتىجىلەرگە ئېرىشكەن. 2006 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنىگىچە بىننىك (R. I. Binnick)نىڭ تور بېتىدە ھال ـ زامان ھەققىدىكى ئىلمىي ماقالە 8000، ئەسەر 1000 پارچىغا يەتكەن⑭.

رۇس تىلىدىكى تۇس كاتېگورىيىسى نۇقتىسىدىن تۈركىي تىللارنى تەتقىق قىلغان سوۋېت ئىتتىپاقى تىلشۇناسى كىبىروف تۈركىي تىللاردا تۇس يوق، ـ دەپ خۇلاسە چىقارغان⑮. لېتىپ توختى ئەپەندى مۇنداق دەيدۇ: «ئەگەر سادىدچە رۇس تىلىغا ئوخشاش ياۋروپا تىللىرىدىكى پېئىللارنىڭ ئالدى قوشۇلغۇچىلار ئارقىلىق ئىپادىلىنىدىغان پۈتكەن ۋە پۈتمىگەن تۇس مەنىسىدىن بۇ گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىنىڭ ئالتاي تىللىرىدىكى مۇناسىپ شەكىللىرىنى ئىزدىسەك، ئالتاي تىللىرىدا تۇس يوق، ـ دېگەن خۇلاسىگە كېلىمىز»⑯. ئەمما ئالتاي تىللىرىنىڭ ئۆز ئالاھىدىلىكىنى چىقىش

قىلىپ، ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقات نەتىجىلىرىدىن قارىغاندا ئالتاي تىللىرىدا تۈس مەۋجۇت. بۇ تۈس شەكىللىرى فۇنكسىيە جەھەتتىن ۋاقىت ئۇقۇمىنى ئىپادىلەشكە قادىر بولسىلا ئۇ ھال كاتېگورىيىسىنى تەشكىل قىلىشقا قاتنىشىدۇ.

2. ھال كاتېگورىيىسى بىلەن تۈس كاتېگورىيىسىنىڭ پەرقى ۋە مۇناسىۋىتى

ئۇيغۇر تىلىنىڭ ۋاقىتنىي ئىپادە قىلىش سىستېمىسىغا ئائىت تەتقىقاتلاردا پەقەت زامان ۋە تۈس كاتېگورىيىسى تىلغا ئېلىنىدى. بۇ ئۇيغۇر تىلىدىكى ۋاقىت ئۇقۇمى بىلەن زامان ئۇقۇمىنى ئارىلاشتۇرۇۋەتكەنلىكىمىزدىن، گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە بىلەن فۇنكسىيىلىك كاتېگورىيىنى پەرقلەندۈرمىگەنلىكىمىزدىن بولغان. يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك ئۇيغۇر تىلىدىكى ھال كاتېگورىيىسى بىر خىل فۇنكسىيىلىك كاتېگورىيە. تۈس كاتېگورىيىسى بولسا گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە. بۇ ئىككىسى قارىمۇ-قارشىلىق مۇناسىۋەتتىدىمۇ ئەمەس، ئۆز ئىچىگە ئېلىش-ئېلىنىش مۇناسىۋىتىدىمۇ ئەمەس، بەلكى ھال كاتېگورىيىسى تۈس كاتېگورىيىسىدىكى شەكىللەرنىڭ رولى، ئىقتىدارى نۇقتىسىدىن يىغىنچاقلانغان بىر كاتېگورىيە.

ئۇيغۇر تىلىدىكى ھال كاتېگورىيىسى بىلەن تۈس كاتېگورىيىسىنىڭ ئەڭ مۇھىم پەرقى شۇكى تۈس كاتېگورىيىسى ۋاقىت بىلەن مۇناسىۋەتسىز بولغان، پەقەت سۆزلىگۈچىنىڭ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ داۋاملىشىش جەريانى يېكى دەرىجىسى ھەققىدىكى سۇبېيېكتىپ قارىشىنى ئىپادىلەيدىغان كاتېگورىيە. ھال كاتېگورىيىسى بولسا ئىش-ھەرىكەتنىڭ ئېچىكى قىسمىدا مەلۇم بولىدىغان ۋاقىتقا مۇناسىۋەتلىك ئۇچۇرلارنى ئىپادىلەيدىغان فۇنكسىيىلىك كاتېگورىيە. دېمەك تۈس ۋاقىت بىلەن مۇناسىۋەتسىز، ھال بولسا ۋاقىت بىلەن مۇناسىۋەتلىك كاتېگورىيە. تېخىمۇ ئېنىق قىلىپ ئېيتقاندا، تۈس كاتېگورىيىسىنىڭ ئەزالىرى ۋاقىت ئۇقۇمىنى ئىپادىلەپ، جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ۋاقىت ئۇچۇرىنى يەتكۈزۈش ئىقتىدارىغا ئىگە بولسا، بۇ شەكىللەر فۇنكسىيە نۇقتىسىدىن ھال كاتېگورىيىسىنى تەشكىل قىلىدۇ.

3. زامان كاتېگورىيىسى بىلەن ھال كاتېگورىيىسىنىڭ مۇناسىۋىتى

زامان كاتېگورىيىسى بىلەن ھال كاتېگورىيىسى ئوخشىمىغان ئىككى خىل گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە. ئادەتتە جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ۋاقىت ئۇچۇرى زامان، ھال ۋە راي كاتېگورىيىلىرىنىڭ كونكرېت گرامماتىكىلىق شەكىللىرى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. گەرچە بۇلار ئوخشاشلا خەۋەر پېئىلدا ئىپادىلەنگەن ۋاقىت ئۇچۇرىنى بىلدۈرسىمۇ، ئەمما بۇلارنىڭ كۆزىتىش نۇقتىسى ئوخشىمايدۇ. زاماننىڭ تەسۋىرلەيدىغىنى ھەرىكەت يۈز بەرگەن ۋاقىت، ھالنىڭ چۈشەندۈرىدىغىنى ھەرىكەت ئىجرا بولۇش جەريانىنىڭ قانداق باسقۇچىدا يېكى ھالىتىدە تۇرۇۋاتقانلىقى. شۇڭا زامان بىلەن ھالنىڭ چېگراسىنى ئاجرىتىۋالغىلى بولىدۇ. ھەرىكەتنىڭ قايسى ۋاقىتتا يۈز بەرگەنلىكىنى تەكىتلەشتە زامان شەكىللىرى ئارقىلىق ئىپادىلەشكە توغرا كېلىدۇ. بۇ سەۋەبتىن ئۇيغۇر تىلىدا زامان بىلەن ھال دائىم ئارىلىشىپ كېتىدۇ. شۇڭا بەزى تەتقىقاتچىلار ئۇيغۇر تىلىدىكى زامان كاتېگورىيىسىنى «ھال-زامان كاتېگورىيىسى» دېگەن نامدا تەتقىق قىلىدۇ.

زامان بىلەن ھالنىڭ پەرقى ئالدى بىلەن ئۇ ئىككىسىنىڭ جۈملىدىكى ئورنىنىڭ ئوخشىماسلىقىدا ئىپادىلىنىدۇ. بايبى (Baybee) ۋە ئۇنگېرېر(Ungerer)، شمىد (Schmid) قاتارلىقلار زامان ۋە ھال بەلگىلىرىنىڭ پېئىل ئۆزىكىدىكى ئوخشاش ئورۇنلۇق⑰مۇناسىۋىتىنى تەتقىق قىلىپ ئوخشاشلىق⑱نەزەريىسى بىلەن ئەنئەنىۋي گرامماتىكا دىققەت قىلمىغان بىر مەسىلىنى چۈشەندۈردى. ئۇلارنىڭ بايقىشىچە، نۇرغۇن تىللاردا ھال بەلگىلىرى زامان قوشۇمچىلىرىغا قارىغاندا پېئىل ئۆزىكىگە يېقىنراق تۇرىدىكەن. زامان بەلگىلىرى بولسا، تۈس بەلگىلىرىگە قارىغاندا پېئىل ئۆزىكىگە يېقىنراق

تۇرىدىكەن⑲. مەسىلەن:

(1) a. She was working at that time.

b. She worked a lot at that time.

c. She could swim when she was there.※

(1) a جۈملىدە ھال بەلگىسى ing ـ زامان بەلگىسى be ئۆتكەن زامان شەكلى was قا قارىغاندا، پېئىل ئۆزىكى workقا يېقىن تۇرغان؛ ھال بەلگىسى بولمىغان ئەھۋالدا b جۈملىدىكى زامان بەلگىسى ed ـ ئۆزەككە يېقىنلىشالمىغان، تۇس ياردەمچىسى زامان بەلگىسى ed ـ گە قارىغاندا، ئۆزەكتىن يىراق تۇرىدۇ. شۇڭا، b جۈملە قائىدىگە ئۇيغۇن جۈملە ھېسابلىنىدۇ، c جۈملىدە تۇس ياردەمچىسى could ئۆزەككە بەك يېقىن تۇرۇۋالغان، شۇڭا بۇ جۈملە قائىدىگە ئۇيغۇن ئەمەس.

ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەھۋالمۇ ئىنگلىز تىلىدىكىگە ئوخشاپ كېتىدۇ. مەسىلەن:

(2) a. مەن ماقالە يېزىۋاتىمەن.

b. مەن ماقالە يېزىپ بولدۇم.

c. مەن ماقالە يازدىم.

(2) a جۈملىدە ھال بەلگىسى [ـvat(X)ـ] ھازىرقى زامان بەلگىسى {ـi ـ} غا قارىغاندا، ئۆزەك «يازـ» غا تېخىمۇ يېقىن تۇرالمىغان؛ b جۈملىدىكى ھال بەلگىسى [ـbol p(X)ـ] ئۆتكەن زامان بەلگىسى {ـD ـ}غا قارىغاندا ئۆزەك «يازـ» غا تېخىمۇ يېقىن تۇرالمىغان؛ c جۈملىدە ھال بەلگىسى كۆرۈلمىگەن شارائىتتا ئۆتكەن زامان بەلگىسى {ـD ـ} ئۆزەك «يازـ»دىن كېيىنلا كېلەلمىگەن.

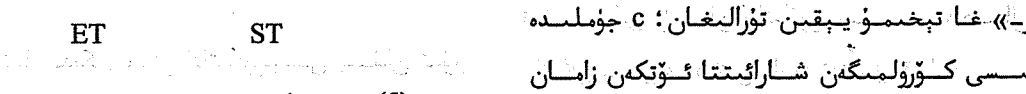
كېلىپىنىڭ قاراشلىرى بىلەن لېيتېپ توختى ئەپەندىنىڭ تۇرغۇن سۆزلۈك سۆز بىرىكمىسى ۋە INFL(زامان ۋە شەخس) ھەققىدىكى بايانلىرى ئوخشاپ كېتىدۇ، يەنى INFLنى ئۆز ئىچىگە ئالمىغان تۇرغۇن سۆزلۈك سۆز بىرىكمىسى ئىپادىلىگەن ۋاقىت دەل بەلگە ۋاقتى بولىدۇ، ئۇ ئىش ياكى ھالەتنىڭ مەۋجۇتلۇق ۋاقتىنى، ئىشنىڭ ئىچكى ۋاقىت قۇرۇلمىسىنى ئىپادىلەيدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا تۇرغۇن سۆز شەكىللىرىنىڭ (مەسىلەن، [ـ(A)r]، [ـGAn] قاتارلىقلار) ئۆزىدە ئېنىق ھال مەنىسى بار، شۇڭا ئېنىق بەلگە ۋاقىت بولمىغان ئەھۋالدا ھال بەلگىسى بولغان تۇرغۇن سۆز تەركىبلىرى ئىپادىلىگەن ۋاقىت بەلگە ۋاقىت بولىدۇ، ئۇ زامان ئىپادىلىگەن سۆز ۋاقتى بىلەن مۇناسىۋەتسىز، پەقەت ئىشنىڭ ئىچكى ۋاقىت قۇرۇلمىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. شۇڭا، ئەگەر جۈملىدە باشقا بىر بەلگە ۋاقىت بولسا (مەسىلەن،ۋاقىت رەۋىشلىرى)، ھال بەلگىسى ئىشنىڭ مۇشۇ بەلگە ۋاقىتتىكى پۈتكەن، پۈتمىگەن، داۋام قىلغان، ئىزچىل داۋاملاشقان ياكى مەقسەت قىلىنغانلىقىدەك ئۇچۇرلىرىنى ئىپادىلەيدۇ.

مەسىلەن:

(3) تۇنۇگۈن بىز بازارغا بارغان (ئىدۇق).

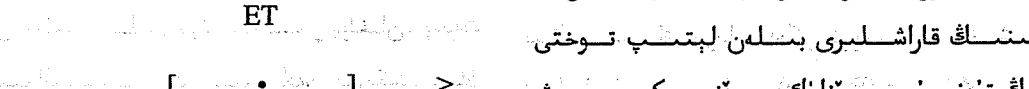
(3) جۈملىدە ھال بەلگىسى [ـGAn] ئىشنىڭ بەلگە ۋاقىت «تۇنۇگۈن»دىن ئىبارەت بىر ۋاقىت بۆلىكىدە پۈتكەن ھالىتىنى ئىپادىلەيدۇ، ئۇ ئىپادىلىگەن ئىش ۋاقتى بىلەن بەلگە ۋاقىت ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى گەۋدىلەندۈرىدۇ، زامان بىلەن مۇناسىۋەتسىز. زامان ئىپادىلىگەن ئىش ۋاقتى بىلەن سۆز ۋاقتى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت بۇ جۈملىدىكى زامان بەلگىسى {ـid ـ} ئىش ۋاقتى بىلەن سۆز ۋاقتى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ئىپادىلەيدۇ. تۆۋەندىكى جۈملىلەرنى كۆرۈپ باقايلى:

(4) مەن مەكتەپكە باردىم.

ET ST

(5) مەن مەكتەپتە ئوقۇيمەن.

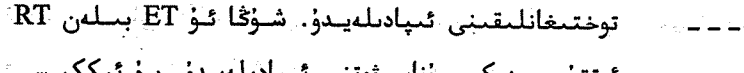

ET ST

بەلگە ۋاقىت بىلەن ئىش ۋاقتى ۋاقىت ئوقىدىكى ۋاقىت نۇقتىسى ياكى ۋاقىت بۆلىكىدۇر. شۇڭا ئىككى ۋاقىت بۆلىكىدە بىرى يەنە بىرىنىڭ ئالدىدا ياكى كەينىدە كەلگەن ۋە ياكى بىرى يەنە بىرىنى قىسمەن ياكى تولۇق ئۆز ئىچىگە ئالغان بولىدۇ. بۇ ئىككى ۋاقىت بۆلىكى بىلەن زاماننىڭ مۇناسىۋىتىنى تۆۋەندىكىدەك

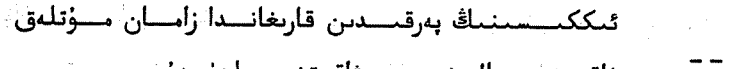
ئىپادىلەش مۇمكىن:

(6) a. مەن بارغاندا تۇرسۇن كېتىپ قاپتۇ.

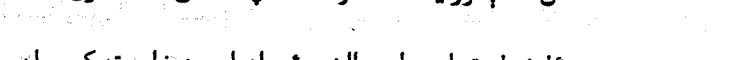
ET RT ST

b. تۇرسۇن كەلگەندە قايتىمەن.

ST RT ET

c. مەن مۇزىكا ئاڭلاۋاتىمەن.

ST = RT=ET

سۆھبەتدا كۆرسىتىلگەندەك، (6) a جۈملىدە ئىش ۋاقتى ھال بەلگىسى [GAn-] ئىپادىلىگەن بەلگە ۋاقتى «بارغاندا» نىڭ ئالدىدا كەلگەن، يەنى بەلگە ۋاقىتنىڭ ئالدىدا ئىش (ھەرىكەت) يۈز بېرىپ بولغان. b جۈملىدە ئىش ۋاقتى ھال بەلگىسى [GAn-] ئىپادىلىگەن بەلگە ۋاقتى «بارغاندا» نىڭ كەينىدە كەلگەن، يەنى ئىش (ھەرىكەت) بەلگە ۋاقىتنىڭ كەينىدە يۈز بېرىدۇ؛ c جۈملىدە، ھازىرقى -كەلگۈسى زامان بەلگىسى[-i-] ئىپادىلىگەن سۆز ۋاقتى بىلەن [-vat(X)-] ئىپادىلىگەن بەلگە ۋاقتى ئىش ۋاقىتنىڭ ئىچىگە ئېلىنىپ كەتكەن. بۇ جۈملىدە بەلگە ۋاقتى بىلەن سۆز ۋاقتى ۋاقىت ئوقۇنىڭ بىر نۇقتىسىدا كۆرۈلگەن. بۇ ۋاقىتتا بەلگە ۋاقتى سۆز ۋاقتىغا تەڭ بولۇپ قالغان. دەل مۇشۇنداق بولغاچقا، ئەنئەنىۋىي گرامماتىكا ئەسەرلىرىدە [-vat(X)-] ئىپادىلىگەن بەلگە ۋاقت (ھازىرقى ۋاقت بۆلىكىدىكى مەلۇم بىر نۇقتا) خاتا ھالدا زاماننىڭ بەلگىسى، - دەپ قارالغان، بۇنىڭ بىلەن بەلگە ۋاقت، ئىش ۋاقتى ۋە سۆز ۋاقتى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت قالايمىقانلىشىپ كەتكەن.

زامان سۆز ۋاقتى مۇقىم ۋاقت نۇقتىسىدىن ھەرىكەت يېكى ھالەتنى تونۇشنى بىلدۈرىدۇ، ئۇ ST بىلەن ET ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى بىلدۈرىدۇ؛ ھال بولسا مۇقىم بولمىغان بىر ۋاقت نۇقتىسىدىن ھەرىكەت يېكى ھالەتنى تونۇشنى بىلدۈرىدۇ، ئۇ قانداق راۋاجلانغان يېكى راۋاجلانمىغان، راۋاجلىنىۋاتقان يېكى توختىغانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ. شۇڭا ئۇ ET بىلەن RT ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ئىپادىلەيدۇ. بۇ ئىككىسى ئوخشاشلا ۋاقىت ئۇچۇرىنى بىلدۈرىدۇ. ئەمما ئۇ ئىككىسىنىڭ پەرقىدىن قارىغاندا زامان مۇتلەق ۋاقتىنى، ھال نىسپىي ۋاقتىنى بىلدۈرىدۇ.

4. ھال كاتېگورىيىسىنىڭ ۋاقىت ئىپادىلەش ئىقتىدارى

ئۇيغۇر تىلىدا ھالنى ئىپادىلەيدىغان تەركىبلەر بىرقەدەر كۆپ ۋە مۇرەككەپ، ۋاقىت ئۇقۇمى «زامان» ۋە «ھال» قاتارلىق ۋاقىت بىلەن مۇناسىۋەتلىك بىر كاتېگورىيە، «زامان» ۋە «ھال» ۋاقىت ئۇچۇرىنى ئىپادىلەيدىغانلىقى ئېنىق، ئەمما ھال كاتېگورىيىسىنىڭ ۋاقىت ئىپادىلەش ئىقتىدارىنى تۇنجى قېتىم دوكتور ئۆمەرجان قۇربان قەلەمگە ئالدى[20].

ئالدى بىلەن شۇنى ئېيتىش كېرەككى، «ۋاقىتنى ئىپادىلەش» دېگەن ئۇقۇم بىلەن زامان كاتېگورىيىسىنىڭ ۋاقىتنى ئىپادىلىشى باشقا-باشقا ئىككى ئۇقۇم. بىر تەرەپتىن زامان ۋاقىتنى ئىپادىلەيدىغان بىر كاتېگورىيە، يەنە بىر تەرەپتىن زامان ئىش (ھەرىكەت)نىڭ يۈز بېرىشى بىلەن سۆز ۋاقتى ئوتتۇرىسىدىكى ئىلگىرى-كېيىنلىك مۇناسىۋىتىنى ئىپادىلەيدىغان گراممىاتىكىلىق كاتېگورىيە؛ «ۋاقىت ئىپادىلەش» بولسا مەلۇم گراممىاتىكىلىق كاتېگورىيىنىڭ قوشۇمچە فۇنكسىيىسى بولۇپ، فۇنكسىيىلىك كاتېگورىيىگە تەۋە. زامان ھەرىكەت يېكى ھالەتنىڭ سۆز ۋاقتى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى بىلدۈرۈپ، ئۆتكەن زامان ۋە غەيرى ئۆتكەن زامان،- دېگەن ئىككى تۈرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، ئۇ مۇتلەق ۋاقىتنى ئىپادىلەيدۇ؛ ھال بولسا ھەرىكەت يېكى ھالەتنىڭ ئىچكى ۋاقىت قۇرۇلمىسىنى كۆرسىتىدۇ ۋە نىسپىي ۋاقىتنى ئىپادىلەيدۇ. ۋاقىتنى ئىپادىلەش ھال بەلگىلىرىنىڭ قوشۇمچە فۇنكسىيىسى. شۇڭا ۋاقىتنى ئىپادىلەش «زامانىدىن باشقا گراممىاتىكىلىق

كاتېگورىيىلەرنىڭ ۋاقىت ئۇچۇرىنى ئىپادىلەيدىغان قوشۇمچە فۇنكسىيىسى» دەپ چۈشەنسەك بولىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا ھال بەلگىلىرى ۋە راي بەلگىلىرىنىڭ بىر قىسمى ۋاقىت ئىپادىلەش فۇنكسىيىسىگە ئىگە.

دال (Dahl) مۇنداق دەيدۇ: «ھال روشەن ھالدا ۋاقىت بىلەن مۇناسىۋەتلىك»㉑. ئۇ يەنە مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «تىلدا بىر خىل كۆچلۈك ئېغىش بولىدۇ. بۇ پۈتكەن ھالنى ئۆتكەن ۋاقىتنى ئىپادىلەشكە قىستايدۇ»㉒. لېتىپ توختى مۇنداق دەيدۇ: «پۈتكەن ھال بىلەن ئۆتكەن زامان زىچ باغلانغان بولىدۇ، ئۇلار تەبىئىيلا ئۆتكەن زاماننى ئىپادىلەيدۇ»㉓.

ئۇيغۇر تىلىدا ھال كاتېگورىيىسى تۆۋەندىكى بىرقانچە خىل شەكىلدە ئىپادىلىنىدۇ:

1) پېئىلنىڭ تۈرغۇن سۆز شەكىللىرى: [ـ(X)r]، [ـGAn]، [ـ(X)p]، [ـGU]؛

2) تۈس قوشۇمچىلىرى:[ـ(X)vat]، [ـtur]، [ـoltur]، [ـyat]، [ـyur]، [ـA/ـyt]؛

3) راي قوشۇمچىلىرى: [ـGAy]، [ـmAKči].

بۇ شەكىللەر بىۋاستە ياكى زامان شەكىللىرى بىلەن بىرىككەن ھالدا ھال ـ زامان كاتېگورىيىسىنى تەشكىل قىلىپ، ھال ـ زامان شەكىللىرىنى ياساشقا قاتنىشىدۇ.

مانا مۇشۇ گرامماتىكىلىق شەكىللەر ۋاقىت ئىپادىلەش فۇنكسىيىسىگە ئىگە. بۇ شەكىللەر ھال مەنىسىنى بىلدۈرۈش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ھەرخىل ۋاقىت ئۇچۇرلىرىنى ئىپادىلەيدۇ، يەنى مۇشۇ ھال بەلگىلىرى زامان بىلەن مۇناسىۋەتسىز ھالدا ۋاقىت ئىپادىلەش فۇنكسىيىسىگە ئىگە.

ناھايىتى ئېنىقكى، يۇقىرىقى ھال بەلگىلىرى زامان بىلەن مۇناسىۋەتسىز. ئۇلار ئۆتكەن زامان ۋە غەيرى ئۆتكەن زامان شەكىللىرىدە قوللىنىلىدۇ. يۇقىرىدا دەپ ئۆتكەندەك، ھال بەلگىلىرى ئىشنىڭ ئېچكى قۇرۇلمىسىدا ئىپادىلىنىدىغان پۈتكەن ھال، پۈتمىگەن ھال، ئىزچىل ھال، تەكرار ھال قاتارلىق ئۇچۇرلارنى ئىپادىلەيدۇ. ئۇلار ئىپادىلىگەن بەلگە ۋاقىت ئىشنىڭ ئېچكى ۋاقىت قۇرۇلمىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك، زامان بىلەن مۇناسىۋەتسىز. شۇڭا بەلگە ۋاقىت ۋاقىت ئوقۇمىنىڭ خالىغان بىر يېرىدە كۆرۈلەلەيدۇ، ئۇ بىر ۋاقىت نۇقتىسى بولۇشىمۇ، بىر ۋاقىت بۆلىكى بولۇشىمۇ مۇمكىن.

ئىزاھلار:

①Robert Binnick, *Time and the Verb: a Guide to Tense and Aspec,* Oxford University, 1991, p.159.

② بۇ يەردىكى «ھالەت تىپى» تىلشۇناسلىقتىكى بىر ئاتالغۇ سۈپىتىدە خەنزۇ تىلىدىكى «情状类型»، ئىنگلىز تىلىدىكى «situation type» غا توغرا كېلىدۇ.

③ Robert Binnick, *Time and the Verb: a Guide to Tense and Aspec,* Oxford University, 1991, p.143.

⑩④Bernard Comrie, *Aspect(《体范畴》),* 北京大学出版社, 2005, pp.3_25.

⑤ بۇ يەردىكى «پۈتكەن ھال ۋە پۈتمىگەن ھال» تىلشۇناسلىقتىكى بىر ئاتالغۇ سۈپىتىدە خەنزۇ تىلىدىكى «未完成، 完成体»، ئىنگلىز تىلىدىكى «perfective aspect, imperfective aspect» قا توغرا كېلىدۇ.

⑥ بۇ يەردىكى «تەكرار» تىلشۇناسلىقتىكى بىر ئاتالغۇ سۈپىتىدە خەنزۇ تىلىدىكى «惯常体»، ئىنگلىز تىلىدىكى « habitual aspect» قا توغرا كېلىدۇ.

⑦ بۇ يەردىكى «داۋام ھال» تىلشۇناسلىقتىكى بىر ئاتالغۇ سۈپىتىدە خەنزۇ تىلىدىكى «持续体»، ئىنگلىز تىلىدىكى «continuous aspect» قا توغرا كېلىدۇ.

⑧ بۇ يەردىكى «ئىزچىل ھال» تىلشۇناسلىقتىكى بىر ئاتالغۇ سۈپىتىدە خەنزۇ تىلىدىكى «进行体»، ئىنگلىز تىلىدىكى «progressive aspect» قا توغرا كېلىدۇ.

⑨ بۇ يەردىكى «غەيرى ئىزچىل ھال» تىلشۇناسلىقتىكى بىر ئاتالغۇ سۈپىتىدە خەنزۇ تىلىدىكى «非进行体»، ئىنگلىز تىلىدىكى «nonprogressive aspect» قا توغرا كېلىدۇ.

⑪B. Comie, *Aspect: an introduction to the study of verbal aspect and related problems.* Cambridge: Cambridge University Press, 1976.

⑫ خەنزۇ ۋە ئىنگلىز تىللىرىدىكى 体 ۋە aspect ئۇيغۇر تىلىدا ھالغا، (態)貌 ۋە mood تۈسكە توغرا كېلىدۇ.

⑬力提甫·托乎提：《阿尔泰语言中动词体的表达》，戴庆夏主编：《中国民族语言文学研究论集》，北京：民族出版社，2002年；高丽琴：《试论维吾尔语动词的体》，《新疆大学学报》，1985(2); Xämit Zakir, *Problems of Turkic Morphology: Classificatuin of Suffixes, Case, Tense and Aspect,* PhD Dissertatuon, University of Washington, 1999;《突厥语族诸语言词法描写中尚待解决的若干问题》，《语言语翻译》，2002(2); 方晓华：《论维吾尔语的系词》，《新疆师范大学学报》，1995(3); 沈利德：《谈维语动词的体》，《语言与翻译》，1999(2); 吾买尔江·库尔班：《现代维吾尔语动词的时体范畴及其时间指向功能》，《语言与翻译》，2007(1); Ablahat Ibrahim, *Meaning and Usage of Compound Verb in Modern Uyghur and Uzbek,* PhD Dissertation, University of Washington, 1999.

خەمىت تۆمۇر: «ئۇيغۇر تىلىدىكى ياردەمچى پېئىللار ۋە ئۇلارنىڭ مەنىسى توغرىسىدا»، «تۈركىي تىللار تەتقىقاتى» (2)، بېيجىڭ: مىللەتلەر نەشرىياتى، 1983 ـ يىلى، «خەمىت تۆمۇر ئىلمىي ماقالىلىرى» (نەشرگە تەييارلىغۇچى: بارات رەجەپ)، بېيجىڭ: مىللەتلەر نەشرىياتى، 2006 ـ يىلى؛ تۇردى ئەخمەت: «ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ تۈس كاتېگورىيىسى ھەققىدە»، «تۈركىي تىللار تەتقىقاتى» (1)، بېيجىڭ: مىللەتلەر نەشرىياتى، 1982 ـ يىلى؛ جاۋ شاڭرۇ: «ئۇيغۇر تىلىدىكى ياردەمچى پېئىللار ھەققىدە»، «تۈركىي تىللار تەتقىقاتى» (1)، بېيجىڭ: مىللەتلەر نەشرىياتى، 1982 ـ يىلى؛ ئابدۇرېشىت ياقۇپ: «تۈركىي تىللاردىكى پېئىل تۈسلىرىنى ئىپادىلىگۈچى مورفولوگىيىلىك قۇرۇلمىلار توغرىسىدا»، «شىنجاڭ داشۆ ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1989 ـ يىللىق 3 ـ سان؛ ئابلەھەت ئىبراھىم: «ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ تۈس كاتېگورىيىسى ھەققىدە»، «ئۇيغۇر تىلى مەسىلىلىرى»، ئۈرۈمچى، 1984 ـ يىلى، «تۈركىي تىللار تەتقىقاتى» (3)، بېيجىڭ: مىللەتلەر نەشرىياتى، 1990 ـ يىلى:

⑭http://www.scar.utoronto.ca/~binnick/TENSE/Bibliography.html

⑮ ش. كىبىروف: «تۈركىي تىللاردىكى پېئىل تۈسلىرى توغرىسىدا ـ ئۇيغۇر تىلى ئاساسىدا»، «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 2007 ـ يىللىق 1 ـ سان.

⑯力提甫·托乎提:《阿尔泰语言中动词体的表达》,戴庆夏主编:《中国民族语言文学研究论集》,北京:民族出版社,2002

⑰ بۇ يەردىكى «ئوخشاش ئورۇنلۇق» تىلشۇناسلىقتىكى بىر ئاتالغۇ سۈپىتىدە خەنزۇ تىلىدىكى «像似近位»، ئىنگلىز تىلىدىكى «iconic proximity» غا توغرا كېلىدۇ.

⑱ بۇ يەردىكى «ئوخشاشلىق» تىلشۇناسلىقتىكى بىر ئاتالغۇ سۈپىتىدە خەنزۇ تىلىدىكى «像似性»، ئىنگلىز تىلىدىكى «iconic» قا توغرا كېلىدۇ.

⑲Bybee, J. Perkins, R., and pagliuca, W., *The Evolution of Grammar __ Tense, Aspect, and Modality in the Languages of the World,* Chicago: University of Chicago, 1991.; Ungerer. F. & H. J. Schmid, *An introduction to cognitive linguistics,* Beijing: Beijing Foreign language Teacheng and Research Press, 1992.

⑳吾买尔江·库尔班：《现代维吾尔语动词的时体范畴及其时间指向功能》，《语言与翻译》，2007(1).

㉑㉒Dahl Osten, *Tense and Aspect Systems*, Basil Blackwell Ltd., New York, 1985, p.23, p.79

㉓力提甫·托乎提：《从短语结构到最简方案—阿尔泰语言的句法结构》，北京：中央民族大学出版社,2004, p.115

ماقالە نومۇرى:07-020-03 (2009) 5878-1005

مەكتىپىمىزنىڭ سىياسىي يېتەكچى ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنى قۇرۇلۇشىدا يېڭىلىق يارىتىش توغرىسىدا مۇلاھىزە*

ئەركىن مۇھەممەتتۇرسۇن

(شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئوقۇغۇچىلار خىزمىتى باشقارمىسى، ئۈرۈمچى، 830046)

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، ج ك پ مەركىزى كومىتېتى، گوۋۇيۈەننىڭ «ئىدىيەۋى-سىياسىي تەربىيىنى يەنمۇ ئىلگىرىلەپ كۈچەيتىش ۋە ياخشىلاش توغرىسىدا پىكىر»، مائارىپ مىنىستىرلىكىنىڭ «ئالىي مەكتەپلەرنىڭ سىياسىي يېتەكچى ئوقۇتقۇچىلىرى، سىنىپ مۇدىرلىرى قوشۇنى قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىش توغرىسىدا پىكىر» ۋە 2006-يىلى ئېچىلغان مەملىكەتلىك ئالىي مەكتەپ سىياسىي يېتەكچى ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنى قۇرۇلۇشى خىزمىتى يىغىنىنىڭ روھىنى يېتەكچى قىلىپ، مەكتىپىمىزنىڭ سىياسىي يېتەكچى ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنى قۇرۇلۇشىنىڭ تۈزۈم كاپالىتى توغرىسىدا مۇھاكىمە ئېلىپ بېرىلىدۇ.

摘要: 本文以中共中央、国务院《关于进一步加强和改进大学生思想政治教育的意见》和教育部《关于加强高等学校辅导员、班主任队伍建设的意见》以及2006年全国高校辅导员队伍建设工作会议精神为指导,研究探索了我校辅导员队伍建设的制度保证。

Abstract: In this article, a discussion will be carried out on the systemic guarantees of the structure of our school's political leader students group, in the spirit of the China Communist Party's Central Committee and State Council's "Ideas On Further Strengthening and Improving Ideological-Political Education," the Education Ministry's "Ideas on Strengthening the Structure of Colleges' Political Leader Students and Class Leader Groups," and the 2006 National College Political Leader Student Groups' Structural Affairs Meeting.

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۇرگە ئايرىش نومۇرى: G41　ماتېرىيال بەلگىسى: A

ج ك پ مەركىزى كومىتېتى، گوۋۇيۈەن ئالىي مەكتەپلەرنىڭ سىياسىي يېتەكچى ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنى قۇرۇلۇشىغا ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىپ كەلدى. مەركەز تارقاتقان [2004]16-نومۇرلۇق ھۆججەتتە: «سىياسىي يېتەكچى ئوقۇتقۇچىلار، سىنىپ مۇدىرلىرى ئالىي مەكتەپلەرنىڭ ئىدىيەۋى-سىياسىي تەربىيىدىكى غوللۇق كۈچ، سىياسىي يېتەكچى ئوقۇتقۇچىلار پارتىيىنىڭ ئورۇنلاشتۇرمىسىغا ئاساسەن قاراتمىلىقى بولغان ھالدا ئىدىيەۋى-سىياسىي تەربىيە پائالىيىتىنى قانات يايدۇرىدۇشى كېرەك» دەپ كۆرسىتىلگەن. 2005-يىلى 2-ئايدا مائارىپ مىنىستىرلىكى «ئالىي مەكتەپلەرنىڭ سىياسىي يېتەكچى ئوقۇتقۇچى، سىنىپ مۇدىرلىرى قوشۇنى قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىش توغرىسىدا پىكىر»نى تارقىتىپ: « سىياسىي يېتەكچى ئوقۇتقۇچى، سىنىپ مۇدىرلىرى قوشۇنى قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىش — ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىغا قارىتىلغان ئىدىيەۋى-سىياسىي تەربىيىنى كۈچەيتىش ۋە ياخشىلاش ئالىي مەكتەپلەرنىڭ مۇقىملىقىنىڭ مۇھىم تەشكىلىي كاپالىتى ۋە ئۇزاق مەزگىللىك ئۇنۇم مېخانىزمى، ئۇ پارتىيىنىڭ مائارىپ فاكۇلتېتىنى ئومۇميۈزلۈك

* بۇماقالە 2009-يىل 18-ئاپرىل تاپشۇرۇپ ئېلىندى.

ئاپتورنىڭ قىسقىچە تەرجىمھالى: ئەركىن مۇھەممەتتۇرسۇن (1970-يىلى5-ئايدا تۇغۇلغان)، لېكتور، ماگىستىر، ئۇقۇغۇچىلارنى باشقۇرۇش خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

ئىزچىللاشتۇرۇپ ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىغا قارىتىلغان ئىدىيەۋى-سىياسىي تەربىيىگە دائىر تۈرلۈك ۋەزىپىلەرنى ھەقىقىي ئەمەلىيلەشتۈرۈشتە ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە» دەپ كۆرسەتتى. 2006-يىلى 4-ئايدا مائارىپ مىنىستىرلىكى مەملىكەتلىك ئالىي مەكتەپلەر سىياسىي يېتەكچى ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنى قۇرۇلۇشى خىزمىتى يىغىنىنى چاقىردى. يىغىندا مۇنەۋۋەر سىياسىي يېتەكچى ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنى يېتىشتۈرۈشنىڭ ئادەم تەربىيىلەش ساپاسىنى ئومۇميۈزلۈك ئۆستۈرۈش، ئىدىيەۋى-سىياسىي تەربىيە ۋە ئوقۇغۇچىلارنى باشقۇرۇش سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈشتە ئىنتايىن مۇھىملىقى تەكىتلەندى. باش شۇجى خۇ جىنتاۋ سىياسىي يېتەكچى ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنى قۇرۇلۇشىغا دائىر مۇھىم كۆرسەتمە بېرىپ، چوقۇم ئىدىيەۋى تونۇش، تۇزۇم مېخانىزمى، سىياسەتنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىپ، ئىختىساسلىقلارنى تەربىيىلەش قاتارلىق جەھەتلەردىن ئۇنۇملۇك تەدبىر قوللىنىپ، كەڭ سىياسىي يېتەكچى ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئاكتىپلىقىنى قوزغاپ، سىياسىي يېتەكچى ئوقۇتقۇچىلار خىزمىتىنىڭ سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈش كېرەكلىكىنى تەكىتلىدى. سىياسىي يېتەكچى ئوقۇتقۇچىلار ئالىي مەكتەپلەرنىڭ ئىدىيەۋى-سىياسىي تەربىيە خىزمىتىنىڭ بىرىنچى سېپىدە تۇرىدۇ، ئۇلار ئوقۇغۇچىلارنى مۇھىم سىياسىي مەسىلىلەرگە يۇلۇققاندا مەيدانى مۇستەھكەم، بايرىقى روشەن بولىدىغان قىلىپ تەربىيىلەپ، پارتىيە مەركىزى كومىتېتى بىلەن بىردەكلىكنى ساقلىشى، پارتىيە ۋە دۆلەتنىڭ مەنپەئەتىنى ھەمدە ئالىي مەكتەپلەرنىڭ مۇقىملىقىنى قوغداشتا چىڭ تۇرۇشى كېرەك. سىياسىي يېتەكچى ئوقۇتقۇچىلار ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ كۈندىلىك ئىدىيەۋى-سىياسىي تەربىيىچىسى، ئوقۇغۇچىلار خىزمىتىنىڭ تەشكىللىگۈچىسى، يېتەكچىسى ۋە باشقۇرغۇچىسى. ئىدىيەۋى-سىياسىي تەربىيە خىزمەتچىلىرى (سىياسىي يېتەكچى ئوقۇتقۇچىلار، سىنىپ مۇدىرلىرى) بەلگىلىمىگە ئاساسەن «ۋەزىيەت ۋە سىياسىي» دەرسى، «قانۇن ئاساسلىرى» قاتارلىق دەرسلەرنى ئۆز ئۈستىگە ئېلىشى كېرەك. سىياسىي يېتەكچى ئوقۇتقۇچىلار ئالىي مەكتەپ پارتكومىلىرىنىڭ يۇقىرى ساپالىق ئىختىساسلىقلارنى تەربىيىلەيدىغان زاپاس كۈچى، شۇنداقلا مەكتەپنىڭ غوللۇق تايانچ كۈچى بولۇپ، ئۇلار ئوقۇغۇچىلارغا بىۋاسىتە يېقىنلىشىپ ئوقۇتۇش ئارقىلىق ئادەم تەربىيىلەش ۋە باشقۇرۇش، ئوقۇتۇشقا مۇلازىمەت قىلىپ ئوقۇ-ئوقۇتۇش خىزمىتى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلاردۇر. مەكتىپىمىز كېڭەيتىپ ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلغان، شۇنداقلا ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئىدىيىسى كۈندىن-كۈنىگە مۇرەككەپ بولۇۋاتقان بۈگۈنكى كۈندە، مەكتىپىمىزنىڭ سىياسىي يېتەكچى ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنى قۇرۇلۇشى تەتقىقاتىدا يېڭىلىق يارىتىش، شەك-شۇبھىسىزكى، مەكتىپىمىزنىڭ مۇقىملىقى، بىخەتەرلىكىنى، مەكتىپىمىزنىڭ تەرەققىياتى ۋە ئىسلاھاتىنى ئىلگىرى سۈرۈش، ئوقۇتۇش سۈپىتىنى ئۆستۈرۈش قاتارلىقلاردا ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

1. سىياسىي يېتەكچى ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنىغا دائىر تۇزۇم كاپالىتىنى ئورنىتىش — سىياسىي يېتەكچى ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنى قۇرۇلۇشنىڭ تۈپ ئاساسى

بىز تۇزۇم قۇرۇلۇشىدىن ئىبارەت مۇھىم خاراكتېرلىك، ئۇزۇن مەزگىللىك خىزمەتنى چىڭ تۇتۇشتا، سىياسىي يېتەكچى ئوقۇتقۇچىلارنى تاللاش، ئىشقا قويۇش مېخانىزمى، باشقۇرۇش مېخانىزمى ۋە تەربىيىلەش مېخانىزمىنى مۇكەممەللەشتۈرۈشىمىز كېرەك. مائارىپ مىنىستىرلىكى «ئالىي مەكتەپلەرنىڭ سىياسىي يېتەكچى ئوقۇتقۇچىلىرى، سىنىپ مۇدىرلىرى قوشۇنى قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىش توغرىسىدا پىكىر»نى تارقىتىپ: «سىياسىي يېتەكچى ئوقۇتقۇچىلار، سىنىپ مۇدىرلىرى خىزمەت نىزامىنى تۈزۈپ، يەنمۇ ئىلگىرىلەپ ئۇلارنىڭ خىزمەت مەسئۇلىيىتى ۋە خىزمىتىگە بولغان تەلەپلەرنى ئېنىق بەلگىلەش كېرەك» دەپ كۆرسەتتى. «سىياسىي يېتەكچى ئوقۇتقۇچىلار، سىنىپ مۇدىرلىرى خىزمەت نىزامى» ئاساسلىقى، باشقۇرۇشتا قائىدە

بولماسلىق، مەسئۇلىيەت ئېنىقسىز بولۇش، تەكشۈرگەندە ۋە خۇلاسە قىلغاندا ئاساس بولماسلىق مەسىلىسىنى ھەل قىلىدۇ. پەقەت تۈزۈم كاپالىتى بولغاندىلا، سىياسىي يېتەكچى ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنى قۇرۇلۇشىنى ياخشى ئېلىپ بارغىلى بولىدۇ. نۆۋەتتە مائارىپ مىنىستىرلىكى ۋە ئاپتونوم رايونلۇق مائارىپ نازارىتى يېتەكچى ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنى قۇرۇلۇشىغا ئائىت بەلگىلىمىلەرنى تۈزۈپ چىقتى. مائارىپ مىنىستىرلىكى «ئالىي مەكتەپلەرنىڭ سىياسىي يېتەكچى ئوقۇتقۇچىلىرى، سىنىپ مۇدىرلىرى قوشۇنى قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىش توغرىسىدا پىكىر»دە مۇنداق كۆرسەتتى: «سىياسىي يېتەكچى ئوقۇتقۇچىلار، سىنىپ مۇدىرلىرىنى تاللاش، تەربىيىلەش ۋە ئىشلىتىشكە خۇددى ئىلمىي ئىختىساسلىق خادىملارغا ئوخشاش بەرگەندەك ئەھمىيەت بېرىپ، ئۇلارنى ھەقىقىي ئىش بېجىرىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىپ، ئۇلارغا بوشلۇق ۋە تەرەققىي قىلىش پۇرسىتى ھازىرلاپ بېرىپ، ئۇلارنىڭ خىزمەتتىكى ئاكتىپلىقى ۋە ئىجادچانلىقىنى تولۇق قوزغاپ، ئەخلاقىي، ئەقلىي، جىسمانىي، گۈزەللىك تەرەپلەردە ئەتراپلىق يېتىشكەن سوتسىيالىزمنىڭ يارامليق قۇرغۇچىلىرى ۋە ئىشەنچلىك ئىز باسارلىرىنى يېتىشتۇرۇشكە تۆھپە قوشۇش كېرەك». سىياسىي يېتەكچى ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنى قۇرۇلۇشىدا ئىختىساسلىقلارنى يېتىشتۇرۇش، كەسپىلىشىش تەرەققىياتى روھىنى يېتەكچى قىلىپ، «ئېنىق مەسئۇل بولۇش، قاتتىق باشقۇرۇش، ياخشى تەربىيىلەش، ئەلالىرىنى تاللاش» پرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇش كېرەك. «ئېنىق مەسئۇل بولۇش» دېگەنلىك، سىياسىي يېتەكچى ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئىش ئورنى ئۈستىدە بەلگىلىمە چىقىرىپ، ئۇلارنىڭ خىزمىتىنى بەلگىلىمە بويىچە باشقۇرۇش دېمەكتۇر: «قاتتىق باشقۇرۇش» دېگەنلىك، ئىلمىي، قاتتىق باشقۇرۇش تۈزۈمىنى تۈزۈپ چىقىپ، سىياسىي يېتەكچى ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنىنى سىناپ ۋە باھالاپ، بىر تۈتاش باشقۇرۇش دېمەكتۇر: «ياخشى تەربىيىلەش» دېگەنلىك، تەربىيىلەشنى كۈچەيتىپ، سىياسىي يېتەكچى ئوقۇتقۇچىلارنىڭ قابىلىيىتى ۋە ساپاسىنى ئۆستۈرۈش دېمەكتۇر؛ «ئەلالىرىنى تاللاش» دېگەنلىك، سىياسىي يېتەكچى ئوقۇتقۇچىلارنىڭ شەخسىي يېتىلىشىگە ئەھمىيەت بېرىپ، ئۇلارنىڭ چىقىش يولىنى راۋانلاشتۇرۇش دېمەكتۇر. تۈزۈم مېخانىزمىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ، مېخانىزم تۈزۈم كاپالىتىگە موھتاج.

1) سىياسىي يېتەكچى ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنىنى تاللاش مېخانىزمىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش، قانداق سىياسىي يېتەكچى ئوقۇتقۇچىنى تاللاشتا ئىنتايىن مۇھىم.

«سىياسىي جەھەتتە كۈچلۈك بولۇش، كەسپىتە ماھىر بولۇش، ئىنتىزامدا قاتتىق بولۇش، ئىستىلى توغرا بولۇش» ئۆلچىمىگە بىنائەن، ئەخلاقلىق ھەم قابىلىيەتلىك، تۆھپە قوشالايدىغان، قېتىرقىنىپ ئادەم تەربىيىلەيدىغان، ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىغا قارىتىلغان ئىدىيىۋى-سىياسىي تەربىيە ئىشلىرىنى قىزغىن سۆيىدىغان خادىملارنى سىياسىي يېتەكچى ئوقۇتقۇچىلىرى، سىنىپ مۇدىرلىرى قوشۇنىغا تاللاش كېرەك. تاللاش ئۇسۇلى «تەشكىل تەۋسىيە قىلىش بىلەن ئاشكارا تاللاشنى ئۆز ئارا بىرلەشتۈرۈش شەكلىنى قوللىنىپ ئېلىپ بېرىلىشى كېرەك». سىياسىي يېتەكچى ئوقۇتقۇچىلارنى تاللاشنىڭ كونكرېت شەرت-شارائىتلىرىنى پۈتۈن مەملىكەت دائىرىسىگە يۈزلەندۈرۈپ، ماگىستىرانتلار، پارتىيە ئەزالىرى ۋە مۇنەۋۋەر سىنىپ كادىرلىرىنى تاللاشنى ئاساسلىق شەرت قىلىش كېرەك.

2) سىياسىي يېتەكچى ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنىنى باشقۇرۇش مېخانىزمىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش، سىياسىي يېتەكچى ئوقۇتقۇچىلارنى دائىملىق باشقۇرۇش ۋە يىللىق باھالاشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

دائىملىق باشقۇرۇش دېگىنىمىز، ئاساسلىقى سىياسىي يېتەكچى ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ۋەزىپىنى ئادا قىلىش ئەھۋالىنى كۆرسىتىدۇ، ئادەتتە ئۇ ئەخلاقى، ئىقتىدارى، تەرىشچانلىقى، نەتىجىسى قاتارلىقلار جەھەتتىكى ئىپادىسىنى ۋە ئەھۋالىنى باشقۇرۇش

دېمەكتۇر. ئۇ ئاساسلىقى خىزمەتنى ئەستايىدىل ئىشلەش، ۋەزىپىنى ئەمەلىيلەشتۈرۈش، خىزمەتتە يېڭىلىق يارىتىش قاتارلىقلاردا ئەكس ئېتىدۇ. يىللىق باھالاش دېگىنىمىز، سىياسىي يېتەكچى ئۇقۇتقۇچىلار خىزمىتىنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن، «تۆتنى بىرلەشتۈرۈپ» باھالاش پرىنسىپىنى تۈزۈپ، ئادەتتىكى باھالاش بىلەن يىللىق باھالاشنى ئۆز ئارا بىرلەشتۈرۈش، رەھبەرلەر باھالاش بىلەن ئۇقۇغۇچىلار پىكىر بېرىشنى ئۆز ئارا بىرلەشتۈرۈش، سۈپەت جەھەتتىن باھالاش بىلەن سان جەھەتتىن باھالاشنى ئۆز ئارا بىرلەشتۈرۈش، باھالاش نەتىجىسى بىلەن ئىشلىتىش مۇئامىلىسىنى ئۆز ئارا بىرلەشتۈرۈپ باھالاشنى كۆرسىتىدۇ. باھالاش نەتىجىسى سىياسىي يېتەكچى ئۇقۇتقۇچىلارنى ئەلا باھالاش، ۋەزىپىگە قويۇشنىڭ مۇھىم ئاساسىي بولۇپ، ئۇ جازا بىلەن مۇكاپاتنىڭ بىرلىكىنى ئەمەلىيلەشتۈرۈپ، ئورنىنىڭ يۇقىرى-تۆۋەنلىكىنى تاللىمای ئىشلەيدىغان قىلىشتا ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

3) سىياسىي يېتەكچى ئۇقۇتقۇچىلار قوشۇنىنى تەربىيەلەش مېخانىزمىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش، سىياسىي يېتەكچى ئۇقۇتقۇچىلارنى تەربىيەلەش نىشانىدا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

مەركەزنىڭ 16-نومۇرلۇق ھۆججىتىدە: «ئىدىيەۋى-سىياسىي تەربىيە قوشۇنىنىڭ كەسپى، ۋەزىپىسى قاتارلىقلارنى مۇكەممەللەشتۈرۈش، ئىدىيەۋى-سىياسىي تەربىيە مەخسۇس كەسپىي قوشۇنىنىڭ ئەمەلىيىتىنى چىقىش قىلىپ، ئۇلارنىڭ كەسپىي ۋەزىپىنى ئۆز ئۈستىگە ئېلىش مەسلىسىنى ھەل قىلىپ، ئۇلارنىڭ بۇ خىزمەتنى خاتىرجەم قىلىشغا ئىلھام بېرىپ، ئۇلارنى ئىدىيەۋى-سىياسىي تەربىيە مۇتەخەسسىسلىرىدىن قىلىپ چىقىش كېرەك» دەپ كۆرسىتىلدى. مائارىپ مىنىستىرلىكىنىڭ «ئالىي مەكتەپلەرنىڭ سىياسىي يېتەكچى ئۇقۇتقۇچىلىرى، سىنىپ مۇدىرلىرى قوشۇنى قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىش توغرىسىدا پىكىر» ىدە: «بىر تۈركۈم ئىختىساسلىق خادىملارنىڭ ئالاقىدار ئۇنۇڭان ۋە كەسپىلەر بويىچە ئۇقۇپ بىلىم ئاشۇرۇشىغا ئىلھام بېرىش، ئۇزۇن مۇددەت يېتەكچى ئۇقۇتقۇچىلىق خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلارنىڭ كەسپىلىشىش ۋە مۇتەخەسسىلىشىش يۆنىلىشىگە قاراپ تەرەققىي قىلىشىنى قوللاش كېرەك» دەپ كۆرسىتىلدى. بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، مۇتەخەسسىسلىشىش سىياسىي يېتەكچى ئۇقۇتقۇچىلارنى تەربىيەلەشنىڭ ئەڭ ئاخىرقى نىشانى، شۇڭا مائارىپ مەمۇرىي تارماقلىرى، مەكتەپلەر سىياسەت تۈزگەندە، چوقۇم سىياسىي يېتەكچى ئۇقۇتقۇچىلارنىڭ ۋەزىپىدە تۈرۈپ ئۇنۇڭان ئېلىشىغا، ئىش ئورنىدا تەربىيىلىنىشىگە، ۋەزىپىدە تۇرۇپ چىنىقىشىغا ئەھمىيەت بېرىپ، سىياسىي يېتەكچى ئۇقۇتقۇچىلارنىڭ ئالىي مەكتەپ ئۇقۇغۇچىلىرىنىڭ كىشىلىك تۈرمۇشتىكى يېتەكچى ئۇقۇتقۇچىسى، مائارىپ مۇتەخەسسىسى بولۇشىغا يول ئېچىپ بېرىشى كېرەك.

2. سىياسىي يېتەكچى ئۇقۇتقۇچىلار قوشۇنى قۇرۇلۇشىنىڭ سۈپىتى — سىياسىي يېتەكچى ئۇقۇتقۇچىلار قوشۇنىنىڭ پۈتكۈل ساپاسىنىڭ ياخشى بولۇشىنىڭ كاپالىتى

مەكتىپىمىزنىڭ سىياسىي يېتەكچى ئۇقۇتقۇچىلار قوشۇنى قۇرۇلۇشى ئومۇمەن بىرقەدەر ياخشى ئېلىپ بېرىلىۋاتقان بولسىمۇ، ئەمما بىر قىسىم مەسىلىلەرمۇ ساقلىنىۋاتىدۇ، مەسىلەن، سىياسىي يېتەكچى ئۇقۇتقۇچىلار قوشۇنىدا مەخسۇس ۋەزىپىسى بارلار، قوشۇمچە ۋەزىپە ئۈتىگەنلەرمۇ بار، رەسمىي سىياسىي يېتەكچى ئۇقۇتقۇچىلارنىڭ سانى بىر قەدەر ئاز، ۋەزىپىسى ئېغىر، بېسىم زور، مائاش-تەمىناتى تۆۋەن، چىقىش يولى قىيىن بولۇشتەك بىر قاتار ئەمەلىي مەسىلىلەر مەۋجۇت. ئەگەر بۇ مەسىلىلەر ئەستايىدىل ھەل قىلىنمىسا، سىياسىي يېتەكچى ئۇقۇتقۇچىلار قوشۇنى قۇرۇلۇشىغا زور تەسىر يېتىدۇ.

1) مەكتەپ مەخسۇس ۋەزىپىدىكى سىياسىي يېتەكچى ئۇقۇتقۇچىلارنى ئىشلىتىشنىڭ سىياسىي يېتەكچى ئۇقۇتقۇچىلار قوشۇنى قۇرۇلۇشىدىكى مۇھىم

ئەھمىيىتىنى تولۇق تونۇپ يەتمىگەن.

مەكتىپىمىزدە شتاتنىڭ كەمچىل بولۇشى ۋە باشقا تەرەپتىكى ئامىللار سەۋەبىدىن، ئوقۇتقۇچى ـ ئوقۇغۇچىلارنىڭ 1 : 200 نىسبىتى بويىچە سىياسىي يېتەكچى ئوقۇتقۇچى ئىشلىتىشكە ئامال بولمايۋاتىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئوقۇش پۈتتۈرۈدىغان ھەر 375 ئوقۇغۇچىغا ئاران بىر سىياسىي يېتەكچى ئوقۇتقۇچى، ئىككى سىنىپقا بىر سىنىپ مۇدىرى، 2500 ئوقۇغۇچىغا بىر پسخىكا يېتەكچى ئوقۇتقۇچىسى تۇغرا كېلىپ، ئوقۇغۇچىلارنى باشقۇرۇشتا ھەقبىقەتەن قىيىنچىلىق پەيدا بولماقتا. شۇنداق بولغاچقا، بىز مەخسۇس ۋەزىپىدىكى سىياسىي يېتەكچى ئوقۇتقۇچىلارنى ئىشلىتىشنى سىياسىي يېتەكچى ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنى قۇرۇلۇشىنىڭ ئالدىنقى شەرتى قىلىشىمىز كېرەك. ئۇنداق بولمايدىكەن، يېتەكچى ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنى قۇرۇلۇشىدىن سۆز ئېچىش قورۇق گەپ بولۇپ قالىدۇ.

2) سىياسىي يېتەكچى ئوقۇتقۇچىلارنى باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى مەسلىسىنى ھەل قىلىش كېرەك.

نۆۋەتتە، يېتەكچى ئوقۇتقۇچىلارنى باشقۇرۇش تۈزۈلمىسىدە، كۆپىنچە ھاللاردا ئىنستىتۇت (فاكۇلتېت) رەھبەرلىك قىلىش ئاساس قىلىنماقتا، بۇ خىل تۈزۈلمىنىڭ پايدىسىمۇ، زىيىنىمۇ بار بولۇپ، قارىشىمچە، پايدىسىغا قارىغاندا زىيىنى كۆپرەك. ئىنستىتۇت (فاكۇلتېت)لار ئوقۇتۇش، پەن ـ تەتقىقات ئىشلىرىنى بولغانلىقتىن، مەخسۇس ۋەزىپىدىكى ئىشخانا خىزمەتچى خادىملىرى ئىنتايىن ئاز، مەخسۇس ۋەزىپىدىكى سىياسىي يېتەكچى ئوقۇتقۇچىلار باشقا ئىشلارغا بۇيرۇلۇش ھادىسىسى ئومۇميۈزلۈك مەۋجۇت، يەنە بەزىلىرى ئاز بولمىغان كەسپىي دەرسلەرنى ئۈستىگە ئالىدۇ. سىياسىي يېتەكچى ئوقۇتقۇچىلارنى ئىنستىتۇت، فاكۇلتېت باشقۇرغانلىقتىن، ئۇلارنىڭ يىللىق باھالىنىشى، تەقدىرلىنىشى ۋە بىلىم ئاشۇرۇشى تەسىرگە ئۇچرىماقتا. بولۇپمۇ كۆلىمى ۋە دائىرىسى چوڭ ئىنستىتۇتلاردا يېتەكچى ئوقۇتقۇچىلارنىڭ بۇ خىل تەسىرگە ئۇچراش ئېھتىماللىقى تېخىمۇ چوڭ بولماقتا. شۇڭلاشقا، بۇ خىل ئەھۋالنى تۈگىتىش ئۈچۈن، سىياسىي يېتەكچى ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنىدا مەكتەپ بىلەن ئىنستىتۇت (فاكۇلتېت)لارنىڭ «قوش رەھبەرلىك» تۈزۈلمىسىنى ياكى پارتكوم بىر تۈتاش رەھبەرلىك قىلىدىغان، ئوقۇغۇچىلار خىزمىتى باشقارمىسى باشقۇرۇشنى ئاساس قىلىدىغان، ئىنستىتۇت (فاكۇلتېت)لار ئۆز ئارا ھەمكارلىشىپ باشقۇرىدىغان تۈزۈلمىنى يولغا قويۇش كېرەك.

3) سىياسىي يېتەكچى ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئالاھىيىتىنى ئېنىق بېكىتىش — سىياسىي يېتەكچى ئوقۇتقۇچىلارنىڭ «ئەلالرىنى تاللاش» مەسلىسىگە مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ.

سىياسىي يېتەكچى ئوقۇتقۇچىلارنى قانداق بېكىتىش كېرەك؟ بۇنىڭدىكى نوپۇزلۇق قاراش شۇكى، سىياسىي يېتەكچى ئوقۇتقۇچىلارغا قارىتا قوش ئالاھىيەتلىك باشقۇرۇشنى يولغا قويۇش كېرەك. مائارىپ مىنىستىرلىكى، كومۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقى تارقاتقان «ئالىي مەكتەپلەرنىڭ ئىدىيىۋى ـ سىياسىي تەربىيىسىنى كۈچەيتىش توغرىسىدا پىكىر»دە: «ئوقۇغۇچىلارغا قارىتىلغان ئىدىيىۋى ـ سىياسىي تەربىيە خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان قوشۇن ھەم پارتىيەنىڭ سىياسىي خىزمەت قوشۇنىنىڭ بىر قىسمى، ھەم ئوقۇتقۇچىلارنىڭ بىر قىسمىدىن ئىبارەت» دەپ كۆرسىتىلگەن. ھالبۇكى، سىياسىي يېتەكچى ئوقۇتقۇچىلار ھەم ئوقۇتقۇچى، ھەم باشقۇرۇش كادىرى بولغانلىقتىن، ئۇلارنىڭ خىزمەت ئۇنۋانى ھەم ئوقۇتقۇچىلارنىڭ دەرىجىسى بويىچە باھالىنىشى، ھەم باشقۇرۇش كادىرلىرىنىڭ دەرىجىسى بويىچە باھالىنىشى، شۇنىڭ بىلەن بىرگە، ئوقۇتقۇچىلار بىلەن باشقۇرۇش كادىرلىرى بەھرىمەن بولىدىغان ماس ھالدىكى ۋەزىپە ۋە تەمىناتلاردىن ئورتاق بەھرىمەن بولىشى كېرەك. قارىشىمچە، ئىختىساسلىشىش، كەسپىلىشىش، باشقۇرۇشتىن ئىبارەت تەربىيىلەش نىشانىنى چىقىش قىلىپ، مەخسۇس ۋەزىپىدىكى سىياسىي يېتەكچى ئوقۇتقۇچىلارنىڭ سالاھىيىتىنى يەنىلا ئوقۇتقۇچىلارنىڭ

سالاھىيىتى بويىچە بېكىتىش كېرەك. باشقۇرۇش كادىرلىرىنىڭ سالاھىيىتى بويىچە بېكىتىش بىر قىسىم مەسىلىلەرنى ئېلىپ كەلگەن بولسىمۇ، ئوبيېكتىپ جەھەتتىن ئېيتقاندا، سىياسىي يېتەكچى ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئەڭ ئالىي ئۇنۋانىنى پەقەت باشقارما دەرىجىلىك قىلىپ بېكىتىشكە بولىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، مەكتىپىمىزدە باشقارما دەرىجىلىك شتاتنىڭ سانىمۇ چەكلىك. شۇڭلاشقا سىياسىي يېتەكچى ئوقۇتقۇچىلارنىڭ سالاھىيىتى ۋە ئۇنۋانى، دەرىجىسى قاتارلىقلارنى بېكىتىشتە، ئۇلارغا ئادەتتىكى ئوقۇتقۇچىلار بىلەن ئوخشاش مۇئامىلە قىلىنىشى كېرەك. بۇ سىياسىي يېتەكچى ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنىنىڭ مۇقىملىقىغا ۋە سەۋىيىسىنىڭ ئۆسۈشىگە پايدىلىق.

3. سىياسىي يېتەكچى ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنىنىڭ ساپاسى — سىياسىي يېتەكچى ئوقۇتقۇچىلارنى تەربىيىلەش نىشانى ۋە ئۇلارنىڭ ئىختىساسلىشىشى، كەسپىلىشىشى ۋە مۇتەخەسسىسلىشىنىڭ كاپالىتى

ئىختىساسلىشىش ئاساس، كەسپىلىشىش ۋە مۇتەخەسسىسلىشىنىڭ خىزمەت ئورنىدىكى ئاساسلىق ۋاستىسى ئىختىساسلىشىشتىن ئىبارەت. ئۇنداقتا ئىختىساسلىشىش دېگەن نېمە؟ ئىختىساسلىشىش ئەمەلىيەتتە سۆپەت بولۇپ، ئۇنى ئومۇم ئېتىراپ قىلىدىغان، مۇقىم بىر ئۆمۈر شۇغۇللىنىشقا بولىدىغان خىزمەت ئورنى، دەپ چۈشىنىشكە بولىدۇ. سىياسىي يېتەكچى ئوقۇتقۇچىلارنىڭ خىزمەتتە ئىختىساسلىشىشى، تۇپ جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئادەم تەربىيىلەش ساپاسىنى ئۆستۈرۈپ، سىياسىي يېتەكچى ئوقۇتقۇچىلار خىزمىتىنىڭ ئۆتكۈنچى خاراكتېرلىك ۋاقىتلىق بولۇشىدەك ئۇسۇلنى ئۆزگەرتىشكە يارىدەم بېرىدۇ. مۇتەخەسسىسلىشىش سىياسىي يېتەكچى ئوقۇتقۇچىلار خىزمىتىگە دائىر نەزەرىيە تەتقىقاتىدا ۋە ئەمەلىيەتتە يېڭىلىق يارىتىش دېمەكتۇر. سىياسىي يېتەكچى ئوقۇتقۇچىلارنى ئىختىساسلاشتۇرۇش، كەسپىلەشتۈرۈش ۋە مۇتەخەسسىسلەشتۈرۈشنىڭ ئاچقۇچى — ئۇلارنىڭ ساپاسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشتە. شۇڭلاشقا سىياسىي يېتەكچى ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئاساسىي ساپاسى، ئۇلار چوقۇم ئىگە بولۇشقا تېگىشلىك ئىدىيە، سىياسىي، ئەخلاق، بىلىم، پىسخىكا قاتارلىق ھەرقايسى تەرەپلەردىكى ئاساسىي شارائىتلارنىڭ ئومۇمىي يىغىندىسىنى كۆرسىتىدۇ. سىياسىي يېتەكچى ئوقۇتقۇچىلارغا قارىتىلغان ساپا تەلىپى جەھەتتە، ئىمكانقەدەر تۆۋەندىكىدەك بىر قانچە نۇقتىغا دىققەت قىلىش كېرەك.

1) سىياسىي يېتەكچى ئوقۇتقۇچىلار ئوقۇغۇچىلارنىڭ كىشىلىك تۇرمۇشىدىكى يېتەكچى ئوقۇتقۇچىلىرىدۇر، ئۇلار ئوقۇغۇچىلارنى تەربىيىلەش ئۈچۈن، ئاۋۋال ئىلمىي دۇنيا قاراش، تۇغرا كىشىلىك تۇرمۇش قارىشى ۋە قىممەت قارىشىنى تىكلىشى كېرەك. ئالىي مەكتەپ باسقۇچى — گۈزەل كىشىلىك تۇرمۇش قارىشىنىڭ باشلىنىش باسقۇچى، بۇ ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى ياش جەھەتتىن، تېخى ئەمدىلا ياش قۇرامىغا يەتكەن: ئوقۇش جەھەتتىن، جەمئىيەتكە چىقىشتىن ئىلگىرى بىلىمدە ئۆزىنى تاكامۇللاشتۇرىدىغان: ئىدىيە جەھەتتىن، ئىلمىي دۇنيا قاراش، تۇغرا كىشىلىك تۇرمۇش قارىشى ۋە قىممەت قارىشىنى شەكىللەندۈرۈدىغان: تەربىيىلىنىش ئادىتى جەھەتتىن، ئۆزىنىڭ ئۆمۈرلۈك ياخشى ئادىتىنى شەكىللەندۈرۈدىغان ئەڭ ياخشى مەزگىل. شۇڭلاشقا سىياسىي يېتەكچى ئوقۇتقۇچىلار ئالىيجاناب پەزىلەتكە ۋە كۈچ ـ قۇۋۋەتكە ئىگە بولۇشى، ئوقۇغۇچىلارنى ئۆزىگە جەلىپ قىلىدىغان سېھرىي كۈچكە ۋە چوڭقۇر قايىل قىلىش كۈچىگە، ئىسىل ئەخلاقىي پەزىلەتكە، ئۆزىگە خاس مېتودقا ئىگە بولۇشى ھەمدە بۇ ئارقىلىق كۆپ سانلىق ئوقۇغۇچىلارنى قايىل قىلىشى كېرەك.

2) مول بىلىم ۋە مول خىزمەت تەجرىبىسىگە ئىگە مۇتەخەسسىسلەردىن بولۇشى كېرەك. سىياسىي يېتەكچى ئوقۇتقۇچىلار ئۆزىنىڭ مول خىزمەت تەجرىبىلىرى ئارقىلىق، ئوقۇغۇچىلارنىڭ پىسخىكا ئۆزگىرىشىدىكى ھەرخىل

ئۆزگىرىشلەرنى بايقاپ، ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ ئىدىيىسىدە ساقلىنىۋاتقان مەسىلىلەرنى ئاكتىپ ھەل قىلىشى كېرەك. ئۇنىڭدىن باشقا، رەسىم، ھۆسنىخەت، ئەدەبىيات ـ سەنئەت، تەنتەربىيە قاتارلىق جەھەتلەردىن مول بىلىمگە ئىگە بولۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەنە ئۆرپ ـ ئادەت قاتارلىق جەھەتلەردىكى مول جەمئىيەت بىلىمىگىمۇ ئىگە بولۇشى كېرەك.

3) تەتقىقاتچى خادىملاردىن بولۇپ، ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە جەمئىيەت فورماتسىيەسىدىكى ئۆزلۈكسىز ئۆزگىرىشلەرنى ئىگىلەپ مېڭىشى كېرەك. بۇنىڭ ئۈچۈن، سىياسىي يېتەكچى ئوقۇتقۇچىلار خىزمەتتە ئۆزىنى ئۆزلۈكسىز مۇكەممەللەشتۈرۈپ، يېڭى ساھەلەرنى تەتقىق قىلىشى كېرەك. تەتقىق قىلغاندا كۆز ئالدىدىكى ئوقۇغۇچىلارنى نەزەردە تۇتۇپلا قالماستىن، چوقۇم تەپەككۇر ۋە پىكىردە يېڭىلىق يارىتىشنى خىزمەت نىشانى قىلىپ تەتقىق قىلىشى كېرەك.

4) ئوقۇغۇچىلار ئىشلىرىنى باشقۇرۇدىغان كەسىپ ئەھلى بولۇش — سىياسىي يېتەكچى ئوقۇتقۇچىلار خىزمىتىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى. سىياسىي يېتەكچى ئوقۇتقۇچىلار چوقۇم پىشقان كەسىپ ئەھلى بولۇشى كېرەك. مەسىلەن، يېڭى ئوقۇغۇچىلارغا قارىتىلغان ئوقۇشقا كىرىش تەربىيىسى، دۆلەت ئوقۇش مۇكاپاتى، دۆلەت يارىدەم ئوقۇش پۇلى قاتارلىقلارنى باھالاپ بېكىتىش ۋە تارقىتىش، ئوقۇش مۇكاپاتىنى باھالاپ بېكىتىش، ئىشقا ئورۇنلىشىشقا يېتەكچىلىك قىلىش، ئوقۇش پۈتتۈرۈش خۇلاسىسى ۋە ئوقۇش پۈتتۈرۈش مۇراسىمىنى تەشكىللەش قاتارلىقلارنى ئەتراپلىق بىلىشى كېرەك.

5) يېتەكچى ئوقۇتقۇچىلار پىسخىكا دوختۇرلىرىدىن بولۇشى، ئالىي مائارىپنى ئاممىۋىلاشتۇرۇش ۋە ئادەم تەربىيىلەش سەۋىيىسىنى ئۆزلۈكسىز ئۆستۈرۈپ، ستۇدېنتلارنىڭ پسىخىكىسى ئۈستىدە تەتقىقات ۋە تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىشنى مۇھىم كۇنىدىلىك ئىشلار كۇنتەرتىپىگە قويۇشى كېرەك. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، مەكتىپىمىز ستۇدېنتلىرىدا ساقلىنىۋاتقان پسىخىك توسالغۇ مەسىلىسى ۋە پسىخىك ئاجىزلىق مەسىلىسى كۇنسېرى ئېغىرلاشماقتا. مۇناسىۋەتلىك تەكشۈرۈشلەرگە ئاساسلانغاندا، مەكتىپىمىز ستۇدېنتلىرىنىڭ ئارىسىدىكى 10%دىن كۆپرەكىدە ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدىكى پسىخىك مەسىلىلەر ساقلانغان، ستۇدېنتلارنىڭ نۇرغۇن ئىدىيىۋى مەسىلىلىرىنى ئۇلارنىڭ پسىخىك ئاممىلىرى كەلتۈرۈپ چىقارغان. شۇڭا سىياسىي يېتەكچى ئوقۇتقۇچىلار ئوقۇغۇچىلارنىڭ پسىخىك دوختۇرلىرىدىن بولۇشى كېرەك. دېمەك، ئالىي مەكتەپ سىياسىي يېتەكچى ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ ئالىي مەكتەپنىڭ ئوقۇ-ئوقۇتۇش خىزمىتىنىڭ نورمال ئېلىپ بېرىلىشى، مەكتەپنىڭ مۇقىملىقى، ئوقۇغۇچىلارنىڭ ساغلام ئۆسۈپ يېتىلىشى قاتارلىق جەھەتلەردە ئويناۋاتقان رولىنى ھەقىقەتەن ئالاھىدە تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدۇ.

پايدىلانمىلار

[1] ژاڭ تېمبې: «ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىغا قارىتىلغان پسىخىك ساغلاملىق تەربىيىسىنى كۈچەيتەيلى»، «نۇر گېزىتى» [N]، 2006 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنىدىكى سانى، 7 ـ بەت.

[2] چېن سۇڭ، خې جۇن: «ئالىي مەكتەپلەر سىياسىي يېتەكچى ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنى قۇرۇلۇشى مېخانىزمىدا يېڭىلىق يارىتىش توغرىسىدا مۇلاھىزە»، «چۆڭچىڭ سودا ـ سانائەت ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»[J]، 2004 ـ يىللىق 5 ـ سان.

[3] سەي گوچۇن: «ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلار ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ئۇقۇمىغا تەبىر»، «ياڭجۇ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» (ئالىي مائارىپ تەتقىقاتى قىسمى) [J]، 2000 ـ يىللىق 2 ـ سان.

[4] شېن جۇاڭخەي: «ئىدىيىۋى ـ سىياسىي تەربىيە خىزمىتىنى ئۇنۇملۇك ئىشلەيلى»، «ۋۇخەن ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»[J]، 2001 ـ يىللىق 4 ـ سان.

جاۋابكار مۇھەررىرى: مۇسا رۇزى

ماقالە نومۇرى:1005-5878 (2009) 03-027-06

ئېكولوگىيىلىك مەدەنىيەت نۇقتىسىدىن دولان ئۇيغۇرلىرىنىڭ ناخشا-ئۇسسۇل سەنئىتىگە نەزەر*

چىمەن نەجمىدىن

(شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتى، ئۈرۈمچى، 830046)

قىسقىچە مەزمۇنى: تەبىئەت بىلەن ئىناق ئۆتۈش، ئېكولوگىيىلىك مۇھىتنى قوغداش سىجىل تەرەققىي قىلىشتىن ئىبارەت ئىلمىي تەرەققىيات قارىشىنىڭ مۇھىم مەزمۇنى. ماقالىدە، ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزلىرى ئولتۇراقلاشقان ئالاھىدە تەبىئىي شارائىتىغا يارىشا ئۆزگىچە مەدەنىيەت يارىتقانلىقى، بۇ خىل مەدەنىيەتنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ سەنئەت مەدەنىيىتىدە، بولۇپمۇ دولانلىقلارنىڭ مەشرەپ-مۇقام مەدەنىيىتىدە روشەن ئىپادە قىلىنغانلىقى كۆرسىتىلىش ئارقىلىق ئۇيغۇرلارنىڭ تەبىئەتنى سۆيىدىغان، ئېكولوگىيىلىك مۇھىتنى قوغدايدىغان ئەنئەنىگە ئىگە ئىكەنلىكى توغرىسىدا مۇلاھىزە يۈرگۈزۈلدى.

摘要：与自然和谐相处、保护生态环境是可持续发展科学发展观的重要内容。本文指出维吾尔族适应自身所处的特殊自然环境创造了独具特色的文化生态，这种文化在维吾尔族的艺术文化中，尤其在刀郎人的麦西莱甫和木卡姆文化中得到了鲜明的表现，以此阐明维吾尔族具有热爱自然、保护生态环境的传统。

Abstract: Getting along with nature and protecting the ecological environment are an important part of the scientific view of development which guarantees constant development. In this article, by showing how Uyghurs have created a unique culture suited to the special natural environment in which they live, and how this is displayed in their artistic culture, particularly the meshrep and muqam culture of the Dolan Uyghurs, a discussion will be carried out on how the Uyghurs have a tradition of loving nature and protecting the environment.

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: G122　ماتېرىيال بەلگىسى: A

ئېكولوگىيىلىك مەدەنىيەت دېگىنىمىز — ئادەمنىڭ تەبىئىي مۇھىت ئىچىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش شەكلى ۋە ياشاش ھالىتىنى كۆرسىتىدۇ. شىنجاڭ ئۇيغۇرلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايون، بۇ رايوندا ناھايىتى مول بولغان ئېكولوگىيىلىك مەدەنىيەت بايلىقلىرى ۋە ئۇزۇن تارىخقا ئىگە مەدەنىيەت مىراسلىرى ساقلانغان. قۇمۇق، چۆللۈك، قارلىق تاغ، ئورمان، يايلاق، كۆل، يېزا-قىشلاق، شەھەر-بازار قاتارلىق تۈرلۈك-تۈمەن خىلدىكى تەبىئىي مەنزىرىلەر كىشىگە ئاجايىپ زوق بېغىشلاپ قالماستىن، بەلكى يەنە ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئېكولوگىيىلىك مەدەنىيەت شەكىلىنىمۇ كۆز ئالدىمىزدا نامايان قىلىدۇ. گەرچە رايونلار ئېكولوگىيىسىنىڭ ناچارلىقى، كىشىلەرنىڭ ياشاش شارائىتىنىڭ بىرقەدەر جاپالىقلىقى مۇشۇ زېمىندا ياشاۋاتقان ئۇيغۇرلارغا نۇرغۇن قىيىنچىلىقلارنى ئېلىپ كەلگەن بولسىمۇ ئەمما يەنە بىر جەھەتتىن

* بۇ ماقالە 2009-يىلى6-ئاپرىل تاپشۇرۇپ ئېلىندى.

ئاپتورنىڭ قىسقىچە تەرجىمھالى: چىمەن نەجمىدىن (1958-يىلى 11-ئايدا تۇغۇلغان)، پروفېسسور، چېگرا-رايون مىللەتلەر تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

ئېلىپ ئېيتقاندا، مۇشۇنداق ئالاھىدە جۇغراپىيىلىك مۇھىت ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان سەنئەت مەدەنىيىتىنىڭ شەكىللىنىشىگە تۈرتكە بولغان . دولانلىقلارنىڭ تەبىئىي ئېكولوگىيىلىك مۇھىت بىلەن ماسلىشىپ ياشاش ئاساسىدا ئەسلى ھالەتتىكى دولان سەنئىتىنى بارلىققا كەلتۈرگەنلىكى بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

«ئېكولوگىيە» — بۇ بىرخىل ماددىي ئۇقۇم، ئادەم بولسا مەدەنىيەتنىڭ سۈبيېكتى. ئەگەر «ئېكولوگىيە» ئۇقۇمى ئادەم بىلەن مۇناسىۋەتسىز دېيىلسە، ئۇنداقتا كائىناتتىكى بارلىق نەرسىلەر نوقۇل شەكىلگىلا ئىگە بولۇپ قالىدۇ، خالاس. تەبىئىي ئېكولوگىيە پەقەت ئادەم ئاملىنى سۈبيېكت قىلغاندىلا ئۇ ئاندىن مەدەنىيەت ئېكولوگىيە دەرىجىسىگە كۆتۈرىلەلەيدۇ ھەم ئورتاق ياشاش، ئورتاق مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش، بىر بىرىگە تاينىش قاتارلىقلارغا ئىگە بولغان ھاياتلىق شەكلىگە ئىگە بولىدۇ. ئېكولوگىيە مەدەنىيىتىنىڭ قىممىتى كىشىلەرنىڭ ياشاش مۇھىتىنى كۆزىتىش ئوبيېكتى قىلىپ كىشىلەرنىڭ ھاياتقا بولغان تەلپۈنۈشى، ھاياتقا بولغان قىزغىنلىقىنى ئېكولوگىيىلىك مەدەنىيەتنىڭ ئەڭ ئاساسلىق مەنىۋى كاپالىتى دەپ قاراپ، ئەقلىي ھەم لوگىكىلىق خۇلاسە چىقىرىش ئارقىلىق، ئادەم بىلەن تەبىئەت، ئادەم بىلەن ئىجتىمائىي مەدەنىيەت قاتارلىقلارنىڭ ئۆزئارا رولى ھەم قانۇنىيىتىنى بايقاپ ئوخشىمىغان مۇھىتتىكى مەدەنىيەتلەرنىڭ ئوخشىمىغان شەكىلگە، ئوخشىمىغان ئالاھىدىلىككە ئىگە بولىدىغانلىقىنى مۇلاھىزە قىلىشتىن ئىبارەت.

نۆۋەتتە جەمئىيەتنىڭ ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلىشى، ئىنسانىيەتنىڭ ھەرخىل مەدەنىيەت ئېڭى ۋە ھازىرقى زامان مەدەنىيىتىنىڭ جۇغلىنىپ تەسىر كۆرسىتىشى بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتى ئوخشىمىغان دەرىجىدە خىرىسقا دۇچ كەلدى. ئۇزۇندىن بېرى بېكىنمە ھالەتتە ساقلىنىپ كېلىۋاتقان ھەتتا يوقىلىش گىردابىغا بېرىپ قالغان بىر قىسىم ئەنئەنىۋى سەنئەت شەكىللىرىنى كىشىلەر قايتىدىن تونىدى ۋە ئېتىراپ قىلىدى، ئۇلار ئۆز ئىچىگە ئالغان ئېكولوگىيىلىك مەدەنىيەتنىڭ قىممىتى زامانىمىز كىشىلىرىنىڭ تۇرمۇش شەكلى ۋە ياشاش ھالىتىدە ناھايىتى ئوستۇن ئورۇن تۇتتى.

1. ماددىي مەدەنىيەت نۇقتىسىدىن دولان ئۇيغۇرلىرى ناخشا ـ ئۇسسۇل سەنئىتىنىڭ ئېكولوگىيىلىك ئاساسىغا نەزەر

ئېكولوگىيىلىك مۇھىت جەمئىيەتنىڭ ئەڭ ئاساسلىق مەۋجۇت بولۇش شەكلى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۇ ئىنسانىيەت جەمئىيىتى قايسى خىلدىكى تەرەققىيات باسقۇچىدا بولۇشتىن قەتئىي نەزەر ھەرقانداق نەرسىنى ئۇنىڭ ئورنىغا دەسستىشكە بولمايدىغان بايلىق ھېسابلىنىدۇ. شۇڭلاشقا سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي شەكىل، ماددىي ھەم مەنىۋى مەدەنىيەت قاتارلىقلارنى مۇھىت ئىلمى ئارقىلىق چۈشەندۈرۈش تامامەن مۇمكىن.

يەر شارائىتى جەھەتتە ئاپتونوم رايونىمىز قۇرغاق، چۆللۈك رايونغا تەۋە. «ئۈچ چوڭ تاغ، ئىككى ئويمانلىق» تىن ئىبارەت جۇغراپىيىلىك شارائىت بۇ رايوندا قۇياش نۇرىنىڭ يېتەرلىك بولۇش، يەر ئاستى سۈيىنىڭ پارغا ئايلىنىش مىقدارى يامغۇر مىقداردىن كۆپ بولۇش، تاغ سۈيىگە تايىنىپ يەر سۇغۇرۇشتەك قۇرغاق ئىقلىم شارائىتىنى شەكىللەندۈرگەن. شۇڭا يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر ئاز بولغان، قۇملۇق، چۆللۈكلەر ئايرىۋېتىلگەن ھەم بۇلار ئوراپ تۇرغان بوستانلىقلار دولانلىقلارنىڭ ياشىشىدىكى بىردىنبىر تاللىشى بولۇپ قالغان. گەرچە كىشىلەر ئېكولوگىيىلىك مۇھىتنىڭ ياخشى ـ يامانلىقىنى تاللىيالمىسىمۇ، بىراق، ئېكولوگىيىلىك مۇھىتقا ماس بولغان تۇرمۇش شەكلىنى تاللىيالايدۇ. بۇ خىل تۇرمۇش شەكلى كىشىلەر ئىگە بولغان ماددىي مەدەنىيەت ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت جۈملىدىن ياشاشتىكى ئەقىل پاراسىتىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

مەكىت ناھىيىسىدىكى دولان ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرى رايونىمىزنىڭ ئېكولوگىيىلىك مۇھىت

شارائىتى چەكلىمىسى ئاستىدا ئەڭ دەسلەپ شۇغۇللانغان ئۇۋچىلىق، كۆچمەن چارۋىچىلىق ئىگىلىكىدىن كېيىنچە يېزا ئىگىلىكىگە تەرەققىي قىلىپ چارۋىچىلىق، ئاددىي ھالدىكى قول ھۈنەرۋەنچىلىك، كىچىك تىپتىكى سودا ـ سېتىق قاتارلىقلار بىر گەۋدە قىلىنغان ماددىي مەدەنىيەت ھالىتىنى شەكىللەندۈرگەن. ئۇلارنىڭ بۇ خىل ياشاش ھالىتى پاسسىپ ھالدىكى ماسلىشىش بىلەن ئاكتىپ ھالدىكى ئىنتىلىشتىن ئىبارەت ئۆزئارا قارىمۇ ـ قارشىلىقنىڭ بىرلىكى ئىدى. ئۇلارنىڭ تۇرمۇشىدا ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ تەبىئەتتىكى بارلىق مەۋجۇداتنىڭ روھىغا چوقۇنۇش ئېڭى يوشۇرۇن ھالدا ئىپادىلىنەتتى. ئەمما، بۇنداق ئىپادىلەر جەمئىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشى، دەۋرنىڭ تەرەققىياتىغا ماس ھالدا ئۆزگىرىپ، مەزمۇن جەھەتتىن مۇكەممەللەشتى.

ئالدىنقىلاردىن قېپقالغان كۆچمەن چارۋىچىلىق، ئۇۋچىلىق دەۋرىدىكى ئەركىن پائالىيەت شەكلى بۈگۈنكى كۈندە بوستانلىقتا ياشاۋاتقان دولانلىقلارنىڭ ناخشا ـ ئۇسسۇل سەنئىتىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. يېشىللىقنى قوغداش، يېشىللىققا ھۆرمەت قىلىش، تەبىئەتكە كۆڭۈل بۆلۈش، تەبىئەتكە چوقۇنۇش دولان مۇقامى «چۆل بايماۋان»نىڭ تېكىستلىرىدە تۆۋەندىكىدەك تەسۋىرلەنگەن:

خەلق بۇ جاينى چۆل دەيدۇ،
چۆل ئەمەس گۈلزار ئىكەن.
توغرىقى ئالمىغا ئوخشاش،
يۇلغۇنى مازار ئىكەن.

يۇقىرىقى تېكىستتە ئىپادىلەنگەن دولانلىقلارنىڭ ياشاش ئېڭى نۆۋەتتە پۈتكۈل دۇنيا كۆڭۈل بۆلۈۋاتقان ئېكولوگىيىنى قوغداش بىلەن ماسلاشقان ھالدا، ئادەم بىلەن تەبىئىي مۇھىت ئوتتۇرىسىدىكى ماسلىقنى روشەن ئىپادىلەپ بېرىدۇ. بۈلارنىڭ ھەممىسى شىنجاڭنىڭ ئالاھىدە جۇغراپىيىلىك مۇھىتى ـ بوستانلىق مەدەنىيىتىگە مەنسۇپ. قەيەردە بوستانلىق بولىدىكەن، شۇ يەردە دولانلىقلارنىڭ ھاياتقا بولغان قىزغىنلىقى ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ. «ھەربىكەتچانلىق» تىن «جىمجىتلىق» قىچە بولغان تۇرمۇش شەكلى دولانلىقلارنىڭ پۈتكۈل تىرىكچىلىك جەريانىغا سىڭىپ كەتكەن بولۇپ دولانلىقلارنى باشتىن ئاخىر ھەر ۋاقىت باشقىلار ئاسانلىقچە ھېس قىلالمايدىغان خۇشاللىق، بەخت تۇيغۇسىغا چۆمدۈرگەن. مانا بۇ تېرىقچىلىق ئىگىلىكى ۋە چارۋىچىلىق ئىگىلىكىدىن ئىبارەت قارىماققا ئۆز ـ ئارا ماس كەلمەيدىغان ئىگىلىك شەكىللىرى ئارىسىدىكى بىر خىل بىرىكىش.

بوستانلىق ئىگىلىكى بوستانلىق مەدەنىيىتىنى بارلىققا كەلتۈرگەن. بوستانلىق مەدەنىيىتى ئۆز نۆۋىتىدە يەنە دولان سەنئىتىنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە تۈرتكە بولغان. بوستانلىق ئىگىلىكى پەقەت يەككە ھالدىكى ئىقتىسادى گەۋدە بولماستىن بەلكى، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق، بېلىقچىلىق، باغۋەنچىلىك، قول ـ ھۈنەرۋەنچىلىك، سودا ـ سېتىق قاتارلىق كۆپ قاتلاملارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان ئىقتىسادىي ئىگىلىك شەكىلىدىن ئىبارەت. مانا بۇلار دولان ناخشا ـ ئۇسسۇل سەنئىتىنىڭ ماددىي مەدەنىيەت ئاساسلىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

دولانلىقلار يېشىللىقتىن زوقلىنىپلا قالماستىن، چۆل ـ بايماۋان قوينىدىمۇ ئۆزگىچە خۇشاللىقنى ھېس قىلالايدۇ. ئۇلار خۇشال بولسىمۇ ناخشا ئېيتىشىدۇ، قايغۇرسىمۇ يەنىلا ناخشا ئېيتىشىدۇ. خۇشاللىق بىلەن غەم ـ قايغۇ ئۇلارنىڭ ناخشا ـ ئۇسسۇل سەنئىتى بىلەن ناھايىتى چىڭ گىرەلىشىپ كەتكەن. دولانلىقلار ناخشا ئېيتىپ، ئۇسسۇل ئويناپ ھاياتنىڭ گۈزەللىكىدىن ھۇزۇرلىنىۋاتقان چاغلىرىدا، چەكسىز بارلىق جاپالىرىنى، كۆڭۈلسىزلىكلەرنى ئۇنتۇيدۇ، خۇددى پارچە ـ پارچە بوستانلىقلار ئۇلارنىڭ ھەربىر ھەربىكتىگە جان بېرىۋاتقاندەك ئۇلارنىڭ كۆزلىرىدە خۇشاللىق، چېھرىدە كۈلكە ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ.

تەكلىماكان قۇملىرىنىڭ ئۇچۇشلىرى يەنە ئوخشاشلا ئۇلارنىڭ روھىنى ئۇرغۇتىدۇ. ئۇلاردىكى قېيىن ـ قېينىغا پاتمايدىغان خۇشاللىق ھېسسىياتلىرى ھاياتقا، ئانا تەبىئەتكە بولغان ئەشۇ ئەركىلەشلىرى چېچىلىپ تارقاق

ئولتۇراقلاشقان كىشىلەرنى بىر يەرگە جەم قىلىپ، ئۆزئارا يارەدەم بېرىش، ئۆزئارا ئىلھام بېرىش يولى بىلەن كوللېكتىپنىڭ ئەقىل ـ پاراسىتىگە تايىنىپ ئۆز يۇرتىنى قۇرۇپ چىقىشقا يېتەكلەپ، ئاجرىتىۋەتكىلى بولمايدىغان مەدەنىيەت توپىغا مۇجەسسەم قىلىدۇ. «چۆل باياۋان» مۇقامىدىكى تۆۋەندىكى تېكىستكە قاراپ باقايلى:

گۈل ـ گۈلىستان بولغىدەك،
ئالەم گۈلىستان بولغىدەك.
ياخشىلار بىر يەردە بولسا،
چۆلمۇ بوستان بولغىدەك.

دولانلىقلار هاياتقا بولغان تەلپۈنۈشى، تۇرمۇشقا بولغان سەممىيىتى بىلەن مەيلى قەيەردە، قانداق ئىشتا بولمىسۇن، قوللىرىغا ساز ئېلىپ يۇرەكنى تىترەتكۈدەك ئاھاڭلارغا چالىدۇ. ئۇلاردىكى ھەربىر ناخشا تېكىستى، ھەربىر ئۇسسۇل ھەربىر پەقەت بىر خىل سەنئەت بولۇپلا قالماستىن، هاياتلىقنىڭ چىن، ھەقىقىي ئىپادىسى. ئۇلارنىڭ ئىپادىلىگەن ھېسسىياتى شۇ قەدەر تەبىئىي، شۇ قەدەر ساپ بولۇپ، ئۇلار ئىزچىل ھالدا تەبىئەت بىلەن ماسلاشقان. ئۇلار كىشىلەر ئارا ماسلىشىشقا، سەنئەت بىلەن گىرەلەشكەن تۇرمۇشقا ئىنتىلىدۇ، شۇ ئارقىلىق ئۆز سەنئىتىنى شەكىللەندۈرىدۇ①.

2. مەنسۇبىيەت، نۇقتىسىدىن دولان ئۇيغۇرلىرى ناخشا ـ ئۇسسۇل سەنئىتىنىڭ مەۋجۇت بولۇش ئاساسىغا نەزەر

«ئادەمنىڭ ئىدراك ۋە بىلىش پائالىيىتى مۇھىتقا ماسلىشىش جەريانىدا شەكىللىنىدۇ»②.

تەبىئىي ئېكولوگىيە مەدەنىيلىك بىلەن مەدەنىيەتنىڭ يېتىلىش سەھنىسى. ئېكولوگىيىلىك مۇھىت كىشىلەرنىڭ هاياتلىقىغا بولغان تەلپۈنۈشىنى تېخىمۇ ئاشۇرىدۇ. دولانلىقلار ناچار ئېكولوگىيىلىك مۇھىتتىمۇ ئۈمىدۋارلىق روھىنى ئىپادىلىدى. نەچچە مىڭ يىللاپ كۆكلەپ تۇرالايدىغان تۇغراق روھى دولان ئۇيغۇرلىرىنىڭ سىمۋولى.

بىرىنچىدىن، دولان ئۇيغۇرلىرى هاياتىنىڭ قىممىتىگە ئەھمىيەت بېرىدۇ. ناچار ئېكولوگىيىلىك مۇھىتتىمۇ كوللېكتىپنىڭ كۈچ ـ قۇدرىتىنى نامايان قىلىش ئۇلاردىكى تۇغما خاراكتېردۇر. ئەمما، مەۋجۇتلۇق ۋە تەرەققىياتقا ماس بولغان تىرىكچىلىك يولىنى ئىزدەپ، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، سودا ـ سېتىق بىرلەشكەن يېڭى ئىقتىسادىي شەكىلگە ئۆتكەندە، تۇغما خاراكتېردىن كۈرە خاسلىقنى تەكىتلەيدۇ. چۈنكى شەخسىنىڭ قەدىر ـ قىممىتى كوللېكتىپ ئىچىدىكى مەۋجۇتلۇقنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش، ئىجادچانلىقىغا ئىلھام بېرىش، باتۇرلۇقى، ئەقىل ـ پاراسىتىنى ئېتىراپ قىلىش ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. فېيىرباخمۇ «سېنىڭ بىرىنچى مەسئۇلىيىتىڭ ئۆزەڭنى بەختلىك ئادەم قىلىش» دېگەن③.

ھەممىزگە مەلۇمكى، ئېلىمىزنىڭ غەربىدە ياشاۋاتقان ئۇيغۇرلار بىر گەۋدە سۈپىتىدە ئۆزلىرى ياخشى كۆرۈدىغان تۇرمۇش شەكلى ۋە تۇرمۇش ئادەتلىرىنى تاللاپ، ربئال تۇرمۇش داۋامىدا ئۆزلىرىنى تاۋلاپ كەلگەن. ئەلۋەتتە، مۇشۇنداق هاياتىي كۈچكە تولغان كىشىلەر توپى بولغاندىلا، ئۆزىگە خاس ئىتتىپاقلاشقان، ئۇيۇشقان روھىي ھالىتىنى نامايان قىلغىلى بولىدۇ.

دولانلىقلارنىڭ ناخشا ـ ئۇسسۇل سەنئىتى مانا مۇشۇنداق روھ بىلەن سۇغۇرۇلغان. دولان ناخشىلىرىدا مۇنداق تېكىستلەر ئۇچرايدۇ:

قوپسا ئۇسسۇل ئوينىسا،
شۇنچە كۆپ جۇپ ـ جۇپ كىشى.
ئەھلى مەشرەپتە يايرىسۇن،
مۇقام ـ ئۇسسۇل نەغمىسى.

ئىككىنچىدىن، دولان ئۇيغۇرلىرى ئېكولوگىيىلىك مۇھىتقا ناھايىتى تېز ماسلىشالايدۇ. بۇنى مەۋجۇدىيەت پەلسەپىسى بويىچە چۈشەندۈرگەندە ياشاش (هاياتلىق) پەقەت ئادەمنىڭ ئېكولوگىيە سەھنىسىدىكى بىرلا خىل، پاسسىپ، مېخانىكىلىق ھالدا داۋاملىشىدىغان مەۋجۇتلىقى بولماستىن، بەلكى ياشاشنىڭ هاياتىي كۈچىنى تەكىتلەشتىن ئىبارەت. هاياتلىق ھادىسىسى

پەلسەپىسى ئادەمنىڭ «چوڭ بولماسلىق» تىن ئىبارەت گۈزەلچە خىيالىدىن ھالقىپ، «بالاغەتكە يېتىش» ياكى «غايىۋى ھاياتلىق» قا بولغان كۆچلۈك ئىنتىلىشى بولۇپ، ئادەمنىڭ مۇكەممەل ھاياتقا بولغان تەلپۈنۈشىنىڭ پىسخىكىلىق مايىللىقىدۇر. مۇشۇ نۇقتىدىن پەلسەپىنىڭ ئىپادىلەيدىغىنى ئادەمنىڭ ئۆزىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش جەريانى، ھاياتلىقنىڭ ماھىيىتىنى چۈشىنىشىدىن ئىبارەت④.

دولان ئۇيغۇرلىرى ھاياتلىق پائالىيەتلىرى داۋامىدا، تەبىئەتنىڭ «رەھىمسىز سۇۋغىلىرى» ۋە «شەپقەتسىزلىكى» گە نىسبەتەن يەنىلا بىر جۈپ قولىغا تايىنىپ تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ، ئەتراپىتىكى ئېكولوگىيىلىك مۇھىتنى ئۆزگەرتىشتىن باشقىسىنىڭ كارغا كەلمەيدىغانلىقىنى چوڭقۇر ھېس قىلىپ يەتكەن ھەم بۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا بۇ ئىشنىڭ بىر قانچە ئەۋلاد كىشىلەرنىڭ ئورتاق تىرىشچانلىقى ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشىدىغانلىقىنى تونۇپ يەتكەن. ئۇلارنىڭ تۇرمۇشىدا يېشىللىقلار ئاز، سۇ كەمچىل. شۇڭلاشقا ئۇلار باغ ـ ۋارانلارنى بەرپا قىلىشقا ئەھمىيەت بېرىدۇ. سۇيىگە تايىنىپ ئېتىز ـ ئېرىقلارنى سۇغىرىدۇ، ھاياتلىقتىكى كەم نەرسىلەرگە بولغان ئىنتىلىشلارغا نىسبەتەن ناخشا ـ ئۇسسۇل ئارقىلىق كەمچىلىكلەرنى تولۇقلاپ، ئىنسانلار ۋە تەبىئىي ئېكولوگىيەنىڭ ماسلىق نۇقتىسىنى (تەڭپۇقلۇق نۇقتىسىنى) ئوختاۋسىز ئىزدەيدۇ . دولان ناخشا تېكىستلىرىدە مۇنداق مىسرالار بار:

باغۇ ـ بوستان قىلغىلى،
چۆل ـ باياۋان ياخشىدۇر.
يارنى چىللاپ كەلگىلى،
شۇڭا ئېيتقان ناخشىدۇر.

بۇ خىل تەڭپۇڭلىقنى پەلسەپە نۇقتىسىدىن چۈشەندۈرگەندە، بىرى، بۇ تەڭپۇڭلۇق كىشىلەرنىڭ پائالىيىتىدىن ئىبارەت. يەنە بىرى، بۇ خىل تەڭپۇڭلۇق ھاياتلىقنىڭ ئۆزىدە ئەسلىدىنلا بار بولغان بولىدۇ. ھاياتلىققا نىسبەتتەن چەكسىز ئىنتىلىش ئىچىدە بۇ خىل تەڭپۇڭلىق ئۆزىنى نامايان قىلىدۇ.

3. ھەرىكەت مەدەنىيەت نۇقتىسىدىن دولان ئۇيغۇرلىرى ناخشا ـ ئۇسسۇل سەنئىتىنىڭ مەۋجۇت بولۇش ئاساسىغا نەزەر

ھەرىكەت مەدەنىيىتى ـــ مەدەنىيەتتە كەم بولسا بولمايدىغان مۇھىم بىر تارماقتۇر. كىشىلەر ئۆزئارا ئالاقە داۋامىدا بىلىم ـ بىلىمىي تۇرلۇك مەدەنىيەت ھالەتلىرىنى ئىپادىلەپ تۇرىدۇ. ئۇ ئادەمنىڭ ئۇنۇمۇبرسال كۆچمىنىڭ ئاشكارا ئىپادىلىنىشى بولۇپ ئۇنىڭ مەزمۇنى مىللەتنىڭ ئىقتىسادى تۇرمۇش شەكلىدىن تارتىپ، ناخشا ـ ئۇسسۇل سەنئىتىگىچە بولغان مول مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

«ناخشا ـ ئۇسسۇل ماكانى» دەپ تەرىپلىنىدىغان رايونىمىزدا بارلىققا كەلگەن دولان ئۇيغۇرلىرىنىڭ ناخشا ـ ئۇسسۇل سەنئىتى كىشىنى ناھايىتى ئۇزۇن زامانلار ئىلگىرىكى ئوۋچىلىق تۇرمۇشىغا باشلاپ بارىدۇ. دولانلىقلارنىڭ ناخشا ـ ئۇسسۇل سەنئىتى ئۇزۇن يىللىق تەرەققىيات داۋامىدا مەزمۇن جەھەتتىن مۇكەممەللىشىپ يەككە ھالدىكى مەدەنىيەت ھادىسىسىدىن ھالقىپ، كۆپ خىل شەكىلگە ئىگە، ئۇنۇمۇبرسال مەدەنىيەت ـ سەنئىتىنى شەكىللەندۈرگەن. مەزمۇن جەھەتتىكى چېچىلاڭغۇ، كەمتۈك مەدەنىيەتتىن تەرەققىي قىلىپ مەزمۇنى مول، شەكلى كۆپ، بىر قەدەر مەركەزلەشكەن مەدەنىيەت شەكلىگە ئايلاندى. بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ھەم ماددىيلىققا ھەم مەنۇيىلىككە ئىگە بولغان بىر نەرسە بار دېيىلسە، ئۇ دەل ناخشا ـ ئۇسسۇل سەنئىتىنىڭ ئۆزىگە خاس ئېكولوگىيىلىك مۇھىتىدىن ئىبارەت.

ئەمەلىيەتتە، ھاياتلىقنىڭ ماھىيىتى «ھەرىكەت» تە. ناخشا ـ ئۇسسۇل سەنئىتى ئاۋاز، تەل، بەدەن ھەرىكىتى قاتارلىقلارنىڭ يارىمىدە مۇئەييەن رېتىم، ئودارغا ئىگە بولغان ھەرىكەتنى ئىپادىلەيدۇ. بىزگە مەلۇم، ناخشا ـ ئۇسسۇل كىشىلەرنىڭ ھاياتىنىڭ ھەممە تەرەپلىرىنى ئىپادىلەپ بېرىدىغان ئەڭ ياخشى شەكىللەرنىڭ بىرى. دولانلىقلار ناخشا ـ ئۇسسۇل سەنئىتى ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ ھاياتقا بولغان ھېسسىياتى، دۇنيا قارىشىنى ئىپادىلەپلا قالماستىن،

ئەڭ مۇھىمى مۇھىتقا ماسلىشىش ۋە ئۇنى بويسۇندۇرۇش ئىقتىدارىنى ئىپادىلەپ كەلگەن.

ئالاھىدە ئېكولوگىيىلىك مۇھىتنىڭ سەۋەبىدىن دولانلىقلارنىڭ ناخشا ـ ئۇسۇل سەنئىتى ئالدى بىلەن ناخشا تېكىستلىرىنىڭ ئەينەنلىكى، ئۇسۇل ھەرىكىتىنىڭ مەردانىلىقى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. يەنە بىر نۇقتىدىن دولان ئۇسۇلى ھەرىكەتلىرى ئاساسلىقى بەلنىڭ يۇقىرى قىسمىغا مەركەزلەشكەن. يەنە كېلىپ ناخشا ئاھاڭىنىڭ يۇقىرى ـ تۆۋەنلىكى بىلەن ئۇسۇلدىكى پۇت ھەرىكىتى ناھايىتى ماسلاشقان. بولۇپمۇ، دولان ئۇسۇلىدا ئىپادىلەنگەن ئىنچىكىلىك بىلەن مەردانىلىق، ئۆزگىچە جۇشقۇن ھەرىكەتلەر ئالاھىدە كۆزگە تاشلىنىپ تۇرىدۇ. روشەنكى، بۇ ھەرىكەتلەر ئۇۋچىلىق، دېھقانچىلىق تۇرمۇشىدىكى ھەرىكەتلەرگە تەقلىد قىلىنغان. داپ، قالۇن قاتارلىق چالغۇلاردىن چىققان يۇرەكنى تىترىتىدىغان ئۇدار، رېتىملار دولانلىقلارنىڭ كۆتۈرەڭگۈ ھەم جۇشقۇن روھىنى، تىرىكچىلىك يولىدىكى ئالغا ئىنتىلىشىنى، تۇرمۇشقا بولغان قىزغىنلىقىنى ئىپادىلەيدۇ. بۇ دولان مۇقامىنىڭ بارلىققا كېلىشىنىڭ بىر مۇھىم ئاساسىدۇر. دولانلىقلار ھاياتقا بولغان ئەڭ ساپ تونۇشى بىلەن يۇقىرى بەدىئىي ئالاھىدىلىككە ھەم زور ھاياتىي كۈچكە ئىگە بولغان بۇ سەنئەتتىن ھۇزۇرلىنىپ كەلمەكتە.

«ئېقىن سۇ سېسىمايدۇ، ئىشىك ئۇلگۇجىگى چىرىمايدۇ» دېگەن تەمسىل بەلكىم دولانلىقلارنىڭ تۇرمۇشىنىڭ ماھىيىتى، ناخشا ـ ئۇسۇل سەنئىتىنىڭ سىرى بولسا كېرەك.

ئىزاھلار:

① خۇاڭ بىڭشېڭ، يۇمەن دېڭشېڭ تۇزگەن: «مىللىي ئېكولوگىيە ئىستېتىكىسى»، بېيجىڭ: مىللەتلەر نەشرىياتى، 2004 ـ يىلى نەشرى، 8 ـ بەت.

② لىن تۇڭ خۇا تۇزگەن: «ئىستېتىكا مەدەنىيەتشۇناسلىقى»، شاڭخەي: دۇڭفاڭ نەشرىياتى، 1992 ـ يىلى نەشرى، 129 ـ بەت.

③ خۇا جىنمۇ، لىياڭ يۇن: «ئۇيغۇر مەشرەپلىرىدىكى كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرىدە ئىپادىلەنگەن مىللىي مەدەنىيەت روھى»، «غەربىي يۇرت تەتقىقاتى»، 2007 ـ يىلى 4 ـ ئاي.

④ چېن يوڭجىيۇ، «ھاياتلىق» تىن مەۋجۇدىيەت پەلسەپىسىگە نەزەر»، گۈيجۇ مىللەتلەر ئىنىستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى، 2007 ـ يىللىق 4 ـ سان.

پايدىلانمىلار

[1] مۇھەممەت ئوسمان: « دولان مەشرەپ ـ مۇقاملىرى» (1) [M]، ئۈرۈمچى: شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1995 ـ يىلى 9 ـ ئاي نەشرى.

[2] مۇتەللىپ سېيىت قاتارلىقلار: «دولان مەشرەپ ـ مۇقاملىرى» (2) [M]، ئۈرۈمچى: شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1995 ـ يىلى 9 ـ ئاي نەشرى.

[4] ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر مۇقام خەزىنىسى»[M]، ئۈرۈمچى: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1997 ـ يىلى 4 ـ ئاي نەشرى.

[5] خې خۇەيخۇڭ: «ئېكولوگىيە ئىلمى»[M]، شىجياجۇاڭ: خېبېي ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2002 ـ يىلى 5 ـ ئاي نەشرى.

[6] فەن گۇاڭرۇڭ، بى شياۋتىڭ: « ئېكولوگىيە ئىنسانشۇناسلىقى»[M]، كۇنمىڭ: يۇننەن ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2006 ـ يىلى 3 ـ ئاي نەشرى.

جاۋابكار مۇھەررىي: ئابدۇرۇسۇل كېچىكئاخۇن

ماقالە نومۇرى:08-033-03 (2009) 5878-1005

شىنجاڭنىڭ مۇلازىمەت كەسىپىنىڭ تەرەققىيات ئەھۋالى، ساقلىنىۋاتقان مەسىلىلەر ۋە تەدبىرلەر*

ئىلياس جالالدىن، ئابلىمىت كېرىم

(شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىقتىساد ۋە باشقۇرۇش ئىنستىتۇتى، ئۈرۈمچى، 830046)

قىسقىچە مەزمۇنى: مۇلازىمەت كەسپى خەلق ئىگىلىكىنىڭ مۇھىم تەركىبى قىسمى، ئۇنىڭ تەرەققىيات ئەھۋالى بىر دۆلەت ياكى رايوننىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىيات سەۋىيىسىنى ئۆلچەيدىغان مۇھىم بەلگىلەرنىڭ بىرى. مۇلازىمەت كەسىپىنىڭ تەرەققىياتى باشقا كەسىپلەرنىڭ تەرەققىياتىدا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. ئىقتىسادىي تەرەققىيات سۈرئىتىنىڭ ئاستا بولۇشى، باشقۇرۇش سەۋىيىسىنىڭ ۋە كىشىلەرنىڭ ساپاسىنىڭ تۆۋەن بولۇشى، كەسىپ ئىچكى قۇرۇلمىسىنىڭ مۇۋاپىق بولماسلىقى قاتارلىق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ مۇلازىمەت كەسىپىنىڭ تەرەققىيات سۈرئىتى ئاستا بولماقتا. بۈنىڭدىن كېيىن تۈنۈشنى ئۆستۈرۈش، كەسىپ قۇرۇلمىسىنى تەڭشەش، يېڭىلىق يارىتىش، بازارغا كىرىشنى تېزلىتىش، شەھەرلىشىش قەدىمىنى تېزلىتىش قاتارلىق تەدبىرلەر ئارقىلىق ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ مۇلازىمەت كەسىپىنىڭ تەرەققىياتىنى تېزلىتىشكە بولىدۇ.

摘要: 服务行业是国民经济的重要组成部分，其发展状况是衡量一个国家或地区经济发展水平的重要标准之一。服务行业的发展对其他行业的发展具有重要的意义。由于经济发展速度缓慢、管理水平和人员素质低下、行业内部结构不合理等原因，我区服务行业发展速度缓慢。今后采取提高认识、调整行业结构、不断创新、加快进入市场、加快城市化步伐等措施，可以加快我区服务行业的发展。

Abstract: The service trades are an important component part of the people's economy, and one of the important measures of a country or region's level of economic development. The development of the service trades is of relatively great importance in comparison to that of other trades. Because of the slow pace of economic development, the low level of management and of people's training, the inappropriateness of trades' internal structure, and other factors, the service trades are currently developing slowly in our autonomous region. From now on, it should be possible to speed up the development of the service trades in our autonomous region by employing a number of measures, including increasing awareness, improving the inner structure of trades, increasing the speed of innovation and entrance into the market, making urbanization more rapid, and others.

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: F124　ماتېرىيال بەلگىسى: A

1. ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ مۇلازىمەت كەسىپىنىڭ ھازىرقى ئەھۋالى

ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش ئېلىپ بېرىلغاندىن بۇيان، ئېلىمىزنىڭ مۇلازىمەت كەسىپى زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى. مۇلازىمەت كەسىپىنىڭ ئاشقان قىممىتىنىڭ GDPدە ئىگىلىگەن نىسبىتى 2007-يىلى 1978-

* بۇ ماقالە 2008-يىلى 7-ماي تاپشۇرۇپ ئېلىندى.

ئاپتورنىڭ قىسقىچە تەرجىمھالى: ئىلياس جالالدىن(1968-يىلى 7-ئايدا تۇغۇلغان)، لېكتور، رايۇنلار ئىقتىسادى تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.
ئابلىمىت كېرىم (1965-يىلى9-ئايدا تۇغۇلغان)، دوكتور، لېكتور، رايۇنلار ئىقتىسادى تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

يىلىدىكى 23%دىن 1%. 40گە يەتتى. لېكىن ھەرخىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن مۇلازىمەت كەسپىنىڭ تەرەققىياتى يەنىلا ئاستا بولماقتا. ئېلىمىز ئىقتىسادىنىڭ ئېشىش سۈرئىتى دۇنيادىكى مۇتلەق كۆپ دۆلەتلەردىن يۇقىرى بولسىمۇ، لېكىن مۇلازىمەت كەسپىنىڭ GDPدا ئىگىلىگەن نىسبىتى دۇنيانىڭ ئوتتۇرىچە سەۋىيىسى بولغان 64%دىن تۆۋەن بولۇپلا قالماستىن، تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ 45%لىك سەۋىيىسىدىنمۇ تۆۋەن.

ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش ئېلىپ بېرىلغاندىن بۇيان ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئىقتىسادى تېز راۋاجلىنىپ، خەلقنىڭ كىرىمى ئۆزلۈكسىز ئاشتى، ئۆلارنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىمۇ ئۆستى، تۇرمۇش رېتىمى تېزلەشتى. ئاھالىلەرنىڭ ئاممىۋى مۇلازىمەت، ئائىلە مۇلازىمىتى، رېمۇنت مۇلازىمىتى، يەسلى مۇلازىمىتى، ياشانغاندا كۈتۈنۈش مۇلازىمىتى، ساغلاملىق مۇلازىمىتى، مەدەنىي كۆڭۈل ئېچىش مۇلازىمىتى قاتارلىقلارغا بولغان ئېھتىياجى ئۆزلۈكسىز ئاشتى. كىشىلەرنىڭ پۈل خەجلەپ مۇلازىمەت سېتىۋېلىش ئېڭى ئۆزلۈكسىز يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. ئىجتىمائىي ئىشلار مۇلازىمىتىمۇ بىر قەدەر تېز تەرەققىي قىلدى. بالا باققۇچىلىق، سائەتلىك ئىشلەمچىلىك، ئۆي كۆچۈرۈش قاتارلىق مۇلازىمەت بازارلىرى بارلىققا كېلىشكە باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، تېخنىكا سىجىللىقىنىڭ يۇقىرى كۆتۈرۈلىشىگە ئەگىشىپ، پۈل مۇئامىلىنىڭ ئېلېكترونلىشىشى، ئۈچۈر مۇلازىمەت كەسپى، ھەرخىل تېخنىكا تەرەققىياتىنى سۈرۈشتۈرۈش، كارخانا باشقۇرۇشىنى سۈرۈشتۈرۈش قاتارلىق مۇلازىمەت كەسپلىرى راۋاجلاندى. شىنجاڭ ستاتىستىكا يىلنامىسىغا ئاساسلانغاندا، 2007 ـ يىلى ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ مىللىي ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتى 352 مىليارت 316 مىليون يۈەن، 3 ـ كەسىپنىڭ ئاشقان قىممىتى 105 مىليارت 816 مىليون يۈەن بولۇپ، ئۇنىڭ رايون ئىچكى ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتىدە ئىگىلىگەن نىسبىتى 35.4%گە يەتكەن. 1 ـ جەدۋەلدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ 3 ـ كەسىپنىڭ مىللىي ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتىدە ئىگىلىگەن نىسبىتى، مەملىكىتىمىزنىڭ ئوتتۇرىچە سەۋىيىسى بىلەن ماس قەدەمدە ئۆسكەن.

2. مۇلازىمەت كەسپىنىڭ ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىدىكى رولى

مۇلازىمەت كەسپى كەسىپ قۇرۇلمىسىنى ئەلالاشتۇرۇش، جەمئىيەت تەرەققىياتىنى تېزلىتىش، جەمئىيەتنىڭ مەدەنىيەت ساپاسىنى ئۆستۈرۈشنىڭ

1 ـ جەدۋەل: شىنجاڭنىڭ مەملىكەتنىڭ ئوتتۇرىچە سەۋىيىسى بىلەن سېلىشتۇرۇلغان كەسىپ قۇرۇلمىسىنىڭ ئۆزگىرىش ئەھۋالى (بىرلىكى:%)

يىللار	1 ـ كەسىپ		2 ـ كەسىپ		3 ـ كەسىپ	
	پۈتۈن مەملىكەت	شىنجاڭ	پۈتۈن مەملىكەت	شىنجاڭ	پۈتۈن مەملىكەت	شىنجاڭ
1978	28.1	35.8	48.2	46.7	24.7	17.3
1980	300	40.4	48.5	40.3	21.5	19.3
1985	28.3	38.2	43.1	36.1	28.6	25.7
1990	270	34.5	41.6	30.5	31.4	350
1995	20.5	29.2	48.8	36.7	31.1	34.1
2000	15.9	21.1	50.9	43	33.2	35.9
2007	11.3	17.8	48.6	46.8	40.1	35.4

ئۇنۇملۇك چارىسى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش بىسمىنى يىنىكلىتىش، خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈشنىڭمۇ مۇھىم تەلىپى. شۇڭا مۇلازىمەت كەسپىنى كۆچەيتىشنىڭ ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئىقتىسادىنى راۋاجلاندۇرۇشتا مۇھىم رولى بار.

1) ئىقتىسادنىڭ ئېشىشىدىكى رولى

مۇلازىمەت كەسپىنى راۋاجلاندۇرۇش خەلق ئىگىلىكىنى سىجىل، ساغلام راۋاجلاندۇرۇشتىكى مۇھىم ئۆتكەل. ئۇ ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىيلىشىش دەرىجىسى ۋە بازار ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسىنى ئۆلچەيدىغان مۇھىم ئۆلچەملەرنىڭ بىرى. 3-كەسىپنى راۋاجلاندۇرۇش بازار ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇپ، ئىجتىمائىي بايلىقلارنىڭ تەقسىملىنىشىنى ئەلالاشتۇرۇپ، پۈتكۈل خەلق ئىگىلىكىنىڭ ئىقتىسادىي ئۇنۇمىنى ئۆستۈرۈشتىكى مۇھىم ئۆتكەل. كۆپلىگەن تەرەققىي تاپقان دۆلەت ۋە رايونلارنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتى شۇنى ئىسپاتلىدىكى، ئىقتىساد راۋاجلىنىپ مەلۇم سەۋىيىگە يەتكەندە 3-كەسىپنىڭ تەرەققىيات سۈرئىتى ئادەتتە 1-ۋە 2-كەسىپنىڭ تەرەققىياتىدىن يۇقىرى بولىدۇ، مىللىي ئىگىلىكنىڭ تەرەققىياتىدا تۈرتكىلىك رول ئويناىدۇ.

2) ئىشقا ئورۇنلىشىشتىكى رولى

مۇلازىمەت كەسپى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان تۈرلەر بىر قەدەر كۆپ ، ئۇ ھەرقايسى قاتلامدىكى ئوخشاش بولمىغان مەدەنىيەت سەۋىيىسىدىكى ئەمگەك كۈچلىرىنى ئىشقا ئورۇنلاشتۇرالايدۇ. شۇڭا مۇلازىمەت كەسپىنى راۋاجلاندۇرۇش ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش بىسمىنى يىنىكلىتىشتىكى مۇھىم يول. 1998-يىلدىن بۇيان، ئاپتونوم رايونىمىز سانائەت قۇرۇلمىسىنى ئۆزلۈكسىز تەڭشەپ، ئىشچى-خىزمەتچىلەرنى قىسقارتىپ، ئۇنۇمنى ئۆستۈرگەچكە، ئىش ئورنىدىن قالغانلار كۆپەيدى. مۇلازىمەت كەسپى ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇشنىڭ مۇھىم يولى بولۇپ قالدى. 2007-يىلدىكى 3-كەسىپ بىلەن شۇغۇللانغۇچىنىڭ سانى 1978-يىلدىكىدىن 2 مىليون

2-جەدۋەل:شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكى ئۈچ خىل كەسىپ خادىملىرى ۋە ئۇنىڭ قۇرۇلمىسى

	كەسىپلەر بىلەن شۇغۇللانغۇچى خادىم(10مىڭ ئادەم)			قۇرۇلمىسى(ئومۇمىي=100)		
	1-كەسىپ	2-كەسىپ	3-كەسىپ	1-كەسىپ	2-كەسىپ	3-كەسىپ
1978	353.99	70.42	66.84	72.06	14.33	13.61
1980	354.49	75.12	76.74	70.01	14.84	15.15
1985	363.24	89.64	112.93	64.2	15.84	19.96
1990	378.47	107.42	131.81	61.27	17.39	21.34
1995	388.16	124.21	163.63	57.42	18.37	24.21
2000	388.11	97.63	208.11	55.94	14.07	29.99
2001	388.19	92.19	205.56	64	13.45	29.91
2002	391.84	95.82	213.83	55.86	13.66	30.48
2003	379.2	95.69	228.38	55.07	13.27	31.66
2004	403.31	98.49	242.69	54.17	13.23	32.6
2005	408	122.81	260.81	51.54	15.51	32.95
2006	414.45	111.28	286.02	51.06	13.71	35.23

81 ـ ماددا 160 ـ ماددىنىڭ 2 ـ جەدۋەلگە قارالسۇن).

3) كەسىپ قۇرۇلمىسىنى تەڭشەشتىكى رولى

ئۈچ خىل كەسىپ ئىچىدە، 3 ـ كەسىپنىڭ تېز تەرەققىي قىلىشى ۋە ئۇنىڭ سالمىقىنىڭ ئېشىشى، كەسىپ قۇرۇلمىسىنى ئەلالاشتۇرۇش، ئىقتىسادنى زامانىۋىلاشتۇرۇشنىڭ مۇھىم بەلگىسى. مۇلازىمەت كەسىپىنى راۋاجلاندۇرۇش ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلمىسىنى ئىستراتېگىيىلىك تەڭشەشكە پايدىلىق. بۇ يەردە ئېيتىلمۇاتقان ئىستراتېگىيىلىك تەڭشەش، ئەملىيەتتە 1 ـ، 2 ـ، 3 ـ كەسىپلەرنى ماس قەدەمدە راۋاجلاندۇرۇش، كەسىپنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئەۋزەللىكلىرىدىن پايدىلىنىپ، بىر ـ بىرىنى تولۇقلاپ، ھەرقايسى كەسىپلەرنى ماس قەدەمدە تەرەققىي قىلدۇرۇشنى كۆرسىتىدۇ. چەت ئەللەرنىڭ نۇرغۇن تەجرىبىلىرى ئىسپاتلىدىكى، ئۇلارنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشىنىڭ تېز تەرەققىي قىلىشىدىكى مۇھىم سەۋەبلەرنىڭ بىرى، كەسىپلەر ئوتتۇرىسىدىكى ماسلىشىچانلىقتىن ئىبارەت.

3. ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ مۇلازىمەت كەسىپىدە ساقلىنىۋاتقان مەسىلىلەر

مۇلازىمەت كەسىپىنىڭ پوتكۇل ئىگىلىكتىكى ئورنى بىر دۆلەت ياكى رايوننىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلمىسىنىڭ مۇۋاپىق بولۇش دەرىجىسى، دۆلەت ئىچى ۋە خەلقئارادىكى رىقابەت كۈچىنىڭ كۈچلۈك ياكى ئاجىز بولۇشى، ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي تەرەققىياتنىڭ ماسلىشىچانلىق سەۋىيىسى قاتارلىقلارغا ھۆكۈم قىلىدىغان مۇھىم كۆرسەتكۈچلەرنىڭ بىرى. دۆلىتىمىزنىڭ شەرقىي ۋە ئوتتۇرا قىسىم رايونلىرى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ مۇلازىمەت كەسىپىنىڭ بىرقەدەر ئارقىدا قېلىش ھادىسىسى كۆنسېرى گەۋدىلىك بولماقتا. بۇ ئاساسىنىڭ ئاجىز بولۇشى، مۇلازىمەت سۈپىتىنىڭ تۆۋەن بولۇشى، مۇلازىمەت ئىستېمال ئېڭىنىڭ ئاجىز بولۇشى ۋە ئىستېمال سەۋىيىسىنىڭ تۆۋەن بولۇشى بىلەن باغلىنىشلىق. تېخىمۇ مۇھىمى، ئىقتىسادنى راۋاجلاندۇرۇش ئىستراتېگىيىلىك تەپەككۇرىنىڭ يېتەرسىزلىكى ۋە تاكتىكىلىق تەڭشەش ماھارىتىنىڭ يېتەرسىزلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ مۇلازىمەت كەسىپىدە ساقلىنىۋاتقان ئاساسلىق مەسىلىلەرنى تۆۋەندىكى بىرقانچە جەھەتتىن تەھلىل قىلىشقا بولىدۇ:

1) ئاپتونوم رايونىمىز ئىقتىسادىنىڭ ئومۇمىي سەۋىيىسى تۆۋەن

ئىقتىسادنىڭ ئومۇمىي مىقدارىدىن قارىغاندا، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ 2007 ـ يىللىق GDP سىنىڭ ئومۇمىي مىقدارى 352 مىليارت 316 مىليون بولۇپ، مەملىكەت بويىچە 25 ـ ئورۇندا تۇرىدۇ. گەرچە GDP نىڭ ئومۇمىي قىممىتى يۇقىرى بولسىمۇ، لېكىن ئاپتونوم رايونىمىز ئىقتىسادىغا تەۋە بولمىغان نۇرغۇن مەۋھۇم سانلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. گۇاڭدۇڭ، شاڭخەي قاتارلىق تەرەققىي تاپقان رايونلار بىلەن سېلىشتۇرغاندا، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئىقتىسادىي پەرقى بارغانسېرى چوڭىيىپ، رىقابەت كۈچى تۆۋەنلىمەكتە. بۇ خىل پەرقنىڭ داۋاملىق چوڭىيىشىنى تېزگىنلەپ ئۇلارغا يېتىشۋېلىش قەدىمىنى تېزلىتىشتە، مۇلازىمەت كەسىپىنىڭ رىقابەت كۈچىنى ئۆستۈرۈش جىددى ھەل قىلىشقا تېگىشلىك مەسىلە (3 ـ جەدۋەلكە قارالسۇن).

3 ـ جەدۋەلدىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇكى، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭكىنى ئېلىمىزنىڭ شەرقىي قىسىم ۋە ئوتتۇرا قىسىم رايونلارنىڭكى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، ئىقتىسادىي ئومۇمىي كۈچى تۆۋەن بولۇپلا قالماستىن، مۇلازىمەت كەسىپىنىڭ تەرەققىياتىمۇ ئارقىدا، ئىقتىسادنىڭ تەرەققىياتىغا قوشقان تۆھپىسىمۇ شەرقىي ۋە ئوتتۇرا قىسىم رايونلارغا يەتمەيدۇ.

2) ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ مۇلازىمەت كەسىپىنىڭ ئىچكى قۇرۇلمىسى مۇۋاپىق ئەمەس

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، ئاپتونوم رايونىمىز كەسىپ قۇرۇلمىسىنى ئۆزلۈكسىز تەڭشىگەچكە، ئومۇمىي جەھەتتىن ياخشىلىنىشقا يۈزلەندى. لېكىن

3-جەدۋەل: شىنجاڭ بىلەن بىر قىسىم شەرقىي ۋە ئوتتۇرا قىسىم رايونلىرىنىڭ
مىللىي ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ ئومۇمىي قىممىتى، مۇلازىمەت كەسپىنىڭ ئاشقان قىممىتىنىڭ سېلىشتۇرمىسى

رايونلار	مىللىي ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتى (يۈزمىليون)		مۇلازىمەت كەسپىنىڭ ئاشقان قىممىتى (يۈزمىليون)	
	2000	2007	2000	2007
بېيجىڭ	2478.76	9353.32	1445.28	6742.66
شاڭخەي	4551.15	12188.85	2304.27	6408.5
جېجياڭ	6036.34	18780.44	2188.71	7645.96
جياڭسۇ	8582.73	25741.15	3115.67	9618.52
لياۋنىڭ	4669.06	11023.49	1821.22	4036.99
جىلىن	1821.19	5284.69	622.18	2025.44
سىچۇەن	4010.25	10505.3	1364.18	3832
شىنجاڭ	1364.36	3523.16	489.34	1246.89

بەزى مۇڭاپسىق بولمىغان ئامىللارمۇ مەۋجۇت. مۇلازىمەت كەسپىنى ئەنئەنىۋى مۇلازىمەت كەسپى ۋە زامانىۋى مۇلازىمەت كەسپى دەپ ئىككىگە بۆلۈشكە بولىدۇ. ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ مۇلازىمەت كەسپىنىڭ كۆپىنچىسى يېمەك-ئىچمەك، ئۆي-مۇلۇك، قاتناش-تىرانسپورت، توپ ۋە پارچە سېتىش قاتارلىق ئەنئەنىۋى مۇلازىمەتنى ئاساس قىلغان، پۈل مۇئامىلە، سۇغۇرتا، ئۇچۇر، لاھىيەلەش قاتارلىق زامانىۋى مۇلازىمەت تۈرلىرى تەرەققىي قىلمىغان. بۇلارنىڭ سانى ئاز، كۆلىمى كىچىك بولۇپ، تەرەققىياتىنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدا تۇرماقتا. بۇ كەسىپلەرنىڭ ئارقىدا قېلىشى بايلىقلارنى تەقسىملەشنى ئەلالاشتۇرۇش، كىشىلەرنىڭ ئۇنىۋېرسال ساپاسىنى ئۆستۈرۈش، تېخنىكا سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈش قاتارلىقلارغا توسالغۇ بولۇۋاتىدۇ، كەسىپلەرنىڭ ئىچكى قۇرۇلمىسىنى تەڭشەش زۆرۈر بولماقتا.

3) ئىدىيە ۋە ئاڭدىكى توسالغۇلار بىر قەدەر كۆپ

ئۇزۇندىن بۇيان، بىز ئاڭلىق ياكى ئاڭسىز ھالدا مۇلازىمەت كەسپىنى يېڭى قىممەت يارىتالمايدىغان، غەيرىي ماددى ئىشلەپچىقىرىش تارمىقى دەپ قاراپ، مۇلازىمەت كەسپىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشقا قارىتا ئاكتىپ تۇرتكىلىك رولىغا سەل قارىدۇق.

مۇلازىمەت كەسپىنىڭ غەيرىي ئىقتىسادىي فۇنكسىيىسىنى تەكىتلەپ، ئۇنىڭ كەسپىي ئىقتىدارىغا سەل قارىدۇق. ھەتتا مەدەنىيەت، مائارىپ، پەن-تېخنىكا، تەنتەربىيە، سەھىيە قاتارلىق بىر قاتار مۇلازىمەت تارماقلىرىنىڭ ئىممىۋى مۇلازىمىتىنى فۇنكسىيىلەشتۇرۇپ ھەممىسىنى ھۆكۈمەت ئۆز ئۈستىگە ئالدى. پۈل مۇئامىلە، ئۇچۇر، ئالاقە قاتارلىقلارنىڭ بىخەتەرلىك رولىنى كۈچەپ تەكىتلەپ، ئۇنى سىرلىقلاشتۇرىۋەتتۇق. نەشرىيات، ئون-سىن بۇيۇملىرىنىڭ ئىدىئولوگىيىلىك رولىنى نوقۇل گەۋدىلەندۇرىۋەتتۇق. شەخسىيلەرنىڭ ئىجتىمائىي پاراۋانلىق ئىشلىرىغا ھەددىدىن زىيادە ئەھمىيەت بېرىپ كەلدۇق. كۆپ يىللاردىن بۇيان، سانائەتنى ئالدىن راۋاجلاندۇرۇشنى نوقۇل ھالدا تەكىتلەپ، مۇلازىمەت ئۈل ئەسلىھەلىرىگە بولغان سېلىنمىغا سەل قارىدۇق. نۇرغۇنلىغان مۇلازىمەت كەسىپلىرىنى دۆلەت ئىلكىدىكى كارخانىلار مونوپول قىلىپ كەلدى. بازار ئارقىلىق بايلىق تەقسىم قىلىدىغان نۇرغۇنلىغان مۇلازىمەت تارماقلىرىنى دۆلەت ئىلكىدىكى كارخانىلار ئىگىلەپ، ئىشتىن ئادەم كۆپ، ئۇنۇم تۆۋەن بولۇپ كەلدى. بايلىقلار زور دەرىجىدە ئىسراپ بولۇپ، جەمئىيەتتىكى

تەڭپۇڭسىزلىقنى ئېغىرلاشتۇرىۋەتتى.

ھۆكۈمەت تارماقلىرى مۇلازىمەت كەسپىدىكى باھانى بىر قەدەر ئېغىر ھالدا كونترول قىلىۋېلىپ، ئەركىن رىقابەتنى چەكلەپ قويدى. مۇلازىمەت تۈرلىرى ئاز، باھاسى يۇقىرى، سۈپىتى ناچار بولۇش ئەھۋالى مۇلازىمەت بىلەن تەمىنلىگۈچى تەرەپنىڭ مۇلازىمەت ئاكتىپلىقىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشنى چەكلەپلا قالماستىن، يەنە مۇلازىمەتنىڭ ئۇنۇملۇك ئىستېمال ئېھتىياجىنىمۇ چەكلەپ قويدى. مۇلازىمەت كەسپىنىڭ مونوپول قىلىنىشى دۆلەت ئىلكىدە بولمىغان كارخانىلارنىڭ مۇلازىمەت كەسپىگە مەبلەغ سېلىشىنى چەكلەپ قويدى. مەسىلەن: مەدەنىيەت ـ سەنئەت مۇلازىمىتى، ماتارىپ قاتارلىقلارغا مەبلەغ سېلىش ئوبيېكتىنىڭ كۆپ خىل بولۇشىنى چەكلەپ قويۇپ، مۇلازىمەت كەسپىگە بولغان سېلىنمىنىڭ يېتىشمەسلىكنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. نەتىجىدە، پۈتكۈل مۇلازىمەت كەسپىنىڭ گۈللىنىشىنى چەكلەپ قويدى.

4. مۇلازىمەت كەسپىنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ تەدبىرلىرى

ئومۇمەن ئېيتقاندا، مۇلازىمەت كەسپى تەرەققىيات يۇشۇرۇن كۈچى ۋە ھاياتىي كۈچكە ئىگە كەسىپ. مۇلازىمەت كەسپىنىڭ تەرەققىياتىنىڭ ئاستا بولۇشى باشقا كەسىپلەرنىڭ تەرەققىياتىنى چەكلەپلا قالماستىن، خەلق ئىگىلىكى تەرەققىياتىنىڭ قۇرۇلمىسى، ئۇنۇمى، سۈپىتى قاتارلىقلارغا تەسىر كۆرسىتىدۇ. ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ مۇلازىمەت كەسپىنىڭ ئارقىدا قېلىشى، ئىجتىمائىي ئىگىلىكنى راۋاجلاندۇرۇشنى چەكلەپ تۇرماقتا. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇنۇملۇك چارە ـ تەدبىرلەرنى قوللۇنۇپ، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ مۇلازىمەت كەسپىنى راۋاجلاندۇرۇش تولىمۇ زۆرۈر.

1) مۇلازىمەت كەسپىگە بولغان تونۇشنى ئۆستۈرۈش لازىم

21 ـ ئەسىردە، ھەرقايسى ئەللەرنىڭ ئىقتىسادىي رىقابىتى مۇلازىمەتنى ئاساس قىلغان رىقابەتكە يۈزلەنمەكتە. ھەرقايسى ئەللەرنىڭ ئىقتىسادىي ئېشىشىنىڭ يوشۇرۇن كۈچى، مۇلازىمەت كەسپىلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى تېزلىتىشتە ئىپادىلەنمەكتە. دۇنيا بانكىسىنىڭ مۆلچەرىگە ئاساسلانغاندا، بۈنىڭدىن كېيىنكى ئون خىل يېڭى ئىقتىسادىي ئېشىش نۇقتىسىنىڭ ھەممىسى مۇلازىمەت كەسپىگە تەۋە ئىكەن، يەنى سايياھەتچىلىك، ئۆي ـ مۇلۇك كەسپى، ئوبۇرۇت كەسپى، ئۇچۇر مۇلازىمىتى، ئېلان، مەدەنىيەت ـ ماتارىپ، پەن ـ تېخنىكا مۇلازىمىتى، پۇل مۇئامىلە، سۇغۇرتا كەسپى قاتارلىق ساھەلەر. بۇ ساھەلەردە ئۇنىڭ ئىجتىمائىي ئۇنۇمىنىلا كۆرۈپ قالماستىن، يەنە بازار مېخانىزمىغا ئەھمىيەت بېرىپ، ئىقتىسادىي ئۇنۇمىنىمۇ ئىلگىرى سۈرۈش تەكتىلەنمەكتە. پۇل مۇئامىلە، سۇغۇرتا كەسپىدە ئۇنىڭ ئىقتىسادنى تەڭشەش رولىنىلا تەكتىلەپ قالماستىن، بەلكى ئىقتىسادىي ئوبيېكتىنىڭ كەسپىي فۇنكسىيەسىنىمۇ جارى قىلدۇرۇش كېرەك.

2) مۇلازىمەت قۇرۇلمىسىنى ئەلالاشتۇرۇش لازىم

مۇلازىمەت كەسپىگە دائىر ئىستراتېگىيىلىك تەڭشەشنى تېزلىتىپ، مۇلازىمەت كەسپىنى ھەقىقىي بازار سوبيېكتىغا ئايلاندۇرۇش كېرەك. رىقابەت كۈچى بار كارخانىلار رايون چەكلىمىسىنى بۆسۈپ ئۆتۈپ، دۆلەت ھالقىغان، رايون ھالقىغان مۇلازىمەت كەسپىي گورۇھلىرىنى قۇرۇپ، ئوخشاش بولمىغان تەرەققىيات باسقۇچلىرىدا 3 ـ كەسىپنىڭ ئىچكى قۇرۇلمىسىنى تەڭشىشى لازىم. بۇنىڭدا ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئەھمىيىلىك ئەھۋالىنى ئويلىشىپ، ئىككى تەرەپكە دىققەت قىلىش كېرەك. بىرى، ئەنئەنىۋى مۇلازىمەت كەسپىنىڭ تەرەققىياتىنى مۇۋاپىق رىغبەتلەندۈرۈپ، ئەمگەك كۈچىنى قوبۇل قىلىش فۇنكسىيەسىنى ساقلاش لازىم؛ يەنە بىرى، ھۆكۈمەت يېتەكلەش خاراكتېرلىك سىياسەتلەر ئارقىلىق يۇقىرى قاتلاملىق ۋە يېڭى مۇلازىمەت كەسپىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش لازىم. مەسىلەن، پۇل مۇئامىلە، سۇغۇرتا كەسپى، ئۆي ـ مۇلۇك كەسپى ۋە ئۇچۇر مۇلازىمەت كەسپى قاتارلىقلار. لېكىن بەزى جايلارنى ئىقتىساد كۆلىمى بەك كىچىك بولۇش، يۇقىرى ساپالىق ئەمگەك كۈچلىرى ۋە تېخنىكىلىق

خادىملىرى يېتەرسىز بولۇش قاتارلىق شارائىتلار چەكلەپ تۇرىۋاتقاچقا، نۆۋەتتە بۇ تارماقلارنىڭ تەرەققىياتىنى تېزلىتىش قىيىن بولۇۋاتىدۇ. ۋىلايەت، شەھەرلەرنىڭ بايلىق ئەۋزەللىكلىرىنى تېخىمۇ ياخشى جارى قىلدۇرۇپ، ئىقتىسادىي كۆلەم شەكىللەندۈرۈش زۆرۈر، ئىقتىسادىي كۆلەم شەكىللەندۈرۈش ئۈچۈن رايونلار ئوتتۇرىسىدىكى كەسپى ئىش تەقسىماتى ۋە ئومۇميۈزلۈك ھەمكارلىقنى ئىلگىرى سۈرۈش كېرەك.

3) كەسپىي مۇلازىمەت كارخانىلىرىنىڭ يېڭىلىق يارىتىش روھىنى يېتىلدۈرۈش لازىم

چوڭ، ئوتتۇرا تىپتىكى مۇلازىمەت كارخانىلىرىدا زامانىۋى كارخانا باشقۇرۇش تۈزۈمى ئورنىتىش، كىچىك تىپتىكى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى مۇلازىمەت كارخانىلىرىنى ئۆزگەرتىپ تەشكىللەش، يەككە ۋە خۇسۇسىي ئىگىدارلىقتىكى مۇلازىمەت كارخانىلىرىنى زور كۆچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇش، كەسپىلەر مونوپولىيىسىنى بۇزۇپ تاشلاش، يەككە ۋە خۇسۇسىي ئىگىلىكتىكى كارخانىلارغا دۆلەت مونوپول قىلىۋالغان مۇلازىمەت بازىرىنى ئېچىۋېتىش زۆرۈر.

رىقابەت ئىقتىدارىنى ئۆستۈرۈپ، مۇلازىمەت سۈپىتىنى ياخشىلاپ، كارخانىلارنى يېڭىلىق يارىتىشقا يېتەكلەش ئارقىلىق ئەلالىرىنى تاللاپ، ناچارلىرىنى شاللاش كېرەك. باشقۇرغۇچىلار يۇقىرىغىمۇ چىقالايدىغان، تۆۋەنگىمۇ چۈشەلەيدىغان بولۇشى، كارخانا خىزمەتچىلىرى ھەم كىرەلەيدىغان ھەم چىقالايدىغان بولۇشى، تېخنىكىنى ئۆزلۈكسىز يېڭىلىشى زۆرۈر. مۇلازىمەت كارخانىلىرى ئادەم ئىشلىتىش تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلىپ، يۇقىرى سەۋىيىلىك كىشىلەرنى باھالاش سىستېمىسى ئورنىتىپ، ياخشىلارنى رەھبەرلىك قاتلىمىغا ئۆستۈرۈش ئارقىلىق، مۇكەممەل باشقۇرۇش سىستېمىسى بەرپا قىلىشقا تىرىشىدۇ. كارخانىلاردىكى مەمۇرىي دەرىجە ۋە كارخانا باشقۇرغۇچى خادىملىرىنىڭ كادىرلىق سالاھىيىتىنى ئېلىپ تاشلاپ، مۇلازىمەت كارخانىلىرىنىڭ تىجارەت تاكتىكىسىنى يېڭىلاپ،"خېرىدارلار ھەممىدىن ئەلا" دەيدىغان كارخانا مەدەنىيىتىنى بەرپا قىلىش زۆرۈر.

4) مۇلازىمەت كەسپىي بازىرىغا كىرىشنى قويۇۋېتىش لازىم

كەسىپلەرنى مونوپول قىلىش ۋە ئىگىدارلىق قىلىشنى بۇزۇپ تاشلاپ، ئادىل بازارغا كىرىش سىياسىتىنى يولغا قويۇش كېرەك. جەمئىيەت مەبلەغ سېلىش ۋە كوللېكتىپ ئىگىلىكنىڭ مەبلەغ سېلىشىغا ئىلھام بېرىش، ھەرقانداق مەبلەغ سالغۇچىنىڭ مۇستەقىل مەبلەغ سېلىش، ھەمكارلىشىپ مەبلەغ سېلىش، شىركىلىشىش، پاي قوشۇش قاتارلىق شەكىللەر ئارقىلىق بازارغا كىرىشىگە يول قويۇش كېرەك. جەمئىيەتنىڭ 3-كەسىپكە مەبلەغ سېلىشنى قوللاشنى كۈچەيتىپ، دۆلەت ئىلكىدە بولمىغان ئىگىلىكنىڭ 3-كەسىپكە كىرىشىگە ئىلھام بېرىش كېرەك. بازارغا كىرىش، سودا-سانائەتنى مەمۇرىي باشقۇرۇش ئورگانلىرىغا تىزملىتىش، يەر ئىشلىتىش، ئامانەت-قەرز ئىشلىرى قاتارلىقلاردا ئاسانلىق يارىتىپ بېرىپ، ئۇلارغا دۆلەت ئىلكىدىكى ئىگىلىك بىلەن ئوخشاش مۇئامىلە قىلىش كېرەك. ھۆكۈمەت تارماقلىرىنىڭ باشقۇرۇشىنى قېلىپلاشتۇرۇپ، باشقۇرۇش شەكلى ۋە مەزمۇنىنى ئۆزگەرتىپ، مەمۇرىي جەھەتتىكى تەستىقلاشنى ئازايتىپ، رەسمىيەتلىرىنى ئاددىيلاشتۇرۇش كېرەك.

5) شەھەرلىشىش قەدىمىنى تېزلىتىش لازىم

يېزا ئاھالىلىرىنىڭ شەھەر-بازارلارغا يۆتكىلىشىگە، بازارغا كىرىشىگە ئىلھام بېرىش — يېزا-بازار كەسىپ قۇرۇلمىسىنى تەڭشەپ، خەلق ئىگىلىكىنى نورمال، ماس راۋاجلاندۇرۇشتىكى مۇھىم تەدبىرلەرنىڭ بىرى. مۇلازىمەت كەسپىنى راۋاجلاندۇرۇش بىلەن شەھەرلىشىش قەدىمىنى تېزلىتىش بىر-بىرىنى تولۇقلايدۇ. ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ شەھەرلىشىش قەدىمىنىڭ ئاستا بولۇشى 3-كەسىپنىڭ تەرەققىياتىنى چەكلەپ تۇرىۋاتىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، شەھەرلىشىش تەرەققىياتىغا توسقۇنلۇق قىلىدىغان سىياسەتلەرنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، نوپۇس تۇرمۇشى ئىسلاھ قىلىش كېرەك. يېڭى نوپۇس

سىياسىتىنى بارلىققا كەلتۈرۈپ، رايونلارنىڭ ئۆز رايونىنىڭ نوپۇس ۋە ئولتۇراقلىشىش ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن، چوڭ، ئوتتۇرا شەھەرلەرنى تەرەققىي قىلدۇرۇش بىلەن بىرگە، ئۇنۇملۇك تەدبىرلەرنى قوللۇنۇپ كىچىك شەھەر ـ بازار قۇرۇلۇشىنىڭ تەرەققىياتىنى تېزلىتىش كېرەك.

ئومۇمەن ئېيتقاندا، مۇلازىمەت كەسپى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان ساھە ئىنتايىن كۆپ. ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ مۇلازىمەت كەسپىنى راۋاجلاندۇرۇش بىر مۇرەككەپ سىستېما قۇرۇلۇشى. مۇلازىمەت كەسپىنى راۋاجلاندۇرۇش قەدىمىنى ھەقىقىي تېزلىتىش ئۈچۈن، جەزمەن تارماقلارنىڭ تەرەققىياتىنى تېخىمۇ ئىلگىرلەپ تەتقىق قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى بۆسۈش ئېغىزىنى تېپىپ چىقىش ئارقىلىق، مۇلازىمەت كەسپىنى ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئىقتىسادىنى راۋاجلاندۇرۇشتىكى تۆۋرۈك كەسىپكە ئايلاندۇرۇپ، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئومۇمىي ئىقتىسادىي سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈش كېرەك.

پايدىلانمىلار

[1] لىۋ ياۋىن، سۇڭ لىنبىڭ: «جىلىن ئۆلكىسىنىڭ مۇلازىمەت كەسپىنىڭ ھازىرقى ئەھۋالى ۋە تەدبىرلەر»[J]، «سانائەت ـ تېخنىكا ئىقتىسادى»، 2005 ـ يىللىق 5 ـ سان.

[2] شيۇڭ شاڭپىڭ: «ھازىرقى زامان مۇلازىمەت كەسپىنىڭ تەرەققىياتىنى چەكلەۋاتقان ئامىللار ۋە تەدبىرلەر» [J]، «ئەنخوي دېھقانچىلىق ئىلمى»، 2007 ـ يىللىق 3 ـ سان.

[3] شىنجاڭ ستاتىستىكا ئىدارىسى: «شىنجاڭنىڭ پارلاق 50 يىلى» [M]، ئۈرۈمچى:شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999 ـ يىلى نەشرى.

[4] دۆلەت ستاتىستىكا ئىدارىسى: «2007 جۇڭگو ستاتىستىكا يىلنامىسى» [M]، بېيجىڭ:جۇڭگو ستاتىستىكا نەشرىياتى، 2008 ـ يىلى نەشرى.

جاۋابكار مۇھەررىرى: مۇسا روزى

ماقالە نومۇرى:05 ـ 041 ـ 03 (2009) 5878 ـ 1005

نۆۋەتتە ئالىي مەكتەپلەردىكى ياش ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئوقۇتۇش خىزمىتىدە ساقلىنىۋاتقان بەزى مەسىلەر ۋە ئۇنى ھەل قىلىشنىڭ تەدبىرلىرى توغرىسىدا*

زۇلھايات ئىسمائىل

(شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى سىياسىي ۋە ئاممىۋى باشقۇرۇش ئىنستىتوتى، ئۈرۈمچى، 830046)

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، نۆۋەتتە ئالىي مەكتەپلەردىكى ياش ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئوقۇتۇش خىزمىتىدە ساقلىنىۋاتقان بەزى مەسىلەر بىر قەدەر ئەتراپلىق تەھلىل قىلىنىپ، بۇنى ھەل قىلىشنىڭ تەدبىرلىرى قىسقىچە مۇھاكىمە قىلىنغان.

摘要: 本文比较全面地分析了当前高校青年教师教学工作中存在的一些问题，简要地阐述了解决这些问题的措施。

Abstract: In this article, some problems which have been preserved in the instructional work of young teachers at universities will be relatively thoroughly analyzed, and measures for resolving them will be briefly discussed and elaborated on.

كىتابلارنى جۈمگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: G40　　ماتېرىيال بەلگىسى: A

ماڭارىپنى راۋاجلاندۇرۇشتا ئۈمىد ئوقۇتقۇچىلاردا. باش شۇجى خۇ جىنتاۋ 2007 ـ يىلى چاقىرىلغان مەملىكەتلىك مۇنەۋۋەر ئوقۇتقۇچىلار ۋەكىللىرى سۆھبەت يىغىنىدا قىلغان مۇھىم سۆزىدە تەكىتلەپ مۇنداق كۆرسەتتى: « ئوقۇتقۇچى ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىگە ۋارىسلىق قىلغۇچى ۋە تارقاتقۇچى. ماڭارىپنىڭ ھەم ياخشى، ھەم تېز راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش، يۇقىرى ساپالىق ئىختىساسلىق خادىملارنى يېتىشتۈرۈشنىڭ ئاچقۇچى ئوقۇتقۇچىلاردا. يۇقىرى سەۋىيىلىك ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنى بولمىسا، يۇقىرى سەۋىيىلىك ماڭارىپنىڭ بولۇشمۇ مۇمكىن ئەمەس». بۇ كۆرسەتمە ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنى قۇرۇلۇشىنى، بولۇپمۇ ياش ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنى قۇرۇلۇشىنى ھەقىقىي تۈردە كۈچەيتىپ، ئوقۇتۇش سۈپىتىنى ئۈستۈرۈشتە ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، ئالىي مەكتەپلەر كۆلىمىنىڭ كېڭىيىشى ۋە ئوقۇغۇچىلار سانىنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، ياشلارنى ئاساس قىلغان يۇقىرى ئوقۇش تارىخىغا ئىگە بىر تۈركۈم ئوقۇتقۇچىلار ئالىي مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتۇش ـ تەتقىقات ساھەلىرىگە تولۇقلىنىپ، ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنى كۆچىيىپ ۋە زورىيىپ، ئوقۇ ـ ئوقۇتۇشنىڭ ھەر قايسى تەرەپلىرىدە ئۆز رولىنى جارى قىلدۇرماقتا. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، بەزى ياش ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئوقۇ ـ ئوقۇتۇش خىزمىتىدە بىر قىسىم مەسىلەرمۇ ساقلاندى.

1. ئالىي مەكتەپلەردىكى ياش ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئوقۇ ـ ئوقۇتۇش خىزمىتىدە ساقلىنىۋاتقان بەزى مەسىلە

(1) ئوقۇتقۇچىلار ئوقۇغۇچىلارنىڭ بىلىمىنى

* بۇ ماقالە 2009 ـ يىلى 23 ـ ئىيۇن تاپشۇرۇپ ئېلىندى.

ئاپتورنىڭ قىسقىچە تەرجىمھالى: زۇلھايات ئىسمايىل (1977 ـ يىلى 9 ـ ئايدا تۇغۇلغان)، دوكتور، لېكتور، جەمئىيەتشۇناسلىقتا دائىر ئوقۇتۇش ۋە تەتقىقات بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

ئاشۇرۇش، ئىدىيەۋى ـ سىياسىي جەھەتتە ئالغا ئىلگىرىلىشىگە يېتەكچىلىك قىلىش، ئوقۇتۇپ ئادەم تەربىيىلەشتىن ئىبارەت مۇھىم ۋەزىپىنى ئۈستىگە ئالغان. ئالىي مەكتەپلەردىكى ئوقۇتقۇچىلار ئوقۇغۇچىلارغا پەن ـ تېخنىكا، مەدەنىيەت بىلىملىرىنى ئۆگىتىپلا قالماستىن، بەلكى يەنە ئوقۇغۇچىلارنى قانداق ئادەم بولۇش، قانداق ئىش قىلىشنى ئۆگىنىۋېلىش، توغرا دۇنيا قاراش، توغرا كىشىلىك تۇرمۇش قارىشى ۋە قىممەت قارىشىنى مۇستەھكەم تۇرغۇزۇش قاتارلىق جەھەتلەردىن تەربىيىلەيدۇ ۋە يېتەكچىلىك قىلىدۇ. ئەمما نۆۋەتتە بەزى ياش ئوقۇتقۇچىلار ئالىي مەكتەپلەرنى پۈتتۈرۈپلا ئوقۇ ـ ئوقۇتۇش خىزمىتى ئورنىغا قەدەم قويغان بولۇپ، ئىدىيەۋى ـ سىياسىي ساپا ۋە ئىش ئورنىنى سۆيۈش، كەسىپكە بېرىلىش روھى جەھەتلەردە چوڭقۇر تەربىيىلەنمىگەن بولغاچقا، غايە ـ ئېتىقاد تەربىيىسى، ئىلمىي دۇنيا قاراش، كىشىلىك تۇرمۇش قارىشى ۋە قىممەت قارىشى تەربىيىسى، ئەخلاق تەربىيىسى قاتارلىقلارنى ئوقۇ ـ ئوقۇتۇش جەريانىدا ياخشى ئىزچىللاشتۇرۇپ ۋە ئەملىيلەشتۈرۈپ كېتەلمەيدىغان، يەنە بەزى ياش ئوقۇتقۇچىلاردا خىزمەت مۇھىتى ۋە خىزمەت تەمىناتىغا ھەددىدىن ئارتۇق كۆڭۈل بۆلۈپ يۈقىرى تەلەپ قويىدىغان، كۆز ئالدىدىكى مەنپەئەتنىگىلا ببرىلىدىغان، مەسئۇلىيەتچانلىق ئېڭى ۋە ئىش ئورنىنى سۆيۈش، كەسىپكە بېرىلىش روھى كەمچىل بولىدىغان ئەھۋاللار مەۋجۇت.

(2) كەسىپ ئەخلاقى ۋە كەسىپي ئىستىل قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىش ياش ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنى قۇرۇلۇشىنىڭ جىنى. بىر لاياقەتلىك ئالىي مەكتەپ ئوقۇتقۇچىسى، ئالدى بىلەن، ئىدىيە ۋە ھەرىكەت جەھەتلەردە ئوقۇغۇچىلارغا ئۈلگە بولۇشى ۋە نەمۇنىلىك رول ئوينىشى كېرەك. كونكرېت ئېيتقاندا: بىرىنچىدىن، پارتىيىنىڭ مائارىپ ئىشلىرىنى قىزغىن سۆيۈشى ۋە ئۇنىڭغا سادىق بولۇشى، ماركسىزملىق مىللەت قارىشىنى مۇستەھكەم تۇرغۇزۇشى كېرەك. بۇ ئوقۇتقۇچى بولۇشنىڭ بىردىنبىر ئاساسى: ئىككىنچىدىن، ئوقۇغۇچىلارنى قىزغىن سۆيۈشى ۋە ئۇلارغا كۆڭۈل بۆلۈشى كېرەك. بۇ ئىلمىزدىكى مائارىپ خىزمىتى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار تەشەببۇس قىلىپ كەلگەن شەرەپلىك ئەنئەنە: ئۆچىنچىدىن، ئوقۇتقۇچىلار ئوقۇغۇچىلارغا ئۈلگە بولۇشى كېرەك. بۇ ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئۆگىنىشتىكى ھەربىر تەلەندۇرگۈچ كۈچى ۋە ئالغا ئىلگىرىلىشىنى قوزغاشتىكى چەكسىز كۈچ: تۆتىنچىدىن، ئىلمىي دۇنيا قاراش ۋە مېتودولوگىيىگە ئىگە بولۇشى كېرەك. شۇنداق قىلغاندىلا، ئوقۇتۇش جەريانىدا سەرپ قىلغان ئەمگىكى ئارقىلىق ئەك ياخشى ئۇنۇمگە ئېرىشكىلى بولىدۇ. لېكىن نۆۋەتتە، كۆپلىگەن ياش ئوقۇتقۇچىلارنىڭ بۇ جەھەتلەردە ئوخشىمىغان دەرىجىدە يېتەرسىزلىكلىرى مەۋجۇت.

(3) ياش ئوقۇتقۇچىلارنىڭ كەسىپي سەۋىيىسىنى يەنمۇ ئىلگىرىلەپ ئۆستۈرۈش كېرەك. 21 ـ ئەسىر يەنىلا پەن ـ تېخنىكا ئۇچقانداق تەرەققىي قىلىدىغان دەۋر بولىدۇ، پەن ـ تېخنىكىدا يېڭىلىق يارىتىشتا كۈنسايىن يېڭى ئۆزگىرىشلەر بارلىققا كەلمەكتە. ھەر قايسى پەنلەر يەنمۇ يۇغۇرۇلماقتا. دۇنياۋى پەن ـ تېخنىكا رىقابىتى ۋە ھەمكارلىقى كېڭەيمەكتە ۋە چوڭقۇرلاشماقتا. بىلىم تارقاتقۇچى ۋە يارىتقۇچى سۈپىتىدىكى ئالىي مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ ئاساسى چوڭقۇر ۋە پۇختا بولمىسا، يېڭى دەۋرنىڭ تەلىپىگە ماسلاشقىلى بولمايدۇ. بولۇپمۇ ئىختىساسلىق خادىملارنى تەربىيىلەش، ئىلمىي تەتقىقات بىلەن شۇغۇللىنىش ۋە جەمئىيەت ئۈچۈن خىزمەت قىلىشتىن ئىبارەت تارىخى ۋەزىپىنى ياخشى ئورۇنداشقىلى بولمايدۇ. شۇڭا نۆۋەتتە ئالىي مەكتەپلەردىكى ياش ئوقۇتقۇچىلارنى ئومۇمەن بىلىملىنىڭ مۇللۇق دەرىجىسى، بىلىم قۇرۇلمىسى، ئوقۇ ـ ئوقۇتۇش مەزمۇنى ۋە مېتودى شۇنىڭدەك مۇناسىۋەتلىك ئىقتىدار قاتارلىق تەرەپلەردىن يەنمۇ تولۇقلاشقا، ياخشىلاشقا ۋە ئۆستۈرۈشكە تىرىشىدۇ. شۇڭلاشقا ياش ئوقۇتقۇچىلارنىڭ كەسىپي سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈش ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنى قۇرۇلۇشىنىڭ كۈچەيتىشنىڭ ئاساسى.

(4) ياش ئوقۇتقۇچىلار ئارىسىدىكى بەزى تايانچ ئوقۇتقۇچىلاردا تۇراقلىق بولماسلىق ئەھۋاللىرى مەۋجۇت. ئىجتىمائىي چوڭ مۇھىتنىڭ تەسىرى سەۋەبىدىن، كىشىلەرنىڭ ئىدىيىۋى قارىشى، قىممەت يۆنىلىشى قاتارلىقلاردا ئۆزگىرىش بولماقتا. ئالىي مەكتەپلەردىكى ياش تايانچ ئوقۇتقۇچىلارنىڭ بەزىلىرىنىڭ چەتئەلگە چىقىپ كېتىشى، بەزىلىرىنىڭ مۇھىتى ۋە تەمىناتى ياخشى بولغان كارخانا، كەسىپى ئورۇنلارغا بېرىپ خىزمەت قىلىشى پۈتكۈل ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنىنىڭ مۇقىم بولۇشىغا تەسىر يەتكۈزدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، بەزى ئالىي مەكتەپلەرنىڭ ئىختىساسلىق خادىملارنى باشقۇرۇش مېخانىزمىنى يەنمۇ مۇكەممەللەشتۈرۈشنىڭ تۇغرا كېلىدۇ. مەسىلەن: بايلىقتىن ئورتاق بەھرىمەن بولۇش، ئەۋزەللىك بويىچە بىر- بىرىنى تولۇقلاشنىڭ ياخشى ئىشقا ئاشماسلىقى، ۋەزىپە ۋە تەمىناتتىكى باقىمەندىلىك تۈزۈمى، بەزى ياش ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئۆزىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ۋە يېڭىلىق يارىتىش ئىقتىدارىنىڭ چەكلىمىگە ئۇچۇرۇشى: ئىش ھەققى، مۇكاپات، پاراۋانلىق، تەمىنات قاتارلىقلارنىڭ نىسبەتەن تۆۋەن بولۇشى قاتارلىقلارنى ئۆزگەرتىشكە تۇغرا كېلىدۇ. يۇقىرىقىلار ياش ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنىنىڭ مۇقىم بولۇشىغا بەلگىلىك تەسىر قىلدى.

2. ساقلىنىۋاتقان مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشنىڭ تەدبىرلىرى

ياش ئوقۇتقۇچىلارنىڭ سىياسىي ساپاسى ۋە ئوقۇ- ئوقۇتۇش ئىقتىدارىنىڭ قانداق بولۇشى ئالىي مائارىپ ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا مۇناسىۋەتلىك، ئۇلار ئىختىساسلىق خادىملارنى تەربىيىلەشنىڭ سۈپىتى ۋە ئۇنۇمىگە بىۋاسىتە تەسىر كۆرسىتىدۇ. باش شۇجى خۇ جىنتاۋ ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنى قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىشنىڭ ئىنتايىن مۇھىملىقىنى شەرھلەپ مۇنداق كۆرسەتتى: «ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنى قۇرۇلۇشىغا يۈكسەك ئەھمىيەت بېرىش ۋە ئۇنى ھەقىقىي تۇرده كۈچەيتىش كېرەك». شۇڭا ئالىي مەكتەپلەردىكى ياش ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنى قۇرۇلۇشىنى ھەقىقىي كۈچەيتىپ ئۇلارنىڭ ئوقۇتۇش ئىقتىدارىنى ئۈستۈرۈش ئۈچۈن تۆۋەندىكى بىر قانچە خىزمەتلەرنى ياخشى ئىشلەش زۆرۈر.

بىرىنچىسى، كەسىپ ئەخلاقى تەربىيىسىنى كۈچەيتىپ، ئالىي مەكتەپلەردىكى ياش ئوقۇتقۇچىلارنىڭ مۇقىملىق ئېڭىنى، مەسئۇلىيەت ئېڭىنى ۋە تارىخىي بۇرچىنى تۇيغۇسىنى ئۈستۈرۈش لازىم. ياش ئوقۇتقۇچىلارنىڭ سىياسىي ساپاسى ۋە ئوقۇ-ئوقۇتۇش ئىقتىدارىنىڭ قانداق بولۇشى ئالىي مائارىپ ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ئەخلاقىي، ئەقلىي، جىسمانىي، گۈزەللىك تەرەپلەردە ئەتراپلىق يېتىشكەن سوتسىيالىزم قۇرغۇچىلىرى ۋە ئىزباسارلىرىنى يېتىشتۈرۈش، مائارىپنى خەلق رازى بولغۇدەك دەرىجىدە ياخشىلاشقا بىۋاسىتە تەسىر كۆرسىتىدۇ. شۇڭلاشقا ياش ئوقۇتقۇچىلارغا قارىتا كەسىپ ئەخلاقى توغرىسىدىكى تەربىيىنى داۋاملىق ئېلىپ بېرىپ، كەسىپ ئەخلاقى قارىشىنى كۈچەيتىپ، ئۇلارنىڭ خوجايىنلىق ئېڭىنى ۋە ئىش ئورنىنى سۆيۈش، كەسىپكە بېرىلىش روھىنى ئۇزلۇكسىز ئۈستۈرۈپ، ئۇلارغا ئوقۇتۇپ ئادەم تەربىيىلەشنىڭ شەرەپلىك ئىكەنلىكىنى ھەقىقىي تونۇتۇپ، ئۇلارنى ئۆزىنىڭ كەسىپ ئەخلاقى جەھەتتىن تەربىيىلىنىشىنى ۋە كەسىپىي سەۋىيىسىنى داۋاملىق ئۈستۈرۈپ يۇقىرى ساپالىق ئىختىساسلىق خادىملارنى تەربىيىلەش ئۈچۈن تىرىشىپ خىزمەت قىلىدىغان قىلىش كېرەك. ئوقۇتۇپ ئادەم تەربىيىلەش تولىمۇ شەرەپلىك ئىش بولغاچقا، ياش ئوقۇتقۇچىلار ئۆزىنى قەدىرلەپ، ئۆزى ئۈستىدە ئويلىنىپ، ئۆزىنى ئاگاھلاندۇرۇپ ۋە ئىلھاملاندۇرۇپ، كەسىپنى شەرەپ دەپ تونۇش تۇيغۇسىنى مۇستەھكەم تۇرغۇزۇشى كېرەك. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، ئۇلار يەنە قانۇن- تۈزۈملەرگە ئاڭلىق رىئايە قىلىپ، ئۆزىگە قاتتىق تەلەپ قويۇپ باشقىلارغا ئۈلگە بولۇشى، سۆز- ھەرىكىتىنىڭ ئوقۇغۇچىلارغا ئېلىپ كېلىدىغان تەسىرىگە دىققەت قىلىپ، «سۆزلەپ ئۆگىتىپ»لا قالماستىن، يەنە «ئەملىي ھەرىكىتى» ئارقىلىق تەربىيىلەشنى ئىشقا

ئاشۇرۇپ، ئوقۇتۇش جەريانىدا ئوقۇغۇچىلارغا قانداق ئۆگىنىش، قانداق ئادەم بولۇش، قانداق تۇرمۇش كۆچۈرۈش، جەمئىيەت ۋە تەبىئەت بىلەن قانداق ئىناق ئۆتۈشنى بىلدۈرۈشى كېرەك.

ئىككىنچى، ئاساسىنى كۆچەيتىش جەھەتتىكى تەربىيىلەشنى ياخشى يولغا قويۇپ، ياش ئوقۇتقۇچىلارنىڭ كەسپىي سەۋىيەسىنى تىرىشىپ ئۆستۈرۈش لازىم: بىرىنچىدىن، كۆچلۈك تەدبىر قوللىنىپ، شارائىت يارىتىپ، ياش ئوقۇتقۇچىلارنىڭ بىلىم سەۋىيەسىنى ئۈزلۈكسىز ئۆستۈرۈش كېرەك. ئوقۇش تارىخى بىر ئادەمنىڭ تەربىيە ئېلىپ لاياقەتلىك بولغان تارىخى ھېسابلىنىدۇ. ئوقۇش تارىخى بىر ئادەم ھازىرلىغان بىلىم سەۋىيەسىنى ئىپادىلەيدىغان بولۇپ، مەلۇم پەن بىلىملىرىنى ئىگىلىگەن ئادەملا ئوقۇغۇچىلارغا شۇ پەندىكى بىلىملەرنى ئىشەنچىلىك ھالدا يەتكۈزۈپ بېرەلەيدۇ. بۇ بىزدىن تەدبىرلەرنى يەنمۇ مۇكەممەللەشتۈرۈپ، ياش ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنىنىڭ ئوقۇش تارىخىنى ئۆستۈرۈشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئىككىنچىدىن، ياش ئوقۇتقۇچىلارنىڭ سىياسىي ساپاسىنى ئۆستۈرۈش، ئۇلارنىڭ ئوقۇتۇشتىكى ئەمەلىي ئىقتىدارىنى ئاشۇرۇش لازىم. ياش ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنى قۇرۇلۇشىدا ئوقۇ-ئوقۇتۇش ھالقىلىرىنى قېلىپلاشتۇرۇپ، ئوقۇتۇش ئەندىزىسىدە ئۈزلۈكسىز يېڭىلىق يارىتىش سالمىقىنى ئاشۇرۇشتىن سىرت، ئەڭ مۇھىمى ياش ئوقۇتقۇچىلارنىڭ زامانىۋى بىلىملىرىنى كۆچەيتىپ، ئۇلارنىڭ زامانىۋىلاشقان ئوقۇتۇش ئۇسۇللىرىنى ئىگىلىۋېلىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش لازىم. ئۇچىنچىدىن، ياش ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئوقۇتۇپ ئادەم تەربىيىلەش سەۋىيەسىنى ئۆستۈرۈش كېرەك. ئالىي مەكتەپلەر ئوقۇتۇپ ئادەم تەربىيىلەشكە قېلىپلاشقان تەلەپ قويۇشى، ياش ئوقۇتقۇچىلارنىڭ سۆز-ھەرىكىتىگە يۇقىرى تەلەپ قويۇشى كېرەك. ھەر بىر ياش ئوقۇتقۇچى ئوقۇ-ئوقۇتۇش جەريانىدا، ئوقۇتۇش مېتودىنى ئۈزلۈكسىز ياخشىلاپ، يېڭىلىق يارىتىپ، ئوقۇتۇش سەۋىيەسىنىڭ ئۆستۈرۈشنى تىرىشچانلىق ئىلگىرى سۈرۈپ، ئەمەلىي ئۇنۇمنى قولغا كەلتۈرۈشى لازىم.

ئۇچىنچى، ئوقۇتۇش بىلەن تەتقىقاتنى بىرلەشتۈرۈشنى يولغا قويۇپ، ئالىي مائارىپنىڭ سۈپىتىنى ئۆستۈرۈش لازىم. ئالىي مائارىپنىڭ سۈپىتىنى قانداق ئۆستۈرۈش كېرەك؟ بۇ ئالىي مەكتەپلەرنىڭ شۇنداقلا ياش ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئالدىغا قويۇلغان مۇھىم تېما. ئالىي مائارىپنىڭ سۈپىتىنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن، ئوقۇتۇش بىلەن تەتقىقاتنى زىچ بىرلەشتۈرۈپ، تەتقىقات ئارقىلىق ئوقۇتۇشنى ئىلگىرى سۈرۈپ، ئوقۇتۇش سۈپىتىنى ئۈزلۈكسىز ئۆستۈرۈش لازىم. مانا بۇ ياش ئوقۇتقۇچىلارنىڭ كەسىپكە پائال بېرىلىپ، ئىلمىي تەتقىقاتنى چوڭقۇر قانات يايدۇرۇپ، ئىلمىي تەتقىقات نەتىجىلىرى ئارقىلىق ئوقۇتۇش ئەمەلىيىتىگە قاتنىشىشنى تەلەپ قىلىدۇ. تېما تەتقىقاتى ياش ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ساپاسىنى ئۆستۈرۈشتە ئىنتايىن مۇھىم، ئۇ ياش ئوقۇتقۇچىلارنى نەزەرىيىنى پۇختا ئىگىلەپ، ئىقتىدارىنى ئۆستۈرۈپ، يېڭىلىق يارىتىشقا جۈرئەت قىلىدىغان، جاسارەت بىلەن ئىلگىرىلەيدىغان قىلىدۇ، ئۇلارنىڭ تەتقىقات تېمىدىكى ئوقۇتقۇچى بولۇپ چىقىشىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ.

تۆتىنچى، ياش ئوقۇتقۇچىلارنى باشقۇرۇشنى كۈچەيتىپ، بىر يۈرۈش مۇكەممەل باشقۇرۇش مېخانىزمىنى بەرپا قىلىش لازىم: بىرىنچىدىن، ئىش ئورنىغا تەكلىپ قىلىش تۈزۈمىنى ئەستايىدىل يولغا قويۇپ، ئىش ئورنىنىڭ ئېھتىياجى ۋە ياخشىلارنىلا تاللاش پرىنسىپىغا ئاساسەن ياش ئوقۇتقۇچىلارنى تەكلىپ قىلىش كېرەك. ئىككىنچىدىن، يۇقىرى يارەدەم بېرىش تۈزۈمىنى، يەنى مۇنەۋۋەر، تالانتلىق ياش ئوقۇتقۇچىلارغا يۇقىرى يارەدەم بېرىش تۈزۈمىنى يولغا قويۇش كېرەك. بۇ ئوقۇتۇش يارىدەمى بىلەن ئىلمىي تەتقىقات يارىدەمنى ئۆز ئىچىگە ئېلىشى لازىم. ئۇچىنچىدىن، ئاشكارا، باراۋەر رىقابەتلىشىش پرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇپ، ئىلىم-پەن سەۋىيەسى ۋە خىزمەت نەتىجىسىنى ئاساس قىلىپ، ئۇنۋان باھالاش تۈزۈمىگە دائىر تۈرلۈك پرىنسىپلارنى قاتتىق ئىجرا قىلىپ،

ھەقىقىي قابىلىيەتلىك ۋە ئەمەلىي بىلىمگە ئىگە ياش ئوقۇتقۇچىلار ئۆز كارامىتىنى كۆرسىتىدىغان ياخشى مۇھىت يارىتىش لازىم. تۆتىنچىدىن، ياش ئوقۇتقۇچىلارنى قەرەللىك تەربىيىلەش تۈزۈمىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش لازىم. بۇ ياش ئوقۇتقۇچىلارنى يېڭى ئىش ئورنىغا قەدەم قويۇشتىن بۇرۇن تەربىيىلەش بىلەن ئىش ئورنىدا كەسپىي جەھەتتىن تەربىيىلەشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

بەشىنچى، ياش ئوقۇتقۇچىلارنىڭ خىزمەت ۋە تۇرمۇش شارائىتىنى ياخشىلاپ، ئۇلارنىڭ ساغلام ئۆسۈپ يېتىلىشىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىش كېرەك: بىرىنچىدىن، بىر قەدەر ياخشى بولغان ئوقۇتۇش ۋە ئىلمىي تەتقىقات بىلەن شۇغۇللىنىش مۇھىتى يارىتىپ بېرىش لازىم. بۇ ياش ئوقۇتقۇچىلارنىڭ سىياسىي ساپاسى ۋە ئوقۇتۇش ئىقتىدارىنى ئۆستۈرۈشتىكى مۇھىم ۋاستە. ئىككىنچىدىن، ياش ئوقۇتقۇچىلارنىڭ خىزمەت ئورنىنى بېكىتكەندە، ئۇلارنىڭ ئالاھىدىلىكىنى نەزەردە تۇتۇش كېرەك. ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئالاھىدىلىكى ئۆزىنىڭ خاراكتېرى، ئىپادىلەش ئىقتىدارى، بىلىم قۇرۇلمىسى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۈچىنچىدىن، مائارىپ ساھەسىدىكى مۇتەخەسسىسلەرنى تەكلىپ قىلىپ، مەزمۇنى مول ئوقۇتۇش، تەتقىقات پائالىيەتلىرىنى قانات يايدۇرۇش لازىم، مائارىپ ساھەسىدىكى مۇتەخەسسىسلەر لېكسىيە سۆزلىگەندە، بىر تەرەپتىن، ياش ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئالىي مائارىپقا بولغان تونۇشىنى ئۆستۈرۈپ، ئالىي مائارىپنىڭ ئوقۇتقۇچىلارغا قويغان تەلىپىنى چوڭقۇر چۈشىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، تايانچ ئوقۇتقۇچىلارنى تەربىيىلەش ئۈچۈن ياخشى ئاساس سالغىلى بولىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، ياش ئوقۇتقۇچىلارنىڭ تېزراق ئۆسۈپ يېتىلىشى ئۈچۈن «ئاسما كۆۋرۈك» بەرپا قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئۆگىنىشىنى كۈچەيتىپ، سىياسىي ساپاسىنى ئۆستۈرۈپ، ئالىي مەكتەپلەرنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن تۆھپە قوشۇش ئاكتىپلىقىنى قوزغىغىلى بولىدۇ.

دېمەك، ئالىي مەكتەپلەردە ياش ئوقۇتقۇچىلارنى تەربىيىلەش، ئوقۇتۇش ئىقتىدارىنى ئۆستۈرۈش — بىر سىستېما قۇرۇلۇشى، ئۇ مائارىپ ئىشلىرىنىڭ كەلگۈسى تەرەققىياتى ۋە لاياقەتلىك ئىختىساسلىق خادىملارنى تەربىيىلەش بىلەن بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك زور ئىش. شۇڭا بىز ئىلمىي تەرەققىيات قارىشىنى ئومۇميۈزلۈك ئىزچىللاشتۇرۇپ ۋە ئەمەلىيلەشتۈرۈپ، پارتىيىنىڭ مائارىپ فاكۇلتېتىنى ئەتراپلىق ئىزچىللاشتۇرۇپ، ئادەم تەربىيىلەشنى ئاساس قىلىش، ئەخلاق تەربىيىسىنى ئالدىنقى ئورۇنغا قويۇشتا چىڭ تۇرۇپ، ساپا مائارىپىنى ياخشى يولغا قويۇپ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى بايرىقىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، ياش ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنى قۇرۇلۇشىنى تىرىشىپ كۈچەيتىپ، ئۇلارنىڭ سىياسىي ساپاسى ۋە ئوقۇتۇش ئىقتىدارىنى ئۆستۈرگەندىلا، ئالىي مائارىپنىڭ سۈپىتىنى ئۆستۈرۈپ. ئەخلاقىي، ئەقلىي، جىسمانىي، گۈزەللىك تەرەپلەردە ئەتراپلىق يېتىشكەن سوتسىيالىزم قۇرغۇچىلىرى ۋە ئىزباسارلىرىنى يېتىشتۇرۇش، مائارىپنى خەلق رازى بولغۇدەك ياخشىلاش ئۈچۈن تېگىشلىك تۆھپە قوشقىلى بولىدۇ.

پايدىلانمىلار

[1] خۇ جىنتاۋ: «مەملىكەتلىك مۇنەۋۋەر ئوقۇتقۇچىلار ۋەكىللىرى سۆھبەت يىغىنىدا قىلىنغان سۆز»[N]، «شىنجاڭ گېزىتى» (ئۇيغۇرچە)، 2007-يىلى 9-ئاينىڭ 8-كۈنىدىكى سانى.

[2] يۇ يۈجۈن قاتارلىقلار تۈزگەن: «17-قۇرۇلتاي دوكلاتىنى ئۆگىنىش ئوقۇشلۇقى» [M]، بېيجىڭ: مىللەتلەر نەشرىياتى، 2007-يىلى نەشرى.

جاۋابكار مۇھەررىي: مۇسا رۇزى

ماقالە نومۇرى:03ـ046ـ03 (2009) 5878ـ1005

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى تەكرارلانما سۆزلەر توغرىسىدا*

رەشىدە ھېمىت

(شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتى، ئۈرۈمچى، 830046)

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى تەكرارلانما سۆزلەرنىڭ تۈرلىرى، ياسىلىشى، ئىشلىتىلىشى ۋە جۈملىدىكى رولى ھەققىدە مۇھاكىمە يۈرگۈزۈلىدۇ.

摘要： 本文论述现代维吾尔语的重叠词的种类、构成、使用及其句法功能。

Abstract: In this article, the types, construction, use, and role in the sentence of reduplicating words in Modern Uyghur is discussed.

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: H03　　ماتېرىيال بەلگىسى: A

تەكرارلانما سۆزلەر — سۆزلەرنىڭ تەكرارلىنىشى بىلەن ياسالغان يەنى بىر سۆزنىڭ تۆپ سۆز ھالىتىدە يەنى تۈرلۈك گرامماتىكىلىق شەكىلدە تەكرارلىنىپ كېلىشىدىن ھاسىل بولغان لېكسىكىلىق بىرلىك بولۇپ، بىرىكمە ۋە ياسالما سۆز ياساش ئۇسۇللىرىغا سېلىشتۇرغاندا، ئۇ بىر خىل قوشۇمچە سۆز ياساش ئۇسۇلىدىن ئىبارەت. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى تەكرارلانما سۆزلەرگە ئىنتايىن باي بولۇپ، ئېغىز تىلى ۋە ھەر خىل ئەدەبىي سۆزلەردە دائىم قوللىنىلىدۇ. بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى سۆزلەرنى تەكرارلاش ئارقىلىق سۆز ياساش ئۇسۇلى ناھايىتى جانلىق ھاياتىي كۈچكە ئىگە. جايىدا ئىشلىتىلگەن تەكرارلانما سۆزلەر مول ھېسسىي تۇسنى ئىپادىلەپلا قالماستىن، بەلكى ئەسەرنىڭ ئوبرازلىقلىقىنى كۈچەيتىپ، تىلنىڭ ئىپادىلەش كۈچىنى ئاشۇرىدۇ، شۇڭا، بۇ ھەقتە تەتقىقات ئېلىپ بېرىش، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى تەكرارلانما سۆزلەرنىڭ ئالاھىدىلىكىنى چۈشىنىشكە پايدىلىق بولۇپلا قالماي، يەنە تىل ئوقۇتۇشىدا ئىنتايىن مۇھىم.

1. تەكرارلانما سۆزلەرنىڭ تۈرلىرى

ئۇيغۇر تىلىدىكى تەكرارلانما سۆزلەرنى گرامماتىكىلىق تۈرلىنىشىگە قاراپ تۆپ سۆزلۈك تەكرارلانما سۆزلەر، قوشۇمچىلىق تەكرارلانما سۆزلەر ۋە جۈپ سۆزلۈك تەكرارلانما سۆزلەر، دەپ ئۈچ چوڭ تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

1) تۆپ سۆزلۈك تەكرارلانما سۆزلەر

ئوخشاش بىر سۆزنىڭ ئەينەن تەكرارلىنىشىدىن ياسالغان سۆزلەرنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن: پات ـ پات، يول ـ يول، سىم ـ سىم، يېڭى ـ يېڭى، ئىلدام ـ ئىلدام، ئىتتىك ـ ئىتتىك، ئۈر ـ ئۈر، قاچە ـ قاچە، مە ـ مە، دۆۋە ـ دۆۋە، ساندۇق ـ ساندۇق، مىليون ـ مىليون، تۈمەن ـ تۈمەن، ۋاي ـ ۋاي، تۆ ـ تۆ، ئىگە ـ ئىگە قاتارلىقلار.

2) قوشۇمچىلىق تەكرارلانما سۆزلەر

مۇناسىق تەكرارلانما سۆزلەردە بىر سۆز بىر قېتىم ۋە يا كى ئىككىلا قېتىمدا ئۆزىگە مۇئەييەن بىر قوشۇمچىنى

---

* بۇ ماقالە 2008 ـ يىلى 7 ـ نويابىر تاپشۇرۇپ ئېلىندى.

ئاپتورنىڭ قىسقىچە تەرجىمھالى: رەشىدە ھېمىت (1963 ـ يىلى 2 ـ ئايدا تۇغۇلغان)، لېكتور، ئۇيغۇر تىلى ئوقۇتۇشى ۋە تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

قوشۇش ئارقىلىق ياكى سۆزلەردىكى سوزۇق ۋە ئۇزۇك تاۋۇشنى تەكرارلاش ئارقىلىق ياسىلىدۇ. مەسىلەن: ئارقىمۇ-ئارقا، ئاي-ئايلاپ، يىل-يىللاپ، كالدۇر-كۇلدۇر، قاس-قۇس، نان-پان، گۆش-پۆش، ئۇستەل-پۇستەل.

3) جۈپ سۆزلۈك تەكرارلانما سۆزلەر

ئۆز-ئارا ئوخشاشمايدىغان ئىككى سۆزنىڭ بىرىكىشىدىن تۇزۇلگەن بولۇپ، بۇ خىل سۆزلەردە گاھىدا ئەسلى سۆزگە پەقەت تاۋۇشقا ۋەكىللىك قىلىدىغان، ئايرىم تۇرغاندا ھېچقانداق مەنا ئاڭلاتمايدىغان سۆزلەرنى قوشۇپ تەكرارلاش ئارقىلىق ياسىلىدۇ. بۇنداق تەكرارلانما سۆزلەر كۆپ ئەمەس. كىيىم-كېچەك، خېيىم-خەتەر، ئاھۇ-زار، گۇلدۇر-تاراق، جان-جەھلى، ئۆز-ئارا قاتارلىقلار.

2. تەكرارلانما سۆزلەرنىڭ ياسىلىشى

1) ئەسلى سۆزنى تەكرارلاش ئارقىلىق ياسىلىدۇ. مەسىلەن: چوڭ-چوڭ، قىزىل-قىزىل، ھاۋ-ھاۋ، يول-يول، كۆن-كۆن، داراك-داراك، تۆر-تۆر، بىر-بىر.

2) تەكرارلانغان سۆزلەرنىڭ ئارىسىغا «مۇ» نى قوشۇش ئارقىلىق ياسىلىدۇ. مەسىلەن: شەھەرمۇ-شەھەر، دەلمۇ-دەل، قاتلاممۇ-قاتلام، قاتمۇ-قات، يۇزمۇ-يۇز، يىلمۇ-يىل، ئۆيمۇ-ئۆي.

3) تەكرارلانغان سۆزلەرنىڭ كەينىگە ياكى ئارىسىغا «-دىن/-تىن»نى قوشۇش ئارقىلىق ياسىلىدۇ. مەسىلەن: ئاز-ئازدىن، تەرەپ-تەرەپتىن، ئىچ-ئىچىدىن، كەمدىن-كەم، كۆپتىن-كۆپ، بىكاردىن-بىكار، ئوچۇقتىن-ئوچۇق قاتارلىقلار.

4) تەكرارلانغان سۆزلەرنىڭ ئالدىنقى بۆلىكىگە «-دىن/-تىن»، كېيىنكى بۆلىكىگە «غا/قا/گە/كە»نى قوشۇش ئارقىلىق ياسىلىدۇ. مەسىلەن: كۈندىن-كۈنگە، يىلدىن-يىلغا، ئەۋلادتىن-ئەۋلادقا، تاغدىن-تاغقا، يۇرەكتىن-يۇرەككە، ئىشكتىن-ئىشككە، ئۆيدىن-ئۆيگە قاتارلىقلار.

5) تەكرارلانغان سۆزلەرنىڭ كەينىگە «-ئا/-ئە/-پ» قوشۇمچىسىنى قوشۇش ئارقىلىق ياسىلىدۇ. مەسىلەن: يېزىپ-يېزىپ، ئاڭلاپ-ئاڭلاپ، بارا-بارا، كۆلە-كۆلە، ئويناپ-ئويناپ، كۈلۈپ-كۈلۈپ، تاما-تاما، كۆتە-كۆتە قاتارلىقلار...

6) تەكرارلانغان سۆزلەرنىڭ كەينىگە «-لاپ/-لەپ» نى قوشۇش ئارقىلىق ياسىلىدۇ. مەسىلەن: كېچە-كېچىلەپ، تونىنا-تونىنلاپ، تەخسە-تەخسىلەپ، چېلەك-چېلەكلەپ، ساندۇق-ساندۇقلاپ، بىر-بىرلەپ قاتارلىقلار.

7) ئەسلى سۆزگە ئەگىشىپ تەكرارلانغان سۆزدىكى تاۋۇشلارنى ئۆزگەرتىش ئارقىلىق ياسىلىدۇ.

(1) ئەسلى سۆزنىڭ باش تاۋۇشنى ئۆزگەرتىپ، ئاندىن ئۇنى ئەسلى سۆز بىلەن بىللە تەكرارلاش ئارقىلىق بىر قىسىم سۆزلەر ياسىلىدۇ. مەسىلەن: نان-پان، گۆش-پۆش، سامسا-پامسا، توك-پوك، ئاش-پاش، ئۇستەل-پۇستەل، ئالمان-تالمان.....

(2) ئەسلى سۆز ئارىسىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنى ئۆزگەرتىپ، ئاندىن ئۇنى ئەسلى سۆز بىلەن بىللە تەكرارلاش ئارقىلىق ياسىلىدۇ. مەسىلەن: ۋار-ۋۇر، پار-پۇر، غار-غۇر، غاز-غۇز، جالاق-جۇلۇق، تاراك-تۇرۇك، ۋاراق-ۋۇرۇق....

(3) بەزى تەكرارلانما سۆزلەرنىڭ ئاخىرقى ئۇزۇك تاۋۇشنى ئۆزگەرتىش ئارقىلىق ياسىلىدۇ. مەسىلەن: جىم-جىت، تىپ-تىنچ.

8) ئەسلى سۆزلەرگە پەقەت تاۋۇشقىلا ۋەكىللىك قىلىدىغان سۆزلەرنى قوشۇپ تەكرارلاش ئارقىلىق ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

كىيىم-كېچەك، جان-پان، ئۇزۇل-كېسىل، تەل-تۆكۈس، سۇپ-سۇزۇك، تاپ-تاقىر، ياپ-يېشىل، ۋاراك-چۇرۇك....

9) بەزىدە مەنىسىز ئىككى تاۋۇش گۇرۇپپىسىنىڭ تەكرارلىنىشىدىن ياسىلىدۇ. مەسىلەن: ئوڭغۇل-دوڭغۇل، ئوڭتەي-توڭتەي، غالدۇر-غۇلدۇر، غاراس-غۇرۇس....

3. تەكرارلانما سۆزلەرنىڭ ئىشلىتىلىشى ۋە جۈملىدىكى رولى

تەكرارلانما سۆزلەر جانلىق تىلدا ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەردە كۆپ قوللىنىلىپ، نۇتۇقنى جانلىق، ئوبرازلىق ۋە تەسىرلىك قىلىشتا مۇھىم رول ئوينايدۇ. مەسىلەن:

ئۇ ئورنىدىن ھاپىلا ـ شاپىلا تۇرۇپ كەتتى.

قازان ۋاراق ـ ۋاراق قاينىپ كەتتى.

يۇقىرىقى جۈملىلەردە «دەرھال» سۆزىنىڭ ئورنىغا «ھاپىلا ـ شاپىلا»، «بەك» سۆزىنىڭ ئورنىغا «ۋاراق ـ ۋاراق» سۆزى قوللىنىلغانلىقتىن جۈملىنىڭ بەدىئىيلىكى ئاشقان.

بىز يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكەنىدەك، ئۇيغۇر تىلى تەكرارلانما سۆزلەرگە ئىنتايىن باي تىل بولۇپ، مۇستەقىل سۆزلەرنىڭ ھەممىسىنى دېگۈدەك تەكرارلىغىلى بولىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇيغۇر تىلىدىكى تەكرارلانما سۆزلەرنىڭ خېلى بىر قىسمىنى تەقلىدىي سۆزلەر تەشكىل قىلغان. شۇڭلاشقا، تەكرارلانما سۆزلەر جۈملىدە قايسى سۆز تۈركۈمىنىڭ ئورنىدا كەلسە ئاساسىي جەھەتتىن شۇ سۆزگە خاس گرامماتىكىلىق رولغا ئىگە بولىدۇ. مەسىلەن: ئويدە گۆش ـ پۆش بارمۇ؟ (ئىگە). قىپ ـ قىزىل بايراق لەپىلدەيتتى (ئېنىقلىغۇچى).

بەزىدە ئالماشلارمۇ تەكرارلىنىپ كېلىدۇ، لېكىن بۇ خىل ئەھۋاللار ئەدەبىي ئەسەرلەردە، بولۇپمۇ، شېئىرى ئەسەرلەردە كۆپرەك ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

سەن ـ سەن دۇنيا سەن دۇنيا،

كىمگە ۋاپا قىلدىڭسەن.

مەن ـ مەن دېگەن يارەننى،

يەر قوينىغا ئالدىڭسەن.

«ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى»دىن

شامال غۇر ـ غۇر چىقىپ تۇراتتى(ھالەت).

دېمەك، تەكرارلانما سۆزلەر مەيلى ياسىلىش جەھەتتىن، مەيلى گرامماتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرى جەھەتتىن بولسۇن بىر خىل ئالاھىدە سۆز بولۇپ، مەنە ۋە شەكىل جەھەتتىن پۈتۈنلەي ئوخشاش ياكى ئوخشاپراق كېتىدىغان ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق سۆزلەرنىڭ تەكرارلىنىشى بىلەن ياسىلىدۇ، ئۇ كۇنىدىلىك تۇرمۇشىمىزدا ئاددىيلىقى، ئاممىبابلىقى، ئىپتىلىشقا ئاسانلىقى بىلەن سۆزلەرنىڭ جانلىقلىقىنى ئاشۇرۇپ، ئىپادىلەش كۈچىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇپ، ھېسسىي تۇسنى كۈچەيتىپ، ھەر خىل ئەدەبىي ژانىرلاردا ئۆزىنىڭ سېھرىي كۈچىنى نامايان قىلماقتا، ھەم ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەرەققىياتى جەريانىدا تەكرارلانما سۆزلەر كۇنىدىن ـ كۇنگە مۇھىم رول ئوينىماقتا.

پايدىلانمىلار

[1] چېڭ شىلياڭ: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسى»[M]، ئۈرۈمچى: شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1991 ـ يىلى نەشرى.

[2] ئابدۇرەئۇپ پولات: «ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگىيىسى»[M]، قەشقەر: قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1994 ـ يىلى نەشرى.

[3] رۇقىيە كېۋىر: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى رەۋىشداشلار توغرىسىدا»[J]، «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 2007 ـ يىللىق 2 ـ سان.

[4] تاڭ خاۋ: «ئىنگلىز تىلىدىكى تەكرارلانما سۆزلەر ھەققىدە»[J]، «جېڭجو ئاۋىئاتسىيە سانائەت باشقۇرۇش ئىنستىتۇتى ژۇرنىلى»، 1989 ـ يىللىق 3 ـ سان.

[5] چېن يامىن: «ئىنگلىزچە ـ خەنزۇچە تەكرارلانما سۆزلەرنىڭ سېلىشتۇرمىسى»[J]، «لۇ جياڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ژۇرنىلى»، 1993 ـ يىللىق 3 ـ سان.

[6] لى چىڭ: «ئېنگلىزچە ـ خەنزۇچە تەكرارلانما سۆزلەرنىڭ سېلىشتۇرمىسى ھەققىدە تەتقىقات»[J]، «دالىيەن ئۇنىۋېرسىتېتى ژۇرنىلى»، 2005 ـ يىللىق 2 ـ سان.

جاۋابكار مۇھەررىرى: تۇرسۇن ھوشۇر ئىدىقۇتى

ماقالە نومۇرى:04-049-03 (2009) 5878-1005

باشقا تىللارنىڭ ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىسىغا بولغان تەسىرى توغرىسىدا*

رۇقىيە ئوسمان

(شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى كۇتۇپخانىسى، ئۈرۈمچى، 830046:
شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتى، ئۈرۈمچى، 830046)

قىسقىچە مەزمۇنى: ئۇيغۇر تىلى ئەسىرلەر داۋامىدا باشقا تىللاردىن سۆز قوبۇل قىلىپ، لېكسىكا خەزىنىسىنى بېيىتىپ كەلگەن. شۇ جەريانىدا باشقا تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر تەركىبىدىكى قىسمەن فونېمىلارمۇ ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكا سىستېمىسىغا ئۆز تەسىرىنى كۆرسەتكەن. بۇ ماقالىدە، باشقا تىللارنىڭ ئۇيغۇر تىلى فونېما سىستېمىسىغا بولغان تەسىرى ھەققىدە مۇھاكىمە يۈرگۈزۈلىدۇ.

摘要: 自古以来，维吾尔语从其他语言不断地吸收词汇以丰富自己的词汇宝库。在这个过程中，借词中的部分音位也影响维吾尔语的语音系统。本文就这一现象进行分析。

Abstract: The Uyghur language, over the centuries, has enriched its lexicon by adopting words from other languages. During this process, a number of phonemes found in these loan-words have exerted a certain influence on the phonetics of the Uyghur language. In this article, a discussion is carried out on the influence of other languages on the Uyghur language's phonetic system.

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: H01　ماتېرىيال بەلگىسى: A

تىل تەسىرى گەرچە لېكسىكىدا گەۋدىلىك ئىپادىلەنسىمۇ، يەنە ئۆز نۆۋىتىدە فونېتىكىدىمۇ ئۆز تەسىرىنى قالدۇرىدۇ. باشقا تىللارنىڭ ئۇيغۇر تىلىغا بولغان تەسىرىنى بايان قىلغاندا، باشقا تىللارنىڭ ئۇيغۇر تىلى فونېتىكىسىغا بولغان تەسىرىنى تىلغا ئالماي بولمايدۇ. چۈنكى، ئۇزاق تارىخىي تەرەققىيات داۋامىدا ئۇيغۇر تىلى باشقا تىللاردىن سۆز قوبۇل قىلىش جەريانىدا ئۆزىنىڭ فونېتىكا سىستېمىسىغىمۇ باشقا تىللارنىڭ تەسىرىنى سېزدۇرگەن. باشقا تىللارنىڭ ئۇيغۇر تىلى فونېتىكىسىغا بولغان تەسىرىنى تۆۋەندىكى بىرقانچە مەزمۇنلار بويىچە بايان قىلىپ ئۆتىمىز.

ھەر بىر تىلنىڭ ئۆزىگە خاس فونېما سىستېمىسى بولىدۇ. بۇ سىستېمىنى ھەر بىر تىلنىڭ ئۆزىدە مەۋجۇت بولغان مەنە پەرقلەندۈرۈش ئىقتىدارىغا ئىگە بولغان ئەڭ كىچىك فونېتىكىلىق بىرلىكلەر ھەمدە ئۇلارنىڭ شەرتلىك ۋە ئەركىن ۋاريانتلىرى ھاسىل قىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىنى ئېلىپ ئېيتساق، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىن تارتىپ، ئۇيغۇر تىلىغا مەنسۇپ بولغان بىر يۈرۈش فونېمىلار ھەمدە ئۇلارنىڭ شەرتلىك ۋە ئەركىن ۋاريانتلىرى بولغان. باشقا تىللارنىڭ تەسىرى بىلەن بىر قىسىم فونېمىلار ئۇيغۇر تىلىغا سىڭىپ كىرىپ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېما سىستېمىسىنى يېڭىلىغان. بىز قەدىمكى تۈرك تىلىدىكى، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى ۋە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى فونېمىلارنى كۆرۈپ باقايلى.

1. قەدىمكى تۈرك تىلىدىكى فونېمىلار①

سوزۇق تاۋۇشلار (توققۇز):

تىل ئالدى: (e) ä، i، ö، ü

تىل كەينى: a، ï، o، u

* بۇ ماقالە 2006-يىلى 14-يانۋار تاپشۇرۇپ ئېلىندى. ئۆزگەرتىلگەن نۇسخىسى 2009-يىلى 1-ئاپرىل تاپشۇرۇپ ئېلىندى.
ئاپتورنىڭ قىسقىچە تەرجىمھالى: رۇقىيە ئوسمان (1972-يىلى 8-ئايدا تۇغۇلغان)، كىتاب باشقۇرغۇچى، كىلاسسىك ئەدەبىيات كەسپىنىڭ ماگىستىرانتى.

ئۇزۇك تاۋۇشلار(25):

b ، p، d، t، g، k، q، w، z، y، γ، f، s، š، j، č، ž، x، h، r، l، m، n، ŋ، ny

2.قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى تاۋۇشلار②

سوزۇق تاۋۇشلار(توققۇز):

تىل ئالدى: (e) ä، i، ö،ü

تىل كەينى: a، ï، o، u

ئۇزۇك تاۋۇشلار(22):

b، p، d، t، g، k، v،q، w، z، s، š، y، o، č، ŋ، n، m، l، r، x، ž

3.چاغاتاي تىلىدىكى تاۋۇشلار ③

سوزۇق تاۋۇشلار (توققۇز):

تىل ئالدى: ä، e، i، ö، ü

تىل كەينى: a، ï، o، u

ئۇزۇك تاۋۇشلار(25):

b، p، d، t، g، k، q، w، z، y، o، f، s، š، j،č ، ŋ، n، m، l، r، h، x، ž

كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئورقۇن ـ يېنىسەي يادىكارلىقلىرىنىڭ تىلى بولغان قەدىمكى تۈرك تىلىدىن تارتىپ، ئۇيغۇر تىلىدا 24 ئۇزۇك تاۋۇش بولغان، باشقا تىللارنىڭ ئۇيغۇر تىلى فونېما سىستېمىسىغا بولغان تەسىرىدىن قارىغاندا، بۇنداق تەسىر پەقەت ئۇزۇك تاۋۇشلار بىلەنلا چەكلەنگەن. سوزۇق تاۋۇشلارغا ئۆتمىگەن. ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېما سىستېمىسى ئورقۇن دەۋرىدىلا ئاساسەن تۈزۈلگەن. يەنى، شۇ دەۋرلەردىن تارتىپلا f،h قاتارلىق تاۋۇشلار قەدىمكى ئىران تىللىرى، ھىندى تىلى ۋە باشقا تارىم ۋادىسىدىكى قەدىمكى تىللاردىن شۇ تاۋۇشلار بىلەن تۈزۈلگەن سۆزلەر ئارقىلىق ئۇيغۇر تىلىغا كىرىپ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ بىر پۈتۈن فونېما سىستېمىسىنى ھاسىل قىلغان. پروفېسسور گېئك شىمىن ئەپەندى ئېيتقاندەك: قەدىمكى تۈرك تىلىدا 24 ئۇزۇك تاۋۇش بار، بۇنىڭ ئىچىدىكى f، h، j، ŋ، قاتارلىق تۆت تاۋۇش كىرمە سۆزلەردە قوللىنىلىدۇ ④.

مەھمۇد كاشغەرىيمۇ h، f تاۋۇشلىرى توغرىلىق مۇنداق دەيدۇ: «f ھەرپى ئەرەبچە ھەرپ»: «...ئەمما تەركىبىدە h كېلىدىغان ھېچقانداق سۆز يوق. بۇ تاۋۇش گاھىدا خوتەنلىكلەرنىڭ تىلىدا ئۇچرايدۇ، چۈنكى خوتەن تىلىدا ھىندى تىلىنىڭ تەسىرى بار. كەنچەك تىلىدىمۇ h تاۋۇشى ئۇچرايدۇ. چۈنكى كەنچەك تىلىمۇ ساپ تۈركچە تىل ئەمەس»⑤.

يەنە ئۇنىدىن باشقا «ھج ھج (häč häč)»، سۆزىنى چۈشەندۈرۈپ مۇنداق دەيدۇ: «ھج ھج (häč häč) تەك ـ تەك. ئات بېشىنى تۇتقۇزماي، شاشلىق قىلغاندا ياۋاشلىتىش ئۈچۈن ئېيتىلىدىغان ئىملىق سۆز. بۇ ئەرەبچىگە ئۇيغۇن. چۈنكى بۇ سۆزدە تۈركى تىل قائىدىسىگە يات «ھ ـ h» ھەرپى بار؛ تۈركى تىلدا بۇ ھەرپ يوق⑥.

قەدىمكى تۈرك تىلى دەۋرىدىن تارتىپ، ناھايىتى ئاز بىر قىسىم سۆزلەردە f ، h تاۋۇشلىرى بىلەن باشلىنىدىغان سۆزلەر بولغان. بۇنداق سۆزلەر يۇقىرىدا دېيىلگەندەك، كىرمە سۆزلەر ئىدى. قاراخانىيلار دەۋرىدە ئىسلام دىنىنىڭ ئومۇملىشىشىغا ئەگىشىپ، ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنى تاشلاپ، ئەرەب ئېلىپبەسى بىلەن ئۆز تىلىنى خاتىرىلەشكە باشلىدى. شۇ دەۋردە مەيدانغا كەلگەن «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»، «قۇتادغۇ بىلىك» قاتارلىق ئەسەرلەردە بۇ ئىككى تاۋۇش كەك كۆرۈلۈشكە باشلايدۇ. «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ئەرەبلەرنىڭ تۈرك (ئۇيغۇر) تىلىنى ئۆگىنىشى ئۈچۈن تۈزۈلگەن لۇغەت بولغاچقا، ئەرەبچە سۆزلەر كىرگۈزۈلمىگەن. ئەمما بۇ ئىككى تاۋۇشنى ئىپادە قىلىدىغان «ھ، ح، ه »ھەرپلىرى بىلەن ئۇيغۇر تىلىغا خاس سۆزلەر ئىپادىلەنگەن. مەسىلەن: hoč hoč (حج حج ئۆچكىنى ھەيدەشتە قوللىنىلىدىغان ئىملىق سۆز⑦)، häč häč (حج حج ئاتنى تېز ماڭدۇرۇش ئۈچۈن ئېيتىلىدىغان تەقلىد سۆز)، tah_tah، čuh_čuh، käh_ käh، mäh، yäh قاتارلىق سۆزلەر تەركىبىدە گەرچە h تاۋۇشىنى يېزىقتا ئىپادە قىلغان بولسىمۇ بۇ ھەقتە

مۇنداق دېگەن: بۇ سۆزلەردىكى h پەقەت تىنىۋىلىش ئۇچۇن خىزمەت قىلىدۇ. h ھەرپى ساپ تۇرك تىلىدا يوق. پەقەت «ahlidi är ئادەم ئاھلىدى، يەنى ئاھ ئۇردى» سۆزىدىلا ئىشلىتىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە بۇ كۆكرەكتىن چىققان بىر تاۋۇشقا تەقلىد قىلىنغان سۆزدۇر⑧.

«دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»تە f تاۋۇشى w، b تاۋۇشلىرىنىڭ ۋاريانتى سۈپىتىدە ئۇچرايدۇ. مەسىلەن: yabïz~yafuz، ⑨ yawuz، ⑩suw~ suf، küfäz~ ⑪küwäz، «قۇتادغۇ بىلىك» تىمۇ ئەرەب، پارس تىلىدىن كىرگەن نۇرغۇن سۆزلەردە h، f تاۋۇشلىرى بىلەن تۇزۇلگەن سۆزلەر ئۇچرايدۇ. مەسىلەن: hämایا، härgiz، himmät، fikir قاتارلىقلار.

گەرچە ئۇيغۇر تىلى فونېما سىستېمىسى نىسبىي مۇقىم ۋە تۇراقلىق بولسىمۇ ھەرقايسى دەۋرلەردە ئوخشىمىغان تىللار بىلەن ئۇچرىشىش جەريانىدا ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېما سىستېمىسىدا ئاز-تولا ئۆزگىرىش بولغان. بۇنداق ئۆزگىرىش يەنىلا ئۇزۇك تاۋۇشلاردا بولۇپ، سوزۇق تاۋۇشلاردا ئېنىق ئەمەس. يەنى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىگە كەلگەندە ئەرەب، پارس تىلىدىكى بىر قىسىم ئۇزۇك تاۋۇشلار قىسمەن سىڭىپ كىرگەن، 20-ئەسىرگە كەلگەندە خەنزۇ تىلىدىكى بىر قىسىم تاۋۇشلار سىڭىپ كىرگەن يەكى بۇگۈنكى كۈندە سىڭىپ كىرىۋاتقان بولسىمۇ يەنىلا ئۇيغۇر تىلى فونېما سىستېمىسىغا ئۆزلەشمىدى.

ئورقۇن دەۋرىدىن تارتىپ، ئۇيغۇر تىلىغا سىڭىپ كىرىشكە باشلىغان f، j، x، h تاۋۇشلىرى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە ئەرەب، پارس تىلىدىكى تەركىبىدە مۇشۇ تاۋۇشلار بولغان سۆزلەرنىڭ كۆپلەپ سىڭىپ كىرىشى بىلەن ئۇيغۇر تىلى فونېما سىستېمىسىنىڭ رەسمىي بىر ئەزاسىغا ئايلاندى. ئەمما، تەركىبىدە يۇقىرىقى تاۋۇشلار بولغان كۆپلىگەن سۆزلەر مۇناسىپ تاۋۇشلارغا ئايلىنىپ كەتكەن.

مەسىلەن:

pärq	färq	päriştä	färiştä
pikir	fikir	päläk	fäläk
payda	faydä	pala	fa (ﻓﻼ)la

بۇنداق ئەھۋال جانلىق تىلدا تېخىمۇ ئېنىق ۋە تىپىك ئۇچرايدۇ.

جانلىق تىلدا	يېزىق تىلدا
tilpun	ţelefun
paŋjin	faŋjen
tilgirap	ţelegraf

ئۇندىن باشقا، باشقا تىللارنىڭ تەسىرى تۈپەيلى ئۇيغۇر تىلىدىكى فونېمىلار گاھ كۆپىيىپ، گاھ ئىزىغا چۈشۈپ تۇرغان. بولۇپمۇ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە ئەھۋال شۇنداق بولغان. بۇ دەۋردە ئەرەب ئېلىپبەسىدىن ئەينەن كۆچۈرۈپ كېلىنگەن «ح، ع، ط، ث، ض، ص، ظ» قاتارلىق ھەرپلەر بولۇپ، بۇ ھەرپلەر ئەرەب تىلىدا ئايرىم-ئايرىم فونېمىلارغا ۋەكىللىك قىلاتتى. بۇ تاۋۇشلار ئەرەب تىلىدا مەنە پەرقلەندۈرۈش ئىقتىدارىنى ھازىرلىغان بولسىمۇ، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىغا كىرگەندىن كېيىن مۇستەقىل فونېما سۈپىتىدە تونۇلماي، ئۇيغۇر تىلىدىكى مۇناسىپ تاۋۇشلارنىڭ ۋاريانتى سۈپىتىدە خىزمەت قىلغان. يەنى «ز، ذ، ض، ظ » فونېمىلىرى ئۇيغۇر تىلىدىكى /z/ فونېمىسىنىڭ: «ت، ط » فونېمىلىرى ئۇيغۇر تىلىدىكى /t/ فونېمىسىنىڭ: «س، ث، ص» فونېمىلىرى ئۇيغۇر تىلىدىكى /s/ فونېمىسىنىڭ ۋاريانتى بولۇپ خىزمەت قىلدى ۋە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا پۈتۈنلەي ئەمەلدىن قالدى. بۇ تاۋۇشلار سەككىز، ئون ئەسىرلىك ئۇزاق تارىخقا ئىگە بولسىمۇ ئاخىرى ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېما سىستېمىسىغا كىرەلمىدى.

يەنە بىر جەھەتتىن ئالغاندا f ، j تاۋۇشلىرى v، č تاۋۇشلىرى بىلەن جاراڭلىقلىق ۋە جاراڭسىزلىق جەھەتتە قارىمۇ-قارشىلىق ھاسىل قىلىپ ئۇيغۇر تىلى فونېما سىستېمىسىدا فونېمىلىق خاراكتېرنى ئالدى.

4.خۇلاسە

ئۇيغۇر تىلى ناھايىتى قەدىمكى چاغلاردىن تارتىپلا باشقا تىللاردىن سۆز قوبۇل قىلىش جەريانىدا باشقا تىللاردىكى سۆزلەرنى ھېچ بولمىغاندا، ئىمكان قەدەر ئەينەن يېزىش ئىستىكىدە f، x، j، h قاتارلىق ھەرپلەرنى ئۇيغۇر تىلى ئېلىپبەسىگە قوبۇل قىلغان. يەنە مەلۇم مەنىدىن ئالغاندا، يۇقىرىقى تۆت تاۋۇش ئۇيغۇر تىلىغا ناھايىتى قەدىمكى زامانلاردىن تارتىپلا سىڭىپ كىرىشكە باشلىغان. كېيىنكىسى دەۋرلەردە ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ كۈچلۈك تەسىردە ئۇيغۇر تىلىغا ئەرەب، پارس تىللىرىدىن تۈركۈملەپ سۆزلەر كىرىش بىلەن بۇ تاۋۇشلارنىڭ ئۇيغۇر تىلىدىكى ئورنى مۇقىملىشىشقا باشلىغان. بۈگۈنكى كۈندە بۇ تاۋۇشلار ئۇيغۇر تىلى فونېما سىستېمىسىنىڭ ھەقىقى ئەزاسىغا ئايلاندى.

ئىزاھلار:

① گابائىن: «قەدىمكى تۈرك تىلى گراماتىكىسى»(گېئ شىمىن تەرجىمىسى)، ئىچكى موڭغۇل مائارىپ نەشرىياتى نەشرى؛ گېئ شىمىن: «قەدىمكى تۈرك تىلى يادىكارلىقلىرىنىڭ گراماتىكىسى»، مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى ماي باسمىسى، 1979 ـ يىلى نەشرى؛ ئە. جەفەرئوغلى: «تۈرك تىلى تارىخى»، ئىستانبۇل، 1972 ـ يىلى نەشرى.

② لى زېكشياڭ، مەتربەھىم، جاڭ تېشەن: «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى يادىكارلىقلىرى تىلىنىڭ تەزكىرىسى»)، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1999 ـ يىلى نەشرى؛ دېڭ خاۋ: «غەربىي يۈرت، دۇنخۇاڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى يادىكارلىقلىرىنىڭ تىلى ئۇسلۇبى تەتقىقات»، گەنسۇ مەدەنىيەت نەشرىياتى، 2002 ـ يىلى نەشرى.

③يانۇش ئېكمان: «چاغاتاي تىلى قوللانمىسى»، ئىندىئانا ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1966 ـ يىلى نەشرى؛ ئابلىمىت ئەھەت: «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2002 ـ يىلى نەشرى؛ ئابدۇرەئۇپ پولات تەكلىماكانى: «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ھەققىدە مۇپەسسەل بايان»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2004 ـ يىلى نەشرى.

④ گېئ شىمىن: «قەدىمكى تۈرك تىلى يادىكارلىقلىرىنىڭ گراماتىكىسى»، مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى ماي باسمىسى، 1979 ـ يىلى نەشرى، 16 ـ بەت.

⑤ مەھمۇد كاشغەرىي: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1982 ـ يىلى نەشرى، 1 ـ توم، 9 ـ بەت.

⑥ مەھمۇد كاشغەرىي: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1982 ـ يىلى نەشرى، 1 ـ توم، 422 ـ بەت.

⑦ مەھمۇد كاشغەرىي: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1982 ـ يىلى نەشرى، 2 ـ توم، 411 ـ بەت.

⑧ مەھمۇد كاشغەرىي: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1982 ـ يىلى نەشرى، 3 ـ توم، 164 ـ، 165 ـ بەت.

⑨ مەھمۇد كاشغەرىي: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1982 ـ يىلى نەشرى، 2 ـ توم، 11 ـ بەت.

⑩ مەھمۇد كاشغەرىي: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1982 ـ يىلى نەشرى، 2 ـ توم، 178 ـ بەت.

⑪ مەھمۇد كاشغەرىي: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1982 ـ يىلى نەشرى، 1 ـ توم، 536 ـ بەت.

جاۋابكار مۇھەررىرى: تۇرسۇن ھوشۇر ئىدىقۇتى

ماقالە نومۇرى:1005-5878 (2009) 03-053-11

قەدىمكى ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىدە ئۈزۈمنىڭ دورىلىقلىقا ئىشلىتىلگەنلىكى ھەققىدە قايتا ئىزدىنىش*

ئابلىز مۇھەممەت سايرامى

(ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي كېڭەش مەدەنىيەت-ماارىپ، سەھىيە-تەنتەربىيە كومىتېتى ئىشخانىسى، 830001)

قىسقىچە مەزمۇنى: ئۈزۈم ئاپتونوم رايونىمىزدا ئۆستۈرۈلىدىغان ئاساسلىق مېۋە-چىۋىلەرنىڭ بىرى بولۇپ، ئۈزۈمچىلىك تۇرپان قاتارلىق رايونلارنىڭ تۈۋرۈك كەسپىگە ئايلانغان. بۇ ماقالىدە، ئۈزۈمنىڭ كېلىپ چىقىش تارىخى، ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئۈزۈمنىڭ دورىلىق قىممىتىنى بىلگەنلىكى ھەمدە ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىدە ئىشلەتكەنلىكى ماتېرىياللار ئاساسىدا كۆرسىتىلىدۇ.

摘要：葡萄是我区的主要水果之一，葡萄业已成为我区吐鲁番等地的支柱产业。本文在在事实的基础上，论述葡萄产生的历史、维吾尔族先民对葡萄药用价值的了解以及在维吾尔医药中的应用。

Abstract: Grapes are one of the major fruits grown in our autonomous region; grape-growing has become one of the major occupations in Turpan and other places. In this article, the origin of grapes, our ancestors' understanding of their medicinal value, and their use in Uyghur medicine will be shown on the basis of historical materials.

كىتابلارنى جۈمگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: G122　ماتېرىيال بەلگىسى: A

مۇقەددىمە

كۆپ ئەسىرلىك مىللىي دورىگەرلىك ئەنئەنىسىگە ۋە ئۇزاق تارىخىي يىلتىزغا ئىگە ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى دورىگەرلىك ئىلمىي قەدىمكى تارىم ئاھالىسى ئىجتىمائىي ھاياتىدا، بولۇپمۇ، ھەر خىل كېسەللىكلەرنى داۋالاش، ئالدىنى ئېلىش ھەم ساقلىق-ساقلاش جەھەتتىكى تېببىي پائالىيىتىدە ناھايىتى مۇھىم رول ئويناپ كەلگەن. فولكلور ۋە ئېتنىك ئادەت نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، خۇددى دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدا ياشىغان خەلقلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرىغا ئوخشاشلا، قەدىمدىن مېھنەتكەش، ئەقىل-پاراسەتلىك، دورا-دەرمەك ۋە مىللىي تېبابەت خەزىنىسىگە باي ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرىمۇ ئۈزلىرىنىڭ ئەۋزەل جۇغرابىيىلىك شارائىتى، تۇرمۇش مۇھىتى، ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى، ياشاش ئادىتى ۋە كۈندىلىك ئەمەلىي تۇرمۇشىغا خاس تېبابەتچىلىك-دورىگەرلىك ئەنئەنىسىنى شەكىللەندۈرگەن. قەدىمدىن تېببىي دورا-دەرمەككە باي تارىم ۋادىسىدا ياشاپ، ئاۋۇپ كەلگەن ئەجدادلىرىمىز ئۈزۈم ئەتراپىدىكى ھەر خىل ئۆسۈملۈك دورىلار، مەدەن دورىلار، ھايۋانىي دورىلاردىن پايدىلىنىپ، ئۇنى ھەر خىل مىزاجلارغا قاراپ تەڭشەپ، كېسەل داۋالاش ۋە ساقلىقنى ساقلاش ئىشلىرىدا ئۈزۈم دەۋرىگە يارىشا خىلى يۇقىرى ئۇنۇم ھاسىل قىلغان.

بولۇپمۇ، ھەر خىل ئۆسۈملۈك دورىلار ئارىسىدا ئەجدادلىرىمىز ھاياتىدا دەۋرمۇ-دەۋر، ئەۋلادمۇ-ئەۋلاد

---

* بۇ ماقالە 2007-يىل 4-ئاپرىل تاپشۇرۇپ ئېلىندى.

ئاپتورنىڭ قىسقىچە تەرجىمھالى: ئابلىز مۇھەممەت سايرامى (1960-يىلى 9-ئايدا تۇغۇلغان)، ئۇيغۇر مەدەنىيىتى تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

ئىزچىل داۋاملىشىپ كەلگەن ئۇزۇمدىن ئېلىنىدىغان دورىلار يەنى ھۆل ئۈزۈم، ئۈزۈم ھارىقى، مەيزاب، مۇسەللەس، ئۈزۈم سىركىسى (ئاچچىقسۇيى) ئۈزۈم پېلىكى، ئۈزۈم يوپۇرمىقى (غازىڭى)، ئۈزۈم يىلتىزى قاتارلىقلار ئۇزۇن تارىختىن بۇيان ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىدە قوللىنىلىپ، تۇمەنلىگەن ئىگرىغان جانلارنى كېسەل ئازابىدىن خالاس قىلىپ كەلگەن. ھەتتا دىيارىمىز ئۈزۈمى ۋە ئۇزۇمدىن دورا ئېلىش ئۇسۇلى غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە تارقىلىپ، جۇڭگو تېۋىپلىرىنىڭ تېبابەتچىلىك ـ دورىگەرلىك دەستۇرلىرىدىنمۇ تېگىشلىك ئورۇن ئالغان①. شۇڭا، بۇ ھەقتە ئىزدىنىش، تەتقىقات ئېلىپ بېرىش ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى دورىگەرلىك ئىلمىي تارىخىنى يورۇتۇشنىڭ مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

1. دىيارىمىزدا ئۈزۈمنىڭ ئۆستۈرۈلۈشى

باغۋەنچىلىك تارىخىدا ئەڭ قەدىمكى مېۋىلەردىن بىرى ھېسابلىنىدىغان ئۈزۈم كۆپ يىللىق، ياغاچ غوللۇق، پىلەك تارتىپ ئۆسىدۇ. يوپۇرمىقى نۆۋەتلىشىپ ئۆسۈپ ئالقانسىمان يېرىلىدۇ. گۈل ربتى كونۇس شەكىللىك بولۇپ، يوپۇرماقنىڭ ئۈدۈلىدا ئۆسىدۇ، گۈلى سۇس يېشىل، مېۋىسى ھەر خىل شەكىلدە ۋە ھەر خىل رەڭدە بولىدۇ. ئۈزۈم ئاساسەن شىمالىي ئامېرىكا ئۈزۈمى ۋە ياۋروپا ئۈزۈمىدىن ئىبارەت ئىككى خىلغا ئايرىلىدۇ. ياۋروپا ئۈزۈمى ئوتتۇرا يەر دېڭىزى، قارا دېڭىز ۋە كاسپىي دېڭىزى ساھىلىدا بارلىققا كېلىپ، بۇنىڭدىن 5000 ~ 7000 يىللار ئىلگىرى سۇرىيە ، مىسىر، ئىراق، جەنۇبىي كاۋكاز ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا قاتارلىق جايلاردا ئۆستۈرۈلگەن②. كېيىنچە ئوتتۇرا يەر دېڭىزىنى بويلاپ، غەرب تەرەپتە غەربىي ياۋروپا، شەرق تەرەپتە شەرقىي ۋە غەربىي ئاسىيا جۇملىدىن شىمالىي ئافرىقا قاتارلىق جايلارغا تارقالغان. ئىنسانىيەت مەدەنىيەتلىك باسقۇچقا قەدەم قويغاندىن بۇيان، ئۈزۈم تەدرىجىي ھالدا كىشىلەر ياخشى كۆرۈدىغان مېۋىلەردىن بىرىگە ئايلانغان. ئۈزۈم ئۇرۇقدىشىنىڭ تۇرى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، ئۇنىڭ شىنجاڭدا كۆپرەك ئۆستۈرۈلگەن تۇرى 18 خىلدىن ئاشىدۇ③. ئۈزۈم شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا تارقالغان، بولۇپمۇ تۇرپان، پىچان، قۇمۇل، كۇچار، باي، قەشقەر، ئاتۇش ۋە خوتەن قاتارلىق جايلاردىن كۆپ چىقىدۇ.

شىنجاڭ مەملىكىتىمىز بويىچە ئۈزۈم ئەڭ كۆپ چىقىدىغان رايون بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئېلىمىزدىكى ئۈزۈمنى ئەڭ دەسلەپ ئۆزلەشتۈرگەن رايونلاردىن بىرى ھېسابلىنىدۇ. تارىخىي مەنبەلەر ۋە ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش نەتىجىلىرىگە ئاساسلانغاندا، بۇنىڭدىن 2500 يىللار ھەتتا ئۇنىڭدىن ئىلگىرىلا ئۈزۈمچىلىك شىنجاڭدا تەۋەسىدە بارلىققا كەلگەن، ھەمدە خېلى تەرەققىي تاپقان.

1901 ـ يىلى، ئەنگلىيىلىك ئا. ستەين تەكلىماكاندىكى نىيە خارابىسىنى تەكشۈرگەندە، خارابە دائىرىسىدە تۆت ئەتراپى چىتلانغان باغلار ئىچىدىن ئەينى زامانىدىكى ئۈزۈملۈك باغنىڭ قالدۇق ئىزىنى بايقىغاندىن بۇيان④، بۇ خارابىلىكتىن ئۈزۈمزارلىق، ئۈزۈم ئەۋرىشكىسى ۋە ئۈزۈمزارلىق بىلەن مۇناسىۋەتلىك قەدىمكى تارىشا پۈتۈكلەر بايقالدى. بولۇپمۇ، XX ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرىنىڭ ئاخىرلىرىدىن كېيىن، جۇڭگو ـ ياپونىيە نىيە خارابىسىنى ئىلمىي تەكشۈرۈش بىرلەشمە ئەترىتى خەن ـ جىن دەۋرلىرىگە تەۋە بۇ خارابىلىكتىكى تۇرالغۇ ئۆيلەرنىڭ ئەتراپىدا، ئۈزۈمزارلىق ئىزى ۋە ئۈزۈم كۆچىتى قالدۇقلىرىنى كۆپ ئۇچراتتى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە 95A2 ۋە 95A7 نومۇرلۇق ئۆي ئىزى ئەتراپىدىكى باغلاردا ئۈزۈملۈك خېلى كۆلەمنى ئىگىلىگەن. مەسىلەن: 95A2 نومۇرلۇق ئۈزۈملۈك باغ ئېغىزى ئۈزۈنچاق چاسا شەكىلدە بولۇپ، جەنۇبتىن شىمالغا ئۈزۈنلۇقى تەخمىنەن 60 مېتىر، شەرقتىن غەربكە كەڭلىكى تەخمىنەن 30 مېتىر كېلىدۇ، ئۇنىڭ ئەتراپى چىتلانغان. بۇ باغنىڭ كۆلىمى بىر قەدەر چوڭ بولسىمۇ، ئەمما كۆپ قىسمى قۇم ئاستىدا قالغان، ھازىر پەقەت شەرق ـ غەرب يۆنىلىشىدىكى ئۇچ قۇر ۋە شىمالىي

تەرىپىدىكى ئىككى قۇر ئۈزۈم كۆچەتلىرىنى پەرق ئەتكىلى بولىدۇ: 95A7 نومۇرلۇق ئۈزۈملۈك (N44) 93A24) نومۇرلۇق تۈرالغۇ خارابىسىنىڭ 150 مېتىر غەربىدىكى يەرگە جايلاشقان بولۇپ، ھازىرغا قەدەر بايقالغان ئۈزۈملۈك باغلار ئىچىدە كۆلىمى ئەڭ چوڭى ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ شەرقتىن غەربكە ئۈزۈنلۇقى 122 مېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى 68.5 مېتىر بولۇپ، ئۈزۈم كۆچەتلىرى شەرق-غەرب يۆنىلىشىدە تىزىلغان⑤. بۇنىڭدىن باشقا، خارابىلىكنىڭ شىمالىدا ئۈزۈنلۈقى 50 مېتىر، كەڭلىكى 30 مېتىر، تۆت ئەتراپى چىتلاق بىلەن قورشالغان ئۈزۈمزارلىق بايقالدى. بۇ ئۈزۈمزارلىقتىكى ئۈزۈم كۆچەتلىرىدىن ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغانلىرى توققۇز قۇر بولۇپ، شەرق-غەرب يۆنىلىشىدە تىكىلگەن. ھەربىر قۇر ئۈزۈم باربىنىڭ ئارىلىقى ئىككى مېتىر چامىسىدا بولۇپ، ھەربىر تۈپنىڭ ئالدىغا بىدىشقا ئېلىش ئۈچۈن ئورناتقان بىدىش خادا ياغاچلىرىنىڭ كۆتەكلىرى ھېلىمۇ ئۈز ئورنىدا ساقلانغان⑥. يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغانلاردىن سىرت، يەنە مەزكۇر خارابىلىكتىكى 27-A39 نومۇرلۇق تۈرالغۇ ئىزىنىڭ قازناق ئۆيى ئىچىدىن ئۈزۈم تېلىدا توقۇلغان لېگەن شەكلىدە قازان چۈشۈرىدىغان تۇۋلۇك تېپىلدى⑦.

1999-يىلى، شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى-ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنىدىكى خادىملار لوپنۇر ناھىيىسىدىكى خەن-جىن دەۋرلىرىگە تەۋە يىڭىپەن قەبرىستانلىقىدا قېزىش قىلغانىدا، 99BYYM7 ۋە 99BYYM66 نومۇرلۇق ئىككى قەبرە ئىچىدىن بىرنەچچە ساپاق قۇرۇق ئۈزۈم قېزىۋېلىندى⑧.

يىغىپ ئېيتقانىدا، يۇقىرىدا بايان قىلىنغان مەلۇماتلار شىنجاڭنىڭ جەنۇبىي، جۇملىدىن تارىم ۋادىسىنىڭ ئەتراپىدىكى بوستانلىقلاردا، خەن دەۋرىدىن بۇرۇنلا ئۈزۈم ئۆستۈرۈلگەنلىكى ھەمدە خەن-جىن دەۋرلىرىدە خېلى تەرەققىي قىلغانلىقىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

«يىپەك يولى»نىڭ تۇغۇلغان جايلاشقان تۇرپانغا كەلسەك، ئۈزۈم بۇ يەردە خېلى بۇرۇنلا ئۆستۈرۈلگەن. ئالايلۇق، 1992-يىلى، شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى-ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنىدىكى خادىملار پىچان سۇ بېشىدىكى 3-نومۇرلۇق قەبرىستانلىقتا قېزىش قىلغانىدا، M16 ۋە M30 نومۇرلۇق ئىككى قەبرىنىڭ تىنىدۇرما تۇپلىرى ئارىسىدىن ئۈزۈم ئۇرۇقلىرىنى بايقىغان. ئۇلارنىڭ ئىچىدە، M16 دىن تېپىلغىنى 30 دانە ئەتراپىدا، M30 دىن چىققىنى تەخمىنەن 100 دانە. بۇ قەبرىستانلىقتىن قېزىۋېلىنغان ئۈزۈم ئۇرۇقىنىڭ تەپسىلىي ئەھۋالى ئېلان قىلىنمىغان بولسىمۇ، ئەمما «پىچان ناھىيىسى سۇ بېشىدىكى 3-نومۇرلۇق قەبرىستانلىق» دېگەن ماقالىدە، ئەينى ۋاقىتتا ئۈزۈمنىڭ ئۆستۈرۈلگەنلىكى تىلغا ئېلىنغان. بۇ قەبرىستانلىقنىڭ دەۋرى مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى III ~ V -ئەسىرلەر ئەتراپىغا توغرا كېلىدۇ⑨. بۇ بايقاش، ئۈزۈمنىڭ مىلادىيەدىن بەش ئەسىر ئىلگىرىلا تۇرپان تەۋەسىدە ئۆستۈرۈلگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

خەن دەۋرىدىن كېيىن، بولۇپمۇ جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىگە كەلگەندە، تۇرپان رايونىدا ئۈزۈمچىلىك تېخىمۇ روناق تاپىدۇ، ھەمدە ئەينى ۋاقىتتىلا شۇ يەرنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئىگە مېۋىلەردىن بىرىگە ئايلىنىدۇ. بۇنى، 1959-يىلىدىن بۇيان تۇرپان ئاستانە-قاراغوجا قەبرىستانلىقىدا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشتا، 44-، 60-، 61-، 117-، 186-، 192-، 198-، 226-، 320-نومۇرلۇق قەبرىلەردىن قېزىۋېلىنغان قۇرۇپ كەتكەن ئۈزۈملەر چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئۈزۈملەرنىڭ بەزىلىرى ساپىقىدىن ئاجرىمايلا ئۆز پېتى قۇرۇپ قالغان⑩.

يۇقىرىدىكى قەبرىلەردىن 320-نومۇرلۇق قەبرىنىڭ دەۋرى شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىگە، 186-نومۇرلۇق قەبرە كېيۇ جەمەتى ھۆكۈمرانلىقىدىكى قوچۇ بەگلىكى دەۋرىگە (مىلادىيە 499 ~ 640 - يىللار) تەۋە بولۇپ، قالغان قەبرىلەر تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگە تەۋە.

يۇقىرىدىكى مادىدىي پاكىتلاردىن باشقا، تۇرپاندىن قېزىۋېلىنغان خەنزۇچە ۋە قەدىمكى ئۇيغۇرچە ۋەسىقىلەردە ئۈزۈملۈك ھەققىدە ناھايىتى كۆپ خاتىرىلەر قالدۇرۇلغان.

ئۇلاردا ئۇزۇمزارلىقلارنىڭ كۆلىمى، ئۇزۇم ۋە ئۇزۇم مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىش ئەھۋالى خېلى ئەتراپلىق خاتىرىلىنىپلا قالماستىن، يەنە تاۋار ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، ئۇزۇمنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى كىشىلەرنىڭ ئىقتىسادىي تۇرمۇشىدا ناھايىتى مۇھىم ئورۇن ئىگىلىگەنلىكىمۇ ئەكس ئەتتۈرۈلگەن⑪.

ئەينى ۋاقىتتا، تۇرپان، كۇچار، ئاقسۇ، قەشقەر، خوتەن قاتارلىق جايلاردا ئۇزۇم خېلى كەڭ دائىرىدە ئۆستۈرۈلۈپ، ئېھتىياجنى قامدىغاچقا، تارىم ئاھالىلىرى ئۇزۇمنى ھۆل پېتى ئىستېمال قىلغاندىن سىرت، يەنە ئۇزۇمدىن ھاراق، مەيزاب، مۇسەللەس، مۇرابباء، سىركە قاتارلىقلارنى چىقارغان. ھەكىم-تېۋىپ، ئاتاساغۇن-دورىگەرلەر ئۇزۇم خام ئەشيا قىلىنغان ھاراق، مەيزاب، مۇسەللەس، مۇرابباء، سىركە ھەم ئۇزۇمنىڭ پېلىكى، يوپۇرمىقى، يىلتىزى قاتارلىقلاردىن ھەر خىل دورىلارنى ياساپ داۋالاش، ئالدىنى ئېلىش-ساقلىق ساقلاشتا پايدىلانغان⑫.

تارىختا «يىپەك يولى» ئېچىلغاندىن كېيىن، دىيارىمىز شىنجاڭ بۇ خەلقئارالىق چوڭ سودا يولى شەرق-غەربنى تۇتاشتۇرىدىغان يىپەك يولى مۇقەررەر بېسىپ ئۆتىدىغان مۇھىم تۇگۇن ۋە بەلۋاغ بولغاچقا، شىنجاڭدىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە نۇرغۇن كۆكتات، مېۋە-چېۋىلەر تارقىلىپ كىرگەن. ئۇزۇم دەل دىيارىمىزدىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە تارقىلىپ كىرگەن مېۋىلىك ئۆسۈملۈكلەردىن بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ⑬.

خەن سۇلالىسىنىڭ جاڭ چيەننى غەربىي يۇرتقا ئەلچى قىلىپ ئەۋەتىشىدىكى ئەسلىي مەقسىتى، توخرىلار بىلەن ئالاقە باغلاپ، ھۇنلارغا بىرلىكتە تاقابىل تۇرۇش ئىدى. ئەمما كۈتۈلمىگەندە جاڭ چيەن ئۇ يەرلەردىكى ئاھالىلەرنىڭ تېرىقچىلىق قىلىدىغانلىقى، شال، بۇغداي قاتارلىق زىرائەتلەرنى تېرىيدىغانلىقى، باغ، ئۇزۇمزارلىقلارنىڭ بارلىقى، ئۇزۇمدىن مەي-شاراب چىقىرىدىغانلىقى، بايلىرىنىڭ ناھايىتى نۇرغۇن مەي-شارابلارنى نەچچە ئون يىلغىچە ساقلايدىغانلىقىنى كۆرگەن⑭. بولۇپمۇ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە يوق بىر تۈركۈم ئۆسۈملۈكلەرنىڭ سورتىنى بايقىغان. شۇڭا، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە قايتىشىدا ئۇزۇم كۆچەتلىرى قاتارلىقلارنى ئالغاچ كەتكەن. ئۇزۇم ئالدى بىلەن خان ئوردىسى ئېچىدىكى باغلاردا ۋە چاڭئەننىڭ يېقىن ئەتراپىدا يېتىشتۈرۈلگەن. دېمەك، شۇنىڭدىن تارتىپ، ئۇزۇم ئېچكىرى ئۆلكىلەرگە تارقالغان. كېيىنچە، ئۇزۇم ھاربقى چىقىرىش ۋە ئۇزۇمدىن ھەر خىل دورىلار ئېلىش تېخنىكىسىمۇ ئېچكىرى ئۆلكىلەرگە تارقىلىپ كىرگەن. قىسقىسى، ئۇزۇم ئېلىمىزنىڭ باغۋەنچىلىكى جۈملىدىن ھاراق ۋە دورىگەرلىك مەدەنىيىتىنى بېيىتقان. شۇڭا، ئۇنى شىنجاڭ خەلقىنىڭ ئېلىمىزنىڭ باغۋەنچىلىكىگە قوشقان مۇھىم تۆھپىلىرىدىن بىرى،- دەپ ھېسابلاشقا بولىدۇ.

2. ئۇيغۇر تېبابەتتىكى ئۇزۇمنىڭ دورىلىق خۇسۇسىيتى ۋە ئىشلىتىلىشى

ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك-دورىگەرلىكىدە ئۇزۇمدىن ئېلىنىدىغان دورىلار 2500 يىل ھەتتا ئۇنىڭدىن ئىلگىرىلا بارلىققا كەلگەن بولۇپ، ھۆل ئۇزۇم (پىشقان ۋە غورا ئۇزۇم)، ئۇزۇم ھاربقى (شارابى)، مۇسەللەس، مۇرابباء، سىركە، مەيزاب، ئۇزۇم پېلىكى، يوپۇرمىقى (غازىڭى) ۋە يىلتىزىدىن دورىلار ياساپ، ئۇزۇ مىللىي تېبابەتتە پايدىلىنىپ كەلگەن. تۆۋەندە بىز ھۆل ئۇزۇم، ئۇزۇم شارابى، ئۇزۇم شىرنىسى، مۇسەللەس ۋە سىركە قاتارلىقلارنىڭ ئۇيغۇر تېبابەتىدىكى دورىلىق تەرەپلىرىنى كۆرسىتىپ ئۆتىمىز.

1) ھۆل ئۇزۇم (ئىنەپ)

تەبىئىتى: ھۆل ئىسسىق، ئوبدان، تاتلىق. پىشقىنى 2-دەرىجىدە ھۆل ئىسسىق، ئۇرۇقى 2-دەرىجىدە قۇرۇق سوغۇق.

خۇسۇسىيتى: ئوزۇق بولۇش، ساپ قان پەيدا قىلىش، قاننى ساپلاشتۇرۇش، سەمرتىش، تەرەتنى يۇمشىتىش، تېرىلەرنى يۇمشىتىش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە.

ئىشلىتىلىشى: ئوزۇق بولۇشقا، ئىچ كەلتۈرۈشكە،

بەدەننى سەمرىتىشكە، بەدەننى قۇۋۇتلەشكە، جىگەر كېسەللىكلىرىگە، غەم-ئەندىشىنى يوق قىلىشقا ئىشلىتىلىدۇ. سۈينى قاينىتىپ ياكى ئاپتاپتا پىشۇرۇپ بەرسە ئالەتنى قاتتىق قىلىدۇ. ئۇرۇقىنى سىركىگە چىلاپ قۇرۇتۇپ، قورۇپ، سوقۇپ بەرسە ئارقا پىشابنى توختىتىدۇ. ئۇرۇقىنى كۆيدۈرۈپ بەدەنگە سەپسە جۇلاھ ببىرىدۇ، كۆزگە تارتسا، كۆزدىن سۇ كېلىشنى توختىتىدۇ، سۇلۇق جاراھەتلەرنىڭ سۈينى يوق قىلىدۇ. ياغىچىنى كۆيدۈرۈپ ئىچسە، سۈيدۈك يولىدىكى تاشنى چىقىرىدۇ، ئىشىشق ياندۇرىدۇ، باشنىڭ يېرىمى ئاغرىغانغا، بوۋاسىرغا پايدا قىلىدۇ.

تەركىبى: ئۇزۇمنىڭ شىرنىسىدە 14% ~ 24% كىچە ئۆزگەرگەن قەنت، ئۇنىڭدىن قالسا كالتسىي تارتارىك، كالىئوم بىتارتارىك، ئالما كىسلاتاسى، لىمون كىسلاتاسى، تانىن، پېنتوزان، پېكتىن، ئىنوزىت، لېۋتسىن، تىنرۇزىن، لىتسېتىن، كۇۋېرتسېتىن، يېلىم ماددىسى، ۋىتامىن A، ۋىتامىن C، ئىنىن، ئېنىبدىن بولىدۇ. يىلتىزىدا يېلىم ماددىسى، قەنت، گاللاكتسان، ھەر خىل فېرمېنت ۋە ئاتسىدبوربكلار بار⑮.

2) ئۇزۇم شارابى (جەمھۇرى)

تونۇش: بۇ بىر خىل شاراب بولۇپ، مۇسەللەس ۋە سۇ بىلەن تەييارلىنىدۇ.

تەييارلاش ئۇسۇلى: مۇسەللەس مۇۋاپىق ھالدا سۇغا قوشۇپ قاينىتىلىدۇ. سۇ تۇگەپ، مۇسەللەس قالغاندا ئېلىپ، مەلۇم مۇددەت قويۇپ ئاندىن ئىشلىتىلىدۇ.

چىقىش ئۇيغۇر تېۋىپلىرىمىز تەييارلايدۇ.

تەبئىتى: قۇرۇق ئىسسىق.

خۇسۇسىيتى: ماددىلارنى پۈشۈرۈش ۋە تارقىتىش، باھنى قۇۋۇتلەش ۋە قوزغاش، ئىچ ئەزالارنى قىزىتىش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە.

ئىشلىتىلىش ئورنى: مۇۋاپىق ھالدا ئىشلەتسە، يۇقىرىقى خۇسۇسىيەتلەرنى بېرىدۇ.

تەركىبى: ئۇزۇم شارابى ئۇزۇمدە بولىدىغان پايدىلىق تەركىبلەردىن ئاجرىغان بولۇپ، ئەسەب (نېرۋا) مەركەزلىرىنى دەسلەپتە قوزغاتقۇچى، ئارقىدىن پالەچلەندۇرگۈچى تەسىرگە ئىگە بولغان بىرقانچە ھىدروكسىل گۇرۇپپىسى-فېنوللاردىن تەركىب تاپىدۇ.

شاراب ۋە باشقا ئىسپىرتلىق ئىچىملىكلەر دەسلەپتە مېڭىنىڭ پوستلاق قىسمىنى قوزغىتىدۇ. بىر ئازدىن كېيىن ئۇنى پالەچلەندۇرۇپ قويىدۇ.

شاراب ۋە باشقا ئىسپىرتلىق ئىچىملىكلەر دەسلەپتە ئېغىز ئىچىدىكى سەزگۈ ئەسەبلىرىنى غىدىقلايدۇ. بۇ تەسىر ئەسەب (نېرۋا)لەر ئارقىلىق ئاشقازانغىمۇ ئۆتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن شۆلگەي ۋە ئاشقازان سۈيۇقلۇقلىرىنىڭ ئىشلىنىپ چىقىشى كۈچىيىدۇ. شۇنىڭدەك نەپەس ۋە تومۇر تېزلىشىدۇ. ئىچىلگەن مىقدار كۆپەيگەنچە ئاشقازاننىڭ خىزمىتى تۆۋەنلەيدۇ.

ئىسپىرت ئۇچەي ئارقىلىق ئوڭاي سىڭىدۇ. بولۇپمۇ، ئاچ قورساقتا ئىستېمال قىلىنسا، تەسىرى تېخىمۇ تېز بولىدۇ.

شارابنىڭ تەسىرىدىن دەسلەپتە تېرىدىكى قان تومۇرلار كېڭىيىپ، قان تولۇپ، بەدەن قىزىغانىدەك تۇيۇلىدۇ، مەستلىك چوڭقۇرلاشقانسېرى قان تومۇرلارنى باشقۇرىدىغان ئەسەبلەر پالەچلىنىپ، نەتىجىدە قان تومۇرلار تارىيىدۇ، تېرە ئاقىرىپ كېتىدۇ، يۈرەكنىڭ ھەرىكىتى ئاستىلىشىدۇ، نەپەس ئاستا ۋە يۈزە بولۇپ قالىدۇ⑯.

3) ئۇزۇم شىرنىسى (دىبىس)

تونۇش: بۇ مەخسۇس ئۇسۇل بىلەن تەييارلانغان تاتلىق ئۇزۇم سۈيىدۇر.

تەييارلاش ئۇسۇلى: ئوبدان پىشقان تاتلىق ئۇزۇمنى سىقىپ، سۈيىنى ئېلىپ، سۇزۇپ 1/4 قىسمى قالغىچە قاينىتىلىدۇ، ئاندىن ئۇنىڭغا بىر تۇرلۇك مەخسۇس توپا سېپىلىدۇ. ئادەتتە ساپ سېغىز توپا ئېزىپ، ئەلگەكتىن ئۆتكۈزۈلۈپ سېپىلىدۇ. شۇنداق قىلىش بىلەن دۇغى تېگىگە ئولتۇرۇشۇپ، شىرنىسى ساپ ۋە تاتلىق بولىدۇ. ئەگەر توپىنى سەپمىسە، ئوبدان ساپ شىرنە بولمايدۇ. توپا سېپىلمىگىنى رۇب ياكى مۇسەللەس،- دەپ ئاتىلىدۇ. بۇنىڭ تەسىلي چۈشەندۈرۈلۈشى قارا بادىنداباياں قىلىنىدۇ.

چقىش ئورنى: شىنجاڭدا تەييارلىنىدۇ.

تەبىئىتى: 2 ـ دەرىجىدە ئىسسىق، 1 ـ دەرىجىنىڭ ئاخىرىدا قۇرۇق.

خۇسۇسىيتى: ئوبدان قان پەيدا قىلىش، بەدەننى سەمرىتىش، توسالغۇلارنى ئېچىش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە.

ئىشلىتىلىش ئورنى: شىرنىنى سۈزۈپ بىلەن ئىچىسە تۇتقاقلىق كېسىل ئۇچۇن مەنپەئەت قىلىدۇ. سىرىق ئوت بىلەن ئىچىسە، ئادەم بار جايدىن قېچىپ يالغۇزلۇقنى خالاش ۋە ساراڭلىق كېسەللىكى ئۇچۇن مەنپەئەت قىلىدۇ. زاراڭزا ئۇرۇقنىڭ مېغىزى بىلەن ئىچىسە شىرا (بەدەنگە چىققان بىر خىل ياپىلاق مۇدۇرلار) ئۇچۇن مەنپەئەت قىلىدۇ. مەزكۇر دورىنى شىرا پەيدا بولغان كۇندىلا ئىشلىتىش لازىم.

ئەنجۇر، ھۆلبە بىلەن ئىچسە كونا يۆتەل ۋە كۆكرەك ئاغرىقى ئۇچۇن مەنپەئەت قىلىدۇ، بىرئاز زەپە قوشۇپ ئىچسە غەم ـ ئەندىشە، خاپىلىقنى يوقىتىدۇ. يېڭى سېغىلغان سۈت، بىرئاز بادام بىلەن ئىچسە نېرۋا ئۇچۇن، بەدەن ئۇزۇقلۇقى، ئىچ ئەزالارنىڭ ئاجىزلىقى ئۇچۇن ئوبدان تەسىر قىلىدۇ. بىرئاز سىركە بىلەن ئىچسە سىرىق كېسەللىكى، تال كېسەللىكى ئۇچۇن مەنپەئەت قىلىدۇ. ئارىا سۇيى بىلەن ئىچسە دوۋساقتىكى تاشلارنى يۇمشىتىدۇ، سۇيدۇكنى راۋان قىلىدۇ. ئاق لەيلى بىلەن قاينىتىپ بەدەنگە چاپسا ئىشىقلارنى تارقىتىدۇ، كودۇمبا چاقىلارنى ئېغىز ئالدۇرىدۇ⑰.

4) مۇسەللەس (مەي پۇختەج)

تونۇش: بۇ بىر تۇرلۇك ئۇزۇم سۇيى بولۇپ، تەمى ئاچچىق ـ چۇچۇك تەرەپكە مايىل بولىدۇ. قاينىتىشتا 2/3 ھەسسىدىن ئارتۇق خورىمايدۇ، قويۇق بولىدۇ. بۇنىڭغا بەزى ۋاقىتلاردا لاچىندانە، جويۇز، قەلەمپۇر قاتارلىق خۇشبۇي، ئىسسىق دورىلارنىمۇ قوشىدۇ.

چقىش ئورنى: ئۇيغۇر تېۋىپلار تەييارلايدۇ.

تەبىئىتى: 2 ـ دەرىجىدە ئىسسىق. 1 ـ دەرىجىدە قۇرۇق.

خۇسۇسىيتى: كۆكرەك، ئۆپكىگە ۋە قاپارتقۇ، چېچەكلەرگە مەنپەئەت قىلىش، ئىچنى يۇمشىتىش، باھنى قوزغاش، ئاغرىق پەسەيتىش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە.

ئىشلىتىلىش ئورنى: قائىدە بويىچە مۇۋاپىق ئىچسە، يۇقىرىدا ئېيتىلغان تەسىرلەرنى بېرىدۇ. خەشخاش شارابىغا قوشۇپ «دىياقۇزە» تەييارلىنىدۇ.

تەركىبى: ئىشلىتىلگەن ئۇزۇمنىڭ تۇرى، ئۇزۇم ئۇسكەن تۇپراق، ھاۋانىڭ پەرقىگە قاراپ مۇسەللەسنىڭ تەركىبىدىكى سۇ ھەم باشقا ماددىلارنىڭ پىرسەنتى ھەر خىل بولىدۇ. ئوتتۇرا ھېساب بىلەن مۇسەللەس تەركىبىدە سۇ 70% ~ 85%، قەنت (مېۋە قەنتى، ئۇزۇم قەنتى) 10%~30%، ئورگانىك كىسلاتا (ئۇزۇم ھەم ئالما كىسلاتاسى) 0.2% ~ 0.9%، ئاچچىق ئۇزۇم كالىي تۇزى 0.2% ~ 0.6%، ئازوتلۇق ماددىلار0.2% ~ 0.5% مىنېرال (مەدەنلىك) جىسملار 0.30% ~ 0.50% نى ئىگىلەيدۇ. بۇنىڭ سىرتىدا ئۇزۇمنىڭ پوستى مەلۇم مىقدارda ئاشلىغۇچى ماددا (تانىن) تۇتىدۇ. مۇسەللەس رەڭلىك ئۇزۇملەردىن ياسالغان بولسا، ئۇنداقتا بەلگىلىك مىقداردىكى ئۇزۇمنىڭ بوياق ماددىسىمۇ قوشۇلىدۇ. مۇسەللەس تەركىبىدە ئىسپىرت ئادەتتە 10% ~ 17% گىچە بولۇشى مۇمكىن⑱.

5) سىركە (جەل)

تونۇش: بۇ مېۋىلىك ئۇسۇملۇكلەر مېۋىسىنىڭ سىقىلغان سۇيىدۇر. ئۇزۇم، خورما، ئەنجۇر، شېكەر قومۇشى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش تاتلىق، سۇلۇق مېۋىلەرنىڭ سۇيىدۇر. ئۇلاردىن باشقا ھەسەل، گۈرۈچ ھەم باشقا دانلىق زىرائەتلەردىنمۇ ئېلىنىدۇ. ھەممىدىن ياخشىراقى ئۇزۇم سۇيىدىن ياسالغىنىدۇر.

ئىشلەش ئۇسۇلى: سىركە چىقىرىشتا ئۇزۇمنى سىقىپ، سۇزۇپ ياكى سۇزمەستىن تېرپىلىرىنمۇ قوشۇپ، ساپال ئىدىش ياكى چىنە ئىدىشنىڭ ئىچىنى ياغلاپ، ئاندىن ئۇزۇم سۇيىنى قۇيۇپ، ھەر 100 كىلوگرام ئۇزۇم سۇيىگە 10 كىلوگرام يېڭى سىركە قۇيۇپ، ئاغزىنى يېپىپ، ئۇستىنى لاي بىلەن چاپلاپ، ئاپتاپتا ياكى ئىسسىق جايدا قويۇلسا كۇن نۇرىنىڭ ئىسسىقلىقى ئۆتۈپ، ئېچىپ ئاچچىق بولىدۇ. سىركە،

بىر خىل ھاراقتىن ئىبارەتتۇر. ھاراق ئۇزۇن تۇرسا ئۆز-ئۆزىدىن سىركە بولۇپ قالىدۇ.

خۇسۇسىيتى: ئىچ قاتۇرۇش، قۇرۇتۇش، تاماق سىڭدۈرۈش، ئەزالارغا دورىلارنى تېز يەتكۈزۈش، قويۇق خىلىتلارنى يوقىتىش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە.

ئىشلىتىلىش ئورنى: بۇنى زەيتۇن يېغى ياكى گۈل يېغى بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ، ئىسسىقتىن، ئاپتاپ ئۆتۈشتىن بولغان باش ئاغرىقىغا، سەپرادىن، ئىسسىق بۇخاراتتىن بولغان ياكى ئىسسىق مۇنچا، ھاممام تەسىرىدىن بولغان باش ئاغرىقلىرىغا چاپسا(يەككە ئۆزىنى چاپسىمۇ بولىدۇ)، باش ئاغرىقىغا پايدا قىلىدۇ.

سىركىنى ھەسەل بىلەن بىللە چاپسا، كۆزنىڭ مۇلۇكىدىكى ئۇششاق مۇدۇرلارغا، تېرىگە تاياق تېگىپ قان ئۆيۈپ كۆكەرگەن جايغا پايدا قىلىدۇ. قۇلاققا تېمىتسا، قۇلاقتىكى قۇرتلارنى ئۆلتۈرىدۇ، ئاغرىقنى پەسەيتىدۇ، قۇلاقنىڭ ۋاڭىلدىشىنى يوقىتىدۇ. قۇلاقنىڭ توسالغۇسىنى ئاچىدۇ، گاسقا مەنپەئەت قىلىدۇ، ئاڭلاش قۇۋۋىتىنى ئۆتكۈرلىتىدۇ. تاغ پىيىزىنىڭ قۇرۇقىدىن 30 گرامنى يوپۇرماققا ئوخشاش نېپىزلىتىپ، سىركىدە قاينىتىپ، ياخشى پىشقاندا بىرقانچە كۈن ئاپتاپتا قويۇپ، ئاندىن سۈزۈپ ھەر كۈنى ئەتىگەندە ئالتە گرامدىن يېسە، ئېغىزنىڭ سېسىقلىقىغا پايدا قىلىدۇ. سىركىنى تۇز بىلەن قوشۇپ ئېغىزنى چايقىسا، چىش چۈشۈپ كەتكەندىن كېيىن قاناشنى توختىتىدۇ. ئاق زەمچە بىلەن قوشۇپ، چىشنى يۇسا، چىشقا جۇلا بېرىپ، ساپ قىلىدۇ. چىش گۆشىنىڭ قانىشنى توختىتىدۇ. سېرىق چېچەك بىلەن قوشۇپ چىشنى چايقىسا، بوشىغان چىشنى چىڭىتىدۇ. غار-غار قىلسا زىيادە ھۆللۈكنىڭ گالغا، خەنناقا، كېچىك تىلنىڭ ساڭگىلاپ قالغىنىغا مەنپەئەت قىلىدۇ. زىرە، سەتەر قوشۇپ، ئېغىزنى چايقىسا، بۇ ھەم چىش ئاغرىقىغا، چىش گۆشىنىڭ جاراھىتىگە پايدا قىلىدۇ. ئاز-ئازدىن يېسە گالدا زۇلۇك دېگەن قورۇت تورۇپ قالغان بولسا، قورۇتنى چۈشۈرىدۇ. ئىسسىقتىن بولغان كونا يۆتەل، نەپەسنىڭ سىقىلغىنىغا پايدا قىلىدۇ[19].

3. تۇرپاندىن تېپىلغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى تېبابەتچىلىككە دائىر ۋەسىقلەر پراگمېنتلىرىدىكى ئۇزۇمدىن ئېلىنغان دورا-رېتسېپلار

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى تېبابەتچىلىككە دائىر ۋەسىقلەر پراگمېنتلىرى XX~XIX ئەسىرلەردىكى دۇنياۋى قىزغىنلىقىنى كۆتۈرۈلگەن «غەربىي يۇرت ئېكسپېدىتسىيە قىزغىنلىقى» مەزگىلىدە، شىنجاڭغا ئېكسپېدىتسىيە قىلىپ كەلگەن گرونۋېدىل بىلەن لېكوك باشچىلىقىدىكى گېرمانىيىنىڭ 3-قېتىملىق تۇرپان ئارخېئولوگىيە ئەترىتى تۇرپاندىن قولغا چۈشۈرۈپ ئېلىپ كەتكەن[20]. ئۇنىڭ ئەسلىسى ھازىر گېرمانىيىدە ساقلانماقتا.

بۇ ۋەسىقنى دەسلەپتە گېرمانىيە ئالىملىرى تەتقىق قىلىپ، گېرمانچىغا تەرجىمە قىلىپ، ئېلان قىلغان. كېيىن، يەنى 1930-يىلى تۇركىيىلىك مەشھۇر ئالىم رەشىت رەھمەتى ئارات ئۇنى گېرمانچىدىن تۇركچىگە تەرجىمە قىلىپ ۋە تەتقىق قىلىپ SBAW (بېرلىن پروسسىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ يىغىنىدا قىلىنغان دوكلاتنىڭ پەلسەپە ۋە تارىخ قىسمى)نىڭ ، 451 -، 473- بەتلىرىدە ۋە 1932- يىلى SBAW نىڭ 401 -، 448-بەتلىرىدە بۇ ھەقتە ئۆز تەتقىقاتىنى ئېلان قىلغان. ئۇنىڭدىن كېيىن تەتقىقات نەتىجىسىنى توپلاپ ۋە قايتىدىن يېزىپ، 1932-يىلى (Zur Heilkund Der Uigur En.1.11.1930~1932) دېگەن نام بىلەن نەشر قىلدۇرغان.

1936-يىلى ئىستانبۇل ئۇنىۋېرسىتېتى تېببىي فاكۇلتېت تەب تارىخى ۋە دېئونتولوگىيە پروفېسسورى، بۇخارىست، بېرلىن، پارىژ ۋە ئارىسئولوسال تەب تارىخى جەمئىيەتلىرىنىڭ ئەزاسى دوكتور ئا. سۇھەيل ئۇنۇەر، پروفېسسور دوكتور رەشىت رەھمەتى ئارات ئەپەندى گېرمانچىدىن تۇركچىگە تەرجىمە قىلغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى تېبابەتچىلىككە دائىر بۇ ۋەسىقنىڭ تۇركچە ۋە گېرمانچىلىرىنى ئۆزىنىڭ تېۋىپلىق كۆزقارىشى بويىچە قايتىدىن سىلىشتۇرۇپ، ئۇيغۇر تېبابىتى ھەققىدە

ئۆزىنىڭ مۇلاھىزىسىنى يېزىپ، شۇ يىلى ئىستانبۇل يېڭى تەتقىقات نەشرىياتىدا نەشر قىلدۇرغان. 1980 ـ يىللاردا قەشقەر شەھەرلىك ئۇيغۇر تېبابىتى جەمئىيىتى بۇ ئەسەرنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىپ، «ئۇيغۇر تېبابىتى چولپانلىرى» دېگەن توپلام بىلەن بىللە نەشر قىلدۇرغان.

1985 ـ يىلى دىك خاۋ بىلەن ياڭ فۇشۇلەر بىرلىكتە بۇ ۋەسىقىنى («تۇرپان نۇسخىسىدىكى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى تۇرلۈك كېسەللىكلەرنى داۋالاش رېتسېپلىرى») دېگەن نام بىلەن خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىپ ئېلان قىلغاندىن كېيىن، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى يۇقىرى ئىلمىي قىممەتكە ئىگە بۇ ۋەسىقە ھەققىدە خەنزۇ يېزىقىدا ئارقا ـ ئارقىدىن نەچچە پارچە ئىلمىي ماقالە ئېلان قىلىندى㉑.

نەچچە ئەسىر يەر ئاستىغا كۆمۈلۈپ ياتقان بۇ تېبابەتچىلىككە دائىر ۋەسىقىلەر ئەينى ۋاقىتتا ناھايىتى نۇرغۇن بولسىمۇ، ئەمما ئالدى ـ ئارقىسى يوقالغان، بەت سانى يىرتىلىپ توغرا كەلمىگەن ۋە مەزمۇنى بىر ـ بىرىگە باغلاشمىغان بولغاچقا، نىسبەتەن سەل ياخشىراق ساقلىنىپ قالغان ئاز بىر قىسمىغىلا گېرمانىيە ئالىملىرى TID120 دەپ نومۇر سالغان (يەنە نەچچە ئون ۋاربىقىغا تېخى نومۇر سېلىنىپ، تەتقىق قىلىنمىغان).

بۇلار ئارانلا 21 بەت بولۇپ، ھەربىر بېتىگە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن 9 ـ 11 قۇردىن خەت يېزىلغان، جەمئىي 102 قۇر خېتى ساقلىنىپ قالغان. بۇ ۋەسىقىدە 108 خىل دورا نامى، ئېچكى كېسەل، تاشقى كېسەل، ئاياللار كېسىلى، بالىلار كېسىلى ۋە تۇرلۈك جاراھەت كېسەللىكلىرى خاتىرلىنىپلا قالمايى بەلكى 84 رېتسېپمۇ خاتىرلەنگەن. بۇلارنىڭ ئارىسىدا ئۇزۇمدىن ئېلىنىدىغان دورا ـ رېتسېپلار 15 جايدا خاتىرلەنگەن. بۇلار تۆۋەندىكىچە㉒:

قورساق ئاغرىقىغا ئەم (داۋا): ئىككى سۆڭۈك (مىقدار سۆز) ئۆچكە گۆشىنى بىر قاچا مۇسەللەس، بىر قاچا سۇ بىلەن قاينىتىپ، سۈيى سوۋۇغاندىن كېيىن ئىچسە، قورساق ئاغرىقى كېتىدۇ (توختايدۇ) (16 ـ، 18 ـ قۇرلىرى).

يەنە كەكلىك ئۆتىنى قۇرۇتۇپ، مۇسەللەس يېكى بوزنىغا قوشۇپ ئىچىپ بەرسىمۇ، بۇنداق مۇسەللەس يېكى بوزا ئىچسە مەست قىلمايدۇ (كۆرمەس بولۇپ قالغان كۆز) ساقىيىدۇ (52 ـ، 53 ـ قۇرلىرى).

ھەيزى كۆپ كېلىپ توختىمىغان ئايالغا زەپە، قوناق ئۇنى، ئىپارلارنى مۇسەللەسكە قوشۇپ ئىچۈرسە ساقىيىدۇ (67 ـ، 68 ـ قۇرلىرى).

چىشنى قۇرۇت يېگەندە، ئۇزۇم سىركىسى بىلەن ئېغىزنى چايقاپ بەرسە، ياخشى بولىدۇ (70 ـ، 71 ـ قۇرلىرى).

تەرەتتە قان كەلگەندىك داۋاسى: ئۇجمە، قۇرۇق ئۇزۇم سۇيىنى ھەر كۈنى سەھەردە ئىچۈرۈپ بەرسە ئوڭشىلىپ كېتىدۇ (83 ـ، 84 ـ قۇرلىرى).

قايسى ئايال قىردى كىچىر (مەنىسى ئېنىق ئەمەس) بولۇپ قالسا، قارلىغاچ گۆشىنى يېسۇن. يەنە زەپە، قوناق ئۇنى، ئىپارلارنى مۇسەللەس بىلەن ئىچسۇن يارىشىدۇ (ساقىيىدۇ) (49 ـ، 95 ـ قۇرلىرى).

چىش ئاغرىقىغا داۋا: قارا كالا تېزىكىنى سىركە بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ ياكى يايلاقتىكى تۆگە مايىقى بىلەن قىزىل تۈزنى سوقۇپ مۇسەللەس بىلەن قوشۇپ تاۋىدا ئىسسىتىپ، بۆز خالتىغا سېلىپ كۈنجۈت يېغى بىلەن قوشۇپ ئاغرىغان چىش ئۈستىگە يېقىپ بەرسە، چىش ئاغرىقى توختايدۇ. يەنە سېرىق ئۆرۈك مېغىزىنى سوقۇپ، مۇسەللەس بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ، ئېغىزنى چايقاپ بەرسىمۇ چىش ئاغرىقى توختايدۇ (97 ـ، 102 ـ قۇرلىرى).

يەنە داۋا: يىلان قاسىرىقىنى كۆيدۈرۈپ، كۈلىنى مۇسەللەس بىلەن ئىچۈرسە بالا ئاسان چۈشىدۇ (109 ـ 110 ـ قۇرلىرى).

كىمنىكى قورساقتىكى بالىنى چۈشۈرمەكچى بولسا، يېرىم باقىر ئاق كۈجە بىلەن بەش باقىر قارا كۈجىنى سوقۇپ، ئەلگەكتىن ئۆتكۈزۈپ، شورپا بىلەن ئىچسە، يەنە قۇرۇق بارا (بولۇ)نى قاينىتىپ سۈيىنى ئىچسە ياكى قورۇلغان كۈنجۈت بىلەن يار تۈزنى ئىسسىق سۈدا

ئېزىپ ئىچسە بالا ئاسان چۈشۈپ كېتىدۇ. يىلان تېرىسى، تۆت كوچىدىكى توپا، ھەسەل ۋە كالا ئۆتىنى سىركە بىلەن قوشۇپ ئىچسە، قورساقتىكى بالا ئۆلۈپ قالغان بولسا تېز چۈشۈپ كېتىدۇ. يەنە ئىت تۈكى، توشقان تۈكىنى كۆيدۈرۈپ، كۈلىنى پىچاق ئۇچىدىكى توپا بىلەن قوشۇپ، سۈدا ئېزىپ ئىچسە، ئوڭاي تۇغىدۇ (105 ـ، 118 ـ قۇرلىرى).

ئايال كىشىنىڭ كىندىكى ئاغرىسا، كەندىر شېخىنى ئۇچ پارچە قىلىپ كېسىپ، بىر قاچا مۇسەللەس، ئىككى قاچا سۇ بىلەن قاينىتىپ، ئىنەك يېغى بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ كىندىكىگە يېقىپ بەرسە ساقىيىدۇ (119 ـ، 121 ـ قۇرلىرى).

قورساقتا ئۆلۈپ قالغان بالىنى چۈشۈرۈش ئۇسۇلى: ئىت سۈتىنى مۇسەللەس بىلەن ئىچىپ بەرسە چۈشۈپ كېتىدۇ (140 ـ، 141 ـ قۇرلىرى).

كىمنىڭ ئۇنى پۈتۈپ قېلىپ، ئاۋازى چىقماي قالسا، بىر سۇڭچە ئۈزۈم شېخىنى دەل ئۆتتۇرىدىن يېرىپ ئازراق ئويۇپ، ئۆتتۇرىسىنى ئوي قىلىپ، ئۇنىڭ ئىچىگە قىداي سىمىقىنى㉓چالا ـ بۇلا سوقۇپ، ئۈچ ـ تۆت چىمدىم قارىمۇچ بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ سېلىپ، ئاندىن ئۈزۈم شېخىنى جىپسىلاشتۇرۇپ يىپ بىلەن تېڭىپ، ئۇنىڭ سىرتىغا قەغەز يۆگەپ، ئىسسىق كۈلگە كۆمۈپ، يېرىلغان يېرى تۇتاشقاندىن كېيىن قەغەزنى سويۇۋېتىپ، ئۆتتۇرا چىش بىلەن چىشلەپ، ئېغىزىنى ئاچماستىن شەرىبتىنى ئىككى ـ ئۈچ قېتىم شورىسا ئۇنى ئېچىلىپ كېتىدۇ. بۇ، سىنالغان ئەم (146 ـ، 154 ـ قۇرلىرى).

دەم سىقىلىشقا داۋا: قارا باتۇمنى يۇمغاقتىن㉔ ئىككى باقىرنى ئىككى باقىر پىشىق سىڭىر بىلەن قوشۇپ، ھەر كۈنى سەھەردە مۇسەللەس ياكى بوزا بىلەن ئىچىپ بەرسە، دەم سىقىلىش ساقىيىدۇ (162 ـ، 164 ـ قۇرلىرى).

ئىچ سۇرۇشكە داۋا: ئىت ئۈزۈمنىڭ قاسرىقىدىن بىر باقىر، ئاق ئۇجمە دەرىخىنىڭ قوۋزىقىدىن بىر باقىر، ئۈزۈم يىلتىزىدىن بىر باقىر... قاچا سۇغا بىر... سېلىپ... قاچا قالغاندا ئۇچ ... بۇ ... بىرگە سېلىپ قاينىتىپ ئىچسە، كىمىكى... كەچتە ياتقاندا ئىچىشى كېرەك، بۇ سىنالغان داۋا (190 ـ، 951 ـ قۇرلىرى).

دېمەك، قەدىمدە يۇرتىمىز ئاھالىلىرى ئارىسىدا قوللىنىلغان سانسكرىت يېزىقى، ئودۇن يېزىقى، كارۇشتى يېزىقى، بىراھمى يېزىقى، توخرى يېزىقى، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى قاتارلىق نەچچە خىل قەدىمكى تىل ـ يېزىق چەمبىرىكى ئىچىدە خوتەندىن تارتىپ كۇچار، تۇرپانلارغىچە بولغان كەڭ دائىرە ئىچىدە ئەمەلىي تېبابەتتە پايدىلىنىلغان ئۇزۇمگە دائىر دورا ـ رېتسېپلار ئەجدادلىرىمىزنىڭ ھەر خىل كېسەللىكلىرىنى شىپا تاپقۇزۇشتىكى تېبابەتچىلىك ـ داۋالاش، ساقلىقنى ساقلاشتا ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينىغان. تېبابەتچىلىك نەزەرىيىۋى تېبابەتچىلىك ۋە ئەمەلىي تېبابەتچىلىكتىن ئىبارەت ئىككى چوڭ تۈرگە بۆلۈنىدىغان، 2500 يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىنىڭ ئۆزىگە خاس مۇكەممەل، سىستېمىلىق نەزەرىيىۋى ئاساسقا ئىگە بولۇشى، يەنى تۆت چوڭ ماددا (ئوت، ھاۋا، سۇ، تۇبراق) نەزەرىيىسى، مىزاج (مۆتەدىل مىزاج ـ ئىسسىق، سوغۇق، ھۆل، قۇرۇق ھەم قۇرۇق ئىسسىق، ھۆل ئىسسىق، ھۆل سوغۇق، قۇرۇق سوغۇق) نەزەرىيىسى، تۆت خىلىت (سەپرا، قان، بەلغەم، سەۋدا) نەزەرىيىسى، ئەزالار نەزەرىيىسى، قۇۋۋەت نەزەرىيىسى، داۋالاش قائىدە ـ پرىنسىپلىرى، غىزالىنىشنىڭ كېسەللىك بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى، ئۇزۇقلۇق ۋە ياسالما دورا نۇسخىلىرى ئىلمىي ھەققىدىكى بىر يۇرۇش تەلىماتى ئەنە شۇ يۇقىرىدىكى دورىلىق ئۆسۈملۈك ئۇزۇمگە دائىر نەچچە ئون خىل دورا ـ رېتسېپلىرى يېزىلىشتىن نەچچە ئەسىر ئىلگىرىكى زامانىلاردىن تارتىپ، پەيدىنپەي شەكىللەنگەن ۋە دەۋرمۇ ـ دەۋر مۇكەممەللەشكەن.

ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىدە ئۇزۇمنىڭ دورىلىقلا ئىشلىتىلگەنلىكى ھەققىدىكى دەسلەپكى ئىزدىنىشمىنىڭ نەتىجىسى ئەنە شۇلاردىن ئىبارەت.

ئىزاھلار:

①⑬ ئابلىز مۇھەممەت سايرامى:«ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىدىكى تېببىي دورا شاراب ۋە ئۇنىڭ يۇرتىمىزدىكى تارىخى ھەققىدە دەسلەپكى ئىزدىنىشلىرىم»،«ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى» ژۇرنىلى 2004 ـ يىللىق 4 ـ ، 5 ـ ، 6 ـ سانلىرى.

② «جۇڭگو بۇيۇك ئېنسىكلوپېدىيىسى. دېھقانچىلىق تومى»، بېيجىڭ ـ شاڭخەي: جۇڭگو بۇيۇك ئېنسىكلوپېدىيىسى نەشرىياتى، 1990 ـ يىلى، 861 ـ بەت.

③ «شىنجاڭنىڭ ئالاھىدە مەنزىرىلىرىنىڭ تەزكىرىسى»، ئۈرۈمچى: شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985 ـ يىلى 255 ـ بەت.

④ شياڭ دا تەرجىمە قىلغان:«ستەيىننىڭ غەربىي يۇرت ئارخېئولوگىيىسى خاتىرىسى».

⑤ جېنتىيەن كاڭداۋ: «1994~1997 ـ يىللاردا، خارابىلەرنىڭ تارقىلىشىنى تەكشۈرۈش نەتىجىلىرى»، «جۇڭگو ـ ياپونىيە بىرلىكتە نىيە خارابىسىنى ئىلمىي تەكشۈرۈش دوكلاتى» (2 ـ تۇم، ماقالىلەر توپلىمى)، 1999 ـ يىلى، 24~26 ـ بەتلەر.

⑥ يۇ جىيۇك:«نىيە خارابىسىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك بايقالمىلار ۋە تەتقىقات»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى»(خەنزۇچە)، 1998 ـ يىللىق 1 ـ سان.

⑦ سابىت ئەخمەت: «نىيە قەدىمكى شەھىرى خارابىسىدىكى ئۈزۈملۈك توغرىسىدا»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» (ئۇيغۇرچە)، 1996 ـ يىللىق، 3 ـ ، 4 ـ سانلىرى.

⑧ شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى ـ ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى: «شىنجاڭ لوپنۇر ناھىيىسىدىكى يېڭىپەن قەبرىستانلىقىنى 1999 ـ يىلىدىكى قېزىش»،«شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى»(خەنزۇچە)، 2001 ـ يىللىق 3 ـ ، 4 ـ سانلىرى.

⑨ شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى ـ ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى، تۇرپان ۋىلايەتلىك مۇزېي:«پىچان ناھىيىسىدىكى سۇ بېشى قەبرىستانلىقلىرىدىكى 3 ـ نومۇرلۇق قەبرىستانلىق»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى»(خەنزۇچە)، 1994 ـ يىللىق 2 ـ سان.

⑩ ھازىرقى ش ئۇ ئا ر مۇزېيىدا ساقلىنىۋاتىدۇ.

⑭⑪ ئىسرايىل يۇسۇپ: «ئۈزۈمنىڭ قەدىمكى تۇرپان ئىجتىمائىي ئىگىلىكىدىكى ئورنى»، «تۇرپانشۇناسلىق تەتقىقاتى»(ئۇيغۇرچە)، 2002 ـ يىللىق 1 ـ سان.

⑫ ئابلىز مۇھەممەت سايرامى: «يۇرتىمىزدىن ئېچىكى ئۆلكىلەرگە تارقالغان ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك دورا ئەشيالىرى ھەققىدە دەسلەپكى ئىزدىنىشلىرىم»، «شىنجاڭ ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى ئالىي تېخنىكومى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 1997 ـ يىللىق 2 ـ ، 3 ـ ، 4 ـ سانلىرى ۋە 1998 ـ يىللىق 1 ـ سانىدا ئېلان قىلىنغان ماقالىلىرىنىڭ ئۈزۈم ھەققىدىكى قىسمىغا قارالسۇن.

⑲⑱⑰⑯⑮ «ئۇيغۇر تېبابىتىدە كۆپ ئىشلىتىلىدىغان دورىلار»، ئۈرۈمچى: شىنجاڭ پەن ـ تېخنىكا سەھىيە نەشرىياتى، 2002 ـ يىلى، 19 ـ ، 20 ـ ، 344 ـ ، 444 ـ ، 477 ـ ، 478 ـ ، 479 ـ بەتلەر.

⑳ 1902 ـ يىلىدىن 1914 ـ يىلىغىچە گېرمانىيە ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ تۆت قېتىم «تۇرپان ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى»نى تەشكىللىگەن. بىرىنچى قېتىم، گرونۋېدىل(A.Grunwedel) باشچىلىقىدىكى گېرمانىيە ئېكسپېدىتسىيىچىلىرى 1902 ـ يىلى 10 ـ ئايدىن 1903 ـ يىلى 3 ـ ئايغىچە تۇرپاندا تەكشۈرۈش ـ قېزىش ئېلىپ

بېرىپ، جەمئىي 46 چوڭ ساندۇققا قاچىلانغان 1700 كىلوگرام ئېغىرلىقتىكى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئېلىپ چىقىپ كەتكەن. ئىككىنچى قېتىم، لېكوك (A. Von LeCog) بىلەن بارتۇس (Bartus Thoder) باشچىلىقىدىكى گېرمانىيە ئېكسپېدىتسىيىسىچىلىرى 1904 - يىلى 9 - ئايدىن 1905 - يىلى 12 - ئايغىچە تۇرپاننى مەركەز قىلىپ، تەكشۈرۈش - قېزىش ئېلىپ بېرىپ، جەمئىي 106 سانduق 1300 كىلوگرام ئېغىرلىقتىكى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئېلىپ چىقىپ كەتكەن. ئۇچىنچى قېتىم، گرونۋېدىل بىلەن لېكوك باشچىلىقىدىكى گېرمانىيە ئېكسپېدىتسىيىسىچىلىرى 1905 - يىلى 12 - ئايدىن 1907 - يىلى 6 - ئايغىچە تۇرپان قاتارلىق جايلاردا تەكشۈرۈش - قېزىش ئېلىپ بېرىپ، 128 سانduق 10 مىڭ كىلوگرام ئېغىرلىقتىكى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئېلىپ چىقىپ كەتكەن. تۆتىنچى قېتىم، لېكوك بىلەن بارتۇس قاتارلىقلار 1913 - يىلى 11 - ئايدىن 1914 - يىلى 2 - ئايغىچە تۇرپاندىن باشقا قىزىل، قۇمتۇرا، سىمسىم قاتارلىق باي، كۇچار تەۋەسىدىكى مىڭئۆيلەردە قېزىش ئېلىپ بېرىپ، جەمئىي 156 چوڭ سانduق 12 مىڭ كىلوگرام ئېغىرلىقتىكى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئېلىپ چىقىپ كەتكەن. بۇلارنىڭ ئارىسىدا ھەر خىل تىل - يېزىقلاردا يېزىلغان نەچچە ئون مىڭ پارچە ۋەسىقىلەر ئىچىدە ئەجدادلىرىمىز يازغان تېببىي ئەسەرلەر، رېتسېپلار، دورا - دەرمەكلەرنىڭ خۇسۇسىيىتى ۋە ئىنسانلارغا مەنپەئەتلىك تەركىبلىرى ھەققىدىكى ۋەسىقىلەرمۇ بارلىقى شۇبھىسىزدۇر. بۇ ھەقتە ئابلىز مۇھەممەت سايرامىنىڭ«چەت ئەل ئارخېئولوگلىرىنىڭ يۇرتىمىزدا ئېلىپ بارغان تەكشۈرۈش - قېزىشلىرى توغرىسىدا» دېگەن ماقالىسىگە قارالا. بۇ ماقالە ئاپتورنىڭ «ئۇيغۇر مەدەنىيەت - سەنئىتىگە دائىر ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى» ناملىق كىتابنىڭ 306 - ، 350 - بەتلىرىدە ئېلان قىلىنغان.

㉑ چىن زۇڭجېن: «قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى تېبابەتچىلىككە دائىر ۋەسىقىلەرنىڭ تەرجىمىسى»، «جۇڭخۇا تېبابەتچىلىك تارىخى ژۇرنىلى»، 14 - جىلد، 1987 - يىللىق 4 - سان، 235 - بەت؛ خوڭ ژۇلى: «قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ھەر خىل كېسەللىكلەرنى داۋالاش قوللانمىسى>نىڭ تېبابەتچىلىك تارىخىي قىممىتى»، «جۇڭخۇا تېبابەتچىلىك تارىخى ژۇرنىلى»، 14 - جىلد، 1987 - يىللىق 4 - سان ، 236 - ، 238 - بەت؛ دىڭ خاۋ، يىڭ فۇشۇ:«تۇرپان نۇسخىسىدىكى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى تۇرلۇك كېسەللىكلەرنى داۋالاش رېتسېپلىرىنى تەرجىمە قىلىپ ئىزاھلاش»؛ دۇنخۇاڭ تەتقىقات ئاكادېمىيىسى تۇزگەن:«دۇھن ۋېنجىنىڭ دۇنخۇاڭ تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانغانلىقىنىڭ 50 يىللىقىنى خاتىرىلەش ماقالىلەر توپلىمى»، 72 - ، 256 - بەتلەر، دۇنيا كىتاب نەشرىياتچىلىق شىركىتى، بېيجىڭ شۇبە شىركىتى، 1996 - يىلى خەنزۇچە نەشرى.

㉒ بۇنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى تەرجىمىسى ئابدۇقېيۇم خوجا، تۇرسۇن ئايۇپ، ئىسرائىل يۇسۇپلەر نەشرگە تەييارلىغان«قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما» ناملىق كىتابقا ئاساسلاندى.

㉓ قىداي سىمقى - بىر خىل دورا ئۆسۈملۈكى.

㉔ قارا باتۇمن يۇمغاقتىن - بىر خىل دورا ئۆسۈملۈكى.

جاۋابكار مۇھەررىرى: تۇرسۇن ھوشۇر ئىدىقۇتى

ماقالە نومۇرى:1005-5878 (2009) 03-064-07

ئۇيغۇرلاردا رەڭ مەدەنىيىتى ۋە ئۇنىڭدا ئىپادىلەنگەن سىمۋوللۇق مەنىلەر توغرىسىدا*

ئابلىمىت مۇھەممەت يىلتىزلىق

(قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى فىلولوگىيە فاكۇلتېتى، قەشقەر، 844007)

قىسقىچە مەزمۇنى: رەڭ ئىنسانلار مەدەنىيىتىنىڭ مۇھىم بىر ساھەسى بولۇپ، ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ ئۆزىگە خاس رەڭ قارىشى بار. ئۇ ئىنسانلارنىڭ دۇنيانى گۈزەللەشتۈرۈشىدىكى مۇھىم ئامىل. ئۇنىڭغا كۆپلىگەن مەدەنىيەت ئامىللىرى مۇجەسسەملەنگەن. رەڭ مەدەنىيىتى مەلۇم بىر مىللەتنىڭ مىللىي تۇرمۇشىدا ئىپادىلىنىدۇ. ئۇنىڭدىكى ئېستېتىك ئاڭ ۋە فولكلور مەدەنىيىتى ھادىسىلىرى ئوخشاش بولمايدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇشىدا ئاق، كۆك (يېشىل)، قىزىل، قارا ۋە سېرىق رەڭلەر ئالاھىدە ئورۇنغا ئىگە بولغان رەڭلەردۇر. ئۇيغۇرلار تۇرمۇشىدىكى ھەر بىر خىل رەڭگە ئورتاق ئېتىقاد قىلىدۇ. چۈنكى ئۇ مىللەتنىڭ ئىشلەپچىقىرىش تۇرمۇش شەكلى، تەبىئەت قارىشى، پسىخىك ئېڭى ۋە ئېستېتىك قازاشلىرى بىلەن بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك. بۇ ماقالىدە، فولكلور نۇقتىسىدىن چىقىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ پسىخىكىسىدا ئالاھىدە مەنىگە ئىگە بولغان ئاق، كۆك (يېشىل)، قىزىل ۋە قارا تۆت خىل رەڭ ئۈستىدە دەسلەپكى مۇلاھىزە يۈرگۈزىلىدۇ

摘要: 颜色是人类文化的一个重要领域，各民族都有独特的颜色观，它是人类美化世界的重要因素。其中含有许多民俗文化现象。颜色文化重要表现在某一个民族的民族生活土壤中。其中的审美意识和民俗文化现象是不一致的。在维吾尔族的生活中白色、蓝（绿）色、红色、黑色和黄色是具有特殊地位的颜色。维吾尔族人们共同崇尚自己生活中的每一种颜色。因为是与民族的生产生活方式、自然观、心理意识和审美观有着直接的关系。本文化从民俗学视角出发，在维吾尔族心理中具有特殊意义的白色、蓝（绿）色、红色和黑色四种颜色进行初步的论述。

Abstract: Color is an important field of human culture; every nation has its own distinctive ideas about color. This is an important factor in people's beautification of the world. Numerous cultural factors are subsumed in it. Color culture is expressed in the national life of a nation. They will differ in their aesthetic consciousnesses and the phenomena of their folklore cultures. In Uyghur culture, white, blue (green), red, black, and yellow have a special place. Uyghurs believe equally in each color in their lives. This is because they are directly related to the nation's mode of production, views of nature, psychic consciousness, and aesthetic opinions. In this article, an initial discussion will be carried out from the point of view of folklore on the special meaning of the four colors white, blue (green), red, and black in the Uyghurs' psyche.

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: G122　ماتېرىيال بەلگىسى: A

ئىنسانلارنىڭ رەڭنى پەرق ئېتىشى كۆرۈش سەزگۈسىگە تايىنىدۇ. بۇ ئۇلارنىڭ بىلىشى ۋە تۇرمۇش تەجرىبىسى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ئىنسانلارنىڭ بىلىشى ۋە شەيئىلەرگە باھا بېرىش ئىقتىدارىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسىتىدۇ. رەڭ ئىنسانلارنىڭ كۆز ئالدىدا بىر ئاجايىپ-غارايىپ دۇنيانى شەكىللەندۈرىدۇ. ئىنسانلار نېمە ئۈچۈن قىلىشىدىن قەتئىينەزەر — ئۆي، ماشىنا، كىيىم-كېچەك ... تاللا

* بۇ ماقالە 2008-يىلى 6-سېنتەبىر تاپشۇرۇپ ئېلىندى.

ئاپتورنىڭ قىسقىچە تەرجىمھالى: ئابلىمىت مۇھەممەت يىلتىزلىق (1957-يىلى11-ئايدا مارالبېشىدا تۇغۇلغان)، پروفېسسور، ماگىستىرانتلار يېتەكچىسى، فولىكلور ۋە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

بازارلىرىدىن نەرسە-كېرەك سېتىۋالغاندا، ئۆيلىرىنى بېزىگەندە، سۇۋغاتلىق تاللىغاندا ... رەڭدىن ئىبارەت بۇ سىرلىق مەدەنىيەت ھادىسىسى چەمبىرىكىدىن زادىلا چىقىپ كېتەلمەيدۇ، ئىنسانلارنىڭ بارلىق پائالىيەتلىرى رەڭلەر دۇنياسى دائىرىسىدە ئېلىپ بېرىلىدۇ.

1. ئاق رەڭ

ئاق رەڭ ئۇيغۇرلارنىڭ پىسخىكىسىدا ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدۇ. ئۇنىڭ مەنبەسىنى ئىنسانلارنىڭ كۈن ئېتىقادچىلىقى بىلەن باغلاپ قاراشقا بولىدۇ. ئىنسانلار ئۆزلىرىنىڭ تەرەققىيات مۇساپىسىدە كۆپ خىل تەبىئەت ھادىسىلىرىغا چوقۇنغان، بۇنىڭ ئىچىدە نىسبەتەن قەدىمىيراق بولغىنى كۈنۈك تەڭرى ۋە كۈن تەڭرىسى ئېتىقادچىلىقىدىن ئىبارەت. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئىنسانلارنىڭ ئەجدادلىرى قەدىمكى چاغلاردا ھەر كۈنى تاڭ سەھەردە كۈن چىقىشتىن بۇرۇن ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ شەرققە قاراپ ئۇسسۇل ئويناپ، ناخشا ئېيتىپ، داغدۇغىلىق ھالدا كۈننىڭ چىقىشىنى كۈتۈۋالغان. ئۇيغۇرلارمۇ كۈننى مۇقەددەس تەڭرى،- دەپ بىلىپ چوقۇنغان، ھەمدە ئۆزلىرىنىڭ بارلىق پائالىيەتلىرىدە كۈنگە ئېتىقاد قىلىش ئادەتلىرىنى ئىپادىلىگەن، شۇنداق قىلىپ كۈنگە مۇناسىۋەتلىك بىر مۇنچە پەرھىزلەر بارلىققا كەلگەن. مەسىلەن، كۈنگە قاراپ چوڭ-كىچىك تەرەت قىلماسلىق، بىگىز بارمىقى بىلەن كۈننى جۆنىمەسلىك (كۆرسەتمەسلىك)، كۆككە قاراپ تۈكۈرمەسلىك، ... دېگەنلەرگە ئوخشاش. ئۇنىڭدىن باشقا، قەدىمكى چاغلاردا كۈن، ئاي تۈتۈلغان ۋاقىتلاردا كىشىلەر ئۆيلىرىدىن چىلەك، داسقا ئوخشاش نەرسىلەرنى ئېلىپ چىقىپ تاراڭلىتىپ ئۇرۇپ، يۇقىرى ئاۋازدا ۋارقىراپ، قۇياش، ئايلارنى ئوربۇالغان جىن-ئالۋاستىلارنى قوغلىماقچى بولغان. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىمىزدىمۇ ئەجدادلارنىڭ ئۆزلىرىنى كۈنگە يېقىن تۇتۇش پىسخىكىسىنى كۆرگىلى بولىدۇ. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىدە قىزلارنى كۈن، ئايغا ئوخشىتىپ تەسۋىرلەش ئومۇميۈزلۈك ئەھۋال بولۇپ، بۇنىڭ مەنبەسىنىمۇ كۈن ئېتىقادچىلىقى ئىددىتىدىن ئىزدەشكە بولىدۇ.ئۇيغۇرلار تۇرمۇشىدا كۈن ئېتىقادچىلىقى يەنە ئۆزىنى ئاقلاش، ئۆزىنىڭ ياخشى ئادەم ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن كۈننى گۇۋاھلىققا تارتىپ قەسەم قىلىدىغان ئادەتنىڭ بارلىقىمۇ كۆپچىلىككە ئايان. يەنى، باشقىلار تەرىپىدىن خاتا چۈشىنىلگەندە ياكى ئۆزۈالچىلىققا ئۇچرىغاندا "كۈن گۇۋاھ"، "ئۈستۈمدە كۈن تۇرۇپتۇ" دەيدۇ.①

يۇقىرىقى بايانلار بىلەن «ئاق رەڭ» نىڭ قانداق مۇناسىۋىتى بار؟ بۇ مەسىلىنى چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن گەپنى يەنىلا كۈندىن باشلاشقا توغرا كېلىدۇ. كۈن نۇرى تەركىبىدە يەتتە خىل رەڭنىڭ بارلىقى ھەممىگە ئايان. لېكىن كىشىلەر ئاسان پەرق ئېتەلەيدىغان، ھەمدە نىسبەتەن تۇغرا ھېس قىلالايدىغان رەڭ بولسا ئۇنىڭدىكى ئاق رەڭلىك نۇردىن ئىبارەت. قۇياش چىقىپ تاڭ يورۇغاندا كىشىلەرنىڭ كۆرۈدىغىنى بىپايان يورۇقلۇق، كېچە پەردىسى چۈشكەندە بولسا كىشىلەرنىڭ كۆرۈدىغىنى سىيادەك قاراڭغۇلۇق. دېمەك، يورۇقلۇق (ئاق رەڭ) بىلەن قاراڭغۇلۇق (قارا رەڭ) نىڭ ئۆزلۈكسىز نۆۋەتلىشىشى ئىنسانلارنىڭ نەزەرىدە روشەن سىلىشتۇرما بولۇپ، ئاق رەڭ (نۇر) غا ئالاھىدە بىر خىل ھېسسىيات پەيدا بولغان. بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈشكە بولىدۇكى، ئۇيغۇرلارنىڭ ئاق رەڭگە بولغان ئېتىقادى قۇياشقا بولغان ئېتىقادىدىن كەلگەن.

شۇنداق قىلىپ «ئاق رەڭ» (نۇر) ئۇيغۇرلارنىڭ قەلبىدە پاكلىق، ساپلىق، ياخشىلىق، ئاق كۆڭۈللۈك، سەمىمىيلىك ۋە بەختنىڭ سىمۋولى بولۇپ قالغان. بۇنداق سىمۋوللۇق ئادەتلەرنى تۇرمۇشىمىزنىڭ ھەممە جايلىرىدىن ئومۇميۈزلۈك ئۇچراتقىلى بولىدۇ. يەنى، بۇ خىل ئۆرپ-ئادەت ئۇيغۇرلار تۇرمۇشىنىڭ ھەممە بۇلۇڭ-پۇچقاقلىرىغىچە سىڭىپ كەتكەن. مەسىلەن، بوۋاقلارنىڭ تۇنجى كىيىمىنى ئاق رەختتىن قىلىش، كىيىمنىڭ يەڭ ۋە ئايىغىنى پۈكمەسلىك قاتارلىق ئادەتلەردە ئاق رەڭ پەرزەنتلەرنىڭ كىچىكىدىنلا ئاق كۆڭۈل بولۇش ئارزۇسىنى ئىپادىلىگەن. بوۋاقلارنىڭ تۇنجى كىيىمىنى ئاق رەختتىن قىلىشتا، ئاتا-ئانىلارنىڭ پەرزەنتلىرىنىڭ تۇرمۇش يولىنىڭ كۈندەك نۇرلۇق، ئىستىقبالىنىڭ پارلاق، پەزىلىتىنىڭ كۈندەك ئىللىق، كىشىلەرگە سەمىمىي، يېقىشلىق مۇئامىلە قىلىدىغان، قائىدە-يوسۇنلۇق، ئەدەپ-ئەخلاقلىق ئادەم بولۇشقا بولغان

ئارزۇ ـ ئۈمىدلىرى مۇجەسسەملەنگەن.

ئۇيغۇرلار ئادەتتە سەپەرگە چىققاندا، ئۇرۇق ـ تۇغقان، دوست ـ بۇرادەرلىرى "ئاق يول بولسۇن" دەپ ئۇزىتىدۇ. بۇ سۆز ئۇزاتقۇچىنىڭ كۆڭلىنى ئەڭ مۇكەممەل ئىپادىلەيدۇ، چۈنكى ئىنسانغا خاتىرجەملىكتىنمۇ ئارتۇق بەخت بولمايدۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا، ئۇيغۇرلار ئىلگىرى تۆت تەرەپنى رەڭ بىلەن يەنى، كۈن چىقىشنى ئاق رەڭ بىلەن، كۈن پېتىشنى قىزىل رەڭ بىلەن، كۈن يۇرۇشنى كۆك (يېشىل) رەڭ بىلەن، شىمالنى قارا رەڭ بىلەن ئىپادىلىگەن②.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئاق رەڭگە بولغان مۇنداق ئالاھىدە ھېسسىياتى سەۋەبلىك قەدىمدىلا «قارلىق» ئويۇنى كېلىپ چىققان بولۇپ، ھازىرغىچە ئومۇميۈزلۈك ئوينىلىپ كېلىنىۋاتىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ ئويۇننى ھېلىمۇ ياقتۇرۇپ ئوينىپ كېلىشىنى تۆۋەندىكى نۇقتىلاردىن چۈشەندۈرۈشكە بولىدۇ: بىرىنچى، قار ئاق رەڭدە بولۇپ، ئاسماندىن چۈشكەندىلا پاكىز بولىدۇ. بۇنى ئۇيغۇرلارنىڭ كۆڭلىنىڭ قارەك ئاق ھەم غۇبارسىزلىقى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ قاراشقا بولىدۇ (ئاقكۆڭۈل، ياخشى ئادەملەر قارا نىيەت يامان ئادەملەردىن ھامان كۆپ بولىدۇ)؛ ئىككىنچى، ئۇيغۇرلاردا "قار يىلىنى بايلىقلار قىلىدۇ"، "قار تەڭرىنىڭ ئىنسانلارغا قىلغان ئىلتىپاتى" دېگەن ئەقىدە بار؛ ئۈچىنچى، ئۇيغۇرلار قار كۆپ يىغسا سالامەتلىكنىڭ كاپالىتى، ـ دەپ قارايدۇ. قار بوشلۇقتا لەيلەپ يۇرگەن مىكرو چاڭ ـ توزانلارنى باستۇرۇپ ھاۋانى پاكىزلايدۇ، بۇنىڭ سالامەتلىككە پايدىسى زور بولىدۇ. يۇقىرىقى بايانلارنى بىرلەشتۈرۈپ قارىغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ قارلىق ئويۇنىنى كەشپ قىلىشى سەۋەبسىز بولمىغان، يەكى بۇ ئويۇن پەقەت كۆڭۈل ئېچىش ئۈچۈنلا كەشپ قىلىنغان، ـ دەپ قاراشقا بولمايدۇ. ئۇيغۇرلاردا ئالاھىدە بىر خىل "ئاق تىلەش" ③ ئادىتى بار: قېتىق ئۇيىتىدىغان كىشىلەرنىڭ ئۆيلىرىدە كۆنەلگۈ تۆگەپ قالسا، قوشنىلاردىن سورايدۇ، كۆنەلگۈ بەرگۈچى قېتىققا پاكىز بىر تال ياغاچ كۆمۈرى سېلىپ قويىدۇ. چاق ئىگىرىدىغانلارمۇ ئۇچ (پىلتە قىلىنغان پاختا) تۆگەپ قالسا قوشنىلاردىن ئۇچ سورايدۇ، بۇنىڭدىمۇ ئوخشاشلا ئۇچ بەرگۈچى ئۇچقا بىر تال قارا چاچنى ئارىلاشتۇرۇپ ئاندىن بېرىدۇ. بۇنىڭ مەنىسى نېمە؟ ئۇيغۇرلار ئەزەلدىن كىشىنىڭ ھەققىگە قارا سانمايدىغان ئېسىل پەزىلەتكە ئىگە بىر خەلق بولۇش سۈپىتى بىلەن ھەق ـ ناھەقنىڭ چېگرالىسىنى ئېنىق ئايرىغان. يەنى، شۇنداق قىلغاندا بىرىنىڭ ھەققى يەنە بىرىگە ئۆتۈپ كەتمەي پاكلىق ساقلىنىدۇ، ئىناقلىققا كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدۇ، ـ دەپ قارىغان. ئۇيغۇرلارنىڭ ئاق رەڭگە بولغان ئېتىقادى دەپنە ئادەتلىرىدىمۇ ئىپادىلەنگەن. مەسىلەن، ئاق لاتا بىلەن مېيىتنىڭ ئېگىكىنى تېڭىش، باشمالتاق پۈتلىرىنى چېتىش؛ قارىلىق بولغۇچى ئاق داكىدىن سەللە يۆگەش، بېلىنى باغلاش، ئاياللار ئاق داكىدىن رومال ئارتىش، بەلۋاغ باغلاش، مېيىتنى ئاق رەختكە ئوراپ يەرلىكىدە قويۇش، جىنازىنىڭ ئۈستىنى ئاق رەخت بىلەن يېپىش، قەبرە بېشىغا ئاق رەختتىن ئۈچبۇرجەك ئەلەم تىكىپ قاداش ... قاتارلىقلار.

ئۇيغۇرلاردىمۇ پۈتكۈل ئىنسانلارغا ئورتاق بولغان "ھەممە مەۋجۇداتلاردا روھ بولىدۇ"، "روھ ئۆلمەيدۇ" دەيدىغان ئېتىقاد قارىشى مەۋجۇت. شۇڭا ئۇلارنىڭ ئېڭىدا بۇ ئالەم سەپىرى بىلەن "ئۇ ئالەم" سەپىرى مەلۇم مەنىدىن ئوخشاشلىققا ئىگە. شۇ سەۋەبتىن، يۇقىرىقىدەك ئۇسۇللار بىلەن جىسمانىي جەھەتتىن قىممىتىنى يوقىتىپ، روھى "ئۇ ئالەمگە سەپەر" قىلغانلارغا قارىتا، ئۇلارنىڭ ھەممە ئىشلىرىنىڭ كۆڭۈلدىكىدەك بولۇش ئارزۇسى ئاق (نۇر) بىلەن ئىپادىلەنگەن.

2. كۆك (يېشىل) رەڭ

ئىنسانلارنىڭ مەۋجۇتلۇقى، تۇرمۇشى، ساغلاملىقى، بەختى بۇلارنىڭ ھەممىسى يېشىللىققا تايىنىدۇ، ھايات‌لىق ۋە ئۈسۈپ ـ يېتىلىش جەريانى يېشىل رەڭ بىلەن بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك. ئەگەر يەر شارىدىكى ئەڭ ئاخىرقى بىر تۇپ دەرەخ كېسىۋېتىلسە، ئەڭ ئاخىرقى بىر تال يېپىنچا ئۈسۈملۈك يۇلۇپ تاشلانسا، ئەڭ ئاخىرقى بىر تامچە سۇ قۇرۇپ كەتسە — بارلىق مەۋجۇداتلارغا ھايات‌لىق ئاتا قىلىدىغان يېشىللىق يوق بولسا: ئەگەر ئۇزۇن داۋاملاشقان بىر قىش پەسلىدىن كېيىن سازلىقلار ۋە دالىلار قايتا كۆكەرمىسە يەكى تومۇز ئايلىرىدا ئوتتەك قىزىغان كۈن نۇرى يەر شارىدىكى

ھەممە نەرسىنى رەھىمسىزلىك بىلەن كۆيدۈرۈۋەتسە — ھەممىنى ۋەيران قىلسا قانداق بولار؟ بۇنىڭ ئاقىۋىتىنى تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولمايدۇ. شۇڭا يېشىللىق مەۋجۇتلۇقنىڭ ئاساسى. بۇ نۇقتىنى چوڭقۇر چۈشەنگەن ئۇيغۇرلار يېشىللىقنى ئەزەلدىنلا ھاياتلىقنىڭ بەلگىسى قىلغان ۋە ئۇنى تۇرمۇشنىڭ ھەر قايسى قاتلاملىرىغچە چوڭقۇر سىڭدۈرگەن.

ئۇيغۇرلارنىڭ يېشىل رەڭگە بولغان ئېتىقادىنى كۈندىلىك تۇرمۇشىدىمۇ ئومۇميۈزلۈك ئۇچراتقىلى بولىدۇ. ئۇيغۇرلار ھەر يىلى قىش پەسلىدە ئۆيلىرىدە مايسا ئۆستۇرۈپ، ئۆزلىرىنىڭ يېشىللىققا بولغان ئېتىقادىنى ئىپادىلەيدۇ. قۇمۇل رايونىدا ھەر يىلى قىش پەسلىدە ئۆتكۈزۈلىدىغان «كۆك مەشرەپى» بۇنىڭ ئەڭ جانلىق مىسالىدۇر. ھەر يىلى قىش پەسلىدىكى دېھقانچىلىقنىڭ بوش ۋاقىتلىرىدا كىشىلەر باھار يېشىللىقىنى كۈتۈۋېلىش ئۈچۈن «مەشرەپ» ئۆتكۈزىدۇ. پەتنۇستا ئۆستۇرۈلگەن مايسىنى مەشرەپ ئۆتكۈزگۈچى ئائىلە ساقلايدۇ، مەشرەپ ئاخىرلىشىش ئالدىدا ئۆتكۈزۈپ بېرىش، ئۆتكۈزۈپ ئېلىش مۇراسىمى ئېلىپ بېرىلىپ، مايسا يەنە بىر ئائىلىنىڭ ساقلىشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلىدۇ. مايسىنى ئۆتكۈزۈپ ئالغان ئائىلە ئۆز ئۆيىدە مايسا شەرىپىگە مەشرەپ ئۆتكۈزۈپ بېرىدۇ. شۇنداق قىلىپ، كۆك مەشرىپى تاكى باھار كېلىپ ئەتراپ كۆكەرگىچە داۋاملىشىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى مىللىي بايرىمى — نورۇزمۇ ئەمەلىيەتتە ئۇيغۇرلارنىڭ يېشىللىققا بولغان ئالاھىدە ھېسسىياتىنىڭ ئىپادىلىنىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇيغۇرلاردا يەنە ئەتىياز پەسلىدە "كۆك يېيىش" ئادىتى ساقلانغان. ئۇيغۇر قىزلىرىنىڭ گۈزەللىككە بولغان ھېسسىياتى ناھايىتى چوڭقۇر بولۇپ، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئۇزۇن مۇددەتلىك تۇرمۇش تەجرىبىسىگە ئاساسەن ئوسما، خېنە، يىلىم (جىگدە يىلىمى)، ئەتىرگۈل بەرگىسى، گىلاس، ئەتىرگۈل شىرنىسى قاتارلىق تەبىئىي پەرداز بۇيۇملىرىنى بايقىغان، ھەمدە ئۇنىڭ بىلەن قاش، تىرناقلىرىنى بويىاپ، چېچىغا سۈركەپ چاچ شەكلىنى مۇقىملاشتۇرغان، ئەتىرگۈل شىرنىسى، گىلاس قاتارلىقلارنى لەۋ سۈرۈقى ئورنىدا ئىشلىتىپ ئۆز گۈزەللىكىنى ئاشۇرغان.

ئۇنىڭدىن باشقا، ئۇيغۇر قىزلىرىنىڭ ئىسمىنىڭ ئاخىرىغا "گۈل" سۆزىنى قوشۇپ ئاتاش ئادىتى ھەممىزگە ئايان. گۈلمۇ ئەمەلىيەتتە يېشىللىقنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، بۇ ئۇيغۇر قىزلىرىنىڭ خۇددى گۈلدەك چىرايلىق ئىكەنلىكىنى نامايان قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزىنى تەبىئەت بىلەن بىر گەۋدە قىلىپ قارايدىغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. بۇ يەردە يەنە ئاتا-ئانىلارنىڭ ئارزۇسىمۇ تەبىئەت بىلەن بىر گەۋدە قىلىنغان ھالدا ئىپادىلەنگەن④.

تۇرمۇشىمىزدا يېشىل رەڭ ئىنسانلارغا ئۈمىد ئاتا قىلغان. ئىنسانلار مەدەنىيىتى گۈزەل ئېكولوگىيىلىك مۇھىتقا تايىنىدۇ، ھالبۇكى ئېكولوگىيىلىك مۇھىتنىڭ ئاساسى يېشىللىق، يەنى ئەسلىدە بار بولغان ئورمان ۋە يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەرنى ئاسراش، قوغداش بىلەن بىر ۋاقىتتا، كۆچەت تىكىپ ئورمان بىنا قىلىپ، ياشاش مۇھىتىمىزنى گۈزەللەشتۈرۈشتىن ئىبارەت. ئۇيغۇرلار خېلى بۇرۇنلا شۇنى تونۇپ يەتكەنكى، ئەسلىدە بار بولغان ئورمان ۋە يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەرنى قوغداش ئاساسىدا كۆچەت تىكىپ ئورمان بىنا قىلىش يالغۇز مەۋجۇتلۇقنىڭ ئېھتىياجى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى تېخىمۇ مۇھىمى ئۇ ئىنسانلار مەدەنىيلىكىنىڭ ئىپادىسى. شۇڭا ئەجدادلىرىمىز كۆكەرتىشكە ئەزەلدىن ئەھمىيەت بىلەن قارىغان. مەسىلەن، ئۇيغۇرلار ئۆي سېلىشتىن ئىلگىرى، ئالدى بىلەن ئۆي سالىدىغان جايىنىڭ ئەتراپىنى كۆكەرتىدۇ، بالا تۇغۇلغاندا ئۇنىڭغا ئاتاپ دەرەخ (ئاساسلىقى تەرەك) تىكىپ قويىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ يېشىللىققا بولغان ئىنتىلىشى ھويلا-ئارامىلارنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى جەھەتتىمۇ ئىپادىلىنىدۇ. ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقانلىكى جايلاردا ھەر بىر ئائىلىدە دېگۈدەك باغ بولىدۇ، ئۆينىڭ ئالدى تال باراڭلىق بولۇپ، ئۇيغۇر ئۆيلىرى بىر تەبىئىي يېشىل چېدىرنىڭ ئۆزىدۇر. بۇ يالغۇز مۇھىتنى گۈزەللەشتۈرۈپلا قالماستىن، كىشىلەرنى ياخشى بولغان ئارام ئېلىش سورۇنى بىلەن تەمىن ئەتكەن. ئائىلىلەردە گۈل بېقىش تۇرمۇشنى تېخىمۇ رەڭدار تۇسكە ئىگە قىلغان. شۇڭا ئۇيغۇرلار ئۆيلىرىنىڭ قايسى تەرىپىدىن قاراشتىن قەتئىينەزەر، ھەممىلا جايدىن گۈزەللىك بىلەن تولغان يېشىل مەنزىرىنى كۆرگىلى بولىدۇ.

ئۇيغۇرلار تۈرمۈشىدا يېشىللىق قارىشى ئالاھىدە مەدەنىيەت مەنىسىگە ئىگە. ئۇيغۇرلار تارىم ئويمانلىقى ئەتراپىدىكى چۆل ـ كېچەك بوستانلىقلاردا ياشايدۇ، ئويمانلىقنىڭ مەركىزى تەكلىماكان قوملۇقى، ئۇيغۇرلار ياشىغان جايلارنىڭ تۆت ئەتراپى ئېگىز تاغلار بىلەن ئورالغان، ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ يەر ئوتتۇرا ئاسىيا ئىچكى قۇرۇقلۇقىغا جايلاشقان بولۇپ، دېڭىزدىن يىراق بولغاچقا، نەم ھاۋا ئاسانلىقچە بۇ يەرگە كېلەلمەيدۇ، شۇڭا ھۆل ـ يېغىن مىقدارى ناھايىتى ئاز. كىشىلەر ئىشلەپچىقىرىش، تۇرمۇشتا تاغلاردىن ئېرىپ چۈشكەن قار ـ مۇز سۈيىگە تايىنىدۇ. شۇنداق بولغاچقا، ئۇيغۇرلار قۇرغاق چۆللۈك مۇھىتىغا ماسلىشىشتىن ئىبارەت ئالاھىدە مەدەنىيەت ۋە ئېستېتىك قارىشىنى شەكىللەندۈرگەن. يەنى، بۇ خىل ئالاھىدە تەبىئىي مۇھىت، بۇ يەردە ياشايدىغان كىشىلەرنىڭ مۇناسىپ ھالدىكى بوستانلىق مەدەنىيىتىنى بارلىققا كەلتۈرۈشكە تۈرتكە بولغان. ئۇيغۇرلارنىڭ يېشىل ئوت ـ چۆپ، گۈل ـ گىياھلارنى قىزغىن سۆيۈشى تەبىئىي ئېستېتىك ئېھتىياج بولۇپلا قالماستىن، تېخىمۇ مۇھىمى ئۇنىڭ ئەمەلىي ئىشلىتىلىش رولىغا ئىگە بولغانلىقىدىنۇر. يەنى، ئولتۇراق ئۆيىنىڭ ئەتراپىنى كۆكەرتىشنىڭ ئۇلار زور رولى شۇكى، قۇم ـ بوراننىڭ ھۇجۇمىدىن مۇداپىئە قىلىشتىن ئىبارەت. ئومۇمىلاشتۇرغاندا، ئۇيغۇرلار قۇرغاق ئىسسىق، چۆل مۇھىتىدا ياشىغانلىقى ئۈچۈن تەبىئەتتىكى ھەر بىر تال گىياھنى قىزغىن سۆيىدىغان، ئاسرايدىغان، قوغدايدىغان بولۇپ يېتىشكەن. مۇشۇ يوسۇندا " تەبىئەتتىن ئېلىپ، تەبىئەتكە قايتۇرۇش " تىن ئىبارەت ئىلمىي قائىدىنى يەكۈنلەپ، تىرىشىپ بوستانلىق بەرپا قىلىپ، ھەمدە ئۇنى بىر خىل تۇرمۇش ئادىتى سۈپىتىدە داۋاملاشتۇرۇپ، ئەۋلادمۇ ـ ئەۋلاد ۋارىسلىق قىلغان. ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش مۇھىتى ئۇلارنىڭ ئاك شەكلى، كۆندىلىك پائالىيەتلىرىدە " يېشىل مەدەنىيەت " ئېڭىنى كۈچەيتىپ، ئۇلارنىڭ پائالىيەتلىرى، مەدەنىيەت تۇرمۇشى، پىسخىك ئالاھىدىلىكلىرى ۋە ئېستېتىك ئېڭى قاتارلىق تەرەپلەرگە ئومۇميۈزلۈك تەسىر كۆرسەتكەن. يېشىل دەرەخ، رەڭمۇ ـ رەڭ گۈللەر كىشىلەرنىڭ تەبىئەتنى بىلىش، تەبىئەتنىڭ قانۇنىيەتلىرىنى ئىگىلەشتىكى قورالى بولۇش بىلەن بىرگە، ئۇلارنىڭ مەنىۋى تۇرمۇشىنىڭ ئومۇمدىگە ئايلانغان بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ تەبىئەتنى قىزغىن سۆيۈشتەك گۈزەل ئەخلاقى پەزىلىتى نامايان قىلىنغان. ئۇيغۇرلار ئادەتتە نوتا دەرەخلەرگە زىيان يەتكۈزسە " يامان بولىدۇ " دەپ قارايدۇ، دەل ـ دەرەخ، گۈل ـ گىياھلارغا زىيان يەتكۈزۈشتىن ئىمكانىيەتنىڭ بېرىچە ساقلىنىدۇ. ئېكولوگىيىلىك مۇھىت بىلەن بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك بولغان " يېشىل رەڭ " ئۇيغۇرلار تۇرمۇشىنىڭ مۇھىم مەزمۇنىغا ئايلىنىپ كەتكەن، ھەتتا خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىگىچە سىڭىپ " بىرنى كەسسەڭ ئوننى تىك " دېگەنگە ئوخشاش ماقال ـ تەمسىللەر ئىجاد قىلىنغان. ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ خىل " يېشىل مەدەنىيەت " قىزغىنلىقىنى ئۇلارنىڭ گەپ ـ سۆز، يۇرۇش ـ تۇرۇشلىرى، ھويلا ـ ئارام، ئۆيلىرىنى بېزەش، شۇنداقلا ياسىنىش ئادەتلىرىدىنمۇ كۆرگىلى بولىدۇ.

يېغىپ ئېيتقاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ يېشىل رەڭ قارىشى ۋە مۇھىت قوغداش ئادەتلىرى ئۇلارنىڭ ئۇزۇن مۇددەتلىك ئىشلەپچىقىرىش، تۇرمۇش جەريانىدىكى ئالاھىدە ئېكولوگىيىلىك مۇھىتتا شەكىللەنگەن ئېكولوگىيە مەدەنىيىتى بولۇپ، ئۇ مەدەنىيىلىكنىڭ بەلگىسى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى مىللىي مەدەنىيەت جەۋھىرى؛ ئۇ بىر خىل مەدەنىيەت ھادىسىسى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئىنسانلار مەدەنىيىتىنىڭ ماددىي مەدەنىيىلىك ۋە مەنىۋى مەدەنىيىلىك مۇجەسسەملەنگەن جەۋھىرى.

3. قىزىل رەڭ

قىزىل رەڭ بايقالغاندىن باشلاپلا كىشىلەر قەلبىدە ئىنتايىن چوڭقۇر تەسىر قالدۇرغان ۋە بىر مۇنچە سىمۋوللۇق مەنىلەرگە ئىگە بولغان. قىزىل رەڭ ئۇيغۇرلار تۇرمۇشىدا ياشلىق، جەزبىدارلىق، ساداقەت، مۇھەببەت، ئۇمىدۋارلىق قاتارلىق سۈبەتلەرگە سىمۋول قىلىنغان. قىزىل رەڭنىڭ بۇ خىل سىمۋوللۇق مەنىسى ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدا نىسبەتەن گەۋدىلىك ئىپادىلەنگەن. ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدا كۆپ قوللىنىلىدىغان سىمۋوللۇق ۋاستىلەر ئىچىدە قىزىل رەڭ بىلەن مۇناسىۋەتلىك مۇھەببەت تەسۋىرلىرى ئەڭ كۆپ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

ئاق ئالما قىزارغاندەك،
قىزىل يۈزلىكىم ياردىم.
ناۋات بىلەن يۇغۇرغاندەك،
شىرىن سۆزلۈكۈم ياردىم.

شۇنىڭ بىلەن بىرگە، قىزىل گۈل مۇھەببەت، بەختكە بولغان ئىنتىلىشكە، ئانار ۋە ئانار گۈلى قەلب ئىزھارىغا، مۇرادىغا يەتكەن مۇھەببەتلىك تۇرمۇشقا سىمۋول قىلىنغان.

ئۇنىڭدىن باشقا، قىزىل رەڭ تۇرمۇشىمىزدا يەنە چەكلەش مەنىسىگىمۇ ئىگە. مەسىلەن، يېڭى تۇغۇتلۇق ئايال بار ئۆينىڭ ئىشىك بېشىغا قىزىل لاتا ئېسىپ قويۇش ئارقىلىق، بۇ ئۆيدە تۇغۇتلۇق ئايال بارلىقى، يات ئەرلەرنىڭ خالىغانچە كىرىشىگە بولمايدىغانلىقى ئىپادىلەنگەن. قىزىل رەڭ ئۇيغۇرلار تۇرمۇشىغا چوڭقۇر سىڭگەن بولۇپ، ئۇلار قىزىل گۈلنى بەك ياخشى كۆرىدۇ. گۈل تېرىپ، گۈل باققاندىن باشقا ھەر خىل گۈل نۇسخىلىرىنى كىيىم-كېچەكلىرىگە كەشتىلەشنى ياخشى كۆرىدۇ. گۈل نۇسخىلىرى يالغۇز ئايالالرنىڭ كىيىم-كېچەكلىرىگە كەشتىلىنىپلا قالماستىن، ئەرلەرنىڭ كىيىملىرىگىمۇ كەشتىلەنگەن. ئۇيغۇر ئايالىرى كىيىملىك رەخت تاللىغاندىمۇ رەڭلىرى ئوچۇق، گۈللۈك رەختلەرنى تاللايدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ دوپپىسى " چىمەن دوپپا " دەپ ئاتىلىدۇ. قىزلارنىڭ دوپپىسىنىڭ تېگى قىزىل بولۇپ، ئۈستىگە ھەر خىل ئۇنچە-مەرۋايىتلاردىن گۈل كەشتىلىنىدۇ، يىراقتىن قارىغاندا بۇ دوپپا پورەكلەپ ئېچىلغان گۈلگە ئوخشايدۇ. بۇلار كۆرۈنۈشتە بىر خىل گۈلخۇمارلىقتەك كۆرۈنسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئۇ ئۇيغۇرلار تۇرمۇشىدىكى رەڭ ئېستېتىكىسىنىڭ نامايان قىلىنىشىدىن ئىبارەت.

4. قارا رەڭ

ئۇيغۇرلار تۇرمۇشىدا قارا رەڭ كۆپ خىل مەنىگە ئىگە بولغان.

بىرىنچى، " قارا " سۆزىنىڭ ئىپادىلىگەن مەنىسىگە ئاساسلانغاندا ئۇيغۇرلار تۇرمۇشىدا بۇيۇكلۇك، ئۇلۇغلۇققا سىمۋول قىلىنغان. IX ئەسىردە قەشقەرنى مەركەز قىلىپ قۇرۇلغان ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ "قارا خانىيلار خانلىقى" دەپ ئاتىلىشى بۇ نۇقتىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ، يەنى بۇنىڭ مەنىسى " ئۇلۇغ خانلىق "، "بۇيۇك خانلىق" دېگەن بولىدۇ. ئادەتتىن تاشقىرى قاتتىق سوغۇق، چىللە-زىمىستان، تۇمان، قار، يامغۇر، بوران، قۇيۇن قاتارلىق تەبىئەت ھادىسىلىرىنى ئىپادىلەشتىمۇ " قارا " سۆزى قوللىنىلغان. مەسىلەن، " قارا قىش، قارا يامغۇر، قارا بوران " دېگەندەك. بۇ يەردە " قارا " سۆزى مەلۇم ئىش ياكى ھادىسىنىڭ چېكىگە يەتكەنلىكىنى ئىپادىلەيدۇ.

ئىككىنچى، " قارا " بولغانلىقى ئۈچۈنلا كىشىلەر " ئاق " نەڭ بارلىقىنى بىلگەن. " قارا " بىلەن " ئاق " ئۆزئارا سېلىشتۇرما قىلىنىش ئارقىلىق، كىشىلەر " ئاق " نەڭ نۇرغۇن سىمۋوللۇق مەنىلەرگە ئىگە ئىكەنلىكىنى ھېس قىلغان.

ئۈچىنچى، " قارا " سۆزى ئۇيغۇرلار تۇرمۇشىدا ئايالالار گۈزەللىكىنىڭ ئۆلچىمى بولۇپ، ئۇيغۇرلاردا ئايالالار گۈزەللىكى ئادەتتە " قارا " ئارقىلىق ئۆلچىنىدۇ. " بۇلاقتەك قارا كۆز، قۇندۇزدەك قارا قاش، قارا سۇمبۇل چاچ " لار ئۇيغۇر خوتۇن-قىزلىرىنىڭ گۈزەللىكىنى ئەڭ روشەن گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدۇ. شۇڭا ئۇيغۇر يىگىتلىرى " قاپ-قارا قوي كۆزلۈكۈم، جېنىم پىدا بولسۇن ساڭا ..." دەپ ناخشا ئېيتىدۇ.

تۆتىنچى، دۇرۇس، سەممىي، تۈز مىجەزلىك، يامان نىيەتتىن خالىي ئادەملەر " قارا توغرا " دەپ سۈرەتلەنگەن.

بەشىنچى، " قوپال، يىرىك " دېگەن مەنىلەرنىمۇ بىلدۈرگەن. مەسىلەن، " قارا ئاشلىق " (بۇغدايدىن باشقا ئاشلىق زىرائەتلىرى) دېگەندەك.

ئالتىنچى، مۇنبەت يەر " قارا تۇپراق " دەپ ئاتالغان. ئەمما بۇ سۆز ئىستېمالدا " ئۇنۇملۇك يەر " دېگەن مەنىدىن باشقا " گۆر، يەرلىك " دېگەن مەنىنىمۇ بېرىدۇ.

يەتتىنچى، قارا ئىش، قارا نوپۇس: ياخشى بولمىغان ئىشلار: قارا تىزىملىك، قاراڭغۇ بازار (قانۇنسىز سودا)، قارا گۆرۈھ (قانۇنسىز گۆرۈھ)، قارا نىيەت، كۆڭلى قارا (يامان ئادەم).

سەككىزىنچى، ھازىردار، مەلۇم ئورۇق-تۇغقىنى ئۆلۈپ كېتىپ قارىلىق بولغان ئادەم،- دېگەنگە ئوخشاش مەنىلەرنى بىلدۈرۈپ، تۇرمۇشتا كۆپ تەرەپلىمىلىك رول ئوينىغان.

توققۇزىنچى، مەلۇم نەرسىدىن خالىي ياكى مەھرۇم.

مەسىلەن،" قارا تۇرك " يامانلىقتىن خالىي، بىر نەرسىلەردىن خەۋەرسىز؛ " قارا ساۋات " مەسىلەن، خەت تونىمايدىغان ....

ئونىنچى، دۆت، كاللىسى ئىشلىمەيدىغان (بۇ ئادەتتە تىللىغان سۆز). مەسىلەن، " قارا قۇرساق". بۇ سۆز كونكرېت تىل مۇھىتىدا " ساۋاتسىز" دېگەن مەنىنىمۇ بىلدۈرىدۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا، " قارا " سۆزىنى پېئىل، سۈپەت،ـ دەپ قارىغانىدا، يەنە نۇرغۇن ئوخشىمىغان مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. بۇلارنىڭ رەڭ بىلەن مۇناسىۋىتى بولمىغانلىقى ئۈچۈن، تىلشۇناسلارنىڭ مۇھاكىمىسىگە قالدۇرىمىز.

تۇرمۇشىمىزدا يەنە سېرىق رەڭمۇ بولۇپ، ئۇمۇ ياخشى ـ يامان ئىككى ياقلىمىلىق سىمۋوللۇق مەنىگە ئىگە بولغان.

(1) ئالتۇن. ئۇيغۇرلار سېرىق رەڭنى ئالتۇن رەڭ،ـ دەپ ئاتايدۇ.

(2) ئالتۇن كۈز. بۇغداي، شال قاتارلىق ئاشلىق زىرائەتلىرىنىڭ كۈزدە سارغىيىپ پىشقان مەزگىلى؛ تۇغراق قاتارلىق دەرەخلەرنىڭ كۈزدە ئالتۇن رەڭگە كىرگەن يوپۇرماقلىرى. بۇ مەددا ھالىتىدىكى مېتال ئوقۇمى بولماسىتىن، ئالتۇن رەڭ ـــ سېرىق رەڭ چۈشەنچىسىدىكى ئوقۇمدۇر.

(3) سامان رەڭ. چىرايى سامانىدەك سارغايغان. بۇ ئادەتتە كېسەللىك ياكى پىراق (ئىشق) دەردىدىن بولىدۇ.

(4) كىيىم ـ كېچەكلىرىمىزدە ئوچۇق رەڭلەرگە ئەھمىيەت بېرىلىسىمۇ، لېكىن سېرىق رەڭلىك رەختىتىن كىيىم كىيىش ئانچە ئومۇميۈزلۈك ئەمەس. بۇ بەلكىم ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرى بولۇشى مۇمكىن.

دېمەك، ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇشىدا رەڭ بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىش ـ ھادىسىلەر ناھايىتى مول ھەم مۇرەككەپ بولۇپ، ئۇ ئالاھىدە خاسلىققا ئىگە بولغان بىر خىل رەڭ مەدەنىيىتىنى شەكىللەندۈرگەن، شۇنداقلا ئۇ ياخشى ـ يامان ئىككى ياقلىمىلىققا ئىگە قىلىنىپ، تۇرمۇشتا كىشىلەر مەسىلىنىڭ قايسى تەرىپىگە دۈچ كەلسە شۇ تەرەپتىن تەتبىقلاپ ئىشلەتكەن بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇشى ۋە ئېتىقاد، ئۆرپ ـ ئادىتىدە مۇھىم بىر ئالاھىدىلىك بولۇپ شەكىللەنگەن.

ئىزاھلار:

① بۇنداق ئادەتنى خەلق ئارىسىدىن ھازىرمۇ ئومۇميۈزلۈك ئۇچراتقىلى بولىدۇ.

② بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ تەبىئەتنى ئىنچىكە كۆزىتىشى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن، يەنى تەبىئەتتىن ئۆگەنگەن. تاڭ سەھەردە كۈننىڭ چىقىشى زېمىنىنى يورۇتسا، كۈن ئولتۇرىدىغان چاغدا غەرب تەرەپ قىزىل رەڭگە كىرگەن؛ كۈن جەنۇب تەرەپتىن ئايلىنىدىغان بولغاچقا، ئۆسۈملۈكلەر كۈن نۇرىغا تويۇنۇپ، يېشىل زېمىن ھاسىل بولغان. دېمەك، تەرەپنى رەڭ بىلەن ئايرىشنى ئىنسانلار دەل تەبىئەتنىڭ ئۆزىدىن ئۆگەنگەن.

③ كۆنەلگۈ، ئۈچ (پىلتە قىلىنغان پاختا) تىلەش ئادىتى.

④ ئۇيغۇر كىيىم ـ كېچەكلىرىدىكى گۈل ـ كەشتىلەر، قىزلارنىڭ ئىسمىنىڭ ئاخىرىغا قوشۇپ ئاتايدىغان "گۈل" لەرنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزىنى تەبىئەت بىلەن بىر گەۋدە دەپ قارىغانلىقىنىڭ مەھسۇلى.

پايدىلانمىلار

[1] «ئۇيغۇر ئۆرپ ـ ئادەتلىرى»[M]. ئۈرۈمچى: شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1996 ـ يىلى 8 ـ ئاي.

[2] «خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن ئومۇمىي بايان»[M]. ئۈرۈمچى:شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2002 ـ يىل 8 ـ ئاي، ئۈرۈمچى.

[3] «ئىجتىمائىي تىلشۇناسلىق»[M]. بېيجىڭ: سودا نەشرىياتى، 2004 ـ يىل 6 ـ ئاي.

جاۋابكار مۇھەررىرى: تۇرسۇن ھوشۇر ئىدىقۇتى

30-يىللىق 3-سان　　شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى (پەلسەپە-ئىجتىمائىي پەن قىسمى)　　第30卷第3期
2009-يىلى سېنتەبىر　　新疆大学学报(哲学社会科学维吾尔文版)　　2009年9月

ماقالە نومۇرى:1005-5878 (2009) 03-071-05

ئۆتۈملۈك تېمىلاردا يېزىلغان ئىجادىي ئەسەرلەر قانداق بولۇشى كېرەك*

مۇھەممەت ئابلىز بۆرەيار

(قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، قەشقەر، 844000)

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالە ئۆز ئىچىگە ئالغان مەزمۇن، ئەكس ئېتىلگەن تۇرمۇش سەۋىيىسى نۇقتىسىدا مىللەت، خەلق، دۆلەت (رايون) دائىرىسىدىن ھالقىپ، دۇنياغا يۈزلەنگەن، يۈكسەكلىككە كۆتۈرۈلگەن، ئەڭ ئاخىرىدا پۈتكۈل ئىنسانىيەت مەدەنىيەت خەزىنىسىگە تۆھپە بولۇپ قوشۇلالايدىغان، ئۆزىنىڭ ئۆتۈملۈك تېمىلاردا ئىجاد قىلىنغانلىقى بىلەن نادىر سانلىدىغان ھەقىقىي ئىجادىي ئەسەرلەر ھازىرلاشقا تېگىشلىك مۇھىم ئامىللار ئوتتۇرىغا قويۇلغان.

摘要： 本文提出就内容和所反映的生活水平而言超越民族、人民、国家（地区）而面向世界、上升到高度、最终能够为全人类文化宝库做出贡献的、因其用通行题材创作而跻身精品之作的真正的作品应当具备的重要因素。

Abstract: This article puts forward, from the standpoint of content and the quality of life reflected, some important factors in the creation of literary works which transcend nation, people, country, and region, which face the world, which are superior in quality, and which finally make contributions to the cultural treasury of all humanity, and with their composition on productive themes, come to be considered great works.

كىتابلارنى جۈمگۈچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: I04　　ماتېرىيال بەلگىسى: A

ئەدەبىيات-سەنئەتنىڭ ئېپىك (نەسرىي ئەسەرلەر)، لىرىك (شېئىرىي ئەسەرلەر) دراماتورگىيە (سەھنە ئەسەرلىرى)، نەسر قاتارلىق ژانىرلىرىنىڭ ھەرقايسى تۈرلىرى بويىچە ئۆتۈملۈك تېمىلاردا ئىجاد قىلىنغان نادىر ئەسەرلەر ئالدى بىلەن ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي قىممەتكە ئىگە (قوش ئۇنۇم يارىتقان)، ھەر جايدا دەۋرىنىڭ ھەرخىل سىناقلىرىغا بەرداشلىق بېرەلەيدىغان؛ تولۇقلاش، تەتقىق قىلىش، ئەملىي پايدىلىنىش، ساقلىنىش، تۈگىمەس مىراس سۈپىتىدە كېيىنكى ئەۋلادلارغىچە يېتىپ بېرىش؛ مىللەت، خەلق، رايون، دۆلەت چېگرا دائىرىسىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ، ئىلغارلىقى، پارلاق ھايات كۆچى ئارقىلىق پۈتكۈل ئىنسانىيەتنىڭ مەڭگۈ ئۆچمەس ۋە پۈتمەس مەنىۋى بايلىقى ھېسابلىنىشقا ھەقىقىي ئەرزىيدىغان بەدىئىي ئىجادىيەت مېۋىلىرىدۇر. بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان ئىجادىيەت (كەڭ ھەم تار مەنىدە) پىكىر قىلىش، سۆزلەش، ئەمگەك قىلىش (ئەقلىي ۋە جىسمانىي) قابىلىيەتكە ئىگە. ئىشلەپچىقىرىش قورالىرىنى ياسىيالايدىغان، ئىشلىتەلەيدىغان ئاشۇ ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن ھەر ۋاقىت، ھەر جايدا ھەرقانداق مەخلۇقتىن ئۈستۈن تۇرۇپ، ئۇلار ئۈستىدىن غالىب كېلەلەيدىغان ھەتتا ئۇلارنى بويسۇندۇرۇپ، ئۆزگەرتىپ، ئۆزلىرى ئۈچۈن خىزمەتكە سالالايدىغان خاس پىكىرلىك مەشھۇر كىشىلەر (داڭلىق ئىجادىيەتچىلەر) نىڭ ئىجادىي ئىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئەقلىي پائالىيەت؛ بىرەر ژانىر ۋە شەخسكە مەنسۇپ ئەسەرلەر يىغىندىسى؛ پەن-تېخنىكا ساھەسىدە بارلىققا كەلگەن يېڭىلىق، كەشپىيات، تەكشۈرۈش، ئىلمىي تەتقىقات نەتىجىسىدە ۋۇجۇدقا چىققان ئىختىرا؛ جۇملىدىن ئىجادىي مېھنەت مەھسۇلى بولغان ئەدەبىي ئەسەردىن ئىبارەت.

---

* بۇ ماقالە 2009-يىلى14-ماي تاپشۇرۇپ ئېلىندى.

ئاپتورنىڭ قىسقىچە تەرجىمھالى: مۇھەممەت ئابلىز بۆرەيار (1958-يىلى 8-ئايدا ئاتۇشتا تۇغۇلغان)، كاندىدات ئالىي مۇھەررىر، نەشرىياتچىلىق خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

ھەقىقىي ئىجادىيەتچى ئۆزى مەنسۇپ بولغان مىللەت ۋە خەلقنىڭ بىر پۈتۈن گەۋدىسى يەنى ئۇنى تەشكىل قىلغۇچى بارلىق ئامىللاردىن تەركىب تاپقان: يازغۇچىنىڭ پەقەت ئۆزىگىلا خاس، مۇكەممەللەشكەن، پىشقان پىكىر-ئىدىيىسى ئوتتۇرىغا قويۇلغان ھەقىقىي ئىجادىي ئەسەر ئۆتۈملۈك تېما مېنىڭچە مۇنداق بىرقانچە تۈرلۈك شەرتلەرنى ھازىرلىغان بولۇشى كېرەك.

بىرىنچى، مىللىي ئالاھىدىلىك، يەرلىك پۇراق (تۇس) ۋە ئىجادىي خاسلىققا ئىگە ئۆلمەس تېما بولۇشى كېرەك. يەنى ئىجادىيەتچى (يازغۇچى) ئۆزى تەۋە قىۋىم، مىللەت ۋە خەلقنىڭ مىللىي ئۆزلۈك ۋە كىملىكى، ساپ گېن ۋە قېنى، شالغۇتلاشمىغان نەسلى، مىللىي روھ ۋە غۇرۇرى، مىللىي مەسئۇلىيەت ۋە مەجبۇرىيىتى، مىللىي ئار-نومۇسى، ئىلغار مىللىي مەدەنىيىتى (يېمەك-ئىچمەك، كىيىنىش-تارىنىش، تۇرالغۇ-بىناكارلىق، قول-ھۈنەرۋەنچىلىك)، تۇتۇم ۋە دىنىي ئېتىقادى، تېررىتورىيىسى، ئانا ۋەتىنى، ئارمىيىسى، ئىقتىسادى، تەبىئىي زېمىن بايلىقى: ئەسىردىن ئەسىرگە داۋاملىشىپ، ئەجدادتىن ئەۋلادقا ئۆلىنىپ تۇگىمەس ئابىدە، يوقالماس مىراس بولۇپ كېلىۋاتقان، ئەنئەنە ۋە زامانىۋىلىققا ئىگە مەڭگۈ ئۆزگىلمەس ئۆرپ-ئادەت يەنى شۇ مىللەت ياكى شۇ خەلققە خاس چوڭ-كىچىك تويلار (ئاتا توي، قىرىق توي، خەتمە توي، قىز-يىگىت توي)، ئۆلۈم ئۇزىتىش، ھەرخىل مەرىكە ۋە مەشرەپلەر: ئۇزاق ئەسىرلەر مۇقەددەم شەكىللەنگەن مەدرىسە مائارىپى (دىنى) نى خېمىرتۇرۇچ قىلىپ بارلىققا كەلگەن، تەرەققىي قىلغان، تاكامۇللاشقان، ئۆز مىللىي توپىنىڭ دىلىنى يورۇتقان، ئەقىل كۆزىنى ئاچقان، تىلىنى راۋانلاشتۇرغان، يۇزىنى يورۇق قىلغان، ئۆز-ئۆزىنى تونۇتقان، مىللىي مەۋجۇدلۇقىنى ئالەمگە جاكارلاتقان يېڭىچە مائارىپ، يېڭىدىن-يېڭى كەشپىياتلارنى يارىتىپ ئۆز-ئۆزىنى، مۇھىت-شارائىتىنى ئۆزگەرتىش يولىغا باشلاپ، دۇنيا مىللەتلىرى ئارا مەۋجۇت ئورۇنغا ئېرىشتۇرگەن پەن-تېخنىكىسى: بىر ھالقا، بىر ھالقىدىن قۇرۇشۇپ، مۇستەھكەم ئۇزۇن زەنجىر شەكىللەندۈرگەن، بۇرمىلانمىغان، ئۇتاڭلانمىغان چىن تارىخ: ئاشۇ مىللەت ۋە خەلقنىڭ مەنىۋى دۇنياسىنى بېيىتىپ، ئوزۇقلاندۇرۇپ، ئۇلارغا خۇشاللىق (ئېستېتىك زوق) ئاتا قىلىۋاتقان، ئۇلارنى كۆلكە ئىچىدە ئويلاندۇرۇۋاتقان ئەدەبىيات-سەنئىتى. مەسىلەن: «ئۇيغۇر 12 مۇقامى»، «ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى قامۇسى»، «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»، «قۇتادغۇ بىلىك»، «ئانا يۇرت»، «ئىز»، «ئويغانغان زېمىن»، «قۇم باسقان شەھەر» قاتارلىقلار. ئۇزاق تارىخ داۋامىدا ئىشلەتكەن تىل-يېزىقى، بۇ ئارقىلىق قالدۇرۇلغان مەڭگۇ تاشلار، ئاسار-ئەتىقىلىرى، خارابلاشقان ئەمما ئاساريتى قالغان قەدىمىي ئىزلار، تاشقا ئايلانغان ئەك بۇرۇنقى خانلىقلار ئورنى: گۈزەل تاغ-دەريا، بوستانلىقلار، تۇرلۇك تەبىئەت بايلىقلىرى، چەكسىز كەتكەن يەر-جايلىرى قىسقىسى، ئاشۇ مىللەت ۋە خەلقنى تولۇق بىر گەۋدە سۈپىتىدە شەكىللەندۈرگەن يەتتە ئەزا ھەققىدىكى ساپ مەزمۇنلار ئاپتورنىڭ ئۆزىگىلا خاس، ئۆزىگىلا ئوخشىمىدىغان يېڭى پىكىر-ئىدىيىسى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن ئىجادىي ئەسەرلەر. يۇقىرىقىدەك مىللىي ئالاھىدىلىكنى يېزىپ، تاۋلاپ، تاللاپ تېپىكلەشتۈرۈپ، ئەك ئاخىرىدا ئىنسانىيەت مەدەنىيەت خەزىنىسىگە تۆھپە قىلىپ قوشۇش مەقسىتىگە يېتىش لازىم. مەسىلەن،«جۇڭگو، ئۇيغۇر 12 مۇقام»ى ئەسىرنى بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى پەن-مەدەنىيەت، مائارىپ تەشكىلاتىنىڭ ئىنسانىيەتنىڭ غەيرىي مەدەنىيەت مىراسلىرى قاتارىغا كىرگۈزگىنىگە ئوخشاش.

تىل ئىشلىتىش ئۆزئارا سۆزلىشىش، ئالاقە قىلىشتا جانلىق تىل (ئېغىز تىلى) بايلىقىدىن ئەركىن-ئازادە پايدىلىنىش، ئايرىم ھاللاردا يېزىق تىلىدىمۇ (بەدىئىي ئەسەرلەردىكى قەھرىمانلار دىئالوگىدا) دىئالېكت ۋە شېۋە سۆزلۈكىدىن پايدىلىنىش: مەدەنىيەت، ئۆرپ-ئادەت، يەرلىك مەھسۇلاتلار مەسىلەن، خوتەننىڭ ياڭمىقى، قەشقەرنىڭ ئانارى، ئاتۇشنىڭ ئەنجۈرى، ئاقسۇنىڭ گۈرۈچى، كورلىنىڭ نەشپۈتى، تۇرپاننىڭ ئۈزۈمى، قۇمۇلنىڭ قوغۇنى، ئىلىنىڭ ئالمىسى دېگەندەك. ئورمانچىلىق، باغۋەنچىلىك، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، قول سانائەت، ھۈنەر-كەسىپ، تەبىئىي بايلىقلار يەنى سۇ، كۆمۈر، نېفىت، ئالتۇن، تۇز تاغ-دەريا، تەبىئىي گۈزەل جايلىرى، سايياھەت ئورۇنلىرى

مەسىلەن، ئالتايدىكى قاناس تەبىئىي ساياھەت رايونى، قاناس كۆلى، قارامايدىكى ئالتۇن كەرەش ساياھەت ئورنى، ئىلى دەرياسى، سادىر پالۋان غارى، ئاۋرال تېغى، تەلكە داۋىنى، قاش دەرياسى، تەڭرى تېغى، بۇغدا كۆلى، باغراش كۆلى، قۇمۇل تاغلىرى، ئاغى بۇلاق تاغلىرى، مۆلجەرتاغ، توققۇز بۇلاق، زەرەپشان، يۇرۇڭقاش، ئاقسۇ دەريالىرىنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان تارىم دەرياسى، قاراقۇرۇم تاغلىرى، پامىر تېغى، قاربكۆل، مۇزتاغ، دارتاغ، كۆيۈك تاغ، تاشقا ئايلانغان ئاتۇش ئادىمى تېپىلغان جاي ئاسار-ئەتىقە، قەدىمىي ئىزلار، ئالتۇنلۇق، ئامانىسا مەقبەرىسى، قەشقەر ھېيتگاھ مەسچىتى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ مەقبەرىسى، مەھمۇد كاشغەرى قەبرىگاھى، ئاپپاق خوجا مازارلىقى، ئۇچمىرۋان، توققۇز ھۇجرا، مورتوم، جايپەچچىم، سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان قەبرىگاھى، مەتىلى ئەپەندى (تەۋپىق) خاتىرە سارىيى، يەتتە قىزلىرىم مازىرى، باي قىزىل مىڭئۆيلىرى، قىرمىش ئاتام قەبرىستانلىقى، كۇچا مىك ئۆي رايونى، تاھىر-زۆھرەت مەقبەرىسى، قۇمۇل ۋاڭ (پادىشاھ) لىرى قەبرىستانلىقى، يالقۇن تاغ بېزەكلىك مىك ئۆيى، ئابدۇخالىق ئۇيغۇر، مۇھتىلار جەمەتى قەبرىسى، ئۇرۇمچى ئۇلانباي، گۈلساي قەبرىستانلىقى، غۇلجا سادىر پالۋان خاتىرە سارىيى قاتارلىق ئورۇنلارنى تونۇشتۇرۇش.

ئىككىنچىسى، ھەددى-ھېسابسىز بايلىققا تولغان، سېخىي، ئەسلىي گۈزەل چەكسىز تەبىئەت (مەڭگۈ ئۆلمەس ۋە پۈتمەس-تۈگىمەس) بىلەن ئويلاش، سۆزلەش، ئىشلەش ئىقتىدارىغا، كۆپ قاتلاملىق مۇرەككەپلىككە ئىگە قابىل ئادەم تېمىسى يەنى ئادەم تۇغۇلۇپ (ئاپىرىدە بولۇپ)، تىرىشىپ-تىرمىشىپ ياشاپ، تەبىئەتنى ئۆزگەرتىپ، تەبىئەت بەخشەندە قىلغان نېمەتلەردىن ئوزۇق ئېلىپ، ھۆزۈرلىنىپ ئۇنىڭدىن ھاياتلىق تېپىپ، بايلىق يارىتىپ، ئۇنىڭ كەڭ، بايىاشات قوينىدا ماكانلىشىپ، تاكامۇللىشىپ كېلىۋاتقانلىقى: سېخىي زېمىنىڭ ھەممىگە قادىرلىقى، ھەممىگە شاھىت-گۈۋاھلىق، ھەممىنى كېچە-كۈندۈز كۆرۈپ، بىلىپ تۇرىدىغانلىقى، بارلىقىنى ئادەمنى مەركەز قىلغان جانلىقلارغا ئاتىغانلىقى: ئۇنىڭ يەتتە ئىقلىمدىكى ھەممە نەرسىنى ئۆز قوينىدا يېتىشتۇرۇپ، ساقلاپ، ئاسراپ-قوغداپ، ئۆشنىسىگە ئارتىپ ئەتىۋارلاپ ئۆتىدىغانلىقى: ئۆز قوينىدا ئۆسۈپ-يېتىلگەن قايسىبىر مەخلۇق-مەۋجۇدات قانداق قىلمىش-ئەتمىشلەرنى سادىر قىلسىمۇ (ياخشىلىق ياكى يامانلىق)، كەڭ قورساقلىق بىلەن كەچۈرىدىغانلىقى: ئۇنىڭ سەۋرچان، چىداملىق، ئادىل ئۆز نۆۋىتىدە تەڭداشسىز قۇدرەت ئىگىسى ئىكەنلىكى، ھەققانىيلىقى، ئەمما ھەرقانداق شارائىتتا جانلىقلارغا بولغان كۆيۈم، مېھىر-شەپقەت، سېخىيلىق، ئۆزىنى ئاتاش: جانلىقلارنى بېقىش بۇرچىدىن ۋاز كەچمەيدىغان پەزىلەت ئىگىسى ئىكەنلىكىنى يېزىش (تەسۋىرلەش) كېرەك. يەنە بىر جەھەتتە، ئادەمنى مەركەز قىلىپ يېزىش تەبىئەتنىڭ مەڭگۈ ئايرىلماس تەركىبىي قىسمى بولغان ئادەملەرنىڭ كۈچ-قۇدرىتى، مۇرەككەپ روھىي دۇنياسى، ئارتۇقچىلىق-ئاجىزلىقى، ئادەملەرنىڭ قابىللىق ۋە ئورتاقلىقىنى ھەقىقىي يېزىش كېرەك. مەسىلەن، ئادەملەرنىڭ مىجەزى تۇغما، خاراكتېرنىڭ ماكان-زامان ۋە ئېھتىياجغا قاراپ ئۆزگىرىپ تۇرىدىغانلىقى، شەخسىيەتچى، مال-دۇنياغا ئامراق، ھوقۇقتا ھېرىسمەنلىكى، ئۆمۈرگە-ھاياتقا تويماسلىقى: ئەڭ يېپىق، قىس (ئەتىۋار)، زىيانلىق نەرسىلەرگە ئىنتىلىدىغانلىقى ۋەھاكازا.

پۈتكۈل مەخلۇقلار ئارىسىدا ئەڭ قابىل ۋە ئاقىل ھەم تولىمۇ ئاجىزى، ئەڭ گۈزەل ۋە ئەڭ سەت، ئەڭ مېھرىبان ۋە رەھىمسىزى، قارا يۈرەك، ئاچ كۆز (گۆشخور) تويماس، ئەڭ نوچى ۋە بىچارىسى يەنىلا ئادەم ئىكەنلىكى: ئادەم بالىسى خام سۈت ئەمگەن بولغاچقا، ئۇنىڭ نۇقسانسىز بولمايدىغانلىقى، ئۇلار ژۇجۇدىدا سەلبىيلىك بىلەن ئىجابىيلىقنىڭ تەڭ مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى ئەينەن يېزىش لازىم.

ئۇچىنچى، ئىجادكار (ئاپتور) ئۆز دۇنياسىدا يۇز بەرگەن، سادىر بولغان راست ئىشلارنى بەدىئىيلەشتۇرۇپ خاتىرىلەش. يەنى ئاپتورنىڭ تەسەۋۋۇرىدا بەدىئىي دۇنياسىدا ئەڭ كىچىك كەنتتىن، جاھانىنىڭ بۇلۇڭ-پۇچقاقلىرىغىچە ھەرقايسى جايلاردا سادىر بولغان: ھەرخىل نۇقتىدا تەربىنىۋى ئەھمىيەتكە ئىگە تامچە سۇدا ئاينىڭ شولىسىنى كۆرسىتەلەيدىغان: ئەرزىگۈدەك، بىرگە زەربە، مىڭغا تەربىيە

بولالايدىغان ھەم تارىخىي، ھەم رېئال قىممەتكە ئىگە ئىشلار؛ كەڭ ئوقۇرمەن ئاۋامنى تەربىيىلەيدىغان ھەقىقىي ئىشلارنى يېزىش. چۈنكى، جاھاندا، يەر شارىدا ئادەمنىڭ سانى قانچە بولسا، ئۇلار تەۋە دۇنيانىڭ سانىمۇ شۇنچە، ئەلۋەتتە. ھەربىر دۇنيا ساناقسىز ئىشلار، ئاجايىپ قىسمەت ۋە رەڭگە تولغان. شۇڭا، ئاشۇنداق رەڭگارەڭ تۇرمۇشنىڭ ئەسلىنى ئەينەن يېزىش، چوقۇم مەسئۇلىيەت ـ مەجبۇرىيەت، بۇرچ تۇيغۇسىدا تۇرۇپ يېزىش؛ ئۆز يازمىلىرىنىڭ چوقۇم راستلىقىغا كېپىل بولۇش، ۋىجدانەن يېزىش ھەم باشلامچىلىق بىلەن ئۇلۇغ كۆرسىتىش؛ ئادەملەرگە ئۇلارنىڭ ماھىيىتىنى ئەسلىنى تونۇتۇش، «مەن كىم؟ نېمە ئۈچۈن ياراليدىم، بۇ دۇنياغا نېمە ئۈچۈن كەلدىم؟ نېمىلەرنى قىلىپ، قانداق كېتىشىم كېرەك....» دېگەن سوئاللارغا كۆتۈرۈش؛ ھەربىر كىشىنىڭ «ئۆزۈم دۇنياسى»نى ئۆز قولىغا تاپشۇرۇش، ئۆز ـ ئۆزىنى ئوپېراتسىيە قىلدۇرۇش، ئاخىرىدا، بۇ دۇنيادىكى ئورۇن، بۇرچ، يېتىدىغان نىشان ـ مەقسەتنى ئايدىڭلاشتۇرۇش ئۈچۈن يېزىش، ھەرقانداق نەرسىنىڭ ئەسلى (تۇغۇلما) ھالىتىنى يېزىش، ئۆزئارا ئالداش (يازغۇچى بىلەن ئوقۇرمەن)، ئاۋارە قىلىش، بۆكبۆكۈلەڭ ئوينىاش، ئاخىرىدا ھېچنەرسىگە ئېرىشەلمەيدىغان، ئىشەنمەس قىلىپ ئۆتمەي ھەم توغرا، ھەم قىسقا يول مېڭىش، چىنلىققا بالدۇرلا ئېرىشىپ، مەنىلىك ھايات كەچۈرۈش؛ كېيىنكىلەرنىڭمۇ راستچىل، سەمىمىي، ئادىل بولۇپ، يېڭىلىق يارىتىپ (ئىجاد قىلىپ)، يارالمىشىغا مۇناسىپ ئادەمدەك ياشىشى ئۈچۈن ئاساس يارىتىش، ئۇلۇغ (نەمۇنە، ئابىدە) تىكلەش لازىملىقىنى، ئاخىرقى ھېسابتا دۇنيانىڭ راست، ئادەملەر ۋە ئۇلارنىڭ تۇغۇلۇش ـ ئۆلۈشىنىڭ راست، گۈزەل تەبىئەتنىڭ چىن ئىكەنلىكىنى تونۇش ـ تونۇتۇش؛ گۈزەل ئەسلىي تەبىئەتنىڭ (غايىۋى كۆچنىڭ) ھەقىقىي مەۋجۇتلۇق، كۈچ ـ قۇدرىتىنىڭ تەڭداشسىز ئىكەنلىكى، ئۇنى ئۆزگەرتىشكە ئورۇنسىز ئۇرۇنۇشنىڭ تولىمۇ بىمەنىلىك ئىكەنلىكىنى يېزىش كېرەك.

تۆتىنچى، ماددىي ـ مەنىۋى بايلىق يارىتالايدىغان ئاۋام ـ پۇقرالار ھاياتى ۋە ئۇلارغا باشلامچى ـ باشقۇرغۇچىلار تۇرمۇشىنى ئىپادىلەش. يەنى بىر قوۋم، مىللەت، خەلق، رايون، جۇملىدىن ئىنسانىيەتنى تەشكىل قىلغۇچىلار ئالدى بىلەن ئەڭ تۆۋەن تەبىقىدىكى ھەممىگە يارىملىق، قابىل، چىدامىلىق، مىننەتسىز، مېھنەت قىلىدىغان، ئۇن ـ تىنسىز تۆھپە قوشىدىغان، يېڭىلىق يارىتالايدىغان ئىجادكار، شەخسىيەتسىز، پەقەت ئۆزىنى قۇربان قىلىش ئۈچۈنلا يارالغان، تۇغۇلۇشىغا (يارالمىشىغا) مۇناسىپ ئىز قالدۇرۇپ ياشاپ، مەڭگۈ ئۆكۈنمەيدىغان، ئىشچى ـ دېھقان، ئەسكەر، كان ـ كارخانىچى، ئۇششاق قول ھۈنەرۋەن ـ سانائەتچى، سېتىقچى، تىجارەتچى، مەدەنىيەت ـ تەنتەربىيە، مائارىپ، سەھىيە خادىملىرى، ئىجادىيەتچى (يازغۇچى، شائىر، تەتقىقاتچى)، زىيالىي ئالىملار، ئۇلاردىن تەشكىللەش، باشلاش، سەركەردە بولۇش، يېڭىلىق يارىتىش ئارتۇقچىلىقىغا ئىگە ئەڭ سۈيۈملۈك كىشىلىرىمىزنىڭ تۇرمۇشى، ھاياتى، بىر پۈتۈن تەربىيىلىنىش جەريانىنى؛ ئۇلار ياراتقان بايلىق، تىكلىگەن ئابىدە، بىنا قىلغان يېڭى شەيئىلەرنى يېزىش؛ دۇنيانى ياراتقۇچى خەلق، پەقەت خەلقلا ئىكەنلىكىنى جەزملەشتۇرۇش، ئۇلارنى ئەۋلادتىن ئەۋلاد ئاشۇ خىل ئارتۇقچىلىقلىرىنى جارى قىلدۇرۇپ ياشىشى لازىملىقىنى يېزىش كېرەك.

بەشىنچى، گۈزەل كەلگۈسى، پارلاق ئەتىنىڭ ھەقىقىي ئىگىلىرى، خوجايىنلىرى ئىجادكار بالىلارنى ئۇنىۋېرسال، يارىملىق، ئىرادىلىك، غۇرۇرلۇق، باتۇر قىلىپ تەربىيىلەش؛ بۇ بۈيۈك، جاپالىق، شەرەپلىك ئۇلۇغ ئىشنىڭ ھۆددىسىدىن تولۇق چىقىش ئۈچۈن، ئاتا ـ ئانىلارنىڭ باش تارتىپ بولماس مەسئۇلىيەت ـ مەجبۇرىيەتلىرى، ئۇلارنىڭ گۈزەل كەلگۈسى ھەققىدىكى فانتازىيىلىك تۇرمۇشنى يېزىش كېرەك. يەنى ئاتا ـ ئانىلارنىڭ پەرزەنتلەرنى ئەقىل ـ ھوشى جايىدا، تىرىشچان، ئىجادچان، ئىرادىلىك، يۈرەكلىك، يارىملىق تەربىيىلەش، ئۇلارغا ئەقىل ـ پاراسەت يېتىلدۈرۈش سورۇنى تەييارلاش؛ ئۆزلىرى ھەر ۋاقىت، ھەر جايدا ئۈلگە بولۇش ۋە ئەمەل قىلىشنى ئۆگىنىش ـ ئۆگىتىش؛ يالغۇز يېتەرلىك ماددىي بايلىق بىلەن تەمىنلەپلا قالماي، ئۇلارنىڭ كۆڭلىنى چۈشىنىش، ئۇلار بىلەن ھەر ۋاقىت باراۋەر، ئىناق ئۆتۈش، ئۇلار ئەمەلىيەتتە (كەلگۈسى دۇنيا) ئالدىدىكى مەسئۇلىيەت ـ مەجبۇرىيىتىنى تولۇق ئادا قىلىش تېمىلىرى؛ بالىلارغا

ئۆزلىرىنى تونۇش، چۈشىنىش، پەم-پاراسەت ۋە ئارتۇقچىلىقىنى تونۇتۇش، ھېس قىلدۇرۇش، شۇ ئارقىلىق تەخىرسىزلىك تۇيغۇسىغا ئىگە قىلىش بالىلار ئۈچۈن فانتازىيىلىك تۇرمۇش مۇھىتى يارىتىش، گۈزەل ئەتىسى توغرىسىدا ئىشەنچ، ئارزۇ، نىشان، ئىرادە، ئىنتىلىش، تەسەۋۋۇر قىلىش تېمىسىدىكى ئەسەرلەرنى يېزىش: بالىلارنى ئانا تىل، دۆلەت تىلى ۋە دۇنياۋى باشقا تىللارنى بىلىدىغان ھەم ئەنئەنىۋى، ھەم زامانىۋى مەدەنىيلىككە، ساپ مىللىي مەدەنىيەت، ئۆرپ-ئادەت، ئەجداد ئىزىنى تونۇيالايدىغان خاسلىق ۋە ئۇنىۋېرسالىققا ئىگە قىلىپ تەربىيىلەش، ئۇلارنىڭ ئادەمىيلىكىنى ئېتىراپ قىلىش، ئاتا-ئانىلار زوراۋانلىقىغا يول قويماسلىق، چوڭلار بىلەن بالىلار، ئاتا-ئانىلار بىلەن پەرزەنتلەر تەڭ باراۋەر ياشاش، ئۇلارنىڭ بالىلىقىنى ئۆز قولىغا بېرىش، ئۇلارغا ئويناش، ئويۇن جەريانىدا ئويلاش، بالىلارچە خىيال-تەسەۋۋۇر، پىكىر يۈرگۈزۈش شەرت-شارائىتى ھازىرلاش؛ ئانىلارنىڭ پەرزەنت تەربىيىسىدىكى ئورنى، رولى، مەسئۇلىيەت-مەجبۇرىيىتى، بۇاستە تەسىرى مەسىلەن، ئېمىتىش، ئۇلار ئارا شەرم-ھايا ساقلاش، گەپ-سۆز، ياسىنىش-تارىنىشتا دىققەت قىلىش، ئاتىلار ئوبراز تىكلەش، لەۋزىدە تۇرۇش، شارائىت ھازىرلاش، ئاتىلىق بۇرچىنى ئادا قىلىش، قەيسەر ئىرادە تۇرغۇزۇش، ناچار، يامان ئىشلاردىن ئۆزىنى تارتىش. ئاتا-ئانىلار پەرزەنت ئالدىدا ھەرقانداق ئىشتا ئۈلگە بولۇش، نەمۇنە كۆرسىتىش قاتارلىق تېمىلارنى يېزىش.

ئالتىنچى، مىللەت (قوۋم)، خەلق، رايون، دۆلەت دائىرىسىدىن (چېگرىسىدىن) ھالقىغان، ئۇشتاق ئىشلار، كىچىك مەزمۇنلاردىن ھالقىپ دۇنياۋى يۈكسەكلىككە يۈزلەنگەن كاتتا تېمىلار، يەنى پۈتكۈل ئىنسانىيەت ئورتاق كۆڭۈل بۆلىدىغان مەزمۇنلارنى يېزىش. مەسىلەن، بۈلغانمىغان (ساپ) مۇھىت قوزۇلۇشى ئېلىپ بېرىش، ھەرقانداق ماددىي نەرسىنىڭ ئەسلىي (يېشىل) ھالىتىنى ساقلاشقا كاپالەتلىك قىلىش، ئېكولوگىيە تەڭپۇڭلۇقىنى ساقلاشقا تېگىشلىك تۆھپە قوشۇش، ھاياتقا تەھدىت سېلىۋاتقان تۇرلۇك كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش، تاقابىل تۇرۇش، ئىناق-ئىتتىپاق ياشاش، چوڭ-كىچىك، ئاجىز-كۈچلۈك، باي-كەمبەغەل، ئەزىز-خار دەپ ئايرىماسلىق. ئەركىن-ئازادە بایاشات ياشاش، شۇنداقلا ئۇزاق ئەسىرلىك ئەنئەنە، ئىلغارلىق (زامانىۋىلىق)، ھەرقايسى مىللەت كىشىلىرى، جۈملىدىن ئىنسانىيەتكە ئورتاق بولغان ئارتۇقچىلىقلارنى گەۋدىلەندۈرۈش، ھەمدە مىللەت ۋە خەلق بىر ئائىلە كىشىلىرىدەك قول تۇتۇشۇپ ئالغا ئىلگىرىلەپ، ئورتاق غايە ئۈچۈن تىرىشىش، يەر شارىنى بىر گەۋدىگە، بىر پۈتۈن زېمىنغا ئايلاندۇرۇش تېمىلىرىدا يېزىش كېرەك.

پايدىلانمىلار

[1] شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى تۈزگەن: «دۇڭانۇ لۇغاتىت تۈرك» (1-، 2-، 3-تۇم) [M]، ئۈرۈمچى: شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981-1984-يىلى نەشرى.

[2] شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى تۈزگەن: «قۇتادغۇ بىلىك» [M]، بېيجىڭ: مىللەتلەر نەشرىياتى، 2006-يىلى نەشرى.

[3] زوردۇن سابىر: «ئانا يۇرت» (ئۇچ تۇم) [M]، ئۈرۈمچى: شىنجاڭ ياشلار-ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 2000-يىلى نەشرى.

[4] ئا.ئۆتكۈر: «ئىز» [M]، ئۈرۈمچى: شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985-يىلى نەشرى.

[5] ئا.ئۆتكۈر: «ئۇيغانغان زېمىن» (ئىككى تۇم) [M]، ئۈرۈمچى: شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1988-يىلى نەشرى.

[6] مەمتىمىن ھوشۇر: «قۇم باسقان شەھەر» [M]، ئۈرۈمچى: شىنجاڭ ياشلار-ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 2003-يىلى 2-نەشرى.

[7] يالقۇن روزى: «تەكلىماكاندىكى ئالتۇن كولدۇرما» [M]، ئۈرۈمچى: شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999-يىلى نەشرى.

جاۋابكار مۇھەررىي: ئابدۇرۇسۇل كىچىكئاخۇن

ماقالە نومۇرى:1005-5878 (2009) 03-076-12

يېڭى دەۋر ئۇيغۇر پروزىلىرىدىكى ئەپسانىۋىي تۈس توغرىسىدا*

باتۇر مەخسۇت

(ئىلى پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتى، غۇلجا، 835000)

قىسقىچە مەزمۇنى: ماقالىدە ھازىرقى زامان ئەپسانىشۇناسلىق ئىلمىگە ئائىت نەزەرىيە ۋە سېھرىي رېئاللىزم بىلەن پىسخىك رېئاللىزمغا ئوخشاش ھەرخىل تەتقىقات ئۇسۇللىرى قوللىنىلىپ، ھازىرقى زامان ئالاھىدىلىكى دۇنيا ئەدەبىياتىدىكى ئورنى ۋە ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى قىسقىچە شەرھلىنىدۇ، ھەمدە يېڭى دەۋر ئۇيغۇر پروزىلىرىدىكى ئەپسانىۋىي تۈس: سىمۋول — خىيال، چۈش شەكلىدىكى ئەپسانىۋىي تۈس، چۆچەك — مەسەل شەكلىدىكى ئەپسانىۋىي تۈس، تارىخ — رىۋايەت شەكلىدىكى ئەپسانىۋىي تۈس قاتارلىق تۈرلەرگە ئايرىلىپ، ئوخشاش بولمىغان نۇقتا ۋە قاتلاملاردىن بىرقەدەر ئەتراپلىق مۇھاكىمە قىلىنىدۇ. شۇنداق قىلىپ، يېڭى دەۋر ئۇيغۇر پروزىلىرىدىكى ئەپسانىۋىي تۈسنى كونكرېت تۈرلەرگە ئايرىپ تەتقىق قىلىشنىڭ يېڭىچە تەسەۋۋۇرى كۆرسىتىپ بېرىلىدۇ.

摘要：本文采用现代神话学理论以及类似魔幻现实主义和心理现实主义的各种研究方法，简要阐明现代神话在世界文学中的地位和特点，对新时期维吾尔散文中的神话色彩：象征-梦幻形式中的神话色彩、故事-寓言形式中的神话色彩、历史-传说形式中的神话色彩等进行分类，从不同的角度和层面做了比较全面的论述，指出了对新时期维吾尔散文中的神话色彩采用具体分类研究的新的描写途径。

Abstract: In this article, a brief explanation will be made, using all kinds of research methods, of existing theory regarding the study of myths and of magic realism and psychic realism, and of the place and characteristics of modern myths in world literature; in addition, the myth-like character of some recent Uyghur prose will be split into types-- symbol-fantasy, or dream-like mythical character, story-fable mythical character, historical-legendary mythical character, and more-- and will be thoroughly discussed from a variety of different points and levels. With this, the new imaginary role of splitting recent Uyghur prose's myth-like character into concrete types and carrying our research on it will be shown.

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: I206　　ماتېرىيال بەلگىسى: A

مەزكۇر ماقالىمىزدە ئەپسانە ئاتالغۇسى ئۇستىدە كۆپ سۆزلەپ ئولتۇرمىساقمۇ، بۇ ھەقتە ئىلگىرى ئوخشاش بولمىغان نۇقتا، قاتلام ۋە ئوخشاش بولمىغان دائىرىدىن نۇرغۇن مۇلاھىزىلەر ئېلىپ بېرىلغانلىقى ھەممىمىزگە مەلۇم، دېمەك بۇ ھال مەلۇم مەنىدىن ئالغاندا ئەپسانىنىڭ مول قاتلامغا ۋە زور سىغىمچانلىققا ئىگە ئىكەنلىكىنى نامايان قىلىپلا قالماستىن، بەلكى ئۇنىڭ قانداقتۇر مەڭگۈ ئۆزگەرمەيدىغان قېتىپ قالغان نام بولماستىن، بەلكى ئۇزلۇكسىز يېڭىلىنىپ تۇرىدىغان ھاياتى كۈچكە ئىگە زامانۋى نام ئىكەنلىكىنىمۇ چۈشەندۈرۈپ بەردى.

بۈگۈنكى كۈنگە كەلگەندە، ئەپسانە دۇنيانى بىلىشنىڭ رېئال ۋاستىسى ئەمەس، بەلكى بىلىشنى ئىپادىلەيدىغان ئېستېتىك ۋاستە بولۇپ قالدى. چۈنكى ئۇ ئەدەبىياتنىڭ ئەڭ قەدىمكى قائىدىسى، غايىۋى تەسەۋۋۇر ۋە رېئاللىقتىن ھالقىغان بەدىئىي تەپەككۇر

* بۇ ماقالە 2009-يىلى 24-فېۋرال تاپشۇرۇپ ئېلىندى.

ئاپتورنىڭ قىسقىچە تەرجىمھالى: باتۇر مەخسۇت (1957-يىلى 12-ئايدا قۇمۇلدا تۇغۇلغان)، دوتسېنت، ئەدەبىيات ئوقۇتۇشى ۋە تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

شەكلى ھەمدە بىمەنىلەشتۈرۈش، ئىستىئارە، سىمۋول، ئىشارە شەكلىدىكى ئىپادىلەش ئەندىزىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئىلگىرىكىلەرگە ۋارىسلىق قىلىش ئاساسىدا تېخىمۇ راۋاجلاندۇرۇلدى. ئەپسانىۋىي تەسەۋۋۇر، تېگى-تەكتىدىن ئالغاندا يۇكسەك ئىجادچانلىققا ۋە غەيرىي رېئاللىققا ئىگە بىرخىل تەپەككۇر ئۇسۇلى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئىنسانلارنىڭ ياۋايىلىق دەۋرىنىڭ تۆۋەن باسقۇچىدا، ئادەمنىڭ بۇ خىل ئالىي دەرىجىلىك خۇسۇسىيەتلىرى خېلىلا مۇكەممەللىشىپ تەرەققىي قىلغان بولسىمۇ، ماھىيەتتە بىز پەقەت ئىپتىدائىي ئىنسانلار تەسەۋۋۇرىنىڭ مۇھىم ئاساسى بولغان تەبىئەت بىلەن جەمئىيەت كۆز قارىشىدىن، شۇنىڭدەك ئوبيېكتىپ تەسىرات بىلەن سۇبيېكتىپ تەسىراتنى ئايرىلاشتۇرۇپتەدىغان، خىيالنى ھەقىقى چىنلىق دەپ قارايدىغان ئىپتىدائىي پىسخىك قۇرۇلمىدىنلا قۇتۇلالمىدۇق، خالاس. ۋەھالەنكى خىيالنىڭ پىسخولوگىيلىك ئىقتىدارى بولسا، ئىرسىيەت ھەم تەدرىجىي تەرەققىيات يولى بىلەن بۈگۈنكى زامان كىشىلىرىنىڭ روھى پائالىيىتىدە يەنىلا ئومۇميۈزلۈك تەندۇرما ھالەتتە ساقلىنىپ كەلمەكتە، بولۇپمۇ سەنئەت پائالىيىتىدە تېخىمۇ گەۋدىلىك ئىپادىلەنمەكتە. دېمەك ئۇزلۇكسىز تەرەققىي قىلىۋاتقان زامانىۋى ئاڭنىڭ تەسىر كۆرسىتىشىگە ئەگىشىپ، يېڭى ئەپسانىلەر ھەمدە ئەپسانىۋىي ئېپىزوتلار داۋاملىق ئىجاد قىلىنىپ تۇرىدۇ. شۇنداق دەپ ئېيتىشقا بولىدۇكى، قەدىمكى زامان ئەپسانىلىرى بىلەن ھازىرقى زامان ئەپسانىلىرىنىڭ ماھىيەتلىك پەرقى، ھەرگىزمۇ تەسەۋۋۇر ئەندىزىسىدە بولماستىن، بەلكى ئەپسانىغا بولغان چۈشەنچىدىدۇر. ئىپتىدائىي ئادەملەر ئەپسانىنى ھەددىدىن زىيادە مۇبالىغىلاشتۇرۇپ، ئۇنى ئالەمنىڭ ھەقىقى ئىپادىسى دەپ ھېسابلىغان بولسا، ئەقلىي قابىلىيىتى بىلەن لوگىكىلىق تەپەككۇرى بىر قەدەر تەرەققىي تاپقان ھازىرقى زامان كىشىلىرى، ئەپسانىلەرنى رېئاللىققا يۇز بەرمىگەن خىيال دەپ چۈشەندى. يەنە كېلىپ، قەدىمكى ئەپسانىلەر مەلۇم ئىجتىمائىي توپ ياكى نامسىز شەخسلەر تەرىپىدىن ئىجاد قىلىنغان بولسا، ھازىرقى زامان ئەپسانىلىرى، غايىۋى تەسەۋۋۇر مۇھىم بەدىئىي ۋاسىتە قىلىنغان ۋە ئاڭلىق قوللىنىلغان ھەمدە ئىندىۋىدوللاشقان يازغۇچىلار تەرىپىدىن ئىجاد قىلىنىدىغان بەدىئىي مەھسۇلاتقا ئايلاندى.

دېمەك بىر-بىرىگە ئوخشاپ كېتىدىغان بۇنداق تەسەۋۋۇر ئەندىزىسى، ئۇنىڭ ئىپادىلەش ئۇسۇلى جەھەتتىكى ئۆزىگە خاس قائىدە ۋە ئالاھىدىلىكىنى شەكىللەندۈرگەن. ئىنسانلار ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىن مەدەنىيەتلىك جەمئىيەتكە قەدەم قويۇشتىن بۇرۇنلا، ئەپسانە ئارقىلىق ئىدىيىۋى مەزمۇننى ۋە بەزى ھېسسىي شەكىللەر بىلەن ماھىيەتلىك ھادىسىلەرنى ئىپادىلەپ بېرىش بىلەن بىرگە، يەنە دىنىي مۇراسىملارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مۇناسىۋەتلىك بىر قىسىم ئەپسانىلەر ئارقىلىقمۇ، كىشىلەرگە دۇنيانىڭ پەيدا بولۇشى ۋە ئىنسانلارنىڭ تەقدىرى ھەققىدىكى بىر قاتار مەسىلىلەرنىمۇ ئوبرازلاشتۇرۇپ چۈشەندۈرۈپ بەرگەنىدى. بۇنداق بىلىم تارقىتىشنىڭ ئۆزى بىرخىل پەلسەپەۋي دۇنيا قاراش بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۇ يەنە ھېس قىلغىلى بولىدىغان بىۋاسىتە تۇيغۇنى، فانتازىيىلىك تەسۋىر بىلەن خىيالى سېزىمگە ئىگە مەنىۋي سۈرەتنى نامايان قىلدى. "ئىپتىدائىي سەنئەت"نىڭ ئېستېتىك رولىمۇ، توتېم ۋە قويۇق سېھرىي تۈسكە ئىگە ئىپادىلەش ئۇسۇلىدىن بۆلۈنۈپ چىقىپ، ھەقىقى مەنىدىكى ساپ سەنئەتكە، يەنى ئەپسانىۋي تۈسكە ئىنتايىن باي بەدىئىي ئىپادىلەش ئۇسۇلىغا ئايلاندى. بۇ مۇنداق ئىككى خىل مەنىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، بىر تەرەپتىن، كونكرېت شەكىلگە ئىگە بىمەنە دۇنيانى ئىپادىلىسە، يەنە تەبىئەتتىن ھالقىغان خىيالىي سۈرەتنى، مىفولوگىيىك ئوبرازلارنى ۋە ئاجايىپ-غارايىپ، غەيرى ئەقلىي ۋەقە ۋە ھادىسىلەرنى ئىپادىلىسە، يەنە بىر تەرەپتىن، ئابستراكت ئاڭنى ئىپادىلىدى، يەنى دۇنياغا ۋە ئىنسانلارغا بولغان قاراشلىرىنى پەلسەپىۋى يۇكسەكلىك نۇقتىسىدىن ئىپادىلىدى.

دېمەك، ئەپسانە — دۇنيانى بىلىش ۋە كىشىلىك

هايـاتنى ئەكـس ئەتتۇرۇشـتىكى بىرخـىل غەيرىـي ريئالىزملىق تەسەۋۋۇر هەم ئىپادىلەش شەكلى بولۇپ، ئۇ ئەنئەنىۋي ريئالىزم بىلەن تەڭ دەرىجىدە بىر ـ بىرىنى تولـۇقلاپ تۇرىـدىغان ئالاهـىده سـەنئەت شـەكلى هېسابلىنىدۇ. شۇڭا ئۇ بۈگۈنكى زامان دۇنيا ئەدەبىياتىدا ئىنتايىن مۇهىم ئورۇنغا ئىگە، چۈنكى غەرب مۇدىرنىزىم ئەدەبىيـات ئېقىمـىغـا تەۋە بولغـان سـىمۋولىزم، بىمەنىچىلىك، ئىپادىچىلىك، سۇر ريئالىزم، قارا يۇمـۇر قاتارلىق كۆپلىگەن ئېقىملارنىڭ هەممىسىده دېگۈدەك، ئەپسانىۋي ئاڭ ۋە ئەپسانىۋي خاهىشنىڭ ئوخشاش بولمىغان دەرىجىده ئىپادىلەنگەنلىكىمۇ، ئۇنىڭ دۇنيا ئەدەبىياتىدىكى مۇهىم ئورنىنى روشەن گەۋدىلەندۈرۈپ تۇرىدۇ.

دېمەكچى، ئەنگلىيەلىك يازغۇچىلاردىن ئەيلىئود (Thomas stearns Eliod)، لاۋرېنس (David Herbert lawerence)، گولـدىن (Golding Wiliam)، كانرايـد (JosephCanrad)، لاتىن ئامرىكا يازغۇچىسى كافكا (Franz kafka)، ئېرلاندىيلىك جامىس · جويىس (James Joyce) قاتارلىق يازغۇچىلارنىڭ كىشىلەر تەرىپىدىن ئىپتىدائىي ئادەملەرنىڭ مەفولوگىك بېشارەت ۋە روهى هالەتلىرىنى قايتا ياراتقۇچى ياكى بېشارەت ئارقىلىق زامانىۋى باش تېمىنى ئىپادىلەپ بەرگۈچى، بۈگۈنكى زامانىنىڭ ئەپسانە ۋە مەسەل توقۇغۇچىلىرى دەپ تەرىپلىنىپ كەلگەنلىكىمۇ ئەجەپلىنەرلىك ئەمەس، ئەلۋەتتە. لاتىن ئامېرىكىسىنىڭ سېهرىي ريئالىزمى بىلەن پىسخىك بۆلۈشتە ئەپسانىلەر بىلەن بولغان باغلىنىشىمۇ ئىنتايىن بۆلۈشتە هەم قويۇق بولدى. چۈنكى، بۇنىڭدا قەدىمكى ئەپسانە، رىۋايەت ۋە پېرىخونلارنىڭ سېهرىي ـ جادۇلىرى، هەم بايان قىلىش ئوبيېكتى هەم ئىجادىيەت ۋاستىسى قىلىنغان بولۇپ، مەزمۇن، شەكىل، ئەپسانىۋي مۇهىت قاتارلىقلار بىرىكىپ بىرخىل گارمونىيىلىك پۈتۈنلۈكنى هاسىل قىلغان. 18 ـ ئەسىردىكى ئويغىنىش هەرىكىتى بىلەن 19 ـ ئەسىردىكى تەنقىدىي رىئالىزم، ئەپسانىنى پەن بىلەن چىنلىقا قارشى نەرسە دەپ قاراپ، چەتكە قېقىش هەم كەمسىتىش پوزىتسىيىسىده بولغانىدى. 20 ـ ئەسىرگە كەلگەنده، ئەپسانە قايتىدىن باش كۆتۈرۈپ، تېز تەرەققىي قىلىپ جاهان ئەدەبىياتى مۇنبىرىگە چىقتى هەمده هازىرقىدەك دۇنياۋى خاراكتېرگە ئىگە مۇهىم ئەدەبىيات هادىسىسىگە ئايلاندى. دېمەك بۇنداق قويۇق ئەپسانىۋي تۇس، بۈگۈنكى يېڭى دەۋر ئۇيغۇر پروزىچىلىقىمىزنىڭمۇ ئالاهىده بىرخىل خۇسۇسىيتى بولۇش سۈپىتى بىلەن تېز گۈللىنىپ، كۆپ تەرەپلىمىلىك تەرەققىي قىلىشى، بىزنىڭ ئۇنى تۇرلەرگە ئايرىپ تېخىمۇ چوڭقۇر تەتقىق قىلىشىمىزغا پۇختا ئاساس سېلىپ بەردى.

يېڭى دەۋرگە قەدەم قويغاندىن كېيىن، كۆپ سانلىق يازغۇچىلىرىمىز قېلىپلىشىپ قالغان ئەنئەنىۋى تەتقىقات ئۇسۇللىرى بىلەن چەكلىنىپ قالمىدى. ئەمدىلىكته ئۇلار ئىزدىنىش ۋە سىناق قىلىش روهى بىلەن ئىنسانلارنىڭ تەپەككۇرىنى هەم تۇغما يوشۇرۇن ئىقتىدارىنى چوڭقۇر قېزىپ، كۆپ قاتلام ۋە كۆپ خىل يوللار بىلەن ئالەمنىڭ سىرلىرىنى ئېچىشقا هەم ئىپادىلەشكه باشلىدى. ئۇلار ئۆز ئىجادىيەتلىرىده ريئال توقۇلما ۋە غەيرى ريئال تەسەۋۋۇردىن ئىبارەت ئىككى خىل بەدىئىي ۋاستىنى ئاڭلىق هەم ئۇنۇملۇك قوللانىدى. ئېنىقراق ئېيتقاندا، ئۇلار بىر تەرەپتىن تۇرمۇش چىنلىقىغا باي تارىخى ئەسەرلەرنى يازسا، يەنه بىر تەرەپتىن بىمەنىلىك تۇسى بىرقەدەر قويۇق بولغان ئابستراكت ئەسەرلەرنى ئىجاد قىلدى، يەنى ئۇلار ئېسىل ئەنئەنىۋي ئىجادىيەت مىراسلىرىمىزغا ۋارىسلىق قىلىش هەم چەتئەللىنىڭ هەرخىل ئىجادىيەت مېتودىنى قوبۇل قىلىش نەتىجىسىده، كىشىنى مەپتۇن قىلىدىغان ئاجايىپ ئەدەبىي ئىجادىيەت مېۋىلىرىنى بارلىققا كەلتۈردى. جۈملىدىن ئەڭ دەسلەپ "ئىزلەنمه هېكايه" ئىجادىيىتى بىلەن شۇغۇللانغان بىر قىسىم ياش يازغۇچىلار هەمده مەتىمىن هوشۇر، مۇهەممەت باغراش، توختى ئايۇپقا ئوخشاش كۆپلىگەن ئىقتىدارلىق يازغۇچىلىرىمىز، خەلقىمىزنىڭ يېراق زامانىدىكى ئەپسانه ـ رىۋايەتلىرىنى ئۆز ئەسەرلىرىنىڭ بەدىئىي

بالاغىتى ئۇچۇن خېمىرتۇرۇچ قىلىپ ، بۇگۈنكى زامان دۇنيا ئەدەبىياتىدىكى نوپۇزلۇق ئىجادىيەت ئېقىمى بولغان سېھرىي رېئالىزم بىلەن پىسخىك رېئالىزم ئۇسۇلىدا يېزىلغان ئەسەرلەردىن ھەم ئاڭ ئېقىمىغا تەۋە نادىر ئەسەرلەردىن ئىلھاملىنىپ، ئەسەرلىرىدە قويۇق ئەپسانىۋي مۇھىت بەرپا قىلىپ، كۇچلۇك مىللىي مەسئۇلىيەت ۋە ئىپتىخارغا تولغان تېتىملىق ئەسەرلىرى بىلەن خەلقىمىزنى ئالاھىدە تارتۇقلىدى.

شۇنداق دەپ ئېيتىشقا بولىدۇكى، يازغۇچىنىڭ بەدىئىي تەپەككۇرىدىكى رېئاللىق بىلەن خىيالنىڭ چېگرالىرى تامامەن بۇزۇپ تاشلىنىپ، ھايات كارتىنىلىرى بىلەن تۇرمۇش ھادىسىلىرى، تەبىئەتتىن ھالقىغان مەنىۋي ئوبراز ۋاستىسى ئارقىلىق ئەكس ئەتتۈرۈلگەن چاغدىلا، ئۇلارنىڭ ئەسىرىدىكى دۇنيا ئاندىن ھەقىقى ئەپسانىۋي تۈسكە ئىگە بولغان بولىدۇ. نۆۋەتتە ئىجاد قىلىنىۋاتقان بۇ خىلدىكى ئەسەرلەرنىڭ شەكلى ھەرخىل بولۇپ، بەزىلىرىدە ئوبېيكتىپ رېئاللىققا ئىگە قىسمەن ئەپسانىۋي تەپسىلاتلار ئىپادىلەنگەن بولسا، يەنە بەزىلىرى بىر-بىرىگە زىچ باغلىنىپ كەتكەن ئۇزلۇكسىزلىككە ئىگە مۇرەككەپ ئەپسانىۋي سىستېمىنى شەكىللەندۈردى. بەزىلىرىدە قەدىمكى ئەپسانە ۋە رىۋايەتلەردىن پايدىلىنىپ قويۇق ئەپسانىۋي كەيپىيات يارىتىلغان بولسا، يەنە بەزىلىرىدە زامانىۋى پەن-تېخنىكا بىلەن مەنىۋي ئوبراز ۋە ئىماگلار ئاساس قىلىنىپ، فانتازىيىلىك خىياللار ئەكس ئەتتۈرۈلدى. بەزىلىرىدە كىشىلەرنىڭ روھى دۇنياسىدا تىندۇرما بولۇپ كېلىۋاتقان ئەپسانىۋي پىسخىك ئاڭ، ھەرخىل بەدىئىي شەكىل ۋە ئۇسۇللار ئارقىلىق قايتا نامايان قىلىنغان بولسا، يەنە بەزىلىرىدە سۇبېيكتىپ غايە، ئېتىقاد قاتارلىقلار تاشقى دۇنياغا سىڭدۈرۈلدى. دېمەك ئۇلار دەرىجىدىن تاشقىرى ئاجايىپ باي تەسەۋۋۇرنى تىرەك قىلىپ، ئوبېيكتىپ رېئاللىقتا يوز بەرگەن ۋەقەلىك مەنتىقىسى بىلەن خاراكتېر مەنتىقىسىنى ئەنئەنىۋي ئەسەرلەردەك يەنە قايتا تەكرارلاپ ئولتۇرماستىن، بەلكى بەدىئىي تىندۇرمىلاردىن ھاسىل بولغان خىيالنىڭ قانۇنىيىتى بويىچە، ئىلگىرى كۆرۈلۈپ باقمىغان ھەمدە كۆرۈلۈشمۇ مۇمكىن بولمىغان ئاجايىپ بىر خىل بېشارەتلىك سېھرىي دۇنيانى يارىتتى. دېمەك بۇنداق يوسۇندا ئىپادىلەش، ھەرگىزمۇ ئوبېيكتىپ دۇنيادىن چەتنىگەنلىك بولماستىن بەلكى رېئال تەجرىبىلەرنى پەقەت ئەپسانىۋي شەكىل ئارقىلىق قۇراشتۇرۇپ، قايتا ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەنلىك بولىدۇ، خالاس. شۇڭا بىز تۆۋەندە، يېڭى دەۋر ئۇيغۇر پروزىلىرىدىكى ئەپسانىۋي تۈسنى، ئۇنىڭ قوبۇل قىلىش ھەم بەدىئىي جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا قاراپ، ئومۇمىي جەھەتتىن: سىمۋول — خىيال، چۈش شەكلىدىكى ئەپسانىۋي تۈس، چۆچەك — مەسەل شەكلىدىكى ئەپسانىۋي تۈس، تارىخ — رىۋايەت شەكلىدىكى ئەپسانىۋي تۈس دېگەنگە ئوخشاش تۇرلەرگە ئايرىپ قىسقىچە مۇلاھىزە قىلىپ ئۆتىمىز:

1. سىمۋول — خىيال، چۈش شەكلىدىكى ئەپسانىۋي تۈس

يېڭى دەۋردە ئىجاد قىلىنغان پروزىلاردا سىمۋول ئۇسۇل بىر قەدەر كەڭ قوللىنىلدى. بولۇپمۇ ئەسەرنىڭ باش تېمىسىنى نۇقتىلىق سىمۋول ئارقىلىق ئىپادىلەش ھەم گەۋدىلەندۈرۈش ئاساسى سالماقنى ئىگىلىدى. چۈنكى يازغۇچىلىرىمىز ئەسەرلىرىدە، ئۆزلىرىنىڭ ئىدىيىۋي ھېسسىياتىنى، كەيپىياتىنى، ئوي-خىياللىرىنى، چۈش ۋە ئەسلىمە-خاتىرىلىرىنى، سىمۋوللۇق ئىپادىلەش ئۇسۇلىنىڭ ياردىمىدە سىمۋوللۇق ئوبرازلار ۋە ئۇلارنىڭ ماس ماددىلىرى ئارقىلىق يوشۇرۇن ئىپادىلەپ بەرگەچكە، بۇ خىل ئەسەرلەردىكى سىمۋوللۇق ئوبرازلار مەلۇم بىرخىل تەسىرات، بىۋاستە سېزىم، خىيالىي تۇيغۇ، ئىپادىلەپ بېرىش قىيىن بولغان كەيپىيات-ھېسسىياتلارنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە ئوتتۇرغا چىقىپ، قويۇق ئەپسانىۋي تۈسنى شەكىللەندۈردى. دېمەك يېڭى دەۋر ئۇيغۇر پروزىچىلىقىمىزدا نىسبەتەن بالدۇر مەيدانغا كەلگىنى سىمۋول— خىيال، چۈش شەكلىدىكى ئەپسانىۋي تۈسكە

ئىگە ئەدەبىيات بولدى. 20 ـ ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرىدا ئۇيغۇر ئەدەبىيات ساھەسىدە ئەڭ دەسلەپ " ئىزلەنمە ھېكايىچىلىق " ھادىسىسى كۆتۈرۈلدى، بىر تۈركۈم ياش يازغۇچىلار كىشىلەرنىڭ ئالاھىدە دىققىتىنى قوزغىدى. ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىدە سىمۋوللاشتۇرۇش، بىمەنىلەشتۈرۈش، ئاڭ ئېقىمىنى ئىپادىلەش دادىللىق بىلەن ئۆزلەشتۈرۈلدى. ئۇلار رېئال تەركىبلەر بىلەن سېھرىي تەركىب زىچ بىرلەشتۈرۈلگەن قويۇق ئەپسانىۋي تۇسكە ئىگە سىمۋوللۇق ئەسەرلەرنى كۆپلەپ ئىجاد قىلدى. مەسىلەن: ئەسىئەت ئەمەتنىڭ «كېچىدىكى ئادەم»، «قەبرە ئىزدەش»، «ئۇچقۇر ئايال» ھېكايىلىرى، كۇرەشچان ئۆمەرنىڭ «قارغىش»، «غۇۋا ئەسلىمە» قاتارلىق ھېكايىلىرى، ھۈسەين تاشنىڭ «سېخىتكى ئىشلار»، ئەكبەر سالىھنىڭ «ئوت ۋە يامغۇر»، ئەركىنجان ئەمەتنىڭ «مازار چاشقىنى»، قاھار نىيازنىڭ «تۇمانلىق يەكشەنبە»، باھارگۈل ساۋۇتنىڭ «سارغايغان ياپراق» قاتارلىق ھېكايىلىرى مانا مۇشۇنداق شەكىلدىكى ئەسەرلەر بولۇپ، بۇ خىل ئەسەرلەردە ماكان بىلەن زامانىنىڭ تەبىئي تەرتىپى بۇزۇپ تاشلىنىپ، ئۆتمۈش بىلەن ھازىر، خىيال بىلەن رېئاللىق گىرەلەشتۈرۈلۈپ يېزىلغان. يازغۇچى قەلىمىنى مەقسەتلىك ھالدا پرىسۇنالارنىڭ روھى دۇنياسىغىلا قارىتىپ، روھىيەتنى يېزىشتا مەلۇم دەرىجىدە مۇۋەپپەقىيەت قازاندى. يۇقىرىقى ئەسەرلەردە پرىسۇنالارنىڭ بىھوشلۇق ئىلكىدىكى غۇۋا خىياللىرى، سىزىلمەس ـ سىزىلمەس تۇيغۇلىرى، بىر تۈرۈپ چۈشكە، يەنە بىر تۈرۈپ تۇيغۇغا ئوخشاپ قالىدىغان پىسخىك پائالىيەتلىرى، قىسقىسى ئۇزۇلمەس ئېقىنىدەك داۋاملاشقان ئاڭ پائالىيەتلىرى ناھايىتى ئىنچىكە تەسۋىرلىنىپ، قويۇق سىمۋوللۇق مۇھىت ئىچىدە ئىپادىلەندى، ھەمدە ھەقىقىلىق بىلەن غەلىتىلىك، رېئاللىق بىلەن خىيالىي دۇنيا بىرگەۋدە قىلىنىپ، ئاجايىپ بىرخىل ئەپسانىۋي تۇس يارىتىلدى. مۇھەممەت باغراشمۇ «مەن ئۆلگەن ئادەمنىڭ قارچۇقىدا قېتىپ قالغان ئادەم»، «ئاپئاق ئېچىلغان سۆگەت گۈلى»، «توت قۇلاق»، «كەچكۈزدىكى بىر تال يوپۇرماق»، «يۇرەكتاغ»، «كەلكۈن» قاتارلىق ئەسەرلىرى بىلەن كىتابخانلار قەلبىدە كۈچلۈك زىلزىلە پەيدا قىلىپ، يېڭى دەۋر ئۇيغۇر پروزىچىلىقىدا ئۆزلۈكسىز يېڭىلىق يارىتىپ كېلىۋاتقان يازغۇچىلىرىمىزنىڭ بىرى، ئۇ دۇنيا ئەدەبىياتىدىكى "يىلتىز ئىزدەش"، "ئەپسانىگە قايتىش" قىزغىنلىقىنىڭ تەسىرىنى ئىجادىي قوبۇل قىلىپ، ئۇنى مىللىتىمىزنىڭ ئېستېتىك تۇيغۇسى ۋە بەدىئي ھەجمى كۆتۈرەلەيدىغان بىر مۇۋاپىق نۇقتىدا ئىپادە قىلدى. خەلقىمىز ئارىسىغا كەڭ تارقىلىپ، ئۇزاقتىن بېرى ئېيتىلىپ كېلىۋاتقان گۈزەل ئەپسانە، رىۋايەت ۋە قىسسە، چۆچەكلەرنىڭ ھاياتى كۈچكە ئىگە دېتاللىرىنى بۇگۈنكى ئەدەبىياتىمىزغا ئېلىپ كىرىپ، دەۋرىمىز كىشىلىرىنىڭ روھى چاقىقىشىنى ۋە ھازىرقى دەۋر تۇرمۇشى ئېلىپ كەلگەن مەنىۋي تەلىپىنى ئىپادە قىلدى. مەسىلەن: ئۇنىڭ «ئاپئاق ئېچىلغان سۆگەت گۈلى» ناملىق ھېكايىسىدىكى ئاتاللانىڭ تۇغۇلۇش جەريانى، تۇركى مىللەتلىرىنىڭ ئىپوسلىرىدا ھېكايە قىلىنغان ئاجايىپ ـ غارايىپ ئەپسانىۋي بايانلارغا ئوخشاپ كېتىدۇ. ھېكايىدە مايسىخان چۈش كۆرىدۇ : ئۇ چۈشىدە ئەجدادلىرى ياشاپ ئۆتكەن قەدىمىي قەلئەگە بېرىپ قالىدۇ، ھەمدە قەدىمىي قەلئە خارابىسى ئىچىدە ئەجدادلىرىنىڭ روھىنى كۆرگەندەك بولۇپ، پۈتۈن ۋۇجۇدى ھاياجانغا چۆمۈلىدۇ، تۇيۇقسىز غايىبانە ھامىلدار بولۇپ قالغانلىقىنى ھېس قىلىدۇ. تۇغۇلغان بوۋاقنىڭ كۆزلىرىدىن كۆپكۈك ئوت چاقناپ، ئاجايىپ سېھرىي خىسلەتكە ئىگە غەيرى ھالەتتە چوڭ بولۇشقا باشلايدۇ. دېمەك مەزكۇر ھېكايىدىكى پەرزەنتنىڭ تۇغۇلۇشى، ئانىنىڭ ھامىلدار بولۇشى جەھەتتىكى سۈرئىت موتىفى، خۇددى قەدىمكى ئىپوسلارنىڭكىدەك چۈش ئارقىلىق ئالدىن بېشارەت بېرىش موتىفى بويىچە بايان قىلىنغان بولسا، سۆگەت گۈلىنىڭ بىر كېچىدىلا سۇف ـ كۆچلىگەندەك ئاپئاق رەڭدە ئېچىلىپ كېتىشى، ئۇيغۇرلاردىكى" شۇملۇقنىڭ بېشارىتى" دەيدىغان ئېڭىنىڭ سىمۋوللۇق شەكلىدە ئىپادىلىنىشى بولۇپ، بۇ

ئەسەر باش قەھرىمانى ئاتىللانىڭ بېشىغا كېلىدىغان پاجىئەدىن ئالدىن بېشارەت بېرىش رولىنى ئوينىغان. دېمەك بۇ يەردە ئاتىللا بىر تەرەپتىن دادىسى چۈنچىباينىڭ پۈشتى ئەمەس، بەلكى يىراق ئۆتمۈشتىكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ ۋارىسى، يەنى ئالىيجاناب، پاكلىقنىڭ ۋە ئادەمىيلىك روھىنىڭ سىمۋولى قىلىنغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن چۈنچىباينىڭ ئاتىللانى پۈل تېپىشنىڭ قورالى قىلىۋېلىپ، ئۇنىڭ ئۆلۈپ كېتىشىگە سەۋەبچى بولغانلىقى تەسۋىرلىنىپ، ئاچكۆزلۈك، نەپسانىيەتچىلىك، ئىنسانىي پەزىلەتنى گۇمران قىلىپ، ئادەمنى ۋەيران قىلىدۇ.دەيدىغان پىكىر سىمۋوللۇق ئوتتۇرغا قويۇلغان، يەنى غۇبارسىز بالىلىق ۋىجدان بىلەن كېلىشەلمەيدىغان پاجىئە سىمۋوللۇق ئىپادىلەنگەن. «تۆت قۇلاق» ناملىق پوۋېستتا بولسا، باغراش جۇۋاننىڭ بىۋاستە ئىپادىلەپ بېرىش قىيىن بولغان نازۇك سېزىم ۋە ھېس- تۇيغۇلىرىنى، ئۇنىڭ ماس ماددىسى بولغان "تۆت قۇلاق" ئارقىلىق سىمۋوللۇق ئۇسۇلدا يوشۇرۇن بېشارەتلەپ، قويۇق ئەپسانىۋي تۈسنى شەكىللەندۈرۈش بىلەن بىرلىكتە، كىشىنى چوڭقۇر ئويلاندۇرىدىغان كۆپ قاتلاملىق باش تېمىنى ئېچىپ بېرىدۇ. ئۇيغۇرلاردا "ئۈچ قۇلاق ئېچىدىن تۆت قۇلاقنى تېپىۋالغان قىزلار نىكاھتا بەخت، تەلەيلىك بولىدۇ" دەيدىغان ئەنئەنىۋي قاراش تاكى ھازىرغىچە ئۇدۇم بولۇپ كېلىۋاتقانلىقى ھەممىمىزگە مەلۇم، لېكىن جۇڭان شۇنچە كۆپ تۆت قۇلاق تاپقان بولسىمۇ، رېئال تۇرمۇشىدا ھېسسىياتسىز ھەم يارامسىز مەخلۇقلارغا ئۇچراپ بەختسىز بولۇپ قالىدۇ، ئەمما چۈشىدە، خىيالىدا قانداقتۇر بىر ساھىبقىران يىگىت بىلەن غايىبانە ئۇچرىشىپ، مۇھەببەتنىڭ چەكسىز لەززەتلىك قاينىمىغا چۆمۈلىدۇ، پايانى يوق كەڭرى زېمىندا سەيلە قىلىشىدۇ. شۇندىن باشلاپ جۇڭان كۈندىن-كۈنگە گۈزەللىشىپ، مەڭزلىرى قىزىللىشىپ، كۆزلىرىدە بەخت نۇرلىرى پارلاشقا باشلايدۇ. جۇڭان رېئاللىقتا يېتەلمىگەن بەختىكە خىيالى دۇنياسىدا، تەسەۋۋۇردا يېتىدۇ. مۇھەممەت باغراش يەنە «كەچكۈزدىكى بىر تال يوپۇرماق»دا، ئايزىمنىڭ چۈشىدە كۆرگەن ئېڭ ئاخىرقى بىر تال يوپۇرماقنىتىڭ، كەچكۈز سوغۇقىدا بىردىنلا تىترەپ ساپىقىدىن ئاجراپ، ئاستاغىنە لەيلەپ كېلىپ، ئايزىمنىڭ يۈزىگە قونغانلىقىنى، ئايزىمنىڭ بۇنى ئۇزاق يىللاردىن بېرى كۈتۈپ كېلىۋاتقان بەختنىڭ بېشارىتى دەپ ھېس قىلغان نازۇك تۇيغۇلىرىنى، ئاجايىپ سېھرىيلىككە تولغان ئەپسانىۋي تۈس ئېچىدە سىمۋوللۇق ئىپادىلەيدۇ.

ئىزدىنىش ۋە يېڭىلىق يارىتىش روھىغا ئىگە تالانتلىق يازغۇچىمىز مەمتىمىن ھوشۇر 20-ئەسىرنىڭ 90-يىللىرىدا «سارىڭ» ھېكايىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان «بۇرۇت ماجراسى»، «قىرلىق ئىستاكان»، «ئالتۇن چىشلىق ئىت»، «چار خوراز»، «چوشقىلارغا بايرام» قاتارلىق بىر يۇرۇش "پسىخىك رېئالىزم" لىق ئۇسۇلدا يېزىلغان چاتما ھېكايىلەرنى ئېلان قىلغاندىن باشقا، يەنە «بۆرە جىلغا» ،«قارا قورساق سەركە»، «ئىت ئېتىش»، «ئۆلۈككە خەت»، «قۇم باسقان شەھەر»گە ئوخشاش رېئال تەركىبلەر بىلەن قويۇق سېھرىي-ئەپسانىۋي ئاممىلار ماھىرلىق بىلەن زىچ بىرلەشتۇرۇلگەن، ئۆزگىچە ئۇسلۇبقا ئىگە تېتىملىق ئەسەرلىرى بىلەن خەلقىمىزنى ئالاھىدە تارتۇقلىدى. دېمەك، ئۇ ئەسەرلىرىدە پرىسۇنازلارنىڭ بىھوشلۇق ئىلكىدىكى غۇۋا خىياللىرىنى، سېزىلەر-سېزىلمەس تۇيغۇلىرىنى، بىر تۇرۇپ چۈشكە، بىرتۇرۇپ تۇيغۇغا ئوخشاپ قالىدىغان ئالۋانغا ئوخشايدىغان ئاجايىپ-غارايىپ غەلىتە خىيالى كۆرۈنۈشلەرنى ئىنچىكە تەسۋىرلەپ، كىشىنى قانداقتۇر سېھرىي كارامەتكە تولغان ئاجايىپ بىرخىل سىرلىق ئەپسانىۋي دۇنيا ئىچىگە باشلاپ كىرىدۇ. مەسىلەن: «قارا قورساق سەركە»دە، سەركىنىڭ بىر قارا قۇيۇن بىلەن تەڭلا ئۇشتۇمتوت غايىب بولۇپ كېتىشى، بوغۇزلانغان سەركىدىن بىر تامچىمۇ قانىنىڭ چىقماسلىقى، يۇنۇس باخشى ماشىنىغا چىقىش بىلەن تەڭ، بۇزۇلۇپ قالغان ماشىنىنىڭ كىشىنىڭ ئەقلى يەتمەيدىغان دەرىجىدە تۇيۇقسىزلا ئوت ئېلىپ مېڭىپ

كېتىشى قاتارلىقلار ئەنە شۇنداق سېھرىي كارامەتكە تولغان بولسا، «قۇم باسقان شەھەر»دە، دانىشمەنلىكنىڭ، مەڭگۈلۈك ھايات ۋە ئۆمىدنىڭ سىمۋولى بولغان جاھانكەزدى سۈپۈرگە بەزىدە ئاددىي ئادەمدەك، بەزىدە ئۆلىيادەك، يەنە بەزىدە بىر روھتەك نامايان بولۇپ، پۈتۈن ئەسەرگە سېھرىلىك جۇلا، يارقىن ھېكمەت ئاتا قىلىدۇ. جاھانكەزدى سۈپۈرگىنىڭ تاسادىپىي پەيدا بولۇپ، يەنە تۇيۇقسىز غايىب بولۇشى، بۇۋاق پادىشاھقا ئىنىكئانا بولغان ئايالنىڭ ئادەمنىڭ ئەقلى يەتمەيدىغان سەۋەب بىلەن غايىب بولۇپ كەتكەنلىكى، ئىككى تەرەپتىن قارىسا ئىككى خىل چىرايدا كۆرۈنىدىغان چوكان، ئۆلگەنلەرنىڭ جۇۋازخانىسىغا بېرىپ ئۇلارنى كۆرۈپ قالغانلىقى ئۇچۇن بىر ئىزدا توختىماي چۆرگىلەيدىغان بولۇپ قالغان ئىمام، ئالۋاستىدەك پەيدا بولۇپ قالمىدىغان چۆل قىزى، ئالما ـ ئالما تىللاسى تۇگىمەيدىغان چۆچەك، تىللانىڭ ھېچبىر سەۋەبسىزلا تېزەككە ئايلىنىپ كېتىشىگە ئوخشاش ئاجايىپ ـ غارايىپ تەسۋىرلەر، ئەنە شۇنداق سېھرىي تۇسكە تولغان قويۇق ئەپسانىۋي مۇھىتنى نامايان قىلىدۇ. دېمەك، ئاپتور ئەسەردە، بىغەملەر توپىدىن ئۆمەرباي بىلەن باراتباينى نۇسخا قىلىپ تاللىۋېلىپ، ئۇلارنىڭ مال ـ دۇنيا ئۇچۇن قۇل قىلىنغان روھىنىڭ، زەئىپ ھاياتىنىڭ تراگېدىيىلىك تەقدىرىنى سىمۋوللۇق ئۇسۇلدا ئېچىپ بېرىدۇ. ئاپتور دەسلەپ ئۆمەرباي بىلەن باراتبايغا 99 تىللانى ئۇچۇراتقۇزىدۇ، پۇلنىڭ نازى ئۇلارنى ئەقلىدىن ئاداشتۇرۇپ، ئىنىسى سەپەرنى چۆلدە يالغۇز تاشلاشقا سەۋەب بولىدۇ، كېيىن يەنە ئۇلارغا ئالما ـ ئالما تىللاسى تۇگىمەيدىغان سېھرىلىك چۆچەكنى ئۇچۇراتقۇزىدۇ. ئاخىردا بۇ 99 تىللا بىلەن سېھرىلىك چۆچەك، ياۋلارنىڭ نەجىس تاپىنى ئاستىدا ۋەيران بولغانلىقى بىلەن كارى يوق، مال ـ دۇنيا ۋەسۋەسىدە ئەقلىنى سۇيۇق ھېسسىياتقا قۇل قىلغان بۇ ئىككى ناپاك ئىنسانىنى ھەممە نەرسىدىن ئايرىۋېتىدۇ. دېمەك، ئۆمەرباي بىلەن باراتباي خاراكتېرى بىغەملەر شەھرىدىكى كۆپ سانلىق كىشىلەرنىڭ روھى مەپكۇرسىگە سىمۋول قىلىنغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئېڭىدا مال ـ دۇنيادىن باشقا ھەر قانداق نەرسە مۇھىم ئەمەس، چۇنكى ياۋلار بېسىپ كەلگەندىمۇ ئۇلارنىڭ ساددىلارچە جان بېقىش كويىغا چۇشۇشى، پەقەت سودا ـ سېتىق ئىمكانىيىتىگە ئېرىشسىلا بولغىنى، شۇكرى قىلىپ ياشاشتەك روھى ـ كەيپىياتلىرى دەل يۇقىرىقى سۆزىمىزنىڭ دەلىلىدۇر. ئەسەردىن مەلۇمكى بىغەملەرنىڭ ياۋنىڭ ئاچكۆز نەپسىگە، رەزىل نىيىتىگە كەڭرى داستىرخان ھازىرلاپ بېرىدىغان زىيادە ئاقكۆڭۈللۈكى بىلەن ساددىلىقىدىن كېلىپ چىققان بىغەملىك ۋە پەرۋاسىزلىقى، قۇياشتىن ئۇلۇغ شاھنىڭ بىغەملەر شەھرى ئۇلارنىڭ ئاجىزلىقىدىن ياۋلارنىڭ گۈمران قىلىشىغا سەۋەب بولىدۇ. دېمەك، ئاپتور بىغەملەر شەھرىنىڭ ئېگىز تاملاردىن پۈتكەن سېپىلى بولماسلىقىدىن كۆرە، روھى قورغىنىنىڭ بولماسلىقى ئەڭ ئېچىنىشلىق پاجىئە، دەيدىغان مۇھىم پەلسەپىۋي پىكىرنى قويۇق ئەپسانىۋي تۇسكە ئىگە سېھرىلىك تەسۋىرلەر ئارقىلىق سىمۋوللۇق ئىپادىلىگەن.

2. چۆچەك ـ مەسەل شەكلىدىكى ئەپسانىۋي تۇس

بۇنداق شەكىلدىكى ئەسەرلەردە، جانلاندۇرۇش، مۇبالىغىلاشتۇرۇش، بىمەنىلەشتۇرۇش ئۇسۇللىرى بىرقەدەر كۆپ قوللىنىلىدۇ، ياكى فانتازىيىلىك مۇھىت ۋە قىياسچانلىققا باي ئاجايىپ ـ غارايىپ ۋەقە تەسۋىرلىنىپ، مەلۇم نەرسىگە دارتمىلىنىپ، چوڭقۇر مەزمۇنغا ئىگە پەلسەپىۋي پىكىر ئېچىپ بېرىلىدۇ، ياكى رېئاللىق ئاچچىق كىنايە، كۈلكە ۋە يۇمۇرلۇق ئۇسۇللار ئارقىلىق ئىپادىلىنىپ، كەلگۈسى غايىۋي دۇنياغا قىزغىن مەدھىيە ئوقۇلىدۇ. بەدئىي ئالاھىدىلىك جەھەتتىن ئالغاندا، بۇ خىل ئەسەرلەر رومانتىزملىق ئەدەبىياتىمىزنىڭ ئەنئەنىلىرى بىلەن قويۇق قانداشلىق مۇناسىۋەتكە ئىگە بولۇپ، قارىماققا ئۇنىڭ تاشقى دۇنياسى گەرچە رېئاللىقتىن ھالقىپ كەتكەندەك غەلىتە ھەم بىمەنىدەك كۆرۈنسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ كىشىگە بېرىدىغان كەيپىيات تۇيغۇسى بىرقەدەر روشەن بولۇپ،

ئۇنچىلىك سىرلىق بىلىنىپمۇ كەتمەيدۇ. ئۇنىڭدا تەسۋىرلەنگەن ۋەقەلەرنىڭ كىشىگە بېرىدىغان ئاجايىپ-غارايىپ غەلىتە تۇيغۇسى بولسا، خىيال بىلەن چۈشكە قارىغاندا تېخىمۇ كۈچلۈك بولىدۇ. يەنە كېلىپ، ئۇنىڭغا يوشۇرۇنغان مەنىنىڭ ئاددىيلىقى ۋە چۈشىنىشلىك بولۇشى، سىمۋوللۇق سىستېمىنىڭ مۇرەككەپلىكى بىلەن تەساددىيي پەيدا بولىدىغان تەسىراتنىڭ ئورنىنى ئىگىلىگەن بولىدۇ.

جانلاندۇرۇش ھەم مۇبالىغە، چۆچەك بىلەن مەسەللەرنىڭ مۇھىم ئەنئەنىۋي ئىپادىلەش ئۇسۇلى بولۇپ، ئۇ ھازىرقى زامان پروزىلىرىغا سىڭىپ كىرىپ، بىر تەرەپتىن ئەقلىي ئىش قوشۇلمىغان ۋەقە، ھادىسىلەرنىڭ ئەسلى ماھىتىنى ئىپادىلەپ بېرىدىغان ۋەزىپىنى ئۈستىگە ئالغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن ھازىرقى زامان پروزىلىرىنى ئەپسانىۋي ئانا تېمىنىڭ گېنىلىرى بىلەن ئوزۇقلاندۇردى. مەسىلەن: بىز مەتىمىن ھوشۇرنىڭ «قۇم باسقان شەھەر» ناملىق ئەسىرىدىن، جاھان كەزدى سۈپۈرگىنىڭ ئېشكى بىلەن بولغان ھېسسىيات ئالماشتۇرۇشلىرىنى، قويۇق پەلسەپىۋىلىككە تويۇنغان دىئالوگلىرىنى ئۇچراتساق، يەنە بىر قاتار چاتما ھېكايىلىرىدىن ئادەملەشتۇرۇلگەن ۋە ھاياۋانلاشتۇرۇلغان كۆچلۈك مەسەللىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە ئىت، بۆرە، سەركە، توخۇ، چوشقا، قاغىغا ئوخشاش ھەرخىل ھاياۋانلارنى چېلىنقتۇرىمىز. بۇنىڭلىق بىلەن ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنى مەسەل دېگىلى بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدىكى كۆپ سانلىق تەسۋىرلەر يەنىلا چۆچەك ھەم مەسەللەرنىڭ قىسمەن تەپسىلاتلىرىغا تەۋە بولۇپ، ئۇنىڭدىكى سېھرىي تۈسكە تولغان ئاجايىپ-غارايىپ تەسۋىرلەر بولسا، ئەسەرنىڭ باش تېمىسىنى تېخىمۇ چوڭقۇر مەركەزلەشتۈرۈش ۋە مۇستەھكەملەش رولىنى ئويناپغان. دېمەك، ئۇ ئۆزىنىڭ «چار خوراز»، «ئالتۇن چىشلىق ئىت»، «چوشقىلارغا بايرام» قاتارلىق ئەسەرلىرىدە، مىللىتىمىزنىڭ ئەپسانە توقۇش دەۋرىدىن قېپقالغان ئىپتىدائىي ۋە قەدىمىي ئىشەنچ-ئېتىقادى، مىللىي ئۇدۇملىرىنى ئۇيغۇر پروزىچىلىقىغا ئېلىپ كىرىپ، ھاياۋانىي ئادەملەشتۈرۈش، ئادەمنى بولسا ھاياۋانلاشتۇرۇپ تەسۋىرلەشتەك چۆچەك-مەسەلگە خاس ئالاھىدىلىك ئارقىلىق بېشارەتلەش يولى بىلەن ئىپادىلەپ، قويۇق ئەپسانىۋي تۈس پەيدا قىلىدۇ. يەنى قەدىمكى چۆچەك-مەسەللەرنىڭ ئىپادىلەش ئۇسۇللىرىنى ماھىرلىق بىلەن قوللىنىپ، ئادەمىيلىك ئەخلاق، ئادەمىيلىك پەزىلەت، ئادەمىيلىك قىممەتنى ئۇنتۇپ يۇل-دۇنياغا ئۆزىنى ئۇرىدىغان، ھەرخىل ناتوغرا ۋاستىلەر ئارقىلىق بايلىق توپلاشنى مەقسەت قىلىپ، شەخسىيەتچى، شۆھرەتپەرەس، نەپسانىيەتچى، ئاچكۆز ناپاك كىشىلەرنى ۋە ئۇلار پەيدا قىلغان پەسكەش، رەزىل ئىجتىمائىي ئىللەتلەرنى، قىسقىسى مىللەت روھىيىتىدىكى زەئىپلىكلەرنى ئۆتكۈر كىنايە، يۇمۇر ۋە ھەجۋىيلىك قامچىسى ئاستىغا ئېلىپ، خەلقىمىز ئىچىدە كەڭ تارقىلىپ يۈرگەن " كىشىنىڭ رىزقىنى يېگەن ئادەم قىيامەتتە ھايۋان بولۇپ تىرىلىدىكەن " دەيدىغان ئىپتىدائىي ئېتىقادىنى ئالاھىدە گەۋدىلەندۈرۈپ، ھازىرقى زامان كىشىلىرىنىڭ مەنىۋىيىتىدىكى كىرىزىسنى چوڭقۇر ئېچىپ بېرىدۇ. مەسىلەن: «چار خوراز» ناملىق ھېكايىدىكى "مەن"نىڭ مېكىيانىنىڭ تۇيۇقسىز ھەيۋەتلىك بىر چار خورازغا ئايلىنىپ قېلىشى، ئۇنىڭ توخۇ سوقۇشتۇرۇشتا بارلىق خورازلارنى يېڭىپ، ئىگىسىنى نۇرغۇن نەپكە ئېرىشتۈرگەنلىكى ھەم باھاسىنىڭمۇ ئۇچقاندەك ئۆرلەپ كەتكەنلىگى، پۇلنىڭ نازى سابىرجاننى ئەقلىدىن ئاداشتۇرۇپ، خورازنى ئوغرىلاپ مال-دۇنيا يىغىش ۋەسۋەسىگە سالغانلىقى، ئۇنىڭ تاپاۋىتى تازا كۆڭۈلدىكىدەك يۈرۈشۈپ كېلىۋاتقاندا، خورازنىڭ ئۇشتۇمتۇتلا قايتا مېكىيانغا ئايلىنىپ قېلىشى، بۇنىڭدىن غەزەپلەنگەن سابىرجاننىڭ توخۇنى ئۆلتۈرۈپ ئىچىدىن چىققان تۇخۇمنى يەۋېلىپ، خوتۇن كىشىگە ئايلىنىپ قالغانلىقىدەك ئاجايىپ كۈلكىلىك سېھرىي تۈسكە ئىگە تەسۋىرلەر، ھەمدە «ئالتۇن چىشلىق ئىت» ناملىق ھېكايىدىكى، دوختۇرنىڭ ناتوغرا يول بىلەن كەلگەن ئالتۇندىن چىش سالدۇرغانلىقى ئۈچۈن، ئىتقا

ئوخشاش قاۋاپ، خالىتىنىڭ يانچۇقىغا پۇل سالمىغانلارغا خىرس قىلىپ ھۆرپىيىدىغان بولۇپ قالغانلىقى، ھارام پۇلغا كەلگەن ئالتۇندىن چىش سالدۇرغان ئايالىنىڭمۇ ھېچ ئىش قىلماي، دېرىزىنى ئېچىپ قۇيۇپ، كوچىدا ئۆتكەن ئەر خەقلەرگە ھەجىيىپ قاراپ ئولتۇرىدىغان بولۇپ قالغانلىقىدەك بىر قاتار غەلىتە تەسۋىرلەر، كىشىنىڭ رىزقىغا چاڭ سالغان مۇشتۇمزور سابىرجاننى خوتۇنغا، دوختۇر بىلەن ئۇنىڭ ئايالىنى بولسا ھايۋان سۈپەت غەلىتە مەخلۇققا ئايلاندۇرۇپ، ئاخىرقى ھېسابتا قىلمىشىغا لايىق ئەنە شۇنداق جازالىغانلىقىنى روشەن ئىپادىلەپ بېرىدۇ. بۇنداق شەكىلدىكى ئەسەرلەرنىڭ ئىپادىلەش ئۇسۇللىرى كۆپىنچە، ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى سېھرىي چۆچەكلىرىدە تەسۋىرلەنگەن چەكلەنگەن مېۋە، ئۆسۈملۈك، سۇ قاتارلىقلارنى ئىستېمال قىلغان ئادەمنىڭ بېشىغا مۇڭگۈز چىقىپ ھايۋانغا ئايلىنىپ قېلىشى، بىردە ئۆلۈپ، بىردە تاشقا ئايلىنىپ قىلىشى، يەنە بىرتۇرلۈك خاسىيەتلىك مېۋە، سۇ ۋە ئۆسۈملۈكنى ئىستېمال قىلغاندا بولسا، يەنە قايتا ئەسلىگە كېلىپ قالىدىغانلىقى، ھەققىدىكى ئاجايىپ ـ غارايىپ سېھىرلىك كۆرۈنۈشلەرگە ئوخشاپ كېتىدۇ. دېمەك بۇ خىل ئەسەرلەر تۇرمۇشنىڭ پارچە ـ پۈرات كىچىك ئۇزۇندىلىرىنى تاللىۋېلىپ، رېئال مەسىلىلەرگە بۇاستە بۆسۈپ كىرىپ ئارىلىشىدۇ. ئادەتتە ھەمىشە ئۇچراپ تۇرىسىمۇ، كىشىلەر ئانچە ئەھمىيەت بېرىپ كەتمەيدىغان بەزى ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنى داىرتما، قىياس، بىمەنە مۇھىت ھەم ئاجايىپ ـ غارايىپ سېھرىي تۇسكە ئىگە سۈژىت ئىچىگە قويۇپ مۇبالىغىلاشتۇرۇش ئارقىلىق، كىشىلەرنى ئىنسان پەزىلىتىنى ئۇستىدە چوڭقۇر ئويلىنىشقا ھەم ئەخلاقىي تەۋرىنىشتىن ئاگاھ بولۇشقا ئۇندەيدۇ.

چۆچەك ـ مەسەل شەكلىدىكى ئەدەبىي ئەسەرلەر، ئۆزىدىن ئىلگىرىكى ئانا ژانىرلارنىڭ ھېكايە بايان قىلىش، ۋەز ـ نەسىھەت ئېيتىش ۋە تەربىيە ـ ئىلھام بېرىش ئەنئەنىلىرىگە ۋارىسلىق قىلغان بولۇپ، ئۇ ئىزچىللىققا، مۇكەممەل ھەم باي سۈژېتقا ئىگە بولۇپلا قالماستىن بەلكى يەنە يوشۇرۇن رېئال مەزمۇنلارنى چوڭقۇر ئېچىپ بېرىدۇ. بۇ خىل ئەسەرلەر يەنە دۆلىتىمىز ۋە چەتئەللىكى رومانتىزملىق ئەدەبىياتىدىن سېھرىي تۇسكە ئىگە ئاجايىپ ـ غارايىپ ئىپادىلەش ئۇسۇللىرىنىمۇ كۆپلەپ قوبۇل قىلغان بولۇپ، بۇ ھال ئوقۇرمەنلىرىمىزنىڭ ئېستېتىك زوقلىنىش ئادەتلىرىگىمۇ ماس كېلىدۇ. شۇڭا رېئالىزملىق ئۇسۇلدا ئەسەر يېزىشقا ئادەتلەنگەن ھەمدە باي تەسەۋۋۇرغا ئىگە بىر قىسىم يازغۇچىلىرىمىزمۇ، مۇشۇ خىلدىكى ئەسەرلەرنى يېزىشنى سىناپ كۆرگەچكە، يېقىنقى يىللاردىن بۇيان بۇنداق ئەسەرلەر كۆپلەپ مەيدانغا كەلدى.

3. تارىخ ـ رىۋايەت شەكلىدىكى ئەپسانىۋي تۇس

بۇنداق شەكىلدىكى پروزىلارنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە تۆۋەندىكىدەك ئىككى خىل ئامىل سەۋەب بولدى: بىرىنچىدىن، "يىلتىز ئىزدەش" ئەدەبىي ئېقىمىنىڭ كۆتۈرۈلۈشى سەۋەب بولدى. ئىشكىنى ئېچىۋېتىش، ئىسلاھات يولغا قويۇلغان تارىخى شارائىتتا ياشاۋاتقان كىشىلەرنىڭ زامانىۋي تۇرمۇش ئۇسۇلى ۋە زامانىۋي ئېڭى، ئەنئەنىۋي مەدەنىيەت پىسخىكىسىنىڭ ھۆلىنى تەۋرىتىپ، كۆپلىگەن يېڭى زىددىيەت ۋە يېڭى گاڭگىراشلارنى پەيدا قىلدى. شۇنداق قىلىپ يازغۇچىلار ئەنئەنە ئۇستىدە قايتا ئويلىنىش ۋە قايتا باھا بېرىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى بارغانسېرى چوڭقۇر ھېس قىلىشقا باشلىدى. دېمەك قايتا ئويلىنىش، باھا بېرىش ھەم يەكۈن چىقىرىشنىڭ ئالدىنقى شەرتى، ئىشنىڭ باش ـ ئايىقى بىلەن سەۋەب ـ نەتىجىسىنى ئېنىقلاش بولغاچقا، بۇ ھال مەدەنىيەت جەھەتتە بىر مەيدان يىلتىز ئىزدەش قىزغىنلىقىنى پەيدا قىلدى. ئۇلار مىللەتنىڭ قەدىمكى ئېتنىك مەنبەلىرىگە ۋە ئەنئەنىۋي پىسخىك قاتلاملىرىغا شۇڭغۇپ كىرىپ، تېخى ئېچىلمىغان قويۇق ئەپسانىۋي تۇسكە ئىگە بىر پارچە مۇنبەت زېمىنىنىڭ بارلىقىنى ھەمدە قەدىمكى كىشىلەرنىڭ روھىيەت

قاتلىمىدا ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان چۆكمە بولۇپ ساقلىنىپ كېلىۋاتقان پۈتۈن مەدەنىيەت جۇغلانمىلىرىنى بايقىدى. ئىجادىيەت ئوبيېكتىنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكى، ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ بەدىئىي ئۇسلۇبىنى تاللايدىغان بىرخىل سۈزگۈچ بولغاچقا، ئەپسانىۋي تەسەۋۋۇر — مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشكە ئىگە ئەپسانىۋي ئاممىلارنى ۋە كىشىلەرنىڭ ئەپسانىۋي روھى ھالەتلىرىنى ئىپادىلەيدىغان مۇھىم ئۇسۇل بولۇپ قالدى. ئىككىنچىدىن، لاتىن ئامېرىكىسى سېھرىي رېئاللىزمىنىڭ تەسىرى سەۋەب بولدى. بۈگۈنكى زامان دۇنيا ئەدەبىياتىدىن بۆلۈنۈپ چىقىپ "پارتلاش خاراكتېرىدىكى ئەدەبىيات" ۋە " 20 ـ ئەسىردىكى ئەدەبىيات مۆجىزىسى" دەپ تەرىپلىنىپ كېلىۋاتقان لاتىن ئامېرىكىسى ئەدەبىياتى، دۇنياغا يۈزلىنىشكە باشلىغان يازغۇچىلىرىمىزغا ئالاھىدە تەسىر كۆرسەتمەي قالمىدى. ئۇلار "رېئاللىقنى خىيالغا ئايلاندۇرۇش ئەمما چىنلىقنى يوقاتماسلىق"دىن ئىبارەت بىر قاتار سېھرىي رېئاللىزملىق ئىجادىيەت ئۇسۇللىرىنى قوبۇل قىلىپ ئۆز ئىجادىيەتلىرىدە سىناپ كۆردى. شۇنداق قىلىپ مەزمۇن جەھەتتە يىلتىز ئىزدەپ، شەكىل جەھەتتىن قوبۇل قىلىش، دەل شۇ خىلدىكى پروزىلارنىڭ گەۋدىلىك ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ بىرى بولۇپ قالدى. بۇ خىل ئەسەرلەر ئاساسەن قەدىمكى ئەپسانە، رىۋايەتلەرنى ئۆزىنىڭ بىۋاسىتە ماتېرىيال مەنبەسى ھەم رېئال ئاساسى قىلدى. بولۇپمۇ يازغۇچىلىرىمىز ئادەتتىن تاشقىرى تۇراقلىق مەدەنىيەت تۈسىنى ئالغان، بېكىنمە ھالەتتىكى چەت تاغلىق يېزىلار بىلەن چېگرا رايون تۇرمۇشىنى ئىپادىلەشكە كۆپرەك قىزىقتى. ئۇلار نەزىرىنى يېزا تارىخى، ناھىيە تەزكىرىسى، يەرلىك مىللىي ئۆرپ ـ ئادىتى ۋە ئېتىقادى قاتارلىق مەدەنىيەت ھادىسىلىرىنى تەتقىق قىلىشقا قارىتىپ، تارىخى ئەپسانە، رىۋايەتلەرنى، مىفولوگىك ۋەقەلەرنى، فولكلور ئەدەبىياتىنى كەڭ كۆلەمدە توپلاش، قېزىش ھەمدە بۈگۈنكى رېئال ئىجتىمائىي مەسىلىلەر بىلەن تارىخى ۋەقەلەرنى زىچ بىرلەشتۈرۈش ئارقىلىق، بىرخىل قويۇق ئەپسانىۋي مۇھىتنى يارىتتى.

يېڭىچە ئىجادىيەت شەكلى ئۇستىدە ئىزدىنىۋاتقان تالانتلىق يازغۇچى توختى ئايۇپ «بۆرە ئانا» ناملىق رومانىدا، مەركەزلىك ھالدا قەدىمكى زامانىدا ئۇيغۇرلارنى ھالاكەتلىك تەقدىردىن قۇتۇلدۇرۇپ قالغان بۆرە ھەققىدىكى رىۋايەتنى ھەمدە ئۇنىڭ تەسىرلىك سۈرۈتلىرىنى بۈگۈنكى زامانىنىڭ ئىجتىمائىي رېئاللىقى ئىچىگە ئېلىپ كىرىپ، بىزنى بۈگۈنكى دۇنيادا ئادەملىكىمىز توغرىسىدا قايتا ئويلىنىشقا چاقىردى. مەزكۇر ئەسەردە، بىلىكيارنىڭ يۇلتۇزنىڭ ۋۇجۇدىدا كۆكۈردىن ئاپىرىدە بولغانلىقى، ئۇنىڭ سۇلتان ئەلى تەرىپىدىن قەست قىلىنىش خەۋپىگە ئۇچرىغانلىقى، ھەمراھى ۋە بالىلىرىدىن ئايرىلىپ باغرى قانغا تولغان ئانا بۆرە تەرىپىدىن قۇتۇلدۇرۇپ قېلىنغانلىقى ھەم بېقىپ چوڭ قىلىنغانلىقى، ئانا بۆرىنىڭ ئۆلۈپ كەتكەن قەيسەرنى يەرلىكىدىن ئېلىپ چىقىپ ئۇنى قايتا ھاياتلىققا ئېرىشتۈرگەنلىكى، ئۇچىنىڭ ئائىلە قۇرۇپ بىرلىكتە بەختلىك ياشىغانلىقى، ئورمانلىققا ئوت كەتكەندە بۆرىنىڭ ئۆلارنى يەنە بىر قېتىم خەتەردىن قۇتقۇزۇپ قالغانلىقى، ھەممىلا يەرنى قاراڭغۇلۇق قاپلاپ، خەلق ھالاكەت گىردابىغا بېرىپ قالغاندا، قوۋمىنىڭ پارلاق ئۈمىدى بولغان بىلىكيارنىڭ ئۆز ۋۇجۇدىدىن نۇر تارقىتىپ، كىشىلەرگە ئۈمىد بېغىشلىغانلىقى، ئەمما ئادەملەر نىيەتلىرىنى بۇزۇشۇپ ئۇلارنى ئۆلتۈرمەكچى بولغاندا ئانا بۆرە، بىلىكيار، قەيسەرلەرنىڭ نۇرئاتا چوققىسىغا چىقىپ غايىب بولغانلىقى، شۇنىڭ بىلەن كىشىلەرنىڭ نىشاندىن ئادىشىپ، زۇلمەت ئىچىدە قالغانلىقىدەك قويۇق ئەپسانە ـ رىۋايەت تۈسىنى ئالغان ئاجايىپ سېھرىلىك ۋەقەلەر بىلەن رېئال ۋەقەلەرنى ئۆزئارا گىرەلەشتۈرۈپ، بارلىق ئاپەت ۋە پاجىئەنىڭ پەيدا قىلغۇچىسى ھەم ئىجراچىسى بولغان ئادەملەرنىڭ ئەجداد روھىدىن، ئادەمىيلىكتىن ياتلىشىپ ئۆزلىرى تۇرەلگەن ئانا تەبىئەتنى ۋەيران قىلغانلىقىدىن ئىبارەت ۋەھشىيانە ھەرىكىتىنى قويۇق ئەپسانىۋي تۈسكە ئىگە مۇھىت ئىچىدە تەسۋىرلەپ، تەبىئەت ئېكولوگىيىسىنى

قوغداشقا ئاگاھلاندۇرىدۇ. ھەمدە كۆك نۇردىن ئايرىلىپ بولغان خاسىيەتلىك بالا بىلىكيارنىڭ نەزىرى ئارقىلىق، قۇۋمىمىزنىڭ ئەجدادىنى قۇتقۇزغان سېھرلىك ھايۋان يۇرتىمىزغا قايتىپ كەپتۇ دەيدىغان ئىپتىدائىي ئاڭنى، ئەپسانىۋي دۇنيا ئىچىدە يەنە بىر قېتىم تىرىلدۇرىدۇ. ئىنسانلار تەرىپىدىن ۋەيران قىلىنغان ئانا تەبىئەت، بۆرىنىڭ ھەمراھى ۋە باللىرىنىڭ جانىدىن جۇدا قىلىنىشى، ھاياتلىقنىڭ مەڭگۈلۈك تەجەللىسى بولغان بىلىكيار ئۇچۇن قوبۇل قىلغىلى بولمايدىغان ۋەھشىيانە رىئاللىقتۇر، شۇڭا ئۇ، ئاخىرىدا ئانا بۆرىگە ئەگىشىپ زورلۇققا تولغان دۇنيادىن ئايرىلىپ نۇرئاتا چوققىسىغا چىقىپ غايىب بولىدۇ. دېمەك، يازغۇچى قويۇق ئەپسانىۋي تۇسكە ئىگە مانا مۇشۇنداق گۈزەل رىۋايەت ئارقىلىق، ئىنسانىيەتنى ئۆز يىلتىزىنى، ئۆز تارىخىنى ئۇنۇتماسلىققا، ئەجدادلاردىن قالغان ساپ ئۇدۇملاردىن ۋاز كەچمەسلىككە، غۇبارسىز بالىلىق ۋىجدانىنى ئىنكار قىلماسلىققا سەمىمي تەۋسىيە قىلىش بىلەن بىرگە ئۇلارنى ئەجدادلىرىدىن قالغان مۇقەددەس روھقا ۋارىسلىق قىلىشقا چاقىرىدۇ. دېمەك، ئاپتور بۇ خىل چوڭقۇر پەلسەپىۋي پىكىرلەرنى، يۇزە ھالدىكى مۇلاھىزىلەر بىلەن ئەمەس بەلكى چوڭقۇر روھ يوشۇرۇنغان قويۇق ئەپسانىۋي تۇسكە ئىگە سېھرلىك تەسۋىرلەر ئارقىلىق ئالاھىدە ئېچىپ بېرىش بىلەن بىرلىكتە، يىتتۇرۇپ قويغان قەدىمكى دەۋرلەردىكى ئالىيجانىاب ھالىتىمىزنى ئەپسانە ـ رىۋايەتلەر ئارقىلىق ئىزدەشنىڭ زۆرۈرلۇكىنى يەنە بىر قېتىم تونۇتتى، ھەمدە خەلقىمىزنىڭ روھىيەت تارىخى يىلتىزىنى چوڭقۇر قېزىپ، ئەجداد ئۇستىدە ئويلاندۇرۇپ، بۇنىڭدىن قايتقان جۇلائەتنىڭ ئۇيۇقتىكى يارقىن سىماسىنى كۆرسىتىپ بەردى.

يازغۇچى مۇھەممەت باغراشنىڭ «يۇرەكتاغ» ناملىق پوۋېستىدا بولسا، مۇنداق بىر رىۋايەت سۆزلىنىدۇ: بەگقۇلبەگنىڭ يېتەكچىلىكىدە قەدىمكى گۈزەل تەكلىماكان ۋادىسىدا بەختلىك، خاتىرجەم ياشاپ كېلىۋاتقان خەلق، ياۋلارنىڭ پاراكەندىچىلىكى بىلەن قۇم ـ بوران ھەم ئېيتقۇسز ئېغىر كۇلپەت ئىچىدە قالىدۇ، ئۇلار ئۇسۇزلۇق ھەم ئاچارچىلىق دەستىدىن ھالاكەت گىردابىغا بېرىپ قالغاندا، بەگقۇلبەگ ئۆزىنىڭ قان تومۇرىنى كېسىپ ھاياتىنى تەقدىم قىلىش ھېسابىغا بالىلارنى قۇتقۇزۇپ قالىدۇ، بەگنىڭ ئايالى ئوتلۇق ـ كۆكلەئىنە باشپاناسىز قالغان ئاۋامغا يېتەكچىلىك قىلىپ، ئۇلارنى ئۆزلۈكسىز نىجاتلىق يولىغا باشلاپ ماڭىدۇ، ئەمما كۆچلۈك ياۋلارنىڭ ۋەھشىيانە قىرغىنچىلىقى تۇيەيلىدىن قوۋم پۇتۇنلەي تۇگىشىش خەۋپىگە دۇچ كەلگەن ھالقىلىق پەيتتە، ئوتلۇق ـ كۆكلەئىنە يۇرىكىنى سۇغۇرۇپ ئېلىپ، خەلقە گۈزەل زېمىن، نىجاتلىق ھەم بەختىيار تۇرمۇش ئاتا قىلىدۇ، ئۇنىڭ يۇرىكىدىن بىر يۇرەكتاغ ھاسىل بولىدۇ، خەلق ئۇنى ھاياتلىقنىڭ كاپالىتى، ئەجداد روھىنىڭ بەلگىسى دەپ ھېسابلاپ چوقۇنىدۇ، دېمەك، يازغۇچى ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان بۇۋىلىرىمىزنىڭ ئاغزىدا ئېيتىلىپ كەلگەن ئاجايىپ سىرلىق قەدىمي رىۋايەتنى، مىرۇۋش، تۇرەك ۋە ئېلدوس قاتارلىق ئۇچ بالىنىڭ ئەجداد روھىنى ئىزدەپ يۇرەكتاغقا سەپەر قىلىش يولىدا، قۇم ـ بوران ئاستىدا قېلىپ ھاياتىدىن ئايرىلغانلىقىدىن ئىبارەت بىر قاتار تراگېدىيىلىك رىئال ۋەقەلەرگە باغلاپ، شۇ ئارقىلىق نەسىل توغرىسىدىكى ئىزدىنىش ۋە ئەجدادلارنى سېغىنىش ھېسسىياتىنى، روھى گۈمرانلىقتا ياشاۋاتقان ئادەملەرنىڭ ھايات ـ ماماتىغا ھەققىدىكى ئەڭ چوڭقۇر روھى قاتلاملىرىغا سىڭدۇرۇپ، ئۇلارنى ئەقىل ـ ھوشى بىلەن ياشاشقا، بۇ دۇنياغا ئېھتىياتچانلىق بىلەن مۇئامىلە قىلىشقا ئاگاھلاندۇرىدۇ. تېخىمۇ ئوچۇقراق ئېيتساق خۇددى ئەسەرگە ئېغىگىراق قىلىپ ئېلىنغان: "ئوغلۇم، ئاتا ـ بوۋاڭنى، ئۇلار ياتقان يەرنى دائىم ياد ئەت، ئۇلارنىڭ تۇياق بېشى چۆلدەرەپ قاراقسىز قالسا، قارا بوران چىقىپ، جاھانغا توپا يېغىپ، كۈننىڭ يۈزى تۇتۇلىدۇ"، دېگەن ئاتا سۆزىدە دېيىلگەندەك، كىشىلەرنى مەنىۋي گۈمرانلىقتىن ئاگاھ بولۇپ، ئۆز تارىخىنى، ئۆز نەسلىنى ئۇنتۇپ قالماسلىققا تەۋسىيە قىلىدۇ. قويۇق ئەپسانىۋي تۇس ئالغان بۇ رىۋايەتتە، گەرچە جىن ـ ئالۋاستىلار، ھۆر ـ

پەرىلەر ھەققىدە ئاجايىپ-غارايىپ تەسۋىرلەر بولمىسىمۇ، لېكىن دەھشەتلىك قارا-بوران، چىدىغۇسىز ئاچارچىلىق ھەم ئۇسۇزلۇق، يۇرەكتىن تاغ ھاسىل بولۇشلارنىڭ ھەممىسى بىرىكىپ، بىزگە يېتەرلىك ئاجايىپ سېھرىي تۈسكە ئىگە ئەپسانىۋي مۇھىت ھازىرلاپ بېرەلەيدۇ.

دېمەك، بۇنداق ئەسەرلەر كۆپىنچە، بىر-بىرىگە گىرەلىشىپ كەتكەن كۆچلۈك تارىخىي تۈيغۇغا ھەم مول مەدەنىيەت خاراكتېرگە ئىگە بولۇپلا قالماستىن، بەلكى بەدىئىيلىك جەھەتتىن ئالغاندىمۇ ئاجايىپ نەپىس ھەم قويۇق يەرلىك خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن كىشىگە شېرىن لەززەت ئاتا قىلىدۇ. ئەپسانىۋي تۈس پەيدا قىلىشتىكى مەقسەت، تېگى-تەكتىدىن ئالغاندا ئەنئەنىۋي روھنى ۋە بىرخىل ئەپسانىۋي ئالاھىدىلىكنى قايتا نامايان قىلىشتۇر. چۈنكى باي مەزمۇنغا ئىگە ئاجايىپ-غارايىپ ئەپسانە-رىۋايەتلەر، خۇددى تارىخىي جۇغلانمىلارنىڭ ئەپسانىۋي پىسخىك تىندۇرمىلىرى سۈپىتىدە كىشىلەرنىڭ قەلبىگە چوڭقۇر سىڭىپ كەتكەن بولۇپ، بۇ ھەرگىزمۇ ئۇلارنىڭ تۇرمۇشىنى زىننەتلەيدىغان بېزەك بولماستىن، بەلكى مەنىۋي ھاياتىنىڭ دەل ئۆزى، ياشاش ئۇسۇلىنىڭ ئاساسى ھەم ئايرىلماس مۇھىم تەركىبى قىسمىدۇر. ۋەھالەنكى، يازغۇچى ئەنئەنىۋي مەدەنىيىتىمىزنىڭ ئومۇمىي پىسخىك ماھىيىتىنى چۈشەنمەكچى ھەم ئۇنىڭغا باھا بېرمەكچى بولىدىكەن، ئۇ چوقۇم مۇشۇنداق ئەپسانىۋي روھ بىلەن سۇغۇرۇلغان ئەڭ ئىپتىدائىي، ئەڭ قەدىمىي مەنبەنى ئىزدىشى ھەم چوڭقۇر قېزىشى كېرەك، ئەلۋەتتە. دېمەك، يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتكەن بىر قاتار مۇلاھىزىلىرىمىز دەل بىزنىڭ مۇشۇ خىل قاراشلىرىمىزنىڭ روشەن دەلىلىدۇر.

پايدىلانمىلار

[1] ئابدۇكېرىم راھمان: « يىپەك يولىتىدىكى ئەپسانە-رىۋايەتلەر» [M]، ئۈرۈمچى: شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999-يىلى 2-ئاي نەشرى.

[2] ئازات سۇلتان: «بۇگۈنكى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتى توغرىسىدا»[M]، ئۈرۈمچى: شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1997-يىلى 4-ئاي نەشرى

[3] ئوسمان ئىسمايىل تارىم: «ئۇيغۇر سېھرىلىك چۆچەكلىرى ھەققىدە تەتقىقات» [M]، ئۈرۈمچى: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2006-يىلى 5-ئاي نەشرى.

[4] فۇ شيۇيەن، شيا خەننىڭ: «ئەدەبىي تەنقىد مېتودولوگىيىسىدىن ئاساس» (خەنزۇچە) [M]، نەنچاڭ: جىياڭشى خەلق نەشرىياتى، 1986-يىلى 4-ئاي نەشرى.

[5] مەتتىمىن ھوشۇر: «مەتتىمىن ھوشۇر ھېكايىلىرىدىن تاللانما» (1-، 2-قىسىم)[M]، ئۈرۈمچى: شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999-يىلى 6-ئاي نەشرى.

[6] مەتتىمىن ھوشۇر: «قۇم باسقان شەھەر» [M]، ئۈرۈمچى: شىنجاڭ ياشلار-ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1996-يىلى 7-ئاي نەشرى.

[7] توختى ئايۇپ: «بۆرە ئانا» [M]، ئۈرۈمچى:شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999-يىلى 9-ئاي نەشرى.

[8] مۇھەممەت باغراش: «يۇرەكتاغ» (پوۋېستلاردىن تاللانما) [M]، ئۈرۈمچى: شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999-يىلى 10-ئاي نەشرى.

[9] باتۇر مەخسۇت: «غەرب ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ ئەپسانىلىرىدىكى ئاجايىپ ئوخشاشلىق ھەم پەرقلەر توغرىسىدا» [J]، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2005-يىللىق 1-سان.

جاۋابكار مۇھەررىرى: ئابدۇرۇسۇل كېچىكتاخۇن

ماقالە نومۇرى:09-088-03 (2009) 5878-1005

زوردۇن سابىر پوۋېستلىرىدىكى ئاياللار ئوبرازى توغرىسىدا*

شەرىپە ئابدۇغۇپۇر

(ئىلى پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتى، غۇلجا، 835000)

قىسقىچە مەزمۇنى: مەزكۇر ماقالىدە، زوردۇن سابىر پوۋېستلىرىدىكى ئىلغار دۇنيا قاراشقا ئىگە بولغان، فېئودالىلىق نىكاھ تۈزۈمىگە قارشى ئوت ئاچقان، پاك مۇھەببەتنى ئۇلۇغلايدىغان، ۋاپادار، ئەخلاق-پەزىلەتلىك ئاياللار ئوبرازى تەھلىل قىلىنىش بىلەن بىرگە، گۈزەل ئەخلاقى پەزىلەتلەردىن ياتسىرىغان، يولدىن ئازغان، چۈشكۈن ئاياللار ئوبرازى ئۈستىدىمۇ مۇھاكىمە يۈرگۈزىلىدۇ ۋە شۇ ئارقىلىق ئاياللارنىڭ ئائىلە ۋە جەمئىيەتتىكى ئورنىنىڭ مۇھىملىقى يورۇتۇپ بېرىلىدۇ.

摘要： 本论文通过讲述祖尔东.沙比尔中篇小说中具有先进世界观、反对封建婚姻制度，崇高纯真的爱情，讲情义，品质高尚的女性形象的同时，还分析了走向歧途的女 性形象揭示了女性在家庭与社会中的重要地位。

Abstract: In this article, along with the analysis of the portrayal in Zordun Sabir's novellas of the woman who is sophisticated in her thinking, opposed to the feudal marriage tradition, reverent toward pure love, faithful, and moral, a discussion will be carried out on the portrayal in the same novels of sorrowful women who have become distanced from beautiful morality and lost their way, and through this, the importance of the role of women in family and society will be illuminated.

كىتابلارنى جۈڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: I207　　ماتېرىيال بەلگىسى: A

نىكراسوف: «ئايال ئۇلۇغ سۆز، ئۇنىڭدا قىزلىق نازاكىتى، دوستلۇق شەيدالىقى، ئانىلىق جاسارىتى مۇجەسسەم» دېسە، فرانىس: «ئايال ئەركەك زاتىنىڭ ئۇلۇغ مۇرەببىدۇر» دېگەن. دېمەك، ئاياللار دۇنيانىڭ كۆركى-زىننىتى، ھاياتنىڭ تەمى-لەززىتى، بۇ دۇنيادىكى بەختنىڭ مېغىزى. شۇڭا ئاياللارسىز بۇ دۇنيانى تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن ئەمەس. ماركىس: «تارىختىن سەللا خەۋىرى بار كىشىلەرنىڭ ھەممىسى بىلىدۇكى، ئاياللاردىن ئىبارەت بۇ ئېچىتقۇ بولمىغان بولسا، ئۇلۇغ ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشنىڭ بولىشى مۇمكىن ئەمەس، جەمئىيەتنىڭ ئىلگىرلىگەنلىكىنى ئاياللارنىڭ ئىجتىمائىي ئورنى بىلەن تۇغرا ئۆلچىگىلى بولىدۇ» دېگىنىدەك ئاياللارنى ئوبيېكت قىلغان تونۇش جەريانى ئىنسانىيەت تەرەققىيات جەريانىغا ئىزچىل ھەمراھ بولۇپ كېلىۋاتقان مەڭگۈلۈك تېما.

دېمەك، ئاياللار ئىنسانلارنىڭ ھايات-ماماتلىق ئالىمىدىكى تولۇقلىنىش مەنبەسى، پەرزەنتلەرنىڭ سۆيۈملۈك ئانىسى، ئەرلەرنىڭ نىجاتلىق يۇلتۇزى. شۇ سەۋەبلىك تۈرمۇشنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ئەدەبىيات مەيلى يازما ئەدەبىيات بولسۇن، مەيلى ئېغىز ئەدەبىياتى بولسۇن قەدىمدىن تارتىپ تا ھازىرغىچە مۇشۇنداق مەڭگۈلۈك تارىخقا بېغىشلىنىپ كەلدى.

ئاتاقلىق يازغۇچى زوردۇن سابىرمۇ ئۆزىنىڭ بىر-بىرىدىن ئېسىل بولغان ئون سەككىز پارچە پوۋېستىدا

---

* بۇ ماقالە 2009-يىلى 14-يانۋار تاپشۇرۇپ ئېلىندى.

ئاپتورنىڭ قىسقىچە تەرجىمىھالى: شەرىپە ئابدۇغۇپۇر (1964-يىلى 12-ئايدا غۇلجىدا تۇغۇلغان)، لېكتور، بالىلار ئەدەبىياتى تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

خىلمۇ-خىل خاراكتېرگە ئىگە ئاياللار ئوبرازىنى ۋايىغا يەتكۈزۈپ تەسۋىرلەپ، قىز-ئاياللارنىڭ مۇرەككەپ ھېس-تۇيغۇلىرىنى، تۇرمۇشتىكى خۇشاللىق ۋە قايغۇ-ئەلەملىرىنى، بەخت بىلەن ئازابلىرىنى، تەقدىرچىلىك ئىدىيىسى بىلەن ئىسيانكارلىق روھىنى تۇرمۇش چىنلىقى ئاساسىدا كىشىنى قايىل قىلارلىق دەرىجىدە يۇقىرى ماھارەت بىلەن سۈرەتلەپ، ئاياللارنىڭ ئائىلە ۋە جەمئىيەتتىكى مۇھىم ئورنىغا يۈكسەك باھا بەرگەن، ھەم ئۇلارنىڭ گۈزەل ئارزۇ-ئارمانلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش يولىدىكى ئىگىلمەس-سۇنماس ئىرادىسىگە ئىلھام بەرگەن ئىستېداتلىق يازغۇچىلارنىڭ بىرىدۇر.

زوردۇن سابىر پوۋېستلىرىدا تەسۋىرلەنگەن ئاياللار ئاساسلىقى ئىلغار دۇنيا قاراشقا ۋە مەلۇم مەدەنىيەت سەۋىيىسىگە ئىگە ئاياللار بىلەن ئاقكۆڭۈل ئاددىي-سادىدا، ئەمگەكچان دېھقان ئاياللىرىدىن ئىبارەت. ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى چىن ئىنسانىي مۇھەببەتنى ئۇلۇغلايدىغان، ۋاپادار، سەمىمىي-ساداقەتمەن بولۇشتەك ئورتاق ئالاھىدىلىككە ئىگە.

ئۇنىڭدىن باشقا ئاپتور پوۋېستلىرىدا يەنە مال-دۇنيا، ئابرۇي، مەنسەپەت ئۈچۈن ھەر قانداق ئەسكىلىكلەرنى قىلىشتىن يانمايدىغان، شۇھرەتپەرەس، ئەخلاقسىز پەزىلەتلەردىن ياتسىرىغان، بۇزۇلغان، ئازغان بىر قىسىم ئاياللار ئوبرازىنى ئىلغار، پەزىلەتلىك ئاياللارغا روشەن سىلىشتۇرما قىلىپ تەسۋىرلەش ئارقىلىق، گۈزەل ئەخلاقى پەزىلەتكە ئىگە ئاياللار ئوبرازىنى تېخىمۇ يارقىنلىققا ئىگە قىلغان.

زوردۇن سابىر ئاياللارنىڭ ئائىلە ۋە جەمئىيەتتىكى باراۋەرلىك ئورنىنى قوغداشنى ئۇمىد قىلغان ھەم ئۆزىنىڭ بۇ خىل ئوي-پىكىرىنى ئەسەرلىرىدە ئۆزى ياراتقان مۇرەككەپ خاراكتېرگە ئىگە ئاياللارنىڭ ئوخشاش بولمىغان دۇنيا قاراش ۋە ئىلىپ بارغان ئىش-ھەرىكەتلىرىدە گەۋدىلىك يورۇتۇپ بەرگەن. شۇڭا زوردۇن سابىر قەلىمى ئاستىدا تەسۋىرلەنگەن ئاياللار ئوبرازىنى بىر-بىرىگە ئوخشىمايدىغان خاراكتېرگە ئاساسەن تۆۋەندىكىدەك بىر قانچە تىپلارغا بۆلۈشكە بولىدۇ:

بىرىنچى، ئىلغار دۇنيا قاراشقا ئىگە زىيالىي ئاياللار ئوبرازى

مەسىلەن: «ئارچا ياپرىقى»، «سۈيىقى»، «قېنىنى ئۇ باغلار» قاتارلىق پوۋېستلىرىدا ئاپتور ئۆز قەدىر-قىممىتىنى بىلىمدىن ۋە بىلىملىكلەردىن ئىزدەيدىغان، مۇھەببەت-نەپرەت كۆز قارىشى ئېنىق، گۈزەل ئارزۇ-غايىلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش يولىدا توختاۋسىز ئىزدىنىۋاتقان، كۆچلۈك ئىرادە ۋە ئىزدىنىش روھىغا ئىگە بولغان سۈيىقى، راھەت، غۇلام ھاكىم («سۈيىقى» پوۋېستى) مەھبۇبە («ئارچا ياپرىقى» پوۋېستى)، گۈلزار («قېنىنى ئۇ باغلار» پوۋېستى) قاتارلىق بىر تۈركۈم زىيالىي ئاياللارنىڭ ئوبرازىنى يارىتىش ئارقىلىق ئاياللارنىڭ ئائىلە ۋە جەمئىيەتتىكى مۇھىم ئورنىغا نىسبەتەن ئۆز كۆز قاراشلىرىنى گەۋدىلىك ئىپادىلىگەن.

ئاپتور «سۈيىقى» ناملىق پوۋېستىدا شىنجاڭنى ئېچىش جۇملىدىن ئىلى رايونىنىڭ بىرلىك مەھسۇلاتىنى ئاشۇرۇپ، ئىلىنى ئاشلىق ئامبىرىغا ئايلاندۇرۇپ، خەلقنى باي-بایاشات تۇرمۇشقا ئېرىشتۈرۈش يولىدا جاپالىق ئىزدىنىۋاتقان ئاگرونوم راھەت، سۈيىقى، غۇلمان ھاكىم قاتارلىق زىيالىي ئاياللارنىڭ ئوبرازىنى يارىتتى. ئەسەردە تەسۋىرلەنگەن ئاگرونوم قىز راھەت مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى دەۋرىدىكى «سولچىل» سىياسەتنىڭ ياشلارغا پارلاق ئىستىقبال ئېلىپ كىلەلمەيدىغانلىقىنى تونۇپ يېتىپ ئۆزى سۆيگەن ئاگرونوملۇق كەسپىنى داۋاملاشتۇرۇش ئۈچۈن، ئەسەت ئىشلەۋاتقان يېزىغا كېلىدۇ ھەم ئەسەتنىڭ يېنىغا ئېتىز بېشىغا چېدىر تىكىپ، ئەسەتتىن ھەر تەرەپلەمە بىلىم ۋە تېخنىكا ئۆگىنىپ، كەسپىتە ئاز بولمىغان نەتىجىلەرگە ئېرىشىدۇ. بۇ جەريانداغۇ ئۆزى ھەققىدىكى ئۆسەك سۆز-چۆچەك ۋە تاپا-تەنە، چەتكە قېقىشلارغا قىلچە پەرۋا قىلمايدۇ.

ئاپتور راھەت ئوبرازى ئارقىلىق يۈكسەك ئىشەنچ بىلەن مۇستەقىل تۇرمۇش كەچۈرۈشكە قەدەم قويغان، توغرا ئارزۇسىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن قەتئىي كۈرەش قىلىدىغان تىرىشچان ئاياللارنىڭ روھى بىلەن ئەخلاق

پەزىلەتلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇپ كۆرسىتىپ بەرگەن. ئەسەردە تەسۋىرلەنگەن سۇبھى بولسا مۇھەببەت - نەپرەت كۆز قارىشى ئېنىق، بىلىمگە ھېرىسمەن، ئىجادىي ئەمگەككە پىداكارلىق بىلەن ئاتىلانغان، نامۇۋاپىق ئىشلارغا قارشى باتۇرلارچە كۆكرەك كېرىپ چىقالايدىغان جەڭگىۋار روھقا ئىگە ياش زىيالىي قىز - ئاياللارنىڭ ئوبرازى.

«ئۆيۈمگە ئوت قويۇۋەتسە ۋاي دېمەيمەن، - دېدى سۇبھى ئىنچىكە قاشلىرىنى يىمىرىپ سۆزلەپ، - ئەما، لېكىن بىرىنچىدىن، تەجرىبە ئېتىزىغا زىيان سالسا، ئىككىنچىدىن، ئۇستۇمدىن گەپ تاپسا، ئۈچىنچىدىن، قاقتى - سوقتى قىلىپ خىيانەت قىلىشسا، تۆتىنچىدىن، ماڭا ياماڭ نىيەتتە گەپ قىلسا، مەيلى كىم بولسا يانمايمەن» («سۇبھى» پوۋېستىدىن) . مانا بۇ پارچىدىن سۇبھىنىڭ كوللېكتىپ مەنپەئەتىنى شەخسىي مەنپەئەتتىن ئۈستۈن كۆرۈدىغان، ھەق - ناھەق تۈيغۇسى كۈچلۈك، غۇرۇر ئىگىسى ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەس.

ئەسەردە تەسۋىرلەنگەن يەنە بىر مۇھىم ئوبراز غۇلام ھاكىم بولۇپ، ئۇ ئەينى يىللاردا ئۆز يېزىسىغا كەلگەن ئاگرونوم يىگىت ئەسەت بىلەن مۇھەببەتلىشىدۇ. لېكىن ياشلىق ھېسسىياتى ئەخلاقىي قاراشلىرىدىن غالىب كېلىپ، خاتالىق ئۆتكۈزۈپ قويغانلىقى ئۈچۈن ئۆگەي دادىسىنىڭ قوغلاپ چىقىرىشى ۋە ئۆزى سۆيگەن يىگىت ئەسەتنىڭ ئىز دېرەكسىز يوقاپ كېتىشى بىلەن چىقىش يولى تاپالمىي ئۆلۈم يولىنى تاللايدۇ. ئەما ياخشى نىيەتلىك ئوشەموفنىڭ قۇتۇلدۇرۇۋېلىشى بىلەن ئۇنىڭ ياردىمىگە ئېرىشىپ تەقدىرده پۇتۇنلەي يېڭىچە ئۆزگىرىش بولىدۇ. ئوشەموف ئۇنى ئوقۇتىدۇ، خىزمەتكە قاتناشتۇرىدۇ. ئىخلاسبۇۋى بۇ خىل ياخشى پۇرسەتتىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنىپ، ئۆزىدىكى تىرىشچانلىق، بىلىم ئىلىشقا بولغان ئىنتىلىشچانلىقى ۋە خىزمەتتىكى ئەستايىدىللىقى بىلەن ئىخلاسبۇۋىدىن غۇلام ھاكىمغا ئۆزگىرىپ، جەمئىيەتتە ئۆزىنىڭ بىر كىشىلىك ئورنىنى تاپىدۇ. ئائىلىدە بولسا كۆيۈمچان ئانا ۋە مېھرى - شەپقەتلىك ئايالغا، جەمئىيەتتە بولسا زامانغا لايىق ئىقتىدار ئىگىسىگە ئايلىنىدۇ.

ئاپتور غۇلمان ھاكىم ئوبرازى ئارقىلىق بىلىملىك، ئىقتىدارلىق كىشىلەرنى ئەتىۋارلاش، ئۆلارنىڭ ئۆز ئىقتىدارىنى جارى قىلىپ، خەلق ئۈچۈن خىزمەت كۆرسىتىشىگە پۇرسەت يارىتىپ بېرىشنى ئۈمىد قىلىشتەك پەزىلەتنى ئوتتۇرىغا قويغان. «ئارچا ياپرىقى» ناملىق پوۋېستىدىكى مەھبۇبە بولسا، ئەمەلىي ئىش قىلىشنى ئويلايدىغان، بىلىم ئىلىشقا ھېرىسمەن، پۇل - بايلىق، ئابرۇي - مەنسەپنى دوست تۇتمايدىغان، ئۆز ئەقىدىسىدىن يانمايدىغان، تىرىشچان ئىرادىلىك زىيالىي ئاياللارنىڭ تىپى. گەرچە مەھبۇبە شەھەردە، يۇز - ئابرۇيلۇق ئائىلىدە ئۆسۈپ چوڭ بولغان ئەركە قىز بولسىمۇ جاپادىن قاچمايدۇ. شۇڭا مەكتەپنى ئەلا نەتىجە بىلەن پۈتتۈرۈپ، ياخشى ئورۇنلارغا خىزمەتكە چىقىش پۇرسىتى بولسىمۇ، قىلچە ئىككىلەنمەستىن يېزىغا چۈشۈپ ئىشلەشنى تاللايدۇ. جاپالىق مۇھىتتا يەنىلا بەل قويۇۋەتمەي داۋاملىق تىرىشىپ ئۆگىنىدۇ، يېڭىلىق يارىتىش يولىدا ئىزدىنىدۇ. ئۇنىڭ ئىلمىنى سۆيىدىغان، ئۆز ئىقتىدارىغا تايىنىپ ھالال ياشاشنى ئەۋزەل بىلىدىغان، ماددىي بايلىقتىن مەنىۋى بايلىقنى ئۈستۈن كۆرۈدىغان خاراكتېر ئالاھىدىلىكىنى ئاپتور ئۆز ئەسىرىدە - ئۇ تۇنجى مۇھەببەت خىتىنى تاپشۇرۇپ ئالغاندىن كېيىن، كاملجان بىلەن بىللە بولغان كەچلىك سەيلىدىكى دىئالوگى ئارقىلىق روشەن يورۇتۇپ بەرگەن. مەسىلەن:

«- قۇرۇقلۇقتا بايلىق جەمئۇ؟ دېڭىز ئاستىدىمۇ؟ دېڭىز ئاستىدا يۈز مىليارد تونناندىن جەق ئالتۇن، ئۈچ يۈز سەكسەن مىليارد تونناندىن كۆپ نېفىت بار ئىكەن. دېڭىز ئاستىدىكى رۇدىلارنى يەر يۈزىگە يېيىتسا ئىككى يۈز مېتىر قېلىنلىقتا بولىدىكەن. ئاسمانمۇ دېڭىزغا ئوخشاش سىرلىق. ئىككىسى ئوخشايدۇ قايسىسى بايراقكەن...؟

- قايسىسى باي بولسىمۇ بىزگە ئەسقاتمايدۇ! - دېدى كاملجان قىزغا پۇتۇن گەۋدىسى بىلەن يېقىنلىشىپ،

لازىمى دادامنىڭ بايلىقى، دادامنىڭ ھوقۇقى، ئىناۋىتى، دادام يەنە ئۆستى، مەخسۇس ماشىنا تەگدى. دادام ھايات بولىدىكەن، بىز تىرىشمىساقمۇ بەختلىك بولالايمىز! - ئۇ ئوڭ قولىنى قىزنىڭ نازۇك بېلىدىن ئۆتكۈزدى. شۇ چاغدا قىزدا تۇيۇقسىز غايىۋى كۈچ پەيدا بولدى - دە بىرلا سىلكىنىپ يىگىتنىڭ چاڭگىلىدىن ئازاد بولدى. »، «قېنى ئۇ باغلار» ناملىق پوۋېستىدىكى گۈلزار ۋە «زاماناشلار» ناملىق پوۋېستىدىكى راھىلە قاتارلىقلارمۇ بىلىمگە مۇھەببەت باغلىغان ئىقتىدارلىق زىيالىيلار بولۇپ، بىلىمنى ۋە بىلىم ئىگىلىرىنى قەدىرلەيدۇ. شۇڭا ئۆزىدىنمۇ يۇقىرى بىلىملىك يىگىتلەرگە ئېرىشىشنى ئارزۇ قىلىپ توي يېشىدىن ھالقىپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن باشقىلار تەرىپىدىن "قېرى قىز "دەپ ئاتىلىپ سۆز- چۆچەكلەرگە قالغان بولسىمۇ، يەنىلا ئۆز ئىرادە ئېتىقادىدىن يانمايدۇ.

دېمەك، ئاپتور يۇقىرىقى بىر تۈركۈم ئىلغار دۇنيا قاراشقا ئىگە ئاياللار ئوبرازى ئارقىلىق زىيالىيلار قوشۇنىدىكى ئاياللارنىڭ ئىلىم - پەن ساھەسىدە ھارماي - تالماي ئىزدىنىۋاتقان ئۇلۇغۋار روھىنى قىزغىن مەدھىيىلىگەن ھەم ئۇلارنىڭ جاپالىق ئەمگىكىنى، جەمئىيەتتىكى ئورنىنى مۇئەييەنلەشتۈرگەن.

ئىككىنچى، ۋاپادار، ئەخلاق - پەزىلەتلىك ئاياللار ئوبرازى

زوردۇن سابىر ئۆزىنىڭ كۆپلىگەن پوۋېستلىرىدا ئوخشىمىغان تراگېدىيە شەكىللىرى ئارقىلىق تۇرمۇشنىڭ ئېغىر سىناقلىرى جەريانىدا ئائىلىسىدىن، يولدىشىدىن ۋاز كەچمىگەن، چىن ئەقىدىلىك، ۋاپادار، پەزىلەتلىك ئاياللار ئوبرازىنى ياراتتى. مەسىلەن:

«خەيرىلىك ئىش» پوۋېستىدىكى زەرىپىخان، «ۋاپادارلىق» پوۋېستىدىكى تۇردىخان، «ئارچا يانپىقى» پوۋېستىدىكى مەھبۇبە، «سۇبھى» پوۋېستىدىكى راھەت، «خىرە دېرىزە» پوۋېستىدىكى ھاشىخان، «گۈلەمخان» پوۋېستىدىكى گۈلەمخان، «زاماناشلار» پوۋېستىدىكى راھىلە قاتارلىقلارنى مىللىتىمىزنىڭ گۈزەل ئەخلاقىي ئەنئەنىلىرىنى ئۆز روھىغا مۇجەسسەملەشتۈرگەن ئاياللارنىڭ ئۈلگىسى دېيىشكە بولىدۇ.

«خەيرىلىك ئىش» پوۋېستىدىكى زەرىپىخان بىر تەرەپتىن ئوقۇرمەنلەرنىڭ ھېسداشلىقىنى قوزغىسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئۆزىدىكى ئۈيغۇر ئاياللىرىدا بولۇشقا تېگىشلىك سەۋرچان، مۇلايىم، ئاقكۆڭۈل، ۋاپادارلىقتىن ئىبارەت ئېسىل ئەخلاقىي پەزىلەتلىرى بىلەن كىشىنى تولىمۇ سۆيۈندۈرىدۇ. زەرىپىخان پۈل تاپقاندىن كېيىن ئۆزگىرىپ، ئۆزىدىن چېنىپ، سىرتتا ئاشنا تۇتۇۋالغان ئېرى رۇسۇل تەرىپىدىن شۇنچە خورلۇق ئازابلارنى تارتسىمۇ، رۇسۇلنىڭ بۇ ۋاپاسىزلىقىنى پەقەت پۇلدىن ۋە ئەتراپىدىكى ئادەملەردىنلا كۆرۈدۇ. شۇڭا ئېرىنىڭ ھامان بىر كۈنى ئۆزگىرىپ ئادەم بولىدىغانلىقىغا ئىشىنىپ. ئۇنى سەۋرچانلىق بىلەن كۈتىدۇ. ئۆز ئەمەلىيىتى ئارقىلىق رۇسۇلنىڭ قايتىدىن ئادەم بولۇشىغا ئىمكانىيەت يارىتىپ بېرىدۇ. شۇنداق سەۋرى - تاقەت ئىچىدە نەتىجىگە ئېرىشىدۇ. رۇسۇل تۇرمۇشنىڭ ھەممە قازانلىرىدا قاينىاپ، ھەممە نېمىسىدىن ئايرىلغاندا سۆيۈملۈك ئايالى زەرىپىخاننىڭ يېنىدا قايتا پەيدا بولىدۇ.

ئاپتور زەرىپىخاننىڭ پاك مۇھەببەت ئۈچۈن ھەم بالىلىرىغا مۇكەممەل بولغان بىر ئىللىق ئائىلە بەرپا قىلىپ بېرىش ئۈچۈن ھەر قانداق خورلۇق ئازابلارنى ئىچىگە يۇتۇپ، ئۆز ئەقىدىسىدىن قايتمىغان سەۋرچان، ئەپۇچان خاراكتېرىنى ئۇنىڭ دوستى ھەسەلخان بىلەن بولغان تۆۋەندىكى دىئالوگى ئارقىلىق يورۇتۇپ بەرگەن.

«- زەرىپىخان تۆكۈلۈۋاتقان ياشلىرىنى ئالقىنى بىلەن ئېتىپ تۇرۇپ، تىترەپ تۇرغان لەۋلىرىنى تەستە مىدىرلىتىپ دوستىغا يالۋۇردى. بۇ دەردنى مەنلا تارتىپ ئۆتۈپ كېتەي، رۇسۇلنى بالاغا قويمايلى. بالىلىرىم بار، ئىنساپ قىلار، بىر كۈنى يامان يولدىن يانار! »، «- نېمانچە قارايسەن ھەسەل؟ قىزلار دېگەن مۇھەببەت ئۈچۈن ھەممە نېمىسىنى قۇربان قىلىشقا يارالغان خەقكەنمىز، تۆگىدى، ھەممىنى ئاشۇ رۇسۇل ئۈچۈن سەرپ قىلىپ بولدۇم، ئەمدى بىرلا ئىسىق جېنىم قالدى، ئۇنىڭمۇ ئاياپ ئولتۇرغۇچىلىكى قالمىدى».

دەرۋەقە، زەرىپىخاننىڭ پاك مۇھەببىتى، سەۋرچان روھى، ئۆز ۋاپادارىدىن تانغان، ئازغان رۇسۇلنىمۇ ئاخىر مەڭ بىر پۇشايمانلىرى بىلەن قايتۇرۇپ كېلىدۇ. ئاپتور زەرىپىخان ئوبرازى ئارقىلىق ئەرزىمەس ئىشلار ئۈچۈنمۇ ئائىلىسىنى ۋەيران قىلىپ، بالىلارنى يېتىملىك كوچىسىغا باشلايدىغان بىر قىسىم ئاياللارغا قايتا ئويلىنىش پۇرسىتى يارىتىپ بەرگەن.

«ۋاپادارلىق» پوۋېستىدا ئاپتور كۆرۈمسىز ھەتتا تاماق ئېتىشنىمۇ بىلمەيدىغان، ئەمما ئۆز مۇھەببىتىنى قەدىرلەيدىغان، مېھرى ـ مۇھەببەتلىك، ساددا، ۋاپادار، ئاشىق، باشقىلار تەرىپىدىن ئېغىر قىتمىقتىلەرگە يولۇققان ئائىلە ئايالى تۇردىخان ئوبرازىنى يارىتقان. ئەسەردە تەسۋىرلەنگەن تۇردىخان يېتىمچىلىك تۇپەيلىدىن كىچىكىدىن خورلۇق، ئېغىر ئەمگەك، يېلىڭ ـ يالىڭاچلىق، كەمستىشلەر ئىچىدە ئۇرۇلۇپ ـ سوقۇلۇپ چوڭ بولغان. دەسلەپكى يولدىشى قاۋۇل تەرىپىدىن خورلانغان تۇردىخان قۇباقنىڭ مۇھەببىتىگە ئېرىشكەندىن كېيىن، ئۆزىنى ئىنتايىن بەختلىك ھېسابلايدۇ. ياخشى بىر ھەمايىچىگە ئېرىشتىم دەپ پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن ئېرىنىڭ خىزمىتىنى قىلىدۇ. ئەر ـ ئايال ئىككەيلەننىڭ ئورتاق تىرىشچانلىقى، بولۇپمۇ تۇردىخاننىڭ ئۆز قولى بىلەن بەرپا قىلغان ھەر بىر نەرسىنى چىڭ تۇتۇپ باشقۇرۇشى بىلەن ئۇلارنىڭ ئىگىلىكى تېز راۋاجلىنىدۇ. ئەمما گول قۇباق ئاچكۆز ھېكىم تەرىپىدىن ئازدۇرۇلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن قۇباق سەتەڭ ھىيلىسىگە بەرداشلىق بېرەلمەي تۇردىخاندىن چېنىپ ئۇنى تاشلىۋېتىدۇ.

تۇردىخان بولسا قۇباقنى تەسىرلەندۇرۇپ، ئۆز يېنىغا قايتۇرۇپ كېلىش ئۈچۈن ھېچ سۈرە بىلمىسىمۇ نامراز ئوقۇپ دۇئا قىلىپ خۇدادىن ئېرىگە ئىنساپ تىلەيدۇ، بارلىق مېھرى ـ مۇھەببىتى بىلەن خۇددى كالا موزىيىنى ياخشى كۆرگەندەك، مېكىيان چۈجىسىنى ئاسرىغاندەك، قىزغىنلىق بىلەن ئېرىنى ئاسرايدۇ. ھەتتا ئېرى ئۈچۈن موخورکا ئوراپ قويىدىغان، ھەر كۈنى ئېرى ئۈچۈن بىر پىيالە خام قايماق، ئىككى تۇخۇم پىشۇرۇپ قويىدىغان بولىدۇ.

تۇردىخان مانا مۇشۇنداق زور تىرىشچانلىقلارنى كۆرسەتكەن بولسىمۇ، ئەمما قۇباقنى ئۆز يېنىغا قايتۇرۇپ كېلەلمەيدۇ. شۇڭا ئۇ روھى ئازاب ئىچىدە ھەر كۈنى دېگۈدەك قۇباقنى كۆرۈش ئىستىكىدە ئۇنىڭ ئارقىسىدا ئەگىپ يۈرىدۇ ۋە ھېكىم بىلەن قۇتىگۇلنىڭ قۇباققا قۇرغان تۆۋەندىكىدەك توزاقلىرىنى خۇپىيانە ئاڭلايدۇ:

«ـ ھېكىمجان!... ئەقىللىق، ئامەتلىك ئادەمسىز ـ دە، قاراڭا، چاندۇرماستىن ئىككى خوتۇنلۇق بولۇۋالدىڭىز...

ـ مەدەنىيەت ئىنقىلابى ياشىسۇن!... جاھان قالايمىقانلاشسا بىزدەكلەرگە ياخشىكەن... قۇباقلارمۇ ئادەم ـ ھە؟ چوكا سالغۇچتىن نېمە پەرقى بار؟... بوينىنى تۇتۇپ بەرگەن ئادەمنى بوزەك قىلمىساڭ نامەرد بولسەن... قورقما، بىزدەكلەرگە ھۆكۈمەتنىڭ چولىسى يوق.» شۇنىڭ بىلەن تۇردىخان، ئۆزىنىڭ خورلانغانلىقى ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى يولدىشى قۇباقنىڭ ھېكىم بىلەن قۇتىگۇل تەرىپىدىن ئالدىنىپ، دەپسەندە قىلىنىپ خورلىنىۋاتقانلىقىغا چىدىمايدۇ ۋە ھاياتتىن ئۈمىدىنى ئۈزۈپ:

«ـ مېنىڭ نېمىگە ئېچىم كۆيسە شۇنى خورلايدىغان دۇنيا، ئەمدى سېنى قايسى كۆزۈم بىلەن كۆرەي!...» دەپ ئۆلۈۋالىدۇ.

ئاپتور ئەسەردە تۇردىخان ئوبرازى ئارقىلىق پاك، سۆيگۈ ـ مۇھەببەتنى ۋە سەمىمىي ـ ساداقەتنى، شۇنداقلا ئىنسان گۈزەللىكىنىڭ سىرتقى گۈزەللىكتە ئەمەس، بەلكى ئىچكى قەلب گۈزەللىكىدە ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۇرگەن. «ئارچا ياپرىقى» ناملىق پوۋېستتا بولسا قەلبى پاك، سۆيگۈ ـ مۇھەببەتكە تولغان ۋاپادار، ساداقەتمەن مەھبۇبە ئوبرازىنى ياراتقان. مەھبۇبە باشتىن ـ ئاخىر ئېلىگە چىن مۇھەببەت باغلايدۇ. ئۇنىڭ ئېلىگە بولغان مۇھەببىتى كاملىجاندەك شۆھرەتپەرەس بايۋەچچىنىڭ خىلمۇ ـ خىل قايمۇقتۇرۇشلىرى ئالدىدا قىلچىمۇ تەۋرەپ قالمايدۇ.

چۈنكى ئېلىنىڭ ۋۇجۇدىدىكى ئىزدىنىش روھى،

كەسىپچانلىقى ۋە جاپاغا چىداش قەيسەر ئىرادىسى مەھبۇبەنىڭ قەلبىدە چوڭقۇر تەسىرات قالدۇرغانىدى. شۇڭا مەھبۇبە بۇ ساپ قەلب ئىگىسى، تىرىشچان يىگىت ئىبلىگە پۈتۈن تەقدىرىنى باغلاپ ئۇنىڭ بىلەن تۇي قىلىدۇ. ئۇلار بەختلىك تۇرمۇشقا ئەمدىلا قەدەم قويغانىدا ئىبلى مەھبۇبەگە نىيىتىنى بۇزغان كاملىجانىڭ سەۋەبى بىلەن ئۆگزىدىن يېقىلىپ چۈشۈپ پالەچ بولۇپ قالىدۇ. ئەمما مەھبۇبەنىڭ ئىبلىغا بولغان مۇھەببىتى يەنىلا ئۆزگەرمەيدۇ. بۇنى ئاپتور تۆۋەندىكى دىئالوگ ئارقىلىق يورۇتۇپ بەرگەن:

«- مەن سىزگە يۈك، - دېدى ئىبلى ئۇزاق جىمجىتلىقتىن كېيىن قىزىنىڭ چېچىنى ئوينىۋاتقان بارماقلىرىنى چىڭ سىقىپ تۇرۇپ، - سىزنى بەختسىز قىلىپ قويدۇم...

- نېمە؟ سىز ھاياتقۇ، قىز كۈلۈپ تۇرۇپ ئىبلىنىڭ ئېغىزىدىن كۆتۈرۈپ كۆزىگە قاراپ - ئىنسان بەدىنى بىلەن ئەمەس، قەلبى بىلەن قەدىرلىك، بەدەن كالىدەمۇ، تۆگىدەمۇ بار. مەن جىسمىڭىزنى ئەمەس قەلبىڭىزنى ياراتقان. بەدىنىڭىز مەيلى قانچىلىك دەرىجىدە كېرەكسىز بولۇپ كەتسىمۇ يۇرىكىڭىز سوقۇپلا تۇرسا، پاك قەلبىڭىز ئۆزگەرمىسىلا، سىز يۈك ئەمەس بەلكى بەخت بولۇپ تۇيۇلىسىز، ماڭا لازىمى قەلبىڭىز».

گېپگېل مۇھەببەت ھەققىدە توختىلىپ: «مۇھەببەتتە ھەقىقەتەن بىر خىل ئالىيجاناب پەزىلەت بار، ئۇ پەقەت جىنسىي ھەۋەس بىلەنلا توختاپ قالماستىن بەلكى ئۆزىدىكى ئالىيجاناب، گۈزەل قەلبىنى تولۇق ئىپادىلەپ جانلىق، تېتىك، باتۇر، پىداكارانە روھ ئارقىلىق باشقا بىرەيلەن بىلەن بىرلىشىش تەلىپىدە بولىدۇ.» دېگەن. ئاپتور مەھبۇبە ئوبرازى ئارقىلىق خۇددى گېپگېل ئېيتقاندەك پىداكارانە روھنى ئىپادىلەپ، ياخشى كۆنلەردە يولدىشىنىڭ يېنىدا، يولدىشىنىڭ بېشىغا ئېغىر كۈن چۈشكەندە سەن بىلەن ئادا - جۈدا دەيدىغان بىر قىسىم ۋاپاسىز ئاياللاردىن ئالاھىدە پەرقلەندۇرۇپ ئۇنىڭ ئاقكۆڭۈل، ۋاپادار، گۈزەل قەلب ئىگىسى ئىكەنلىكىنى نامايان قىلىپ، ئوقۇرمەنلەرنىڭ قەلبىدە چوڭقۇر سۆيۈنۈش ۋە ئۆگىنىش تۇيغۇسى قوزغىغان.

زوردۇن سابىر «خىرە دېرىزە» ناملىق پوۋېستىدا ئىسراپىل بوۋاينىڭ ياشلىقىدا نىكاھلىنىپ ئۈچ كۈن بىرگە بولۇپ، مەنچىستىر دوپپىسى بىلەن پەشمىتىنى يالداما قىلىپ، "مېنى ساقلا بىر يىلدا قايتىپ كېلىمەن" دېگەن بىر ئېغىز سۆزى ئۈچۈن بىر ئۆمۈر كۈتكەن پاك، ئەقىدىلىك ھاشىخان ئوبرازى يارىتىلغان. «سۇبھى» پوۋېستىدىكى ئاگرونوم قىز راھەتنىڭ ئەسەتنى 13يىل كۈتۈشى ئەسەتنىڭ ئۆزى ياخشى كۆرگەن ئايال غىلمان ھاكىم بەيدا بولغان چاغدا بولسا، ھېچ ئىككىلەنمەستىن ئەسەت ئۈچۈن ئاقىلىغۇچى، شۇ رەھىمسىز يىللارنىڭ گۇۋاھچىسى سۈپىتىدە مەيدانغا چىقىشى راھەتنىڭ مۇھەببەتنى قەلبىدە يۈكسەك بىلىدىغان ئېسىل ئەخلاقىنى دەلىللەپ بېرىدۇ. دېمەك، ئاپتور يۇقىرىقى بىر قاتار ئوبرازلار ئارقىلىق پاك، سۆيگۈ - مۇھەببەتنى، سەمىمىي - ساداقەتنى، ۋاپادارلىقنى، گۈزەل ئەخلاقنى قىزغىن مەدھىيىلىگەن.

ئۈچىنچى، ئىسيانكار ئاياللار ئوبرازى

زوردۇن سابىر «گۈلەمخان» ناملىق پوۋېستىدا گۈلەمخان ۋە زىلەمخاندىن ئىبارەت ئىسيانكار قىزلارنىڭ ئوبرازىنى ياراتقان. بۇ قىزلار ئەقىل - ھوشلۇق بولغاندىن سىرت، ئۆتكۈر تىلغا، قوشاق، بېيىت توقۇشقا ناھايىتى ماھىر بولۇپ مەھەللىدە غۇلام مەزىندىن باشقىسى ئۇلارغا تەڭ كېلەلمەيدۇ. ئۇلار ئۆزلىرى ياخشى دەپ قارىغان كىشىلەرنى ھەر ۋاقىت ھىمايە قىلىدۇ، قوغدايدۇ، دۈشمەنلىرىگە قىلچىلىك يۇز خاتىرە قىلىپ ئولتۇرمايدۇ. ئۆتكۈر تىل بىلەن رەقىبلىرىنىڭ دەككىسىنى بەرسە، ئۆزلىرى ھۆرمەتلەيدىغان كىشىلەرنى مەدھىيىلەيدۇ. ئاپتور ئەسەردە بۇ قىزلارنىڭ باتۇر، قورقۇمسىز، مۇھەببەت - نەپرىتى ئېنىق ئىسيانكار خاراكتېرىنى ناھايىتى جانلىق تەسۋىرلەپ بېرىدۇ.

«- ئېرىم قىل، زىياۋدۇننىڭ بۇلبۇلى، قوشاق بىلەن ئېرىم قىل!

قىز سوغا بىلەن بېشىنى ھمايە قىلىپ ئوت چاقنىغان كۆزلىرىنى ئالايتتى. ـ ۋۇ بۆجەن چەكچەيمە، بىكارلا بۇركۈتۈمگە يەم بولىسەن! باي بۇركۈتىنى قىزنىڭ بېشىدا پۇلاڭلاتتى. لېكىن قىز ۋار ـ چۇر قىلمىدى. سوغىنى پۇلاڭلىتىپ ئۆزىنى ھمايە قىلدى.

ـ بول قانجۇق! باي ھومايدى.

چاشقان ئېلىك! قىز غەزەپ بىلەن ۋارقىردى.

ـ نېمە؟ باي قامچىسى بىلەن قىزنىڭ دولىسىنى چىرتىپ ئۇردى.

ـ توڭگۇز ئېلىك ئىلاھىم! قىز سوغا بىلەن ئاتىنىڭ بېشىغا ئۇردى. ئات خاربلداپ ئارقىغا شوخشىدى. قالغان ئۇۋچىلارمۇ قامچىلىرىنى پۇلاڭلىتىپ باي ئۇچۇن ياقا يىرتىشقا تەييارلىنىشتى. لېكىن باي بۇرۇلۇپ ـ تاتىرىشىنىڭ ئورنىغا قىزغا قاراپ ھجايدى.

ـ بولدى، ئۇنى قويۇۋېتىڭلار. نېمە ئالدىغىنىمنى كۆزدە كۆرۈدۇ بۇ چىرايلىق، ھى ـ ھ ـ ھى! قىز. قېنى بىر بېيىت ئېيتقىنا ئاق يوللۇق بولايلى.

قىز نەپرەتلىك كۆزلىرى بىلەن بايغا تىكىلدى ـ دە قوشاق ئوقۇدى:

ئوچاق بېشىدا ئويماق،
بۆكىڭزنى قىردا قويماڭ.
مەن سىزنىڭ خىلىڭىز ئەمەس،
خىلىڭزنى تېپىپ ئويناڭ.»

يۇقىرىقى دىئالوگدا ئاپتور گۈلەمخانىڭ باتۇر، قورقۇمسىز خاراكتېرىنى مانا مۇشۇنداق ئېچىپ بەرگەن بولسا، زىلەمخانىڭ شوخ، تېتىك، قورقماس ئىسيانكار خاراكتېرىنى تۇۋەندىكى قوشاق ئارقىلىق ئېچىپ بەرگەن:

«ئۆرۈكنى قېقىۋەتتى،
تۆتىنچى ئاينىڭ دوققىلى.
يوقالمامسەن كۆزۈمدىن،
ئەڭگە باينىڭ توقىلى.»

ئەسەردە ئاپتور يەنە گۈلەمخانىڭ قىزلارغا خاس لاتاپەتكە ئىگە چېچەنلىكىنى تەسۋىرلەپ قالماستىن، بەلكى ئۇنىڭ ئوغۇللاردەك چەبدەس ۋە دادىللىقىنى ئۇنىڭ ئەمەلىي ئىش ـ ھەرىكەتلىرى ئارقىلىق تۇۋەندىكىدەك جانلىق سۈرەتلەپ بەرگەن:

«ـ ئاتقا مىنىڭ! دېدى گۈلەمخان ئوغۇلچە ياسانغان ھالدا ئۇنىڭ ئالدىدا پەيدا بولۇپ.

ـ نېمىگە؟ ـ بۇساق مەقسەتسىز سورىدى.

ـ تېخى بىلمەمسىز!؟ ـ دېدى گۈلەمخان دادىللىق بىلەن، ـ مەن بۇ يەرگە بىكار كەلمىدىم، مېنى ئېلىپ قاچسىز!

ـ ياق، ياق، مەن قورقمەن ـ بۇساق داجىدى، ـ سىز ئەڭگە باينىڭ!...

ـ ئانداق بولسا، ـ دېدى قىز ئاتقا سەكرەپ مىنىپ، ـ مىنگىشىڭ، مەن سىزنى ئېلىپ قاچاي! »

گۈلەمخان غۇلام مەزمۇنىدەك ئىلغار پىكىرلىك كىشىلەرنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغاچقا زالىم بايلار ۋە ھۆكۈمرانلارغا نەپرەتلىنىش، ئازادلىق ئەركىنلىك ئۇچۇن كۈرەش قىلىش ئېڭى ئۆسۈپ يېتىلگەن. شۇڭا ئۇ ئىنسان ھۆرلىكى مۇھەببەت ئەركىنلىكى يولىدا فېئودال قارا كۈچلەرنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى جەھەتتىكى تۇرلۇك قاماللىرىنى يۇكسەك قارشىلىق كۆرسىتىش روھى بىلەن دادىل بۆسۈپ ئۆتۈپ توي كۈنى قېچىپ كېتىدۇ ھەم غۇلام مەزمۇن باشچىلىقىدىكى ئىنقىلابچىلار سېپىگە قېتىلىپ قولىغا قورال ئېلىپ كۈرەدە جىياڭجۇن ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇش، ئەزگۈچىلەرنى يوقۇتۇش كۈرىشىگە قاتنىشىدۇ. بۇ ئۇنىڭ ئاشكارا ھالدا فېئودالىق تۈزۈمگە جەڭ ئېلان قىلغانلىقى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

گۈلەمخاننى قاچۇرۇۋېتىش ئىشى ئوڭۇشلۇق ئەمەلگە ئاشقان بولسىمۇ، ئەمما ئويلىمىغان يەردىن ئەڭگە بايغا ياتلىق قىلىنىشتىن ئىبارەت بۇ شۇم تەقدىر زىلەمخانىڭ بېشىغا چۇشىدۇ. ئەمدىلا 14 ياشقا كىرگەن بۇ گۈزەڭ قەلب ئىگىسى زىلەمخان ئەڭگە باي تەرىپىدىن نابۇت قىلىنىدۇ. زىلەمخان ئۆز قەدىر ـ قىممىتىنى بۇنداق ئاياق ـ ئاستى قىلىپ ياشاشتىن ئۆلۈمنى ئەۋزەل كۆرۈپ، ئۆزىنى دەريانا تاشلاپ ئۆلۈۋالىدۇ.

دېمەك، ئاپتور گۈلەمخانىڭ دادىللىق بىلەن قولىغا

قورال ئېلىشى، زىلەمخانىنىڭ ئۆلۈمى ئارقىلىق قارشىلىق كۆرسىتىش يولىغا مېڭىشىدەك ئىسيانكار روھىنى تىپىكلەشتۈرۈپ تەسۋىرلەپ، فېئودالىق جەمئىيەت تۈزۈمىگە، فېئودالىق نىكاھ تۈزۈمىگە، ئەركىنلىك ۋە ھەققانىيەتنىڭ قاتىللىرىغا قارشى باتۇرلۇق بىلەن ئوت ئاچقان بۇ قىزلارنى قىزغىن مەدھىيىلىگەن.

تۆتىنچى، ئەخلاقى پەزىلەتلەردىن ياتسىرىغان ئاياللار ئوبرازى

زوردۇن سابىر پوۋېستلىرىدا يۇقىرىقىدەك ئۆز ئەركىنلىكى ئۈچۈن كۈرەش قىلىۋاتقان، ئىلىم-پەن ئارقىلىق ئۆز قىممىتىنى يارىتىۋاتقان، چىن ئىنسانىي مۇھەببەتكە ئىگە ۋاپادار، ساداقەتمەن، قەلبى گۈزەل ئاياللار ئوبرازىنى يارىتىپلا قالماي، يەنە مال-دۇنياغا ھېرىلگەن، ئادىمىيلىك غۇرۇر ۋە ئاياللىق خىسلەتلىرىنى يوقاتقان ئازنىخان، خانقىز، قۇتىگۈل، ئايىمخان قاتارلىق سەلبىي ئاياللار ئوبرازىنىمۇ ياراتقان. مەسىلەن:

«خەيرىلىك ئىش» پوۋېستىدىكى ئايىمخان ئۆز ئىپپىتىنى پۇل، مال-دۇنياغا ساتىدۇ. بىر-بىرى بىلەن سودا مۇناسىۋىتى بولغان ھېلىم جادۇ ۋە رۇسۇلدىن ئىبارەت ئىككى ئەر بىلەن بىنورمال مۇناسىۋەتتە بولىدۇ. ھەتتا ئايىمخان تەپتارتماستىن، ھەسەلخان ئارقىلىق زەرىپىخانغا: «رۇسۇل مىنىڭ، ئۇنىڭ پۇللىرىغا مەن شېرىك، تېخى مەھەللەئىلاردىكى ھەيۋەت ئۆينىمۇ مەن تۇتىمەن، خوتۇنىنى خىزمىتىمگە سالىمەن.» دېگەن دۇئايى سالامنى يوللايدۇ:

«ۋاپادارلىق» پوۋېستىدىكى قۇتىگۈلمۇ ئوخشاشلا بىر بىرى بىلەن تونۇشلۇقى بولغان ھېكىم بىلەن قۇبىاقتىن ئىبارەت ئىككى ئەر بىلەن بىنورمال مۇناسىۋەتتە بولىدۇ. قۇتىگۈلنىڭ ھازارۇللىقى ئايىمخاندىن ئېشىپ چۈشىدۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ گۈزەل چىرايى، ناز كەرەشمىلىرىگە تايىنىپ، ئۆزى قىلچە ياخشى كۆرمەيدىغان، كۆرۈمسىز قۇبىاقنى پەقەت ئۇنىڭ مال-دۇنياسىغا ئېرىشىش ئۈچۈنلا ئۇنى ئازدۇرۇپ، شۇ ئائىلىنىڭ خوجايىنلىق ھوقۇقىنى قولغا ئالىدۇ ھەم قۇبىاقنىڭ ۋاپادارى تۇردىخانىنىڭ ئۆلۈۋېلىشىغا سەۋەبچى بولىدۇ.

«گۈلەمخان» پوۋېستىدىكى گۈلەمخانىنىڭ ئانىسى ئازنىخان بولسا، مال-دۇنيا، يۇز-ئابرۇيغا جېنىنى بېرىدىغان ھازارۇل، ۋاپاسىز ئايال.

ئاپتور ئازنىخانىنىڭ بۇ خىل خاراكتېرىنى تۆۋەندىكى پارچىلاردا روشەن يورۇتۇپ بەرگەن:

«-ئاتلار تېپىلدىما؟

-ئۇنىڭدىنمۇ چوڭ پايدا ئەمدى قىزىم، بەختىڭ ئېچىلدى. بەرقۇت، مەخمەل، تاۋار-دۇردۇن، لەمبۇق-كەشمىر، ئالتۇن-كۈمۈشكە ئورۇلۇپ كېتىدىغان بولدۇڭ ئەمدى.»

«-ئامەت، بەخت دېگەن شۇ، ئەڭگە بايىغا ئانا بولىدىغان بولدۇم، بۇگۈن جانىسىخان ئاپپاقنىڭ ئۆزى مېنى سارايغا تەكلىپ قىلىپ گۈلەمخانىنى سوردى. ئايلانسۇن بىر ئەمەس يۈز گۈلەمخان بولسۇن باينىڭ بېشىدىن سادىغاڭ قىلمۇيتىمىز دېدىم.»

«-ئۆزۈم چوڭ قىلدىم، قىزىم مېنىڭ قولۇمدىكى ئۈزۈكۈم، كۆڭلۈم كىمنى تارتسا شۇنىڭ قولىغا سېلىپ قويىمەن.»

ئازنىخان ئۆز قىزى گۈلەمخانىنى دادىسىدىنمۇ چوڭ بولغان ئەڭگە بايىغا ياتلىق قىلىشنى خۇشاللىق بىر ئامەت دەپ بىلىدۇ. ئاخىردا گۈلەمخان ئۇنى داغدا قويۇپ قېچىپ كەتكەندە بولسا ھېچ ئىككىلەنمەستىن گۈلەمخانىنىڭ نەۋرە سىڭلىسى زىلەمخانىنى تۇتۇپ بېرىپ بۇ مەسۇمەنىڭ ئۆلۈۋېلىشىغا سەۋەبچى بولىدۇ. «ئارچا ياپرىقى» پوۋېستىدىكى خانقىز بولسا بىر زىيالىي ياش بولسىمۇ جاھاننىڭ ئىشلىرىنى ئويۇن تاماشا دەپ چۈشەنگەن، ياسانچۇق، بىلىمسىزلىك قەدىرگە يەتمەيدىغان، كۆڭۈلنى بايلىق-مەرتىۋە بىلەن ئۆلچەيدىغان، شۇ سەۋەبتىن ئەڭ ئاخىردا ھەممە نەرسىدىن ئايرىلىپ قېلىشتەك پاجىئەگە يولۇققان ئوبراز.

ئاپتور يۇقىرىقى بىر قاتار ئوبرازلار ئارقىلىق راھەت-پاراغەت ئۈچۈن بايلىق قوغلىشىپ ياشاشنىڭ ئاياللارنىڭ

قەدىر ـ قىممىتىنى تۆۋەنلىتىپ پاجىئەلىك ئاقىۋەتلەرگە ئېلىپ بارىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بەرگەن.

بەشىنچى، يولدىن ئازغان چۈشكۈن ئاياللار ئوبرازى

زوردۇن سابىر «تۇمان» ناملىق پوۋېستىدا گۈزەل ياشلىق باھارىنى ئىچىملىك ۋە چېكىملىككە سەرپ قىلىپ، يولدىن ئېزىپ، بۇ پاتقاقتىن چىقالماي، ئىچكىرى ئۆلكىلەردە ئۆز ئۆلۈمىنى كۈتۈپ ياتقان بىر قىسىم قىز ئاياللىرىمىزدىكى روھىي زەئىپلىكىنى ئەسەردە تەسۋىرلەنگەن ھەببە ئوبرازىغا مەركەزلەشتۈرۈپ كۆرسىتىپ بەرگەن. مەسىلەن:

«ـ سەن بۇ ئىشلارنى نەدىن بىلىسەن؟ ئۆيدىن تالاغا چىقمىساڭ.

ـ ھەببە ئاڭلاپتۇ.

ـ ھەببە دېگەن كىم ئۇ؟

ـ بىلمەمسىنا؟ بۈرۈنقى سەتەڭ. ھازىرقى كېسەل كۆرپىسى ھى،ھى... ـ يىگىت پىخىلداپ كۈلدى،ـ ئۇ بىزنىڭ ئۇلپىتىمىز، خروئىن چېكىشنى بىز بىلەن بىللە باشلىغان بىللە ئۆلىمىز. ئۇنىڭ گېپىي تۈگىمەيلا ياتاقتا چاچلىرى تولىمۇ قويۇق، بۇدۇر، زەپىرەڭ يۈزىنى چاچلىرى يېپىپ بۇرنىنىڭ ئۈچى بىلەن ئېغىزلا كۆرۈنۈپ قالغان ئاۋاق قىز سەندىرەكلەپ كىرىپ كەلدى،ـ ماڭىمۇ قارايدىغانلار بار ئىكەن، ئازراق تاپاۋەت قىلدىم. بولە، ھەي مانا «مەمبولۇمۇ» بار،ـ دېدى قىز نۇرسىز كۆزلىرى بىلەن ھوشۇرغا قاراپ قويۇپ. »

مانا بۇ پارچىدىن ھەببەنىڭ نىمجان، چۈشكۈن ھالىدىن تاماكىنىڭ قۇلى بولۇپ، ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ ئىپپەتلىك، شەرم ـ ھايالىق گۈزەل ئوبرازىغا داغ تەگكۈزۈپ ئۆزىنىڭ ئانىلىق سالاھىيىتىنى يوقۇتۇپ قويىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ ئالالايمىز.

ئومۇملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، زوردۇن سابىر قەلىمى ئاستىدىكى مۇتلەق كۆپ قىسىم ئاياللار ئوبرازى ئۆزلىرىنىڭ لاتاپەتلىك سىماسى بىلەن گۈزەل بولۇپ قالماستىن، بەلكى ھەقىقىي ئۇيغۇر ئاياللىرىغا خاس گۈزەل ئەخلاق پەزىلىتى چىدامچانلىقى، تىرىشچان روھى، ۋاپادارلىقى بىلەن شۇنچە سۆيۈملۈكتۇر.

ئەسەردە تەسۋىرلەنگەن ئاياللارنىڭ بەختلىك ۋە بەختسىز كەچۈرمىشلىرى شۇنىڭدەك ئۇلۇغ ئانىلىق سالاھىيىتىگە ئىگە بولمىغان بىر قىسىم ئاياللارنىڭ قىلمىش ـ ئەتمىشلىرى بىزنى ئايالار ۋە جەمئىيەت ھەققىدە قايتا ئويلىنىشىمىزغا، ئۇلگە ئېلىشىمىز ۋە ئىبرەت ئېلىشىمىزغا يول كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

پايدىلانمىلار

[1] زوردۇن سابىر: «ئارچا ياپرىقى»(پوۋېستلار توپلىمى) [M]، ئۈرۈمچى: شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1984 ـ يىلى 5 ـ ئاي نەشرى.

[2] زوردۇن سابىر: «خىرە دېرىزە»(پوۋېستلار توپلىمى) [M]، ئۈرۈمچى: شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1993 ـ يىلى 8 ـ ئاي نەشرى.

[3] زوردۇن سابىر:«گۈلەمخان»(پوۋېستلار توپلىمى) [M]، ئۈرۈمچى: شىنجاڭ ياش ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1999 ـ يىلى 10 ـ ئاي نەشرى.

[4] ئازاد سۇلتان: «بۈگۈنكى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتى توغرىسىدا» [M]، ئۈرۈمچى: شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1997 ـ يىلى 4 ـ ئاي نەشرى.

جاۋابكار مۇھەررىرى: ئابدۇرۇسۇل كىچىكئاخۇن

ماقالە نومۇرى:08-097-03 (2009) 5878-1005

مۇلۈك ھوقۇقىغا توغرا نىسبەتتە ئېرىشىش تۈزۈمى توغرىسىدا*

غەيرەت نۇرەخمەت

(شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى قانۇن ئىنستىتۇتى، ئۈرۈمچى، 830046)

قىسقىچە مەزمۇنى: نۆۋەتتە تاۋار ئۆي سودىسىنىڭ جانلىنىشىغا ئەگىشىپ ئۇنىڭغا دائىر ھەق تەلەپ ماجىرالىرى بارغانسېرى كۆپەيمەكتە. مۇلۈك ھوقۇقىغا توغرا نىسبەتتە ئېرىشىش تۈزۈمىنى توغرا، ئەتراپلىق چۈشىنىش — بۇ تۈردىكى ماجىرالارنى ئادىل بىر تەرەپ قىلىپ جەمئىيەتتىكى سودىنىڭ بىخەتەرلىكىگە كاپالەتلىك قىلىشتا ناھايىتى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. بۇ ماقالىدە، مۇلۈك ھوقۇقىغا توغرا نىسبەتتە ئېرىشىش تۈزۈمى، ئۇنىڭ شەكىللىنىش شەرتلىرى ۋە قانۇنىي ئاقىۋىتى قاتارلىق مەسىلىلەر توغرىسىدا مۇلاھىزە يۈرگۈزۈلىدۇ.

摘要: 当前，随着商品房交易的活跃，与此相关的民事纠纷日益增多。正确、全面地理解善意取得产权的制度对公正处理此类纠纷、保障社会交易安全具有重要的意义。本文论述善意取得产权的制度及其形成的条件和法律后果等问题。

Abstract: With the development of the household goods market, financial complaints are increasing as well. Correctly and fully understanding the rules involving the correct receipt of goods is of enormous importance in fairly handling this sort of complaint and guaranteeing the safety of trade in society. In this article, a discussion will be carried out on the rules governing the correct way to receive goods, the requirements for its formation, its legal repercussions, and various other issues.

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: D923.2　ماتېرىيال بەلگىسى: A

مۇلۈك ھوقۇقىغا توغرا نىسبەتتە ئېرىشىش تۈزۈمى پۈتكۈل مۇلۈك ھوقۇقى قانۇن سىستېمىسىدا، بولۇپمۇ مۇلۈك ھوقۇقىنىڭ ئۆزگىرىشىگە دائىر قانۇن-تۈزۈملەردە ناھايىتى مۇھىم ئورۇن تۇتىدىغان بولۇپ، بۇ تۈزۈم دۆلىتىمىزنىڭ ئىلگىرىكى ھەق تەلەپ ئىشلىرىغا دائىر قانۇن-قائىدىلەردە بۇاسىتە بەلگىلەنمىگەن. كۆچمە مۇلۈككە بولغان مۇلۈك ھوقۇقىغا توغرا نىسبەتتە ئېرىشىش تۈزۈمى پەقەت بىر قىسىم ھەق تەلەپ ئىشلىرىغا دائىر ئەدلىيىلىك ئىزاھاتلاردا ناھايىتى ئاددىي ھالدا ئەكس ئەتكەن. مۇلۈك ھوقۇقىغا توغرا نىسبەتتە ئېرىشىش تۈزۈمى 2007-يىلى 3-ئاينىڭ 16-كۈنى ماقۇللانغان «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى مۇلۈك ھوقۇقى قانۇنى»دا تۇنجى قېتىم مۇكەممەل ئاساستا بەلگىلەندى ھەمدە بۇ تۈزۈمنىڭ تەتبىقلىنىش دائىرىسى ئىلگىرىكى كۆچمە مۇلۈكتىن كۆچمەس مۇلۈككە كېڭەيتىلدى. بۇ تۈزۈمگە دائىر ئاساسلىق قائىدە-پرىنسىپلار مەزكۇر قانۇننىڭ 106-، 107-، 108-ماددىلىرىدا ئالاھىدە گەۋدىلىنىدۇ. مۇلۈك ھوقۇقىغا توغرا نىسبەتتە ئېرىشىش تۈزۈمىنىڭ ھەقىقىي روھىي ماھىيىتىنى ۋە دۆلەتنىڭ بۇ جەھەتتىكى قانۇن چىقىرىش مەقسىتىنى توغرا چۈشىنىش نۆۋەتتە كۈنسايىن كۆپىيىۋاتقان مۇلۈك ھوقۇقىغا دائىر

---

* بۇ ماقالە 2009-يىل 18-مارت تاپشۇرۇپ ئېلىندى.

ئاپتورنىڭ قىسقىچە تەرجىمھالى: غەيرەت نۇرەخمەت (1958-يىلى 6-ئايدا تۇغۇلغان)، دوتسېنت، ھەق تەلەپ سودا قانۇنى ئۇقۇتۇشى ۋە تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

ماجىرالارنى ئادەل بىر تەرەپ قىلىپ جەمئىيەتتىكى سودىنىڭ بىخەتەرلىكىگە كاپالەتلىك قىلىشتا ناھايىتى مۇھىم رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە.

1. مۇلۈك ھوقۇقىغا توغرا نىسبەتتە ئېرىشىش تۈزۈمى ۋە ئۇنىڭ قىممىتى

مۇلۈك ھوقۇقىغا توغرا نىسبەتتە ئېرىشىش تۈزۈمى باشقىلارنىڭ ئىگىدارلىقىدىكى كۆچمە مۇلۈك ياكى كۆچمەس مۇلۈكنى قانۇنلۇق ئىگىلەپ تۇرغان ئەمما ئۇنى بىر تەرەپ قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە بولمىغان كىشى ئۆزى ئىگىلەپ تۇرغان مال ـ مۇلۈكنى ئۆچىنچى كىشىگە ئۆتكۈنچى بېرىدىغان، ئۆتكۈنچى شۇ مۇلۈككە توغرا نىسبەتتە ئېرىشىدىغان، مۇلۈكنىڭ ئەسلى ئىگىسى شۇ مۇلۈككە بولغان ئىگىدارلىق ھوقۇقىدىن مەھرۇم بولىدىغان قانۇن ـ تۈزۈمنى كۆرسىتىدۇ.

مۇلۈك ھوقۇقىغا توغرا نىسبەتتە ئېرىشىش تۈزۈمى ئەمەلىيەتتە خاس كۆچمە مۇلۈك ياكى كۆچمەس مۇلۈكنى چۆرىدىگەن ھالدا مۇلۈكنىڭ ئەسلىدىكى ئىگىدارلىق قىلغۇچىسى، شۇ مۇلۈككە توغرا نىسبەتتە ئېرىشكەن ئۆچىنچى كىشى ۋە شۇ مۇلۈكنى قانۇنلۇق ھالدا ئىگىلەپ تۇرغان، ئەمما بىر تەرەپ قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە بولمىغان كىشىدىن ئىبارەت ئالاقىدار ئۇچ تەرەپ ئوتتۇرىسىدىكى قانۇنىي مۇناسىۋەتنى گەۋدىلەندۈرىدۇ.

توغرا نىسبەتتە ئېرىشىش تۈزۈمى چوڭ قۇرۇلۇق قانۇن سىستېمىسى بىلەن ئەنگلىيە ـ ئامېرىكا قانۇن سىستېمىسىدىكى دۆلەتلەرنىڭ ھەق تەلەپ قانۇنىدا ئورتاق بەلگىلەنگەن بىر خىل قانۇنىي تۈزۈم بولۇپ، ئۇ ھەق تەلەپ قانۇنىنىڭ تىنچ ھالەتتە تۇرۇۋاتقان مۇلۈك ھوقۇقىنى قوغداش رولى بىلەن ھەرىكەت ھالىتىدە تۇرۇۋاتقان، جۈملىدىن، سودىلىشىۋاتقان مۇلۈكنىڭ مۇلۈك ھوقۇقىنى قوغداش رولىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. مۇلۈك ھوقۇقىنى نورمال قوغداش نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، مال ـ مۇلۈككە بولغان ئىگىدارلىق ھوقۇقىدىن باشقىلارنىڭ ھوقۇقسىز ھالدا بىر تەرەپ قىلىش ھەرىكىتى ئارقىلىق مەھرۇم قىلىشقا رۇخسەت قىلىنمايدۇ. ئەگەر شۇنداق ئەھۋال كۆرۈلسە، مۇلۈككە ئىگىدارلىق قىلغۇچى مۇلۈكنى ئۆتۈنۈۋالغۇچىدىن مۇلۈككە بولغان ئىگىدارلىق ھوقۇقىنى قايتۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلسا بولىدۇ. ئەمما بۇ پرىنسىپ ھەددىدىن زىيادە تەكىتلەنسە ئۇ مۇقەررەر ھالدا جەمئىيەتتىكى سودىنىڭ بىخەتەرلىكىگە خەۋپ تۇغدۇرىدۇ. چۈنكى نورمال سودا مۇناسىۋىتىدە مۇلۈكنى ئۆتۈنۈپ بەرگۈچىگە بولغان ئىشەنچ قانۇن تەرىپىدىن قوغدالمىسا، بازاردا ھېچكىم سودا قىلىشقا جۈرئەت قىلالمايدۇ. كىشىلەر ئۆزى قىلۋاتقان سودىنىڭ بىخەتەرلىكىگە ھەقىقىي كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن چوقۇم مۇلۈكنى ئۆزىگە ئۆتۈنۈپ بېرىۋاتقان كىشىنىڭ شۇ مۇلۈكنى بىر تەرەپ قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە ياكى ئەمەلىكىنى تەكشۈرۈشى كېرەك. بۇنداق بولمىغاندا سودىنىڭ تەننەرخى ئۆرلەپ كېتىدۇ ۋە سودا پائالىيىتىگە قولايسىزلىق ئېلىپ كېلىدۇ. بۇ ۋاقىتتا تىنچ ھالەتتە تۇرغان مۇلۈك ھوقۇقىنى قوربان قىلىش ئارقىلىق جەمئىيەتتىكى ھەر كىشىنى تەكرار داۋاملىشىۋاتقان سودىنىڭ بىخەتەرلىكىگە كاپالەتلىك قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. شۇ سەۋەبتىن نۇرغۇن دۆلەتلەرنىڭ ھەق تەلەپ قانۇنىدا مۇلۈك ھوقۇقىغا توغرا نىسبەتتە ئېرىشىش تۈزۈمى بەلگىلەنگەن. دېمەك، بۇ تۈزۈمنىڭ قىممىتى ئەسلىدىكى مۇلۈك ئىگىسىنىڭ مەنپەئىتىنى قوربان قىلىش ئارقىلىق جەمئىيەتتىكى سودىنىڭ بىخەتەرلىكىگە كاپالەتلىك قىلىشتىن ئىبارەت.

2. مۇلۈك ھوقۇقىغا توغرا نىسبەتتە ئېرىشىشنىڭ شەكىللىنىش شەرتلىرى

دۆلىتىمىز «مۇلۈك ھوقۇقى قانۇنى»نىڭ 106 ـ ماددىسىدا «بىر تەرەپ قىلىش ھوقۇقى بولمىغان كىشى كۆچمەس مۇلۈك ياكى كۆچمە مۇلۈكنى ئۆتۈنۈۋالغۇچىغا ئۆتۈنۈپ بەرگەن بولسا، ئىگىدارلىق قىلغۇچى قايتۇرۇۋېلىشقا ھوقۇقلۇق؛ قانۇندا ئايرىم بەلگىلەنگەنلىرىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، تۆۋەندىكى ئەھۋاللارغا چۈشىدىغان ئۆتۈنۈۋالغۇچى مەركۇز كۆچمەس

مۇلۈك ياكى كۆچمە مۇلۈكنىڭ ئىگىدارلىق ھوقۇقىغا ئېرىشىدۇ:

(1) ئۆتۈنۈۋالغۇچى مەركۇز كۆچمەس مۇلۈك ياكى كۆچمە مۇلۈكنى توغرا نىسبەتتە قوبۇل قىلغان بولسا؛ (2) مۇڭاپىق باھادا ئۆتۈنۈپ بېرىلگەن بولسا؛ (3) ئۆتۈنۈپ بېرىلگەن كۆچمەس مۇلۈك ياكى كۆچمە مۇلۈكتىن قانۇندىكى بەلگىلىمە بويىچە تىزىملاشقا تېگىشلىكلىرى تىزىملانغان، تىزىملاشقا تېگىشلىك بولمىغانلىرى ئۆتۈنۈۋالغۇچىغا تاپشۇرۇپ بېرىلگەن بولسا» دەپ بەلگىلەنگەن. بۇ ماددىنىڭ روھىغا ئاساسلانغاندا، مۇلۈك ھوقۇقىغا توغرا نىسبەتتە ئېرىشىشنىڭ شەكىللىنىشى ئۇچۇن تۆۋەندىكىدەك بەش شەرت ھازىرلانغان بولۇشى كېرەك:

1) بۇ تۈزۈمنى تەتبىقلاشقا بولىدىغان مال-مۇلۈك كۆچمە مۇلۈك بىلەن كۆچمەس مۇلۈكنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇشى شەرت.

ئەنئەنىۋى ھەق تەلەپ قانۇنىدىكى مۇلۈك ھوقۇقىغا توغرا نىسبەتتە ئېرىشىش تۈزۈمى پەقەتلا كۆچمە مۇلۈككە تەتبىقلىنىلغان. يەنى پەقەت كۆچمە مۇلۈككە بولغان مۇلۈك ھوقۇقىغا توغرا نىسبەتتە ئېرىشىش تۈزۈمى بويىچە ئېرىشكىلى بولىدۇ دەپ قارالغان. ئەمەلىيەتتە توغرا نىسبەتتە ئېرىشىش تۈزۈمىدىكى ئۆتۈنۈۋالغۇچىدا توغرا نىسبەت بولۇش دېگەنلىك، ئۆتۈنۈۋالغۇچى بىر تەرەپ قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە بولمىغان كىشى مال-مۇلۈكنى ئۆزىگە ئۆتۈنۈپ بەرگەندە، شۇ كۆچمە مۇلۈكنى ئىگىلەپ تۇرغۇچى شۇ مۇلۈكنىڭ ھەقىقىي ئىگىدارى ياكى شۇ كۆچمەس مۇلۈكنىڭ مۇلۈك ھوقۇقى گۇۋاھنامىسىگە ئىسمى يېزىلغان ئادەم شۇ مۇلۈكنىڭ ئىگىدارى دەپ ئىشەنگەنلىكىنى ۋە ئۇنىڭ مۇلۈكنىڭ ھەقىقىي ئىگىسى ئەمەسلىكىنى بىلمەسلىكىنى، شۇنداقلا بىلىشى ھاجەتسىز ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

رېئال تۈرمۇشتىمىزدا كۆچمە مۇلۈكنى ئىگىلەپ تۇرغۇچى شۇ مۇلۈكنى بىر تەرەپ قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە بولمايدىغان ئەھۋاللار دائىم كۆرۈلۈپ تۇرىدۇ. مەسىلەن، تۆۋەندىكى قانۇنىي مۇناسىۋەتلەر تۈپەيلىدىن بىر تەرەپ قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە بولمىغان كىشىلەر مۇلۈك ئىگىسىنىڭ ئىرادىسى بويىچە ئۇنىڭ مۇلكىنى قانۇنلۇق ئىگىلەپ تۇرىدۇ، مەسىلەن:

ساقلاش ۋە ئىسكىلاتتا زاپاس ساقلاش توختام مۇناسىۋىتى، ئىجارە ۋە ئارىيەت ئېلىش توختام مۇناسىۋىتى، توشۇشنى ھاۋالە قىلىش ۋە زاكاسنى ھۆددىگە ئېلىش توختام مۇناسىۋىتى، سىناپ ئىشلىتىش مۇددەتى بولغان سېتىۋېلىش-سېتىش توختام مۇناسىۋىتى قاتارلىقلار.

دېمەك، يۇقىرىقى توختام مۇناسىۋىتى سەۋەبىدىن مال-مۇلۈكنى بىر تەرەپ قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە بولمىغان كىشى باشقىلارنىڭ مال-مۇلكىنى مەلۇم ۋاقىت قانۇنلۇق ئىگىلەپ تۇرىدۇ ۋە قانۇنلۇق ئىگىلەپ تۇرغان ئەھۋالدا ئۆزى ئىگىلەپ تۇرغان، ئەمما بۇ مۇلۈك پالانىغا تەۋە دەيدىغان شەرتلىك بەلگىسى بولمىغان كۆچمە مۇلۈكنى ئەھۋالدىن خەۋەرسىز بولغان ئۇچىنچى كىشىگە ئۆتۈنۈپ بېرىدۇ. ئۇچىنچى كىشى شۇ مۇلۈككە ئېرىشكەندە مۇلۈكنى ئۆتۈنۈپ بەرگۈچىنى شۇ مۇلۈكنىڭ ھەقىقىي ئىگىسى دەپ قارايدۇ ۋە قانۇن بويىچە شۇ مۇلۈككە بولغان ئىگىدارلىق ھوقۇقىغا ئېرىشىدۇ.

رېئال تۈرمۇشتىمىزدا يەنە مۇلۈك ھوقۇقى گۇۋاھنامىسىگە ئىسىم فامىلىسى ياكى نامى خاتا يېزىلىپ قالىدىغان ياكى ھەقىقىي مۇلۈك ئىگىسى بىلەن ھاۋالىنى قوبۇل قىلغۇچى ئوتتۇرىسىدىكى خۇپىيانە كېلىشىم بويىچە كۆچمەس مۇلۈكنىڭ ھەقىقىي ئىگىسى بىلەن ھوقۇق گۇۋاھنامىسىگە ئىسمى يېزىلغان ھوقۇق ئىگىسى بىردەك بولمايدىغان ئەھۋاللارمۇ كۆرۈلۈپ تۇرىدۇ. نەتىجىدە ھوقۇق گۇۋاھنامىسىگە ئىسمى يېزىلغان، لېكىن مۇلۈكنىڭ ھەقىقىي ئىگىسى بولمىغان كىشى شۇ كۆچمەس مۇلۈكنى توغرا نىسبەتلىك ئۇچىنچى كىشىگە ئۆتۈنۈپ بېرىدۇ. ئۇچىنچى كىشى ھۆكۈمەت تەرىپىدىن بېرىلگەن گۇۋاھنامىگە ئىشەنگەنلىكى ئۈچۈن ئۆتۈنۈپ بەرگۈچى بىلەن سودا قىلىدۇ ۋە مۇلۈك ھوقۇقىغا توغرا نىسبەتتە ئېرىشىش تۈزۈمى بويىچە شۇ كۆچمەس مۇلۈككە بولغان ئىگىدارلىق

هوقۇقىغا ئېرىشىدۇ. مەسىلەن، A بىلەن B بىر پارچە خۇپيانە كېلىشىم ئىمزالاپ ئەسلى A نىڭ ئىگىدارلىقىدىكى بىر يۇرۇش ئۆيىنى B نىڭ نامىدا تىزىمغا ئالدۇرۇپ هوقۇق گۇۋاهنامىسى بېجىرگەن. كېيىن B ئۆز نامىدىكى ئۆي كىنىشكىسىنى كۆرسىتىپ بۇ ئۆيىنى C غا ساتقان ۋە ئۆي باشقۇرۇش تارماقلىرىغا بېرىپ ئۆيىنىڭ مۇلۇك هوقۇقى گۇۋاهنامىسىنى ئالماشتۇرۇش رەسمىيىتىنى بېجىرگەن. ئۆيىنىڭ هەقىقىي ئىگىسى A بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن C دىن ئۆز ئۆيىنى قايتۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلغان. ئۇنداقتا هۆكۈمەت تەرىپىدىن بېرىلگەن گۇۋاهنامىگە ئىشەنگەن تۇغرا نىيەتلىك ئۆچىنچى كىشىنىڭ هوقۇقى قۇغدىلىدۇ؟ يەنە مەسىلەن، نادىر بىلەن سانىيە 1999 ـ يىلى 11 ـ ئايدا نىكاهلانغان بولۇپ، ئۇلار 2007 ـ يىلى 10 ـ ئايدا سەككىز يىل ئورتاق تۇرمۇش كەچۈرۈش جەريانىدا توپلىغان ئەر ـ خوتۇنىنىڭ ئورتاق ئىگىدارلىقىدىكى 270 مىڭ يۈەنگە دافىڭ ئائىلىكلەر ئولتۇراق رايونىدىن بىر يۇرۇش تاۋار ئۆي سېتىۋالغان، هەمدە شەهەرلىك ئۆي باشقۇرۇش ئىدارىسىغا بېرىپ، ئائىلە باشلىقى نادىرنىڭ نامىدا ئۆي مۇلۇك هوقۇق گۇۋاهنامىسى بېجىرگەن. ئۇزۇن ۋاقىت ئۆتمەي تاۋار ئۆيلەرنىڭ بازار باهاسى ئۆرلىگەنلىكى سەۋەبلىك نادىر ئەسلىي ئەر ـ خوتۇنىنىڭ ئورتاق ئىگىدارلىقىدىكى ئۆيىنى ئايالى سانىيەنىڭ ماقۇللۇقىنى ئالماي ئۆز نامىدىكى كىنىشكىنى كۆرسىتىپ داۋۇتقا 350 مىڭ يۈەنگە ساتقان. داۋۇت هۆكۈمەت ئورگىنى تەرىپىدىن بېرىلگەن نادىرنىڭ نامىدىكى كىنىشكىگە ئىشەنگەنلىكى ئۈچۈن ئۇنىڭ بىلەن ئۆي سودىسى قىلغان هەمدە ئۆي باشقۇرۇش تارماقلىرىغا بېرىپ ئۆيىنىڭ ئىگىدارلىق هوقۇق گۇۋاهنامىسىنى ئالماشتۇرۇش رەسمىيىتىنى بېجىرگەن. سودىدىن كېيىن نادىرنىڭ قانۇنلۇق جورىسى سانىيە ئەر ـ خوتۇنىنىڭ ئورتاق ئىگىدارلىقىدىكى ئۆيىنى ئورتاق ئىگىدارلىق قىلغۇچىلاردىن بىرى بولغان سانىيەنىڭ ماقۇللۇقىنى ئالماي ئۆز ئالدىغا سېتىۋەتكەن دېگەن ئاساس بويىچە سوتتىن نادىر بىلەن داۋۇت ئوتتۇرىسىدىكى ئۆي سودا توختامىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشنى ئىلتىماس قىلغان. ئۇنداقتا هۆكۈمەت تەرىپىدىن بېرىلگەن گۇۋاهنامىغا ئىشەنگەن، ئۆي سودىسىدا ئورتاق ئىگىدارلىق قىلغۇچىنىڭ ماقۇللۇقىنى ئالمىغان پاكىتنى بىلمىگەن تۇغرا نىيەتلىك ئۆچىنچى كىشى داۋۇتنىڭ هوقۇقى بىلەن ماقۇللۇقى ئېلىنمىغان ئورتاق ئىگىدارلىق قىلغۇچى سانىيەنىڭ مەنپەئىتى قانداق قوغدىلىدۇ؟ بۇ يەردىكى ئەڭ ياخشى چارە هەقىقىي مۇلۇك ئىگىسىنىڭ مەنپەئىتىنى ۋاقتىنچە قۇربان قىلىش بەدىلىگە تۇغرا نىيەتلىك ئۆچىنچى كىشىنىڭ هوقۇقىنى قوغداش كېرەك. چۈنكى، ئۇ تۇغرا نىيەتتە ئېرىشىش تۈزۈمى بويىچە مۇلۇك هوقۇقىغا ئېرىشكەن. مۇشۇنداق قىلغاندىلا جەمئىيەتتىكى سودىنىڭ بىخەتەرلىكىگە كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدۇ.

نۆۋەتتىكى سوت ئەمەلىيىتىدىن قارىغاندا مۇلۇك هوقۇقىغا تۇغرا نىيەتتە ئېرىشىش تۈزۈمىنى تۆۋەندىكى ئۈچ خىل ئەهۋالدىلا ئاندىن كۆچمەس مۇلۈككە تەتبىقلاشقا بولىدۇ:

بىرىنچىسى، هوقۇق ئىگىسىنىڭ هاۋالىسى بويىچە كۆچمەس مۇلۇك باشقىلارنىڭ نامىدا تىزىمغا ئالدۇرۇلغانلىقتىن ئۆيىنىڭ هەقىقىي ئىگىسى بىلەن كىنىشكىدە نامى خاتىرىلەنگەن ئادەم بىر بولمىغان ئەهۋال: ئىككىنچىسى، ئەر ـ خوتۇنىنىڭ ئورتاق ئىگىدارلىقىدىكى ئۆيگە ئەر ياكى ئايالدىن ئىبارەت بىر تەرەپنىڭ نامىدا كىنىشكە بېجىرگەن ئەهۋال: ئۈچىنچىسى، ئىناۋەتسىز سودا سەۋەبىدىن ئۆيىنىڭ ئىگىدارلىق هوقۇق گۇۋاهنامىسىدە خاتىرىلەنگەن نام ئەمەلىيەتكە ماس كەلمەي قالغان ئەهۋال. مەسىلەن، A ئۆيىنى B غا ساتقان ۋە تىزىمغا ئالدۇرۇش رەسمىيىتىنى بېجىرگەن. كېيىن B ئۆيىنى يەنە C غا ساتقان ۋە تىزىمغا ئالدۇرۇش رەسمىيىتىنى بېجىرگەن. شۇنىڭ بىلەن ئىلگىرىكى A بىلەن B ئوتتۇرىسىدا ئىمزالانغان ئۆي سېتىۋېلىش ـ سېتىش توختامىنىڭ ئىناۋەتسىزلىكى

جاكارلانغان ياكى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان.

سوت ئەمەلىيەتتىدە مۇلۈك ھوقۇقىغا توغرا نىسبەتتە ئېرىشىش تۈزۈمىنى كۆچمە مۇلۈككە تەتبىقلىغاندا مۇنداق ئۇچ نۇقتىغا ئالاھىدە دىققەت قىلىش كېرەك:

بىرىنچىدىن، قانۇنلۇق ئىگىلەش بىلەن قانۇنسىز ئىگىلەشنى پەرقلەندۇرۇش كېرەك.

قانۇنلۇق ئىگىلەش — كۆچمە مۇلۈكنى ھوقۇق ئىگىسىنىڭ ئىرادىسى بويىچە مەلۇم قانۇنىي مۇناسىۋەتنى ئورنىتىش ئارقىلىق ئىگىلەشنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، ئىجارىگە ئالغۇچىنىڭ ئىجارىگە بېرىلگەن نەرسىنى ئىگىلىشى، ساقلىغۇچىنىڭ ساقلاشقا بېرىلگەن نەرسىنى ئىگىلىشى، ئارىيەت ئالغۇچىنىڭ ئارىيەت ئالغان نەرسىنى ئىگىلىشى، زاكاسنى ھۆددىگە ئالغۇچىنىڭ زاكاز قىلىنغان نەرسىنى ئىگىلىشى، سىناپ ئىشلىتىش مۆھلىتىدىكى سودىدا سېتىۋالماقچى بولغان تەرەپنىڭ سىناپ ئىشلىتىش مۆھلىتى ئىچىدە ساتقۇچىنىڭ مال-مۈلكىنى ئىگىلەپ تۇرۇشى قاتارلىقلار قانۇنلۇق ئىگىلەشكە كىرىدۇ. بۇنداق كۆچمە مۇلۈكلەرگە توغرا نىسبەتتە ئېرىشىش تۈزۈمىنى تەتبىقلاشقا بولىدۇ.

قانۇنسىز ئىگىلەش — كۆچمە مۇلۈكنى ئىگىلەشتە ھوقۇق ئىگىسىنىڭ ئىرادىسى ئاساس قىلىنمىغان ياكى ئۇنىڭ ھەقىقىي ئىرادىسىگە خىلاپ ھالدا ئىگىلەشنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، زاكۇ مال، زاكۇ پۇلنى ئىگىلەش، ئىگىسى يېتىۋرۇپ قويغان نەرسىنى تېپىۋالغۇچىنىڭ ئىگىلىشى، سۇدا ئېقىپ كەلگەن نەرسىلەرنى ئىگىلەش، يەر ئاستىدا كۆمۈلۈپ قالغان ياكى يوشۇرۇپ قويۇلغان نەرسىلەرنى ئىگىلەش قاتارلىقلار قانۇنسىز ئىگىلەشكە كىرىدۇ. قانۇنسىز ئىگىلىگەن كۆچمە مۇلۈككە پرىنسىپ جەھەتتە توغرا نىسبەتتە ئېرىشىش تۈزۈمىنى تەتبىقلاشقا بولمايدۇ. ناۋادا يۇقىرىقى مال-مۈلۈكلەرگە ئۇچىنچى كىشى مۇۋاپىق ھەق تۆلەش ئارقىلىق كىم ئارتۇق سودا بازىرىدىن ياكى قانۇنلۇق تىجارەت گۇۋاھنامىسى بولغان سودا ئورنىدىن ئېرىشكەن بولسا، توغرا نىسبەتتە ئېرىشىش تۈزۈمىنى تەتبىقلاشقا بولىدۇ. مەسىلەن، A نىڭ 29 سۆكلۈق بىر دانە رەڭلىك تېلېۋىزورى بولۇپ، B بۇ تېلېۋىزورنى ئوغرىلاپ ئېلىپ چىقىپ قانۇنلۇق تىجارەت گۇۋاھنامىسى بولغان C دۇكانغا سېتىپ بېرىشنى ھاۋالە قىلغان، ئەھۋالدىن خەۋەرسىز D بۇ رەڭلىك تېلېۋىزورنى 800 يۈەنگە سېتىۋالغان. كېيىن A ئەھۋالدىن خەۋەر تېپىپ D دىن تېلېۋىزورنى قايتۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلغان. بۇنىڭدا A D نىڭ تەلىپىنى رەت قىلسا ۋە توغرا نىسبەتتە ئېرىشىشنى تەشەببۇس قىلسا بولىدۇ.

ئىككىنچىدىن، توغرا نىسبەتتە ئېرىشىش تۈزۈمىنى ئالاھىدە كۆچمە مۇلۈك بولغان پۇلغا تەتبىقلاشقا بولمايدۇ. چۈنكى پۇلغا بولغان ئىگىدارلىق ھوقۇقى بىلەن پۇلنى ئىگىلەپ تۇرۇش ھوقۇقى يۇكسەك دەرىجىدە مەركەزلەشكەن بولۇپ، ئادەتتە باشقىلارنىڭ پۇلنى ساقلاپ بەرگۈچى بىلەن باشقىلارنىڭ پۇلنى ئوغرىلىۋالغۇچى ئوخشاشلا شۇ پۇلنىڭ ئىگىسى، يەنى ئىگىدارلىق قىلغۇچىسى دەپ قارىلىدۇ. پۇلنىڭ چەك يۈزىگە شۇ پۇلغا ئىگىدارلىق قىلغۇچىنىڭ ئىسىم-فامىلىسى ياكى نامى خاتىرىلەنمىگەچكە، شۇ پۇلنى ئوتۇنۇۋېلىش ئارقىلىق ئۇنى ئىگىلەپ تۇرغان ئۇچىنچى كىشى ئەمەلىيەتتە شۇ پۇلغا ھەقىقىي ئىگىسى ئارقىلىق ۋاستىلىك ھالدا ئېرىشىدۇ. شۇڭا پۇلغا نىسبەتەن توغرا نىسبەتتە ئېرىشىش مەسىلىسى مەۋجۇت بولمايدۇ.

ئۈچىنچىدىن، باھالىق ئاكسىيىگە توغرا نىسبەتتە ئېرىشىش تۈزۈمىنى تەتبىقلىغاندا شۇ باھالىق ئاكسىيىنىڭ نامى خاتىرىلەنگەن باھالىق ئاكسىيە ياكى نامى خاتىرىلەنمىگەن باھالىق ئاكسىيە ئىكەنلىكىنى قاتتىق پەرقلەندۇرۇش لازىم.

قانۇن نۇقتىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، باھالىق ئاكسىيە ئاكسىيە ئىگىسىنىڭ مەلۇم مال-مۈلۈك ھوقۇقىغا ئېرىشكەنلىكىنى جەزملەشتۈرۈپ بېرىدىغان يازما ئىسپاتنى كۆرسىتىدۇ. دۆلىتىمىزدە باھالىق ئاكسىيە پۇل چېكى، پىرېۋوت چېكى، خاس چەك، شىركەت قەرز چېكى، پاي چېكى، زايوم، مال ئېلىش تالونى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. باھالىق ئاكسىيە ئادەتتە شۇ باھالىق ئاكسىيىنىڭ چەك يۈزىگە

چەك ئىگىسىنىڭ ئىسىم ـ فامىلىسى ياكى نامى خاتىرىلەنگەن ياكى خاتىرىلەنمىگەنلىكى بويىچە نامى خاتىرىلەنگەن ياكى خاتىرىلەنمىگەن باھالىق ئاكسىيە ۋە نامى خاتىرىلەنمىگەن باھالىق ئاكسىيە دەپ ئىككى چوڭ تۈرگە بۆلۈنىدۇ. نامى خاتىرىلەنمىگەن باھالىق ئاكسىيىنى ئۆتۈنۈپ بېرىش ئۆتۈنۈۋالغۇچىغا تاپشۇرۇش ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشىدۇ. شۇڭا نامى خاتىرىلەنمىگەن باھالىق ئاكسىيىگە توغرا نىسبەتتە ئېرىشىش تۈزۈمىنى تەتبىقلاشقا بولىدۇ. لېكىن نامى خاتىرىلەنگەن باھالىق ئاكسىيىنى ئۆتۈنۈپ بېرىشتە چەكنىڭ ئارقا يۈزىگە ئىمزا قويۇش ياكى ئىگىدارلىق ھوقۇقىنى يۆتكەش رەسمىيىتىنى بېجىرىش تەلەپ قىلىنغاچقا ئۇنىڭغا ياخشى نىسبەتتە ئېرىشىش تۈزۈمىنى تەتبىقلاشقا بولمايدۇ.

2) ئۆتۈنۈپ بەرگۈچى ئۆزى ئۈچىنچى كىشىگە ئۆتۈنۈپ بەرگەن مال ـ مۈلۈككە قارىتا بىر تەرەپ قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە بولمىغان بولۇشى شەرت.

ئۆتۈنۈپ بەرگۈچىنىڭ ئۆزى ئۆتۈنۈپ بەرگەن مال ـ مۈلۈككە قارىتا ئەگەر بىر تەرەپ قىلىش ھوقۇقى بولسا، بۇ توغرا نىسبەتتە ئېرىشىش تۈزۈمىنىڭ دائىرىسىگە كىرمەيدۇ. بۇنداق ئۆتۈنۈپ بېرىش ئۆتۈنۈۋالغۇچىغا نىسبەتەن ۋاستىلىك ئېرىشىش ھېسابلىنىدۇ. ئۆتۈنۈپ بەرگۈچىدە بىر تەرەپ قىلىش ھوقۇقى بولماسلىق ئۆزى ئۆتۈنۈپ بەرگەن مال ـ مۈلۈككە قارىتا ئىگىدارلىق ھوقۇقى بولماسلىق بىلەن ئىگىدارلىق ھوقۇقى چەكلىمىگە ئۇچراشنى ئۆز ئىچىگە ئالمىدۇ.

3) ئۆتۈنۈپ بەرگۈچى بىر تەرەپ قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە بولمىغان مال ـ مۈلۈكنى ئۈچىنچى كىشىگە ھەقلىق ئۆتۈنۈپ بەرگەن بولۇشى شەرت.

مال ـ مۈلۈكنى ھەقلىق ئۆتۈنۈپ بېرىنىڭ شەكلى ئادەتتە مۇڭلۇق باھا بويىچە ھەقلىق ئۆتۈنۈپ بېرىشنى كۆرسىتىدۇ. ئۇنىڭ كونكرېت شەكلى مالنى مالغا ئالماشتۇرۇش، سېتىۋېلىش ـ سېتىشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. شۇڭا ئۆتۈنۈپ بېرىش يۈزىرىقىدەك ھەقلىق قانۇنىي ھەرىكەت ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلغان بولۇشى كېرەك. ئەگەر ھەقلىق قانۇنىي ھەرىكەت شەكلىنى قوللانماي ئۆتۈنۈپ بەرگەن بولسا، توغرا نىسبەتتە ئېرىشىش تۈزۈمىنى تەتبىقلاشقا بولمايدۇ. مەسىلەن، ھەدىيە قىلىش، مىراسقا قانۇن بويىچە ۋارىسلىق قىلىش، مىراس ھەدىيە قىلىش، شىركەتلەرنى قوشۇۋېتىش قاتارلىقلار.

4) ئۆتۈنۈۋالغۇچىدا توغرا نىسبەت بولۇشى شەرت

ھەق تەلەپ قانۇنىدا ئېيتىلغان «توغرا نىسبەت» ئەھۋالنى بىلمەسلىكنى يەنى ئۆتۈنۈۋالغۇچى بىلەن ھوقۇقسىز بىر تەرەپ قىلغۇچى ئۆتۈنۈپ بېرىشكە دائىر قانۇنىي ھەرىكەتنى ئېلىپ بارغاندا ئۇچىنچى كىشىنىڭ قارشى تەرەپنىڭ نىشاندىكى نەرسىنى بىر تەرەپ قىلىش ھوقۇقى يوقلۇقىنى بىلمىگەن بولۇشىنى كۆرسىتىدۇ. ئالاھىدە تەكىتلەشكە تېگىشلىكى شۇكى، توغرا نىسبەتتە ئېرىشىش مال ـ مۈلۈككە دەرھال ئېرىشىش بولۇپ، بۇ يەردىكى توغرا نىسبەت پرىنسىپ جەھەتتە ئۆتۈنۈۋالغان نەق مەيداندا قارشى تەرەپنىڭ بىر تەرەپ قىلىش ھوقۇقى يوق ئىكەنلىكىنى بىلمەسلىكنى كۆرسىتىدۇ. ئىشتىن كېيىن بىر تەرەپ قىلىش ھوقۇقىنىڭ يوق ئىكەنلىكىنى بىلىش توغرا نىسبەتتە ئېرىشىشكە تەسىر كۆرسەتمەيدۇ. مەسىلەن، A 6 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى ئۆزىنىڭ بىر دانە رەڭلىك تېلېۋىزورىنى يېقىن دوستى B غا ساقلاپ بېرىشنى ھاۋالە قىلغان. 6 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى B رەڭلىك تېلېۋىزورنى كونا ماللار سودا ئورنىغا ئاپىرىپ ئەھۋالدىن خەۋەرسىز C غا سېتىۋەتكەن. C تېلېۋىزورنى سېتىۋېلىپ ئۆچىنچى كۈنى دوستى D دىن بۇ رەڭلىك تېلېۋىزورنىڭ ئەسلىي ئىگىدارلىق قىلغۇچىسى A ئىكەنلىكىنى بىلگەن. بۇنىڭدا C رەڭلىك تېلېۋىزورغا توغرا نىسبەتتە ئېرىشىش تۈزۈمى بويىچە ئوخشاشلا ئېرىشەلەيدۇ.

5) ئۆتۈنۈپ بېرىلگەن مال ـ مۈلۈك ئۈچىنچى كىشىگە ئەمەلىي تاپشۇرۇلغان بولۇشى، ياكى تىزىملاشقا تېگىشلىك مال ـ مۈلۈك تىزىمقلانغان بولۇشى شەرت.

مۈلۈك ھوقۇقى قانۇنى بويىچە مۈلۈك ھوقۇقىدا ئۆزگىرىش بولغاندا، چوقۇم مۈلۈك ھوقۇقىدىكى ئۆزگىرىشنى كەڭ جامائەتچىلىككە ئاشكارا جاكارلاش

لازىم. كۆچمە مۇلۈككە بولغان مۇلۈك ھوقۇقىدىكى ئۆزگىرىشنى ئاشكارا جاكارلاشنىڭ ئۈسۈلى مۇلۈكنى ئەمەلىي تاپشۇرۇش. كۆچمەس مۇلۈككە بولغان مۇلۈك ھوقۇقىدىكى ئۆزگىرىشنى ئاشكارا جاكارلاشنىڭ ئۈسۈلى تىزىمغا ئالدۇرۇشتىن ئىبارەت. شۇڭا توغرا نىسبەتتە ئېرىشىش تۈزۈمىنى كۆچمە مۇلۈككە تەتبىقلىغاندا، بىر تەرەپ قىلىش ھوقۇقى بولمىغان كىشى شۇ كۆچمە مۇلۈكنى ئەھۋالدىن خەۋەرسىز بولغان توغرا نىسبەتلىك ئۇچىنچى كىشىگە ئەمەلىي تاپشۇرۇپ بەرگەن بولۇشى كېرەك. ئەگەر توغرا نىسبەتتە ئېرىشىش تۈزۈمى كۆچمەس مۇلۈككە تەتبىقلانسا، بىر تەرەپ قىلىش ھوقۇقى بولمىغان كىشى شۇ كۆچمەس مۇلۈكنى ئەھۋالدىن خەۋەرسىز بولغان توغرا نىسبەتلىك ئۇچىنچى كىشىگە ئەمەلىي تاپشۇرۇپ بەرگەندىن سىرت، شۇ مۇلۈكنى تىزىملاشقا مەسئۇل بولغان دۆلەت ئورگانلىرىغا بېرىپ، ئىگىدارلىق ھوقۇقىنى يۆتكەش رەسمىيىتىنى بېجىرگەن بولۇشى كېرەك. مەسىلەن، A B ئۆزىگە ساقلاپ بېرىشكە ھاۋالە قىلغان بىر دانە ئۇنئالغۇنى ئەھۋالدىن خەۋەرسىز Cغا 300 يۈەنگە سېتىۋەتكەن. C مال پۇلىنى تاپشۇرۇپ بولغاندىن كېيىن ئۇنئالغۇنى 10 كۈندىن كېيىن ئېلىپ كەتمەكچى بولغان. ئەمما بۇ 10 كۈن توشقۇچە A ساقلاشقا بەرگەن ئۇنئالغۇنى ئېلىپ كەتكەن بولسا، مال پۇلىنى تاپشۇرۇپ بولغان C توغرا نىسبەتتە ئېرىشىش تۈزۈمى بويىچە ئۇنئالغۇغا قارىتا ئىگىدارلىق ھوقۇقىنى تەشەببۇس قىلالمايدۇ. يەنە مەسىلەن، A ئۆزى بىلەن B نىڭ ئورتاق ئىگىدارلىقىدىكى بىر يۈرۈش ئۆيىنى ئورتاق ئىگىدارلىق قىلغۇچى B نىڭ ماقۇللۇقىنى ئالماي، ئەھۋالدىن خەۋەرسىز C غا ساتقان. لېكىن ئۆيىنىڭ مۇلۈك ھوقۇقى گۇۋاھنامىسىنى ئالماشتۇرۇش رەسمىيىتىنى تېخى بېجىرمىگەن. بۇ ۋاقىتتا ئۆيگە ئورتاق ئىگىدارلىق قىلغۇچى B، ئۆي سېتىۋالغۇچى C دىن توختامنى بىكار قىلىپ ئۆيىنى قايتۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلغان. ئۇنداقتا ئۆي سېتىۋالغۇچى C ئۆزى سېتىۋالغان ئۆيگە نىسبەتەن توغرا نىسبەتتە ئېرىشىشنى تەلەپ قىلسا بولامدۇ؟ بۇ ئۆي سودىسىغا توغرا نىسبەتتە ئېرىشىش تۈزۈمىنى تەتبىقلاشقا بولمايدۇ. چۈنكى دۆلىتىمىز مۇلۈك ھوقۇقى قانۇنىنىڭ ئالاقىدار ماددىسىغا ئاساسلانغاندا قورۇ جاي سودىسى رەسمىيەتلىك قانۇنىي ھەرىكەت، جۈملىدىن رەسمىيەتلىك توختام بولۇپ، ئىككى تەرەپ ئۆي سېتىش-سېتىۋېلىش توختامىنى ئىمزالىغاندىن كېيىن، چوقۇم ئۆي باشقۇرۇش تارماقلىرىغا بېرىپ، ئۆينىڭ ئىگىدارلىق ھوقۇقى گۇۋاھنامىسىنى ئالماشتۇرۇش رەسمىيىتىنى بېجىرىشى كېرەك. رەسمىيەت بېجىرىلگەندىن كېيىن، مۇلۈك ھوقۇقى يۆتكىلىدۇ. ئەگەر رەسمىيەت بېجىرىلمىگەن بولسا، ئۆي سېتىۋالغۇچى C توختام بويىچە پەقەت قەرز ھوقۇقىغىلا ئېرىشىدۇ. ئۆي ئىگىسى A بىلەن B مۇلۈك ھوقۇقىدىن بەھرىمەن بولىدۇ. قانۇن نۇقتىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، مۇلۈك ھوقۇقى قەرز ھوقۇقىدىن ئۈستۈن تۇرىدۇ. ساتقان ئۆيىنى سېتىۋالغۇچىغا تاپشۇرۇش-تاپشۇرماسلىقنى يەنىلا مۇلۈك ھوقۇقىغا ئىگە ئۆي ساتقۇچى بەلگىلەيدۇ. توغرا نىسبەتلىك ئۇچىنچى كىشى بولغان ئۆي سېتىۋالغۇچى قانۇنىي رەسمىيەتنى بېجىرمىگەنلىكى ئۈچۈن ئۆي سېتىۋالغۇچىدىن توغرا نىسبەتتە ئېرىشىش تۈزۈمى بويىچە ئۆيگە بولغان ئىگىدارلىق ھوقۇقىنى تەشەببۇس قىلسا بولمايدۇ. بۇ ئۆي ساتقۇچىدىن پەقەت توختام بويىچە توختامغا خىلاپلىق قىلىش جاۋابكارلىقىنى ئۈستىگە ئېلىشىنىلا تەلەپ قىلالايدۇ.

3. مۇلۈك ھوقۇقىغا توغرا نىسبەتتە ئېرىشىش تۈزۈمىنىڭ ئۇنۇمى

مۇلۈك ھوقۇقىغا توغرا نىسبەتتە ئېرىشىش تۈزۈمىنىڭ ئۇنۇمى ئەمەلىيەتتە توغرا نىسبەتتە ئېرىشىش تۈزۈمىدىن كېلىپ چىققان قانۇنىي ئاقىۋەتنى كۆرسىتىدۇ. بۇ تۈزۈم تۆۋەندىكى ئىككى تۈرلۈك قانۇنىي ئاقىۋەتنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ.

1) توغرا نىسبەتلىك ئۇچىنچى كىشى يەنى ئۆتۈنۈۋالغۇچى شۇ مال-مۇلۈككە قارىتا ئىگىدارلىق

هوقۇقىغا ئېرىشىدۇ. ئەسلىدىكى مۇلۈك ئىگىسى ئىگىدارلىق هوقۇقىدىن مەهرۇم بولىدۇ. ئىگىدارلىق هوقۇقىغا ئېرىشكەن تەرەپ نىيەتلىك ئۆچىنچى كىشى ئۆزى ئېرىشكەن مال ـ مۇلۈكنى باشقىلارغا هەقلىق ياكى هەقسىز هالدا قايتا ئۆتكۈنچى بەرسە بولىدۇ.

2) بىر تەرەپ قىلىش هوقۇقىغا ئىگە بولمىغان كىشى ئەسلىدىكى مۇلۈك ئىگىسىنىڭ زىيىنىنى تۆلەش مەسئۇلىيىتىنى ئۈستىگە ئالىدۇ. بۇنىڭدا ئەسلى مۇلۈك ئىگىسى هوقۇقسىز بىر تەرەپ قىلغۇچىغا قارىتا هوقۇققا دەخلى ـ تەرۇز قىلىش دەۋاسىنى سۈنىدۇ. نەتىجىدە هوقۇقسىز بىر تەرەپ قىلغۇچى مال ـ مۇلۈكنى ئۆتكۈنچى بېرىش ئارقىلىق، ئېرىشكەن مال پۇلىنى ئەسلى مال ئىگىسىگە قايتۇرۇپ بېرىشى، ئەگەر ئەرزان باهادا سېتىۋەتكەن بولسا، كەم قالغان قىسمىنى تولۇقلاپ بېرىشى ۋە باشقا زىيانلارنى تۆلەپ بېرىشى كېرەك.

دېمەك، سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنىڭ ئورنىتىلىشى ۋە ئۇنىڭ كەڭ دائىرىدە يولغا قويۇلۇشى نەتىجىسىدە بازار ئاۋاتلىشىپ، تۈرلۈك هەق تەلەپ سۈبېيېكتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى سودا بارغانسېرى جانلانماقتا ۋە كۈندىن ـ كۈنگە مۇرەككەپلەشمەكتە. جەمئىيەتتىكى تاۋار ئالماشتۇرۇش جەريانىدا بارلىققا كەلگەن مۇرەككەپ ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەرنى نورمال تەرتىپكە سېلىش، كىشىلەرنىڭ سودا جەريانىدىكى تۈرلۈك ئەندىشىلىرىنى تۈگىتىپ، سودىنىڭ بىخەتەرلىكىگە كاپالەتلىك قىلىشتا مۇلۈك هوقۇقىغا تۇغرا نىيەتتە ئېرىشىش تۈزۈمىنى تۇغرا ئىگىلەش ناهايىتى مۇهىم رېئال ئەهمىيەتكە ئىگە.

پايدىلانمىلار

[1] سۈن شىيەنجۇڭ: «جۇڭگو مۇلۈك هوقۇقى قانۇن ـ قائىدىلىرى» (خەنزۇچە) [M]، قانۇن نەشرىياتى، 2004 ـ يىلى نەشرى.

[2] گۇەن تاۋ: «مۇلۈك هوقۇقى قانۇنىنى دېلو مىسالى ئارقىلىق ئوقۇتۇش دەرسلىكى» (خەنزۇچە) [M]، بېيجىڭ: بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2007 ـ يىلى نەشرى.

[3] گاۋ فۇپىڭ: «جۇڭگونىڭ مۇلۈك هوقۇقىغا دائىر قانۇن ـ تۈزۈملىرىنى لايىهىلەش ـ يېڭىلىق يارىتىش»(خەنزۇچە) [M]، بېيجىڭ: جۇڭگو خەلق ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2005 ـ يىلى نەشرى.

[4] «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى مۇلۈك هوقۇقى قانۇنى»(خەنزۇچە) [M]. قانۇن نەشرىياتى، 2007 ـ يىلى نەشرى.

جاۋابكار مۇھەررىي: قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى

ماقالە نومۇرى:1005ـ5878 (2009) 03ـ105ـ06

جۇڭگو قانۇن تۈزۈم تارىخىنى ئۆگىنىشكە قارىتا ئىلمىي مۇئامىلە قىلىشنىڭ زۆرۈرلۈكى توغرىسىدا*

ئەركىن توختى

(شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى قانۇن ئىنستىتۇتى، ئۈرۈمچى، 830046)

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، جۇڭگو قانۇن تۈزۈم تارىخىنى ئوقۇتۇش، ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىشتا ساقلىنىۋاتقان مەسىلىلەر ۋە ئۇنى مۇۋاپىق ھەل قىلىش تەدبىرلىرى، جۈملىدىن جۇڭگو قانۇن ـ تۈزۈم تارىخىنى تەتقىق قىلىش — قانۇن مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىش ۋە ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلىشتا مۇھىم رول ئويناىدىغانلىقى قاتارلىق مەزمۇنلار مۇھاكىمە قىلىنىدۇ.

摘要: 本文讨论中国法制史教学和研究中存在的问题及合理解决的办法，包括研究中国法制史对研究和继承法律文化有重要作用等内容。

Abstract: This article discusses problems remaining in the teaching and learning of, and research into, Chinese legal history, as well as appropriate measures for resolving these problems, and on the important role played by researching Chinese legal history in researching and inheriting Chinese legal culture, as well as other issues.

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: D929　　ماتېرىيال بەلگىسى: A

بارلىق پەنلەرنىڭ تەرەققىي قىلىپ مۇكەممەللىشىشى ئۈزۈن مۇددەت توختىماستىن ئىزدىنىش جەريانىنى باشتىن كەچۈرىدۇ. جۇڭگونىڭ ئەنئەنىۋى قانۇن مەدەنىيىتىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولغان جۇڭگو قانۇن ـ تۈزۈم تارىخى ئىلمىگە نىسبەتەن تېخىمۇ شۇنداق. بۇ يەردە بىز ئىزاھلاپ ئۆتۈشكە تېگىشلىك مۇھىم مەسىلە — جۇڭگونىڭ ئەنئەنىۋى قانۇن مەدەنىيىتىگە مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەرنى قانداق چۈشىنىشتىن ئىبارەت. شۇنىڭ ئۈچۈن جۇڭگو قانۇن ـ تۈزۈم تارىخىنى ئۆگىنىش، تەتقىق قىلىش، ئۇنى ئىلمىي چۈشىنىش ۋە ئىلمىي بايان قىلىش، ئەنئەنىۋى قانۇن مەدەنىيىتىگە تۇغرا مۇئامىلە قىلىش ئىنتايىن زۆرۈر. مەن ئۈزۈن يىللاردىن بۇيانقى قانۇن ـ تۈزۈم تارىخى تەتقىقات تەجرىبىلىرىگە بىرلەشتۈرۈپ، بۇ ھەقتىكى كۆز قاراشلىرىمنى تۆۋەندىكى بىر قانچە نۇقتا ئارقىلىق بايان قىلىپ ئۆتىمەن.

1. جۇڭگونىڭ ئەنئەنىۋى قانۇن ـ تۈزۈمگە ئىلمىي پوزىتسىيە بىلەن تۇتۇرا باھا بېرىشىمىز لازىم.

قانداق قىلغاندا جۇڭگونىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىگە تۇغرا مۇئامىلە قىلغىلى بولىدۇ دېگەن مەسىلىدە، ئادەتتە تەنقىدىي ئاساستا ۋارىسلىق قىلىش، شاكىلىنى چىقىرىپ تاشلاپ مېغىزىنى قوبۇل قىلىش دېگەنلەرنى ھەممىمىز ئېتىراپ قىلىمىز. بۇنىڭ بىلەن قارماققا ھەممە مەسىلە ھەل بولۇپ كەتكەندەك بىلىنىدۇ. جۇڭگو قانۇن ـ تۈزۈمىگە پاسسىپ پوزىتسىيە بىلەن

* بۇماقالە 2008ـيىلى 2ـدېكابىر تاپشۇرۇپ ئېلىندى.

ئاپتورنىڭ قىسقىچە تەرجىمىھالى: ئەركىن توختى(1961ـيىلى 6ـئايدا تۇغۇلغان)، دوتسېنت، جۇڭگو قانۇن تۈزۈم تارىخىغا دائىر ئوقۇنۇش ۋە تەتقىقات بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

قارايدىغان بولساق، ئۇ كىشىگە گويا جۇڭگو قانۇن مەدەنىيىتىنىڭ مېغىزىدىن شاكىلى كۆپتەك، جۇڭگو قانۇن ـ تۈزۈمىنىڭ شەپقەتسىز جازا ئارقىلىق خەلقنى كونترول قىلىش ۋە ئېزىشتىن باشقا ھېچقانداق رولى يوقتەك تۇيغۇ بېرىدۇ. مۇشۇنداق ئەھۋالنىڭ يۈز بېرىشىدىكى سەۋەب ئاساسلىقى قانۇن ماتېرىيالىرىنى چۈشىنىش ۋە تەتقىق قىلىشنىڭ يېتەرلىك بولمىغانلىقى، جۇڭگو قانۇن ـ تۈزۈم تارىخىنى ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش نۇقتىئىنەزىرى بويىچە كۆزىتىشنىڭ يېتەرسىز بولۇشى كەلتۈرۈپ چىقارغان دېيىشكە بولىدۇ.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن ئەنئەنىۋى قانۇن ـ تۈزۈم ۋە قانۇن مەدەنىيىتىگە قانداق مۇئامىلە قىلىش مەسىلىسى قانۇن ئىنكارچىلىق ئىدىيىسىنىڭ تەسىرى بىلەن ئەنئەنىۋى قانۇن فېئودالىزمنىڭ زەھىرى دەپ قاراپ تازىلىۋېتىلىدىغان ئوبيېكت قاتارىغا كىرگۈزۈلۈپ ئومۇمىيۈزلۈك ئىنكار قىلىنغانىدى. مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى جەريانىدا ئەنئەنىۋى قانۇن مەدەنىيىتىدىكى ئېسىل ئەنئەنىلەردىن سۈز ئېچىش مۇمكىن بولمىغانىدى. ئىسلاھات ئېچىۋېتىشتىن ئىبارەت يېڭى تارىخىي مەزگىلگە كىرگەندىن كېيىن، دېموكراتىيە ۋە قانۇن ـ تۈزۈم قۇرۇلۇشى كۈچەيتىلىپ، قانۇن ـ تۈزۈم تارىخى تەتقىقاتى زور ئىلگىرىلەشكە ئېرىشكەن بولسىمۇ، لېكىن قانۇن ـ تۈزۈم تەتقىقاتىدا يەنىلا ئىلمىي بولمىغان بىلىش نەزەرىيىسى ۋە تەتقىقات ئۇسۇلى ساقلانماقتا، يەنى تارىخىي ئەمەلىيەتتىن ئايرىلغان ھالدا جۇڭگونىڭ ئەنئەنىۋى قانۇن ـ تۈزۈمىنى ھازىرقى زامان قانۇن ـ تۈزۈمى بىلەن قارمۇ قارشى نەرسە دەپ قاراپ، ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى ۋارىسلىق مۇناسىۋەتنى ئىنكار قىلىش ۋە ئۇنى ئاددىي ھالدا ھازىرقى زامان قانۇنشۇناسلىق نەزەرىيىسى ئارقىلىق ئۆلچەپ، ھازىرقى زامان قانۇن ـ تۈزۈم قارىشىغا ئۇيغۇن كەلمەيدىغان جايلارنى تەھلىل يۈرگۈزمەستىن ئىنكار قىلىش قاتارلىقلار مەۋجۇت.

جۇڭگو قانۇن ـ تۈزۈم تارىخىنى ئىلمىي چۈشىنىش ۋە ئىلمىي بايان قىلىشتا ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەشتىن ئىبارەت بىلىش نەزەرىيىسىدە چىڭ تۇرۇپ بۇ پرىنسىپنى قانۇن ـ تۈزۈم تەتقىقاتىغا تەتبىقلاش كېرەك، تارىخىي پاكىتنى ئاساس قىلىشىمىز، تارىخنى ۋە قانۇننى ئىنكار قىلمىدىغان، ئىلمىيلىكى يوق، قالاق، خاتا خاھىشلارنى يېڭىشىمىز لازىم. بۇ خىل خاھىشلار ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش پرىنسىپىغا خىلاپ بولغاچقا، جۇڭگو قانۇن ـ تۈزۈم تارىخنى تۇغرا بايان قىلغىلى، قەدىمكى زامان قانۇن ـ تۈزۈملىرىنىڭ شاكىلى بىلەن مېغىزىنى ئايرىغىلى بولمايدۇ. جۇڭگونىڭ قانۇن ـ تۈزۈمىنى ئىلمىي تەتقىق قىلىش مەقسىتىگە يەتكىلى تېخىمۇ بولمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بىز چوقۇم ئىلمىي تەرەققىيات قارىشى ۋە دىئالېكتىكىلىق ماتېرىيالىزم نۇقتىئىنەزىرىگە ئاساسەن جۇڭگو قانۇن ـ تۈزۈم ئەنئەنىسى ۋە قانۇن مەدەنىيىتىگە تۇغرا باھا بېرىشىمىز لازىم . كونكرېتراق قىلىپ ئېيتقاندا، تۆۋەندىكى ئۈچ تەرەپتىن دىققەت قىلىشىمىز لازىم .

بىرىنچى، جۇڭگونىڭ ئەنئەنىۋى قانۇن ـ تۈزۈم تەتقىقاتىغا ئومۇمىيۈزلۈك ئوبيېكتىپ باھا بېرىشىمىز لازىم. جۇڭگونىڭ قانۇن ـ تۈزۈمى جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولۇپ شۇ دەۋردىكى ئىجتىمائىي مەدەنىيەتنى قوغدىغان ۋە ئۇنىڭ قانۇنىي كاپالەتكە ئىگە بولۇشىنى ئىلگىرى سۈرگەن. قەدىمكى زامان قانۇن ـ تۈزۈمى بىلەن نۆۋەتتىكى قانۇن ئارقىلىق ئىدارە قىلىش قارىشىدا نۇرغۇن پەرق بار، نۆۋەتتىكى ۋەزىيەتتە پاسسىپ كۆرۈنگەن نۇرغۇن نەرسىلەر ئەينى دەۋردىكى ئىقتىسادىي ۋە تارىخىي ئەھۋالغا ماسلاشقان بولىدۇ. دېمەك، جۇڭگونىڭ قانۇن ـ تۈزۈم تارىخنى ئومۇمىيۈزلۈك تەھلىل قىلغاندا ۋە ئۇنىڭغا باھا بەرگەندە، ئۇنىڭ تارىختا ئوينىغان ئاكتىپ رولىنى مۇئەييەنلەشتۇرۇش لازىم.

ئىككىنچى، جۇڭگو قانۇن ـ تۈزۈم تارىخنى ئىلمىي تەرەققىيات قارشى بويىچە چۈشىنىش لازىم. جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىيات تارىخىدا جەمئىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ قانۇن ـ تۈزۈمىمۇ ئالدىنقى دەۋر قانۇن ـ تۈزۈمىنىڭ تەجرىبە ـ ساۋاقلىرىنى قوبۇل

قىلىش ئاساسىدا ئۈزلۈكسىز تەرەققىي قىلغان ۋە مۇكەممەللەشكەن، ھازىرقى زامان قانۇن-تۈزۈمى تارىختىكى قانۇن-تۈزۈمنىڭ نۇرغۇن ئىجابىي تەرەپلىرىگە ۋارىسلىق قىلغان. شۇڭا بىز بۇ باغلىنىشلىق مۇناسىۋەتنى ئۈزۈۋەتمەسلىكىمىز، بۈگۈنكى ئىلغارلىق ئارقىلىق قەدىمكىلەرنىڭ تۆھپىسىنى ئىنكار قىلىۋەتمەسلىكىمىز، تارىختىكى قانۇن-تۈزۈمنىڭ بارلىققا كېلىش سەۋەبى، ئىجتىمائىي رولى، تۆھپىسى قاتارلىقلارغا ئىلمىي تەرەققىيات قارشى بويىچە ئوبيېكتىپ باھا بېرىشىمىز لازىم.

ئۇچىنچى، جۇڭگو قانۇن-تۈزۈم تارىخىنى دىئالېكتىكىلىق نۇقتىئىنەزەردە تۈرۈپ تەتقىق قىلىشىمىز لازىم. جۇڭگونىڭ قەدىمكى زامان قانۇن-تۈزۈمىدىكى ئاكتىپ ۋە پاسسىپ ئامىللارغا نىسبەتەن پاكىتنى ئاساس قىلىپ ئىلمىي تەھلىل يۈرگۈزۈشىمىز كېرەك. چۈنكى بىزگە ناچار، پاسسىپ كۆرۈنگەن بىر قىسىم نەرسىلەر ئەينى ۋاقىتتا ئىنتايىن مۇۋاپىق بولغان بولۇشى مۇمكىن. بۇلارغا ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدىگەن ھالدا باھا بېرىش لازىم. قەدىمكى زامان قانۇن-تۈزۈمىدىكى تەبىقە تۈزۈمىنى قوغداش، قانۇنىدا تەبىقە پەرقى بولۇش دېگەنلەردىن قەتئىي ۋاز كېچىش كېرەك. بىراق ئەدەپ تەربىيىسىدىكى ئېھتىياتچان جازا پرىنسىپى، قەستەنلىك بىلەن سەۋەنلىكنى ئايرىش پرىنسىپلىرىدىن يەنىلا ئۈلگە ئېلىشقا بولىدۇ. شۇڭا ئەنئەنىۋى قانۇن-تۈزۈمنىڭ مېغىزى بىلەن شاكىلىنى توغرا ئايرىش، ئۇنىڭ ئىچىدىكى ئېسىل ئەنئەنىلەرنى نۆۋەتتىكى قانۇن-تۈزۈم قۇرۇلۇشى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش لازىم.

2. جۇڭگو قەدىمكى زامان قانۇن سىستېمىسىنى ئىلمىي تونۇش كېرەك.

جۇڭگو قانۇن-تۈزۈم تارىخىنى ئىلمىي بايان قىلىشتا قەدىمكى زامان قانۇن سىستېمىسىنى توغرا تونۇش لازىم. جۇڭگونىڭ قەدىمكى زامان قانۇن سىستېمىسىدا قانۇن كودېكسلىرى ئاساسەن دۆلەتنىڭ جىنايى ئىشلار قانۇنى بولۇپ ئۇنىڭ مەزمۇنى دۆلەت ۋە جەمئىيەتنىڭ تۈپ تۈزۈملىرىگە قارشى چىققان ۋە باشقىلارنىڭ مال-مۈلكىگە دەخلى-تەرۇز قىلغان قىلمىشلارغا جىنايى ئىشلار جازاسى بېرىشكە مۇناسىۋەتلىك بەلگىلىمە ھېسابلىنىدۇ. جىنايى ئىشلار قانۇنى تۈرلۈك قانۇن شەكىللىرى ئىچىدىكى بىر تۈرلۈك قانۇن شەكلى بولۇپ، قەدىمكى زامان قانۇن چىقىرىش شەكىلىدىن قارىغاندا قانۇن، پەرمان، يارلىق، تۈزۈم، بۇيرۇق، نىزام، ئۇلگە، بەلگىلىمە، قائىدە، تەرتىپ، كۆرسەتمە، يولىيورۇق، ھۆكۈم ئۇلگىلىرى، دېلو مىساللىرى دېگەندەك كۆپ خىل قانۇن شەكىللىرى بولغان، بۇنىڭدىن باشقا ھەر قايسى سۇلالىلەر نۇرغۇنلىغان يەرلىك قانۇن-نىزاملارنى ئېلان قىلغان بولۇپ ھەر بىر خىل قانۇن شەكلى ئالاھىدە ئىقتىدارغا ئىگە ئىدى. مەسىلەن: قانۇن (律) جىنايەت ۋە جازاغا مۇناسىۋەتلىك بەلگىلىمە ئىدى، پەرمان(令) دۆلەتنىڭ تەشكىلىي تۈزۈمى ھەققىدىكى مەمۇرىي بۇيرۇق ئىدى. جۇڭگو قەدىمكى زامان قانۇنىنى ئەگەر مەزمۇنىغا ئاساسەن ئايرىيدىغان بولساق ئىقتىساد، مەدەنىيەت، مائارىپ، ھەربىي ئىشلار، تاشقى مۇناسىۋەت، جىنايى ئىشلار، ھەق تەلەپ قاتارلىق جەھەتلەردىكى قانۇنلاردىن ئورتاق شەكىللەنگەن قانۇن سىستېمىسى بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدە نۇرغۇنلىغان ئايرىم قانۇن-قائىدىلەر بولغان. مەسىلەن، مىڭ سۇلالىسىدە ((بۇيۇك مىڭ سۇلالىسى قانۇنى))دىن باشقا ((مەنسەپ ۋازارىتى نىزامى))، ((ئالتە ۋازارەت نىزامى))① قاتارلىق مەمۇرىي ئىشلارغا دائىر ئايرىم قانۇن-نىزاملار بولغاندىن باشقا يەنە ئىقتىساد، ھەربىي ئىشلار، مەكتەپ باشقۇرۇش قاتارلىق ئايرىم قانۇن-قائىدىلەر تۈزۈلگەن. ھەتتا يېزا-مەھەللىلەرنى باشقۇرۇش قانۇنلىرىمۇ تۈزۈلگەن بولۇپ، ناھىيىدىن يۇقىرى دەرىجىلىك يەرلىك مەمۇرىي ئەمەلدارلار ياكى يامۇللارمۇ نىزام، قائىدە، بەلگىلىمە قاتارلىق شەكىللەر ئارقىلىق نۇرغۇنلىغان يەرلىك قانۇن-قائىدىلەرنى ئېلان قىلغان.

دېمەك، جۇڭگو قانۇن-تۈزۈمىنىڭ ئومۇمىي

خاراكتېرىنى ياكى بىرەر سۇلالىنىڭ قانۇن ـ تۈزۈمىنىڭ ئومۇمىي خاراكتېرىنى ئومۇميۈزلۈك چۈشىنىش ئۈچۈن ھەرخىل قانۇن ـ تۈزۈملەرنى ئومۇميۈزلۈك چۈشىنىشكە تۇغرا كېلىدۇ. ئېلىمىزنىڭ قەدىمكى زامان قانۇن سىستېمىسىنى ئۆگەنگەندە ئاز سانلىق مىللەتلەر ئەنئەنىۋى قائىدە ـ تۈزۈمنىڭ جۈڭخۇا قانۇن سىستېمىسىغا كۆرسەتكەن تەسىرگە مۇۋاپىق باھا بېرىش ئىنتايىن مۇھىم.

3. قەدىمكى زامان قانۇنلىرىنىڭ فۇنكسىيەسىنى تۇغرا تونۇش كېرەك.

جۈڭگو تارىخىدىكى ھەر قانداق قانۇن ۋە تۈزۈمنىڭ ھەممىسى مەلۇم ئىجتىمائىي زىددىيەتنى ھەل قىلىش، ۋەزىيەتنىڭ تەرەققىيات ئېھتىياجىغا ماسلىشىش ئۈچۈن تۈزۈلگەن ۋە يولغا قويۇلغان، شۇڭا جۈڭگونىڭ قەدىمكى قانۇن ـ تۈزۈملىرىنى تەتقىق قىلغاندا ئىجتىمائىي مۇھىت ۋە ۋەزىيەتنى تۇغرا تەھلىل قىلىش كېرەك، قايسىسىنىڭ زىددىيەتنى ھەل قىلىپ ئەمگەكچى خەلقنىڭ قارشىلىقىنى قوزغىماسلىققا تەتبىقلانغانلىقىنى، قايسىسىنىڭ مەمۇرىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت ۋە باشقا ئىجتىمائىي تۈرمۇشنى باشقۇرۇش، مىللىي زىددىيەتلەرنى بىر تەرەپ قىلىشتا تەتبىقلانغانلىقىنى ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش پوزىتسىيەسىدە تۇرۇپ تەھلىل يۈرگۈزۈپ، تارىخىي پاكىتقا ئاساسەن ئەينى ۋاقىتتىكى ئىجتىمائىي زىددىيەت ۋە قانۇن چىقىرىش ئارقا كۆرۈنۈشىنى بايان قىلىشقا تۇغرا كېلىدۇ.

تارىختىكى ھەر خىل قانۇنلارنىڭ مەزمۇنى ئوخشاش بولمىغانلىقتىن رولىمۇ ئوخشاش ئەمەس ئەلۋەتتە. مەسىلەن: «جىن سۇلالىسى پەرمانى»، «لىياڭ سۇلالىسى پەرمانى»، «كەيخۇاڭ پەرمانى»، «بۇيۇك ئىشلار پەرمانى»، «جىنگۈەن پەرمانى» قاتارلىقلارنىڭ مەزمۇنى مەمۇرىي قانۇننى ئاساس قىلغان بولۇپ دۆلەتنىڭ تۈپ تۈزۈملىرى بەلگىلەنگەن ئاساسلىق قانۇن ھېسابلىنىدۇ. بىراق سوڭ سۇلالىسىنىڭ «مەنسەپ ۋازارىتى نىزامى»②، چىڭ سۇلالىسىنىڭ «خان ھۈزۈرىدا تۈزۈلگەن مەنسەپ ۋازارىتى قائىدىسى» قاتارلىقلار ئەمەلدارلارنى ئىدارە قىلىشقا مۇناسىۋەتلىك قانۇن ھېسابلىنىدۇ. دۆلەتنىڭ باشقۇرۇش فۇنكسىيەسىگە مۇناسىۋەتلىك قانۇنلارنىڭ مەزمۇنى ئىنتايىن مول بولۇپ، يېزا ئىگىلىك، قول ھۈنەرۋەنچىلىك، سودا، مالىيە ئىشلىرى، پۇل ـ مۇئامىلە قاتارلىق كەڭ مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى، دۆلەتنىڭ مالىيە كىرىمىگە كاپالەتلىك قىلىش ھەققىدىكى قانۇنلارنى ئېلىپ ئېيتساق، خەن سۇلالىسىدىن كېيىنكى ھەر قايسى سۇلالىلەرنىڭ ھەممىسى تۈز قانۇنى، چاي قانۇنى، باج قانۇنى قاتارلىقلارنى تۈزۈپ بىر قىسىم تىجارەتنى دۆلەتنىڭ مەخسۇس سېتىش دائىرىسىگە كىرگۈزۈپ ، خۇسۇسىيلارنىڭ بۇ خىل تىجارەتنى قىلىشىنى چەكلىگەن .

دېمەك، تارىختىن بۇيانقى ھەر خىل قانۇنلارنىڭ مەزمۇنى ۋە فۇنكسىيەسى ئوخشاش بولمىسىمۇ، بۇ قانۇنلار ھۆكۈمرانلار گۇرۇھىنىڭ ھوقۇقى ۋە ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي تەرتىپنى قوغداش، ھەر قايسى قاتلام ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى تەڭشەشتىن ئىبارەت ئورتاق ئىقتىدارنى جارى قىلدۇرۇپ، سىنىپىيلىق ۋە ئىجتىمائىيلىقتىن ئىبارەت ئىككى خىل خاسلىققا ئىگە بولغان. پەقەت قانۇننىڭ خاسلىقى ۋە ئىقتىدارىنى ئىلمىي، توغرا چۈشەنگەن ۋە توغرا ئايرىغاندىلا ھەر خىل مەزمۇندىكى تۈرلۈك قانۇنلارنىڭ تارىختىكى رولىغا توغرا باھا بەرگىلى بولىدۇ.

چۈنكى ئەنئەنىۋى قاراشلار قانۇننىڭ سىنىپىيلىقىنىلا مۇئەييەنلەشتۈرۈپ، ئىجتىمائىيلىقىنى ئىنكار قىلىدۇ. جىنايى ئىشلار قانۇنىدىن باشقا تۈرلۈك قانۇنلارنى تەتقىق قىلىش ۋە ئۇنىڭغا باھا بېرىشتە ئۇنىڭ ئىجتىمائىي رولىنى تۆۋەن مۆلچەرلەيدۇ ياكى ئۇنى ئىنكار قىلىش پوزىتسىيەسىنى تۇتىدۇ. ئەمەلىيەتتە جىنايى ئىشلار قانۇنىنىڭ فۇنكسىيەسىنى قەدىمكى دەۋردىكى دۆلەتنىڭ مەمۇرىي ۋە ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي تۈرمۇشىنى باشقۇرۇشتىكى كۈچ خىل

فۇنكسىيىسىنىڭ ئورنىغا دەسستىشكە بولمايدۇ.

قەدىمكى دەۋردە قانۇن ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، ئۇزۇن بىر مەزگىل نىسپىي مۇقىملىقنى ساقلىغان، ھەر قايسى سۇلالىلەر جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتى ۋە ۋەزىيەتنىڭ ئۆزگىرىش ئېھتىياجىغا ئۇيغۇنلىشىش، ئىجتىمائىي تۈرمۈش ۋە ئەدلىيە ئەمەلىيىتىدە كېلىپ چىققان يېڭى مەسىلىلەرنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، تۈرلۈك قانۇنلارنى چىقىرىش ئارقىلىق قانۇننىڭ كەم جايلىرىنى تولۇقلىغان. شۇنىڭ ئۈچۈن رەسمىي قانۇندىن باشقا تولۇقلىما قانۇنلارنىڭ رولىنىمۇ تۆۋەن مۆلچەرلەشكە بولمايدۇ.

4. جۇڭگو قانۇن-تۈزۈمىنىڭ تەرەققىي قىلىش قانۇنىيىتىنى ئىلمىي بايان قىلىش لازىم.

قانۇن-تۈزۈم تەرەققىياتى جەريانىدا قانۇن ھەر قايسى سۇلالىلەرنىڭ دۆلەتنى ئىدارە قىلىش ۋە ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي تۈرمۇشنى باشقۇرۇشنىڭ قورالى بولۇش سۈپىتى بىلەن جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ئۆزگەرگەن ۋە مۇكەممەللەشكەن. جۇڭگو قانۇن-تۈزۈم تەرەققىياتىنىڭ ئومۇمىي جەريانىدىن قارىغاندىمۇ قانۇن-تۈزۈم ئومۇمەن دەۋرىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ ئۆزلۈكسىز تەرەققىي قىلغان ۋە مۇكەممەللەشكەن. قانۇن مادداللىرى كۆرۈنۈشتە بىر خىل ھالەتتە تۇرغاندەك قىلسىمۇ لېكىن قانۇننىڭ تۈزۈلۈش جەريانى ۋە يولغا قويۇلۇشىنىڭ ئۆزى ئەزەلدىن ھەرىكەت ھالىتىدە بولۇپ كەلگەن. يەنى دۆلەتنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتى نىسبەتەن مۇقىم بولغان مەزگىللەردە قانۇنمۇ ئىجتىمائىي ئىقتىسادنىڭ تەرەققىياتى ۋە ئەدلىيە پائالىيىتى ئەمەلىيىتىگە ئەگىشىپ ئۆزلۈكسىز تەرەققىي قىلغان ۋە مۇكەممەللەشكەن. شۇڭا جۇڭگو قانۇن-تۈزۈم تارىخىنى تەرەققىيات ئۆزگىرىش نۇقتىسىنەزەرى بىلەن مۇنازىرە قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

جۇڭگو قەدىمكى زامان جەمئىيىتىنىڭ خاراكتېرى ۋە قانۇننىڭ خاسلىقىغا بولغان تونۇش ھەر خىل بولغانلىقتىن، بەزىلەر سىنىپ ۋە ئىجتىمائىي فورماتسىيىلەرنى تەھلىل قىلىپ چۈشەندۈرۈپ، سىنىپ ۋە دۆلەت پەيدا بولغاندىن تارتىپ يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغانغا قەدەر بولغان ئارلىقتىكى قانۇنلارنىڭ ھەممىسى جۇڭخۇا قانۇن سىستېمىسىغا مەنسۇپ دەپ قارايدۇ.

يەنە بەزىلەر: جۇڭخۇا مەدەنىيىتى بىلەن قانۇننىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتىنى تارىخىي تەرەققىيات نۇقتىسىدىن بايان قىلىپ، جۇڭگو قەدىمكى زامان قانۇنى دۆلەت پەيدا بولۇشتىن بۇرۇنلا پەيدا بولغان دەپ قارايدۇ، ئۇلارنىڭ تەرەققىيات باسقۇچلىرىنى چۈشەندۈرۈشنى ئوخشىمايدۇ. بەزىلەر يېغىلىق دەۋرى جۇڭگونىڭ ئەڭ دەسلەپكى قانۇنى بارلىققا كەلگەن دەۋر، چىن سۇلالىسىدىن تارتىپ جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلەرگىچە بولغان دەۋر تەرەققىي قىلغان دەۋر، سۇي، تاڭ سۇلالىلىرىدىن تارتىپ مىڭ، چىڭ سۇلالىلىرىغىچە بولغان دەۋر رەسمىي ئورنىتىلغان دەۋر، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ ئىسلاھ قىلىنغان دەۋر دەپ قارايدۇ. مەيلى قايسى خىل قاراشتا بولسۇن بۇ يەردىكى ھالقىلىق مەسىلە جۇڭگو قانۇن-تۈزۈم تارىخىنى دەۋرگە بۆلۈپ تەھلىل قىلىش مەسىلىسى بولۇپ، بۇ مەسىلە دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى ئىلىم ساھەسىدە ئەزەلدىن تالاش-تارتىش قىلىنىۋاتقان مەسىلە ھېسابلىنىدۇ، شۇڭا بۇلارنى قەدىمكى ماتېرىياللار ئارقىلىق يەنىمۇ ئىسپاتلاشقا توغرا كېلىدۇ.

جۇڭگو قانۇن-تۈزۈم تارىخىنىڭ ئومۇمىي قىياپىتىنى چۈشىنىش ئۈچۈن مەۋرىي قانۇن، جىنايى ئىشلار قانۇنى ۋە مىللىي قانۇن چىقىرىش قاتارلىق جەھەتلەردىكى مۇۋەپپەقىيەتلەرنى تولۇق نەزەرگە ئېلىش كېرەك

چىڭ سۇلالىسى نۇرغۇنلىغان ئايرىم قانۇن-نىزاملارنى ئېلان قىلغان بولۇپ، تارىختىن بۇيانقى مىللىي قانۇن چىقىرىشنىڭ يۇقىرى پەللىسىنى ياراتقان. جىنايى ئىشلار قانۇنىنى ئېلىپ ئېيتساق مەيلى مەزمۇن جەھەتتىن بولسۇن ياكى قانۇننىڭ قۇرۇلمىسى، قانۇن چىقىرىش تېخنىكىسى جەھەتتىن بولسۇن ھەممىسىدە يېڭىلىق بارلىققا كەلگەن.

تاڭغۇتلار، قىتانلار، موڭغۇللار، مانجۇلارنىڭ قانۇنلىرى ھەر قايسى مىللەتلەر ئورتاق ياراتقان جۇڭخۇا قانۇن سىستېمىسىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى روشەن ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن.

شۇنىڭ ئۈچۈن تاڭ سۇلالىسىدىن كېيىن بارلىققا كەلگەن قانۇن ـ تۈزۈمنىڭ تەرەققىياتىنى تۆۋەن مۇلچەرلەشكە بولمايدۇ، جۇڭگو قانۇن ـ تۈزۈم تارىخىنى ئۆگەنگەن ۋە تەتقىق قىلغاندا ئىلمىي تەرەققىيات قارىشى بىلەن مۇئامىلە قىلىشىمىز كېرەك. چۈنكى تارىخ ئۆگىنىش ۋە ئۇنى تەتقىق قىلىش ھەرگىزمۇ ئارقىغا قاراپ ماڭغانلىق ئەمەس، ھەر قايسى مىللەتلەر ئورتاق ياراتقان قىممەتلىك قانۇن مەدەنىيىتى بايلىقىنى قېزىپ چىقىشىمىز ۋە بۈنىڭدىن كېيىنكى قانۇنشۇناسلىق قۇرۇلۇشى ئۈچۈن تېخمۇ ياخشى خىزمەت قىلدۇرۇشىمىز كېرەك، نۆۋەتتە تەكتلىنىۋاتقان ئىلمىي تەرەققىيات قارىشىنى پۈتكۈل ئۆگىنىش تەتقىقات خىزمەتلىرىمىزگىچە ئومۇملاشتۇرۇشىمىز لازىم.

ئىزاھلار:

① چېن شىڭچىڭ: ‹‹ قانۇن ـ تۈزۈم تەتقىقاتى ۋە جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە سوتسىيالىستىك قانۇنشۇناسلىق توغرىسىدا››، 3 ـ، 5 ـ بەتلەر.

② سېڭ شىيەنيى: ‹‹جۇڭگو قانۇن ـ تۈزۈم تارىخى››، بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2000 ـ يىلى 7 ـ ئاي نەشرى.

پايدىلانمىلار

[1] جاڭ جىنفەن: ‹‹جۇڭگو قانۇن ـ تۈزۈم تارىخى››(2 ـ نەشرى)[M]، بېيجىڭ: ئالىي مائارىپ نەشرىياتى، 2007 ـ يىلى 7 ـ ئاي.

[2] جېڭ چىن، جاڭ شىنگو: ‹‹جۇڭگو قانۇن ـ تۈزۈم تارىخى›› [M]، بېيجىڭ: جۇڭگو سىياسىي قانۇن ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1999 ـ يىلى 1 ـ ئاي.

[3] فۇ جەن: ‹‹جۇڭگو قانۇن ـ تۈزۈم تارىخى›› [M]، بېيجىڭ: مەركىزىي رادىئو ـ تېلېۋىزىيە ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2003 ـ يىلى 7 ـ ئاي.

[4] جاۋ شاۋگېڭ: ‹‹جۇڭگو قانۇن ـ تۈزۈم تارىخى ئوقۇتۇش مەسىللىرى››[M]، 2006 ـ يىلى 8 ـ ئاي.

جاۋابكار مۇھەررىرى: قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى

30-يىللىق 3-سان　　شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى (پەلسەپە-ئىجتىمائىي پەن قىسمى)　　第30卷第3期
2009-يىلى سېنتەبىر　　新疆大学学报(哲学社会科学维吾尔文版)　　2009年9月

ماقالە نومۇرى:04-111-03 (2009) 1005-5878

چوڭلار مائارىپىنى يېزىلارغا يۈزلەندۈرۈشنىڭ زۆرۈرلۈكى توغرىسىدا*

مۇختەر ئەبەيدۇللا

(شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى چوڭلار مائارىپى ئىنستىتۇتى، ئۈرۈمچى، 830046)

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، چوڭلار مائارىپىنى يېزىلارغا يۈزلەندۈرۈپ، يېزا-بازار كارخانا خادىملىرىنىڭ ساپاسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش، سوتسىيالىستىك يېڭى يېزا قۇرۇش، ئوقۇتۇش، تەربىيىلەش ئارقىلىق چوڭلار مائارىپىنى يېزىلار ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇشنىڭ ئەھمىيىتى توغرىسىدا مۇلاھىزە يۈرگۈزۈلىدۇ.

摘要： 本文论述让成人教育面向农村，提高村镇和企业人员的素质，及建设社会主义新农村，通过教学、培育让教育为农村服务的意义。

Abstract: In this article, a discussion is carried out on the significance of extending adult education to the villages, raising the level of employees at village and town workplaces, creating a new socialist village, and making education work for villages through teaching and training.

كىتابلارنى جۈڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: G72　　ماتېرىيال بەلگىسى: A

پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى، گوۋۇيۈەن ئوتتۇرىغا قويغان «9-بەش يىللىق» ۋە «10-بەش يىللىق» پىلان مەزگىلىدە پارتىيىنىڭ يېزا خىزمىتى ۋە يېزا مائارىپىنى زور كۈچ بىلەن قوللاپ، دېھقانلارنىڭ ساپاسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ، سوتسىيالىستىك يېڭى يېزا قۇرۇش تەلىپىگە ئاساسەن، مائارىپ مىنىستىرلىكى يېزا خىزمىتىنى مۇقىملاشتۇرۇش ئاساسىدا ھەر دەرىجىلىك ھۆكۈمەت ۋە مائارىپ مەمۇرىي تارماقلىرىنىڭ ئىدىيىسىنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، يېزا-بازار كارخانىلىرىنىڭ خىزمىتىنى زور كۈچ بىلەن قوللاپ ۋە ئەھمىيەت بېرىپ، يېزىلاردىكى ئاكتىپ ئامىللارنى ئىشقا سېلىپ، ئاساسىي قاتلام تەشكىلاتلارنى تەڭشەپ، كەسىپ قۇرۇلمىسىنى مۇكەممەللەشتۈرۈپ، يېزا-بازار مائارىپىدا ئومۇميۈزلۈك يېڭىلىق يارىتىپ، ئۆزلۈكسىز مائارىپنى يۈكسەلدۈرۈشنى ئوتتۇرىغا قويدى. ھازىر دۆلىتىمىز يېزىلىرىدا 9 يىللىق مەجبۇرىي مائارىپ بىرقەدەر ئومۇميۈزلۈك ئەمەلىيلەشكەن بولسىمۇ، ئەمما ئۆزلۈكسىز مائارىپ تېخى كۆرۈنەرلىك ئەمەلىيلەشكىنى يوق. بۈگۈنكى ئۇچۇر دەۋرىدە كۈنسايىن يېڭىلىنىۋاتقان پەن-مەدەنىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىش ۋە ئۇنىڭغا ئاكتىپ ماسلىشىش ئۈچۈن دېھقانلارنىڭ بىلىم قۇرۇلمىسىنى يېڭىلاپ، دەۋرگە ماسلاشتۇرۇشقا تىرغىرا كېلىدۇ. بەزى ستاتىستىكىلىق مەلۇماتقا ئاساسلانغاندا، ھازىر مەملىكەت بويىچە 770 مىليون يېزا-بازار نوپۇسى ئىچىدە 200 مىليون دېھقان ئۆزلۈكسىز مائارىپ ۋە كەسىپىي تېخنىكا مائارىپى بويىچە تەربىيىلىنىشنى كۈتۈپ تۇرماقتا. چۈنكى مۇشۇ 200 مىليون دېھقان ئىچىدە ھېچقانداق تېخنىكا تەربىيىسى ئالمىغانلار 74.4%نى ئىگىلەيدىكەن. بۇلارنىڭ 80%تىن يۇقىرىسى دېھقان ئىشلەمچىلەر بولۇپ، ئاساسلىقى دېھقانچىلىق، قۇرۇلۇش، كان، توقۇمىچىلىق، ئورمانچىلىق، باقمىچىلىق قاتارلىق كۆپ خىل كەسىپلەر بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار

* بۇ ماقالە 2007-يىلى 10-ئاپرىل ناپشۇرۇپ ئېلىندى.

ئاپتورنىڭ قىسقىچە تەرجىمھالى: مۇختەر ئەبەيدۇللا (1954-يىلى7-ئايدا تۇغۇلغان)، دوتسېنت، چوڭلار مائارىپ خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

بولغاچقا، ئۇلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ماھارىتى تۆۋەن، بىخەتەر ئىشلەپچىقىرىش ئېڭى ئاجىز بولۇشى ئىش ئۈستىدىكى بەزى ھادىسىلەرنىڭ كېلىپ چىقىشىدىكى مۇھىم ئامىللارنىڭ بىرى بولۇپ قالغان. مەملىكىتىمىزدىكى يېزا ئەمگەك كۈچلىرى ئىچىدە تولۇق ئوتتۇرا مەدەنىيەت سەۋىيىسىدىكىلەر 12.4%نى، تولۇقسىز ئوتتۇرا مەدەنىيەت سەۋىيىسىدىكىلەر 50.3%نى، باشلانغۇچ مەدەنىيەت سەۋىيىسىدىن تۆۋەن بولغانلار 37.3%نى ئىگىلەيدۇ. بۇنى بەزى تەرەققىي قىلغان دۆلەتلەرگە سېلىشتۇرغاندا ناھايىتى ئارقىدا بولۇپ، تەرەققىي قىلغان دۆلەتلەردە بولسا يېزا ئەمگىكى بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلارنىڭ 45%~65%تى ئالىي مائارىپ تەربىيىسى ئالغانلار ئىكەن. مەملىكىتىمىزدە بولسا يېزا ئەمگەك كۈچلىرى ئىچىدىكى ھەر 100 ئادەم ئىچىدە تېخنىك خادىملار ئاران 0.003%نى ئىگىلەيدۇ. بۇ ھال مەملىكىتىمىزدە يېزا ئەمگەك كۈچلىرىنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسى تۆۋەن، زامانىۋي پەن ـ تېخنىكىنىڭ تەرەققىياتىغا ماسلىشىچانلىقى يېتەرسىز بولۇشتەك ھالەتنى شەكىللەندۈرمەكتە. مەركىزي كومىتېت ئوتتۇرىغا قويغان «ئۇچىنى يېزىلارغا يۈزلەندۈرۈش»نىڭ بىرى مائارىپنى يېزىلارغا يۈزلەندۈرۈشتىن ئىبارەت. نۆۋەتتە سوتسىيالىستىك يېڭى يېزا قۇرۇش، دېھقانلارنىڭ پەن ـ مەدەنىيەت ساپاسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش، يېزا ـ بازار كارخانىلىرىنىڭ ئىقتىسادىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش، دۆلەتنىڭ مۇقىملىقىنى ساقلاش — دۆلىتىمىزنىڭ تۇپ سىياسەتلىرىدىن بىرى بولۇپ قالدى. مانا مۇشۇنداق تارىخىي دەۋردە ھەر دەرىجىلىك چوڭلار مائارىپ ئىنستىتۇتلىرى قانداق قىلغاندا، ئۆزلىرىنىڭ ئالاھىدە رولىنى مۇستەقىل جارى قىلدۇرۇپ، دېھقانلارنىڭ ساپاسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشتە تېگىشلىك رول ئوينىيالايدۇ؟ قانداق قىلغاندا ئۆزلىرىنىڭ كەسىپ قۇرۇلمىسىنى تەڭشەپ ئاساسىي تەربىيىلەش نىشانىنى يېزا ـ بازار كارخانىلىرىغا يۈزلەندۈرەلەيدۇ؟ بۇ چوڭلار مائارىپى باش قاتۇرۇپ ئويلىشىقا تېگىشلىك مۇھىم بىر مەسىلە. نۆۋەتتە چوڭلار مائارىپ ئىنستىتۇتلىرىنىڭ ئوقۇتۇش شەكىللىرى: پۈتۈن كۈنلۈك ئوقۇتۇش (ئىشتىن ئايرىلىپ)، ئىشتىن سىرت ئوقۇتۇش، (شەنبە، يەكشەنبە ياكى كەچلىرى)، ماتېرىيال ئارقىلىق ئوقۇتۇش، يىراق مۇساپىلىك ئوقۇتۇش، خىزمەت ئورنىدا تۇرغۇزۇپ ئوقۇتۇش، كەسىپلەر بويىچە مۇددەتكە بۆلۈپ تەربىيىلەش قاتارلىقلاردىن ئىبارەت بولۇپ، بۇ خىل ئوقۇتۇش شەكىللىرىنىڭ ئاساسلىقى ئىقتىسادىي تەرەققىي قىلغان ئاپتونوم رايون، ۋىلايەت، ئوبلاست، شەھەرلەرگە مەركەزلىشىپ قالغان بولغاچقا ئۇنى يېزىلارغا قەدەر كېڭەيتىشكە، يېڭىلاشقا توغرا كېلىدۇ. چوڭلار مائارىپ ئىنستىتۇتلىرى ئۆزىنىڭ مۇشۇ كۆپ خىل ئالاھىدىلىكىنى يېزىلارغا يۈزلەندۈرۈشتە مېنىڭچە تۆۋەندىكى خىزمەتلەرنى ياخشى ئىشلىشى كېرەك.

1. يېزىلارغا چوڭقۇر چۆكۈپ، تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىپ، يەرلىك ئالاھىدىلىككە ماسلىشىش كېرەك. ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ تەبىئىي شارائىتى، يەرلىك ئورۇنلارنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالى، ئۇلار ئېھتىياجلىق بولۇۋاتقان كەسىپلەرنى نەزەردە تۇتۇپ، كۆپ خىل كەسىپلەر بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان رايونلارغا قارىتا تەشۋىقاتنى كۈچەيتىپ، ئۇلارنىڭ ئۆزلۈكسىز مائارىپنى قوبۇل قىلىش ئاكتىپچانلىقىنى قوزغاپ، ئوقۇغۇچى مەنبەسىنى مۇقىملاشتۇرۇپ، كەسىپلەرنى تەڭشەش كېرەك. چۈنكى يېزا ـ بازار كارخانىلىرى چوڭلار مائارىپىنىڭ ئوقۇغۇچى مەنبەسىدىكى مۇھىم بازار. يېزىلاردىكى ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنى ئاجىز بولغان رايونلارغا قارىتا بىرقەدەر كەڭ بولغان ئېتىبار بېرىش سىياسەتلىرىنى تۈزۈپ، جازالاش بىلەن مۇكاپاتلاشنى، ياخشىلىرىنى تاللاپ ئۆستۈرۈپ ئىشلىتىشنى يولغا قويۇپ، ئۇلارنى رىغبەتلەندۈرۈش كېرەك. ئۇلار شۇغۇللىنىۋاتقان كەسىپلەرگە ئاساسەن، كەسىپ بىلەن دەرسنى، خىزمەت بىلەن ئوقۇتۇشقا يارەدەم بېرىشنى بىرلەشتۈرۈش كېرەك. شۇنداق قىلغاندا يېزا ـ بازار كارخانىلىرىدىكى تولۇقسىز ۋە تولۇق ئوتتۇرا مەدەنىيەت سەۋىيىسىگە ئىگە دېھقان ئىشلەمچىلەرنى ئۆزلۈكسىز

مائارىپ تەربىيىسى ئارقىلىق ئالىي تېخنىكوم مەدەنىيەت سەۋىيىسىگە ئىگە قىلغىلى، نامرات رايونلارنىڭ مائارىپ مالىيىسىگە كېتىدىغان راسخوتنى ئازايتقىلى، ئائىلە ۋە شەخسلەرنىڭ ئىقتىسادىي يۈكىنى يېنىكلەتكىلى بولىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئۇلارنى ئوقۇتۇش مۇددىتى قىسقا، ئىقتىسادىي ئۈنۈمى يۇقىرى بولغان پايدىلىق ئوقۇتۇش شارائىتى بىلەن تەمىن ئېتىپ، نامرات رايونلارنىڭ نامراتلىقتىن قۇتۇلۇپ، ئىقتىسادنى تېز تەرەققىي قىلدۇرۇش مەقسىتىگە يەتكىلى بولىدۇ.

2. يېزا-بازار كارخانىلىرىدا چوڭلار مائارىپى بويىچە تەربىيىلەش نۇقتىلىرىنى تەسىس قىلىش كېرەك. ھازىر مەملىكەت بويىچە 600 دىن ئارتۇق ناھىيە، 5200 دىن ئارتۇق يېزا-بازار كارخانىلىرىدا چوڭلار مائارىپى بويىچە تەربىيىلەش نۇقتىلىرى تەسىس قىلىنغان بولسىمۇ بۇ تېخى ئېھتىياجنى قاندۇرۇپ كېتەلمەيۋاتىدۇ. ئاپتونوم رايونىمىزدا بولسا چوڭلار مائارىپ ئىنىستىتۇتلىرى ئاساسەن ۋىلايەت، ئوبلاست، شەھەرلەرگە مەركەزلىشىپ قالغاچقا، يېزا-بازار كارخانىلىرىدا تەسىس قىلىنغان چوڭلار مائارىپى بويىچە تەربىيىلەش نۇقتىلىرى يوق دېيەرلىك. شۇنداق بولغاچقا ۋىلايەت، ئوبلاست ۋە شەھەرلەرنىڭ ئىختىساسلىق خادىملارغا بولغان ئېھتىياجى تويۇنۇپ، يېزا-بازار كارخانىلىرىنىڭ ئېھتىياجى قاندۇرۇلمايۋاتىدۇ. مۇشۇ سەۋەبلىك يېزىلارنىڭ شەھەرلەر بىلەن بولغان پەرقى تېخىمۇ زور دەرىجىدە ئېشىپ كېتىۋاتىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە چوڭلار مائارىپى بويىچە ئىمتىھان بېرىدىغان ئوقۇغۇچىلار مەنبەسى يىلدىن-يىلغا ئازىيىپ، بىر قىسىم ئىنىستىتۇتلارنىڭ ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىش پىلانى ئورۇنلانماي ئىنىستىتۇتلاردا ئوقۇغۇچى ئاز، شتات ئارتۇق، يارىتىلغان ئىقتىسادىي ئۈنۈم تۆۋەن بولۇشتەك ھالەت شەكىللىنىپ قېلىۋاتىدۇ. بۇنداق ھالەت ئۇزۇن مۇددەت داۋاملاشسا بىر قىسىم ئىنىستىتۇتلارنىڭ ئوقۇتۇش بىنالىرى قۇرۇق، ئوقۇتقۇچىلىرى بىكار چى بولۇپ قالىدۇ. بۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن چوڭلار مائارىپىنى چوقۇم يېزىلارغا يۆزلەندۈرۈپ ئوقۇغۇچى مەنبەسىنى قېزىشقا توغرا كېلىدۇ. ھازىر يېزا-بازار كارخانىلىرىدىكى نۇرغۇن ياشلار ئۆز كەسپىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش، بىلىم قۇرۇلمىسىنى يېڭىلاش باسقۇچىدا تۇرماقتا. ئۇلارنىڭ بۇ خىل ئېھتىياجىنى پەقەت چوڭلار مائارىپى ۋە ئۆزلۈكسىز مائارىپ ئىنىستىتۇتلىرىلا قاندۇرالىشى مۇمكىن. بۇنىڭ ئۈچۈن چوڭلار مائارىپى ۋە ئۆزلۈكسىز مائارىپ ئىنىستىتۇتلىرى يۇقىرى دەرىجىلىك مائارىپ مەمۇرىي تارماقلىرىنىڭ تەستىقىنى ئالغاندىن كېيىن، شەھەر، ناھىيە، يېزا-بازار كارخانىلىرىدىن ئىبارەت كۆپ تەرەپنى ماسلاشتۇرۇش ئارقىلىق، شۇ جايىنىڭ ئالاھىدىلىكى، ئەۋزەللىكى ۋە ئېھتىياجىغا ئاساسەن، كەسىپ قۇرۇلمىسىنى مۇۋاپىق تەڭشەپ، تەرتىپكە سېلىپ، يەرلىك ئورۇنلار بىلەن ئالدىن كېلىشىپ، پىلان بويىچە نىشانلىق تەربىيىلەشنى ئىشقا ئاشۇرۇشى كېرەك. شۇنداق قىلغاندا ئاساسىي قاتلام يېزا ياشلىرىنى ئۆز رايونلىرىدا داۋاملىق ئولتۇراقلىشالايدىغان، داۋاملىق تۆھپە يارىتالايدىغان، ئەملىيەتچانلىقى ۋە تېخنىك ئىقتىدارى كۈچلۈك بولغان ئىختىساس ئىگىلىرى قىلىپ تەربىيىلەش مەقسىتىگە يەتكىلى بولىدۇ. چوڭلار مائارىپىنىڭ ئاساسىي تەربىيىلەش نۇقتىسىنى يېزىلارغا قارىتىش يالغۇز يېزا ياشلىرىنىڭ مەدەنىيەت ساپاسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ، يېزا-بازار كارخانىلىرىنىڭ ئىقتىسادىنى جانلاندۇرۇپ، سوتسىيالىستىك يېڭى يېزا قۇرۇش ئۈچۈن پايدىلىق بولۇپلا قالماي، بەلكى ھەرقايسى چوڭلار مائارىپ ئىنىستىتۇتلىرىنىڭ ئۆز-ئۆزىنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ، بەلگىلىك ئىقتىسادىي ئۈنۈم يارىتىشى ئۈچۈنمۇ پايدىلىق.

3. ئوقۇتۇش ۋە تەربىيىلەش جەھەتتە ئۇنۇملۇك تەدبىرلەرنى يولغا قويۇش كېرەك. ئوقۇتۇش جەھەتتە، ئادەمنى ئاساس، ئېھتىياجنى چىقىش نۇقتا قىلىپ، مەكتەپ ئېچىش مەقسىتى ۋە نىشانىنى توغرىلاپ، ئىلىم-پەن تەرەققىيات قارىشىنى تۈرگۈزۈپ، ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئېھتىياجى ۋە ئۇزۇن مۇددەت ئومۇمىيۈزلۈك تەرەققىي قىلىش قانۇنىيىتىنى ئىگىلەش كېرەك. يېزا-بازار كارخانىلىرىدىكى خادىملارنىڭ

ئىجابىي ۋە سەلبىي ئامىللىرىنىڭ ئوخشاشماسلىقى، خىزمەت خاراكتېرى ۋە ئوقۇتۇش تارىخىنىڭ ئوخشاشماسلىقى تۈپەيلى ھەربىر ئوقۇغۇچىنىڭ ئۆز ئالاھىدىلىكى جەھەتتىمۇ پەرق بولىدىغانلىقى مۇقەررەر، بۇنىڭغا قارىتا ئوقۇتۇش قىزغىنلىقى يۇقىرى خادىملارنى ھۆرمەت قىلىش، ئۇلارغا تايىنىش، ئۇلارنى رىغبەتلەندۈرۈش، ئۇلارغا ئىلھام بېرىش، ئوقۇغۇچىلار ھەممىدىن ئەلا دەپ‌دىغان قاراشنى تۈرغۇزۇش، ھەتتا زۆرۈر تېپىلغاندا، ئۇلارنىڭ ئوقۇش پۈلىنىڭ مەلۇم پىرسەنتىنى كەچۈرۈم قىلىش قاتارلىق تەدبىرلەرنى قوللىنىشقا بولىدۇ. ئوقۇتۇشقا كېتىدىغان ئىلغار ئۇسكۇنىلەرنى سېپلەپ ئىنتېرنېت تورى ئارقىلىق ئوقۇتۇشنى بىرلەشتۈرۈپ، ئوقۇتۇش شارائىتىنى ياخشىلاپ، دەرس ئۆتۈش سۈپىتى ئەلا، ساپاسى يۇقىرى، ئەخلاقى دۇرۇس ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنىنى كۆپلەپ يېتىلارغا ئەۋەتىپ، يېزا ـ بازار كارخانىلىرى ئۈچۈن ئەلا مۇلازىمەت قىلىشقا كاپالەتلىك قىلىپ، ئوقۇتۇشنى ئۇلارنىڭ شارائىتى، نىشانى، ۋەزىپىسى، ئىسلاھاتى، تەرەققىياتى ۋە مۇقىملىقى قاتارلىق مۇرەككەپ ئامىللارغا بىرلەشتۈرۈش كېرەك. ئوقۇتۇشتا ئەمگەك بىلەن ئوقۇتۇشنى، ئوقۇش تارىخى بىلەن مەدەنىيەت سەۋىيىسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشنى، بازار ئىگىلىكىگە ئەڭ ئېھتىياجلىق كەسىپلەرنى تەسىس قىلىش بىلەن يېزا ياشلىرىنىڭ ئۆگىنىش ئاكتىپچانلىقىنى، جەڭگىۋارلىقىنى قوزغاشنى بىرلەشتۈرۈش كېرەك. تەربىيەلەش جەھەتتە، مەقسەت بىلەن نىشانىنى، يەرلىك ئالاھىدىلىك بىلەن ئېھتىياجنى، قىزىقىش بىلەن ئەقلىي ئىقتىدارنى يېتىلدۈرۈشنى، ئادەمىيلىك بىلەن سوتسىيالىستىك شەرەپ ـ نومۇس قارىشىنى بىرلەشتۈرۈپ، ئۆزلۈكسىز يېڭىلاشقا موھتاج بولۇۋاتقان كەسىپ قۇرۇلمىسىنى تەڭشەش كېرەك. ئۇلارنى تەشەببۇسكارلىق بىلەن ئۆگىنىدىغان، ئەتراپلىق پىكىر يۈرگۈزىدىغان، مەسىلىلەرگە قارىتا مۇستەقىل ئانالىز يۈرگۈزەلەيدىغان، يېڭىلىق يارىتىشقا ئىنتىلىدىغان قىلىپ تەربىيەلەش بىلەن ئادەمىيلىك جەھەتتىمۇ ئۇلارنى خاراكتېرى، ھېسسىياتى، قىزىقىشى، ئالاھىدىلىكى، ئىرادىسى، ئەخلاقى ۋە ۋەتەنپەرۋەرلىك كۆز قارىشى جەھەتتىمۇ تەڭ تەرەققىي قىلدۇرۇشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىش كېرەك. مۇشۇنداق بولغاندا، يېزا ـ بازار كارخانىلىرىدىكى ياشلارنى خىزمەت ئورنىدا بىلىم قۇرۇلمىسى مۇكەممەل، ئىگىلىك يارىتىشتا ئۆز ـ ئۆزىگە خوجا بولالايدىغان، بىلىمگە، پەن ـ تېخنىكىغا تايىنىپ بېيىش يولىغا ماڭالايدىغان تايانچلاردىن قىلىپ تەربىيەلەپ چىقىلى بولىدۇ. مانا بۇ نۆۋەتتە چوڭلار مائارىپىنى يېزىلارغا يۆزلەندۈرۈشنىڭ مۇھىملىقى ۋە زۆرۈرىيىتى ھېسابلىنىدۇ. بۇنىڭدىن كېيىنكى بىر مەزگىل ئىچىدە چوڭلار مائارىپى ئۆزىنىڭ تەربىيەلەش نىشانىنى يېزا ـ بازار كارخانىلىرىغا قارىتىپ، ئوقۇغۇچىلارنى بىر پۈتۈن گەۋدە، تەربىيەلەشنى ئۆزىنىڭ غايىسى قىلغاندىلا ئاندىن ئۇنۇملۇك نەتىجىگە ئېرىشەلەيدۇ ۋە ئۆزلىرىنىڭ ئۆزۈن مۇددەتلىك مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاپ تۇرالايدۇ.

پايدىلانمىلار

[1]《继续教育》月刊，全国中文教育类核心期刊，2007 年第 3 期。
[2]《成人高教》学刊，教育部主管，中国人民大学主办，2007 年第 1 期。
[3]《全国自学考试简报》，2007 年第五期。
[4]《成人高等教育研究》，新疆人民出版社，2004 年 12 月出版。

جاۋابكار مۇھەررىرى: قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى

30-يىللىق 3-سان　　شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ژۇرنىلى (پەلسەپە-ئىجتىمائىي پەن قىسمى)　　第30卷第3期
2009-يىلى سېنتەبىر　　新疆大学学报(哲学社会科学维吾尔文版)　　2009年 9月

ماقالە نومۇرى:1005-5878 (2009) 03-115-04

«هازىرقى زامان جۇڭگو ئەدەبىياتىدىن تاللانما» دەرسلىكىنى خەنزۇ تىلىدا ئۆتۈشتە ساقلانغان مەسىلىلەر ۋە ئۇنى ھەل قىلىش ئۇسۇللىرى توغرىسىدا*

گۈلجامال ئابىت

(شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتى، ئۈرۈمچى، 830046)

قىسقىچە مەزمۇنى: قوش تىللىق مائارىپ ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئۇنىۋېرسال سەۋىيىسىنى يوقىرى كۆتۈرۈشتىكى ئاساسلىق تەدبىرلەرنىڭ بىرى. بۇ ماقالىدە، «ھازىرقى زامان جۇڭگو ئەدەبىياتىدىن تاللانما» دەرسلىكىنى خەنزۇ تىلىدا ئۆتۈشتە ساقلانغان مەسىلىلەر — دەرسلىك، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ مېتودى، ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئاڭلاپ چۈشىنىشىدىكى يېتەرسىزلىكلەر ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ ھەم ئۇنى ھەل قىلىشنىڭ ئۇسۇل-تەدبىرلىرى كۆرسىتىلىدۇ.

摘要: 双语教学是提高各少数民族综合水平的主要措施之一。本文提出《中国现代文学作品选》汉语授课中存在的教材、教师的教学方法、学生听讲理解方面的不足之处等问题及解决的办法。

Abstract: Bilingual education is one of the fundamental measures in raising the general level of all nations. In this article, problems remaining in teaching the textbook "Selections from Modern Chinese Literature" in Chinese-- namely, inadequacies in the textbook, the teachers' methods, and the students' listening comprehension-- will be put forward, and methods for resolving these problems will be shown.

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: G40　　ماتېرىيال بەلگىسى: A

ئالىي مەكتەپلەردە قوش تىللىق ئوقۇتۇش ئېلىپ بېرىش، مىللىي مائارىپتىكى ئوقۇغۇچىلارغا ئاساسىي كەسپى دەرسلىكلەرنى خەنزۇ تىلىدا ئۆتۈش دېگەنلىكتۇر. ئۇنى نەچچە يىللىق ئوقۇتۇش ئەمەلىيىتى شۇنى ئىسپاتلىدىكى، خەنزۇ تىلىدا ئوقۇ-ئوقۇتۇش مىللىي مائارىپنى گۈللەندۈرۈشنىڭ مۇھىم يوللىرىنىڭ بىرى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئاپتونوم رايونلۇق پارتىيە كومىتېتى، ھۆكۈمەت بارلىق ئالىي-ئوتتۇرا تېخنىكوم مەكتەپلەرنى 2010-يىلىغا بارغاندا قوش تىلدا ئوقۇتۇش ئېلىپ-بېرىشنى ئومۇملاشتۇرۇشقا چاقىردى. بۇ سىياسەت شىنجاڭنىڭ مىللىي مائارىپ تەرەققىيات تارىخى جۈملىدىن بارلىق ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ مىللىي مائارىپ تەرەققىيات تارىخدا زور ئەھمىيەتكە ئىگە.

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئاپتونوم رايونىمىز تەۋەسىدىكى نۇقتىلىق ئالىي مەكتەپ بولۇش سۈپىتى بىلەن پارتىيە-ھۆكۈمەتنىڭ چاقىرىقىغا ئاكتىپ ئاۋاز قوشۇپ، قوش تىللىق ئوقۇتۇشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىپ، قىسقىغىنە ۋاقىت ئىچىدە دەرسلىك، ئوقۇتۇش پىلانى، ئوقۇتۇش تىلى، تاپشۇرۇق، ئىمتىھان، پراكتىكا قاتارلىق ئوقۇتۇش ھالقىلىرىدا بىر تۈتاش خەنزۇ تىلى ئىشلىتىشنى ئاساسىي جەھەتتىن ئەمەلگە ئاشۇردى.

بۇنداق ئومۇمىي ۋەزىيەت ئاستىدا، ئاز-سانلىق مىللەتلەر تىل-ئەدەبىياتىدىن ئىبارەت ئالاھىدە كەسپىنى ئاساس قىلغان دەرسلەرنى ئۆزىنىڭ ئەمەلىي

---

* بۇ ماقالە 2009-يىلى11-ئىيۇن تاپشۇرۇپ ئېلىندى.

ئاپتورنىڭ قىسقىچە تەرجىمىھالى: گۈلجامال ئابىت (1958-يىلى 5-ئايدا تۇغۇلغان)، لېكتور، ھازىرقى زامان جۇڭگو ئەدەبىياتى ئوقۇتۇشى ۋە تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

ئەھۋالىنى چىقىش قىلىپ، ئۇيغۇر تىل ـ ئەدەبىيات كەسپىي ۋە قازاق تىل ـ ئەدەبىيات كەسىپلىرىدە خەنزۇ تىلىدا ئوقۇتۇش ئېلىپ ـ بارىدىغان دەرسلەرنى بەلگىلەپ چىقتى. ھەم بۇ دەرسلەرنى ئۆتىدىغان ئوقۇتقۇچىلارغا ئۆلچەملىك خەنزۇ تىلى سەۋىيە سىناش ئىمتىھانىدا يېتىش كېرەك بولغان ئۆلچەمنى بېكىتتى. ھازىر بۇ بەلگىلىمە تەرتىپلىك ھالدا ئېلىپ بېرىلىۋاتىدۇ.

«ھازىرقى زامان جۇڭگو ئەدەبىياتىدىن تاللانما» دەرسلىكى ئەنە شۇ خەنزۇ تىلىدا ئۆتۈلىشى كېرەك بولغان دەرسلىكلەرنىڭ بىرى. بۇ دەرسلىكتە پۈتۈنلەي ھازىرقى زامان جۇڭگو ئەدەبىيات تارىخىدىكى ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە يازغۇچىلار ۋە ئۇلارنىڭ نەمۇنىلىك ئەسەرلىرى سۆزلىنىدىغان بولغاچقا، ئانا تىلىدا سۆزلەنگەندەك، نىسبەتەن چۈشىنىشكە قىيىن بولغان بۇ دەرسلىك، خەنزۇ تىلىدا سۆزلەنگەندە مىللىي ئوقۇغۇچىلارغا بەلگىلىك قىيىنچىلىق تۇغدۇرىدۇ. ئەلۋەتتە. مەن ئۆزۈمنىڭ 25 يىلدىن بۇيان مۇشۇ دەرسنى ئۆتۈپ كېلىۋاتقان تەجرىبەمگە ئاساسلىنىپ، «ھازىرقى زامان جۇڭگو ئەدەبىياتىدىن تاللانما» دەرسلىكىنى خەنزۇ تىلىدا ئۆتۈش جەريانىدىكى قىيىنچىلىق ۋە ئۇنى ھەل قىلىشنىڭ ئۇسۇللىرى ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتمەكچىمەن.

1) ئوقۇتقۇچىلارنىڭ خەنزۇ تىلى سەۋىيىسىنىڭ چەكلىك بولۇشى

ئوقۇتقۇچىلارنىڭ خەنزۇ تىلى سەۋىيىسى قوش تىللىق ئوقۇتۇشنى ئۆتۈقلۇق ئەملىگە ئاشۇرۇشتىكى مۇھىم ھالقا. بۇ گەرچە بۇ دەرسلىكنى ئۆتۈشنى زىممىسىگە ئالغان ئوقۇتقۇچىلار مەكتەپ بەلگىلىگەن ئۆلچەملىك خەنزۇ تىلى سەۋىيە سىناش ئىمتىھانىنىڭ دەرىجىسىگە يەتكەن بولسىمۇ، دەرسنىڭ قىيىنلىق دەرىجىسى ئوقۇتقۇچىلارنىڭ بۇ سەۋىيىسىدىن ھالقىپ كەتكەن. خۇددى «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتى» دەرسلىكىنى ئۇيغۇر تىلىغا پىشىق ھەممىلا ئادەم ياخشى ئۆتەلەيدۇ، ـ دېگىلى بولمىغانغا ئوخشاش، بۇ دەرسلىك ئوقۇتقۇچىنىڭ خەنزۇ تىلىغا ئۆز ئانا تىلىغا ئوخشاش پىشىق بولۇپلا قالماي، يەنە ھازىرقى زامان خەنزۇ ئەدەبىياتىغا مۇناسىۋەتلىك كەسپى مەزمۇنلارغا پۇختا بولۇشىنى، ئەسەر تىلىنى ئوقۇغۇچىلارغا ئوبرازلىق يېشىپ كۆرسىتىپ، ئۇلارغا ئەسەر مەزمۇنىنى تولۇق ھەم توغرا يەتكۈزۈشنى ئەڭ راۋان، ئەڭ ئاددىي تىل بىلەن ئەڭ مۇرەككەپ مەزمۇنلارنى ئوقۇغۇچىلار ھەزىم قىلالىغۇدەك دەرىجىدە چۈشەندۈرۈشنى تەلەپ قىلىدۇ.

2) ئوقۇغۇچىلارنىڭ خەنزۇ تىلى سەۋىيىسىنىڭ تۆۋەن بولۇشى

دەرسلىكتە ئىشلىتىلگىنى ئومۇمىي ئاتالغۇ، تۈرمۇش سۆزلىرى ئەمەس بەلكى ئۆزگىرىشچان، ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلارغا باي بولغان ئەدەبىي خەنزۇ تىلى. ئەسەرلەر تىلىدا كۆپلەپ مۇرەككەپ سۆز بىرىكمىلىرى، ماقال ـ تەمسىل، ئىدىئوم، ھەتتا قەدىمكى زامان خەنزۇ تىلىنىڭ تىل تەركىبلىرى ئۇچراپ تۇرىدۇ، بۇ ھال ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئاڭلاش ۋە ئوقۇپ چۈشىنىش ئىقتىدارىنىڭ ئوتتۇرا دەرىجىدە ئەمەس بەلكى يۇقىرى دەرىجىدە بولۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ. ئەمما ئۆز ئانا تىلىدا باشلانغۇچ، تولۇقسىز، تولۇق ئوتتۇرىنى تۈگەتكەن. پەقەت بىر يىللا خەنزۇ تىلى بويىچە تەييارلىق قىلغان مىللىي ئوقۇغۇچىلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا بۇ ھەقىقەتەنمۇ تەس ئۆتكەل.

3) مۇئاپىق دەرسلىكنىڭ بولماسلىقى

ھازىر بىز ئىشلىتىۋاتقان دەرسلىك خەنزۇ تىل ـ ئەدەبىياتى بولسا ئوقۇغۇچىلار ئۈچۈن بىر تۈتاش پىلانلىنىپ بېسىلغان دەرسلىك بولۇپ، قىيىنلىق دەرىجىسى خېلىلا يۇقىرى. مىللىي مائارىپنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىنى چىقىش قىلىپ تۇرۇلگەن دەرسلىك يوق. بۇ ئەھۋال ئانا تىلىدا ئوقۇ ـ ئوقۇتۇش ئېلىپ ـ بېرىۋاتقان ئوقۇغۇچى، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ زىممىسىدىكى مەسئۇلىيەتنى تېخىمۇ ئېغىرلاشتۇرۇۋەتكەن.

4) ئوقۇتۇش ئۇسۇلىنىڭ ئىزچىل بولماسلىقى

ھازىر بۇ دەرسلىكنى ئۆتۈش جەريانىدا تۆۋەندىكى ئۈچ خىل ئوقۇتۇش ئۇسۇلى مەۋجۇت. بىرىنچى، باشتىن ئاخىر خەنزۇ تىلىدا سۆزلەش؛ ئىككىنچى، دەرس

مەزمۇننى تولۇق يەتكۈزۈشنى مەقسەت قىلىپ، قىينىلىق دەرىجىسى يۇقىرى بولغان تېكىستلەرنى پۈتۈنلەي ئانا تىلىدا سۆزلەش: ئۇچىنچى، ئاۋۋال خەنزۇ تىلىدا دەرسلىك مەزمۇنى بىر قۇر چۈشەندۈرۈلۈپ، ئوقۇتقۇچى ئۆزى ئوقۇغۇچىلارنىڭ چۈشىنىشى تەس بولىدۇ،- دەپ قارىغان مەزمۇنلارنى ئانا تىلىدا قايتىدىن سۆزلەپ بېرىش. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئەگەر بىرىنچى خىل ئوقۇتۇش ئۇسۇلىغا باشچىلاپ كىرىپ كەتكەندە، تىل سەۋىيىسى چەكلىك بولغان ئوقۇغۇچىلارنىڭ دەرس مەزمۇنىنى ئۆزلەشتۈرۈشىگە كاپالەتلىك قىلغىلى بولمايدۇ. ئىككىنچى خىل ئوقۇتۇش ئۇسۇلى بولسا قوش تىللىق ئوقۇتۇشنىڭ روھىغا خىلاپ. ئۇچىنچى خىل ئوقۇتۇش ئۇسۇلىدا ئوقۇغۇچىلاردا ئوقۇتقۇچىغا تايىنىۋېلىش پسىخىكىسى پەيدا بولۇپ، ئۆزىگە تەس بىلىنگەن نۇقتىلاردا ئۆز كۈچىگە تايىنىپ چۈشىنىشكە ئۈرۈنماي ئەكسىچە مۇئەللىمنىڭ قايتا ئۆز تىلىدا سۆزلەپ بېرىشىنى ساقلاپ تۇرۇشتەك پاسسىپ ئۆگىنىش ئۇسۇلى پەيدا بولۇشى مۇمكىن.

5) ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئەسلى ئەسەرلەر بىلەن ئۇچرىشىشى كەمچىل

دەرسلىكتە بېرىلگىنى ئاساسەن نەمۇنىلىك ئەسەرلەرنىڭ پارچىلىرى، تولۇق بېرىلگەن ئەسەرلەر ئاز ئۇچرايدۇ. ئوقۇغۇچىلار ئەسەرنىڭ تولۇق تېكىستىنى كۆرمەي تۇرۇپ، بېرىلگەن پارچىغا قاراپ، ئەسەرنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنى، تىلى، پېرسونا‌ژلار خاراكتېرى، بەدىئىي ئالاھىدىلىكىنى ئۆگىنىشكە ئۈرۈنىدۇ. بۇنداق بولغاندا، ئوقۇغۇچىلاردا چوڭقۇرلاش ھاسىل بولماي، ئەسەرلەرنى يۈزەكى چۈشىنىپ قېلىپ، دەرس كۆتكەن ئۇنۇمگە ئېرىشەلمەي قالىدۇ.

بۇ بىرنەچچە نۇقتا نۆۋەتتە «هازىرقى زامان جۇڭگو ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىدىن تاللانما» دەرسلىكىنى ئۆتۈشتىكى ھەل قىلىشقا تېگىشلىك قىيىن نۇقتىلار بۇلۇپ ھېسابلىنىدۇ، بۇلارنىڭ ۋاقتىدا ھەل بولۇش بولماسلىقى، ئوقۇتۇشنىڭ نەتىجىلىك بولۇش- بولماسلىقىنى بەلگىلەيدۇ. مەن تۆۋەندىكى بىر نەچچە خىل چارىنىڭ ئۇنۇمىنى سىناپ بېقىشقا ئەرزىيدۇ،- دەپ قارايمەن.

1) ئوقۇتقۇچىلارنىڭ خەنزۇ تىلىدا دەرس ئۆتۈش سەۋىيىسىنى ئاشۇرۇش

ئىنستىتۇت نوقۇل ئۇلارنىڭ تىل سەۋىيىسىگە بولغان تەلەپنى كۆچەيتىپلا قالماي، «قوش تىلدا ئوقۇتۇش ئېلىپ بېرىش» ئۇسۇلىنى مۇكەممەللەشتۈرۈشكە چاقىرىق قىلىش، ئوقۇتۇشنى لايىھىلەش، ئوقۇتۇش مەزمۇنىنى بىر تەرەپ قىلىش، ئوقۇتۇش ئۇسۇلىنى تاللاش قاتارلىق جەھەتلەردە ئىجادىيەت قابىلىيىتىنى ئىشلىتىپ، مىللىي ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئەمەلىيىتىگە ئاساسەن ئوقۇتۇش ئېلىپ بارالايدىغان خادىملارنى يېتىشتۈرۈپ چىقىش كېرەك. ئوقۇتقۇچىلارمۇ ئۆزلىرىنىڭ تارىخى بۇرۇلۇشتا تۇرۇۋاتقان ئورنىنى ھېس قىلىپ، مەسئۇلىيەتچانلىق تۇيغۇسى بىلەن بۇ دەرسلىكنى ئۇستىگە ئېلىپ، تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلەش ئاساسىدا، مىللىي ئوقۇغۇچىلارغا ماس كېلىدىغان دەرسلىك تۈزۈپ چىقىش يەنى مەزمۇنلىرى قىينىلىق دەرىجىسى بويىچە رەتلەنگەن، بەزى جايلىرى تەپسىلىي، بەزى جايلىرى ئىخچاملاق بولغان، ئالدى- كەينى تەرتىپلىك بولغان دەرسلىك تۈزۈش نىشانىغا يېتىش ئۈچۈن، توختىماي ئىزدىنىشى كېرەك.

2) ئوقۇغۇچىلارنىڭ خەنزۇ تىلى سەۋىيىسىنى، بۇ دەرسكە بولغان قىزغىنلىقىنى ئاشۇرۇش

دەرسنىڭ قىينىلىق دەرىجىسىنى كۆزدە تۇتۇپ، نوقۇل ئۇلارنىڭ ئومۇمىي خەنزۇ تىلى سەۋىيىسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشكىلا تايانماي، كۆپ مىقداردىكى كەسپىي ئاتالغۇلارنى ئىگىلەشكە تەشكىللەش، زۆرۈر تېپىلغاندا قوشۇمچە كۇرس ئېچىپ، ئوقۇغۇچىلارغا ياندىشما مەشىق پۈرسىتى يارىتىپ بېرىش كېرەك. ئوقۇغۇچىلارنى ئەسلى ئەسەر، ئەسەرلەردىن ئۆزگەرتىپ ئىشلەنگەن كىنو- تىياتىر، ئەسەرلەر ھەققىدىكى ئوبزورلار بىلەن كۆپلەپ ئۇچرىشىشقا رىغبەتلەندۈرۈپ، بۇنىڭدىن ھاسىل بولغان كەسپ قىزغىنلىقىدىن پايدىلىنىپ، ئوقۇتۇش ئۇنۇمىگە يېتىش كېرەك.

3) ئەسلىدىن بار بولغان ئوقۇغۇچىلارنىڭ كەسپى سەۋىيىسىنى باھالاشنى ئۆزگەرتىش

مىللىي ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئەسلىدىنلا خەنزۇ تىلى بىلەن تەربىيىلىنىشىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقىدىن بۇ دەرسنى ئۆگەنگەندىن كېيىن ئېرىشىدىغان ئۇنۇمىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. شۇڭا، ئوقۇغۇچىلارنىڭ سىنىپتىكى قىزغىنلىقى بىلەن ئىمتىھان نەتىجىسىنى ئورگانىك بىرلەشتۈرۈپ، ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئاكتىپ ئۆگىنىش ھالىتىدە تۇرغان ـ تۇرمايۋاتقانلىقىغا قاراپ، نەتىجە ئىشلەپ، ئوقۇغۇچىلارغا ئۆزىنىڭ تىرىشچانلىقىنىڭ بىكار كەتمىگەنلىكىنى ھېس قىلدۇرۇپ، ئۇلارنى تەسىرلەندۈرۈپ، ئىلھاملاندۇرۇپ، بۇ قېتىن دەرسلىكنى ئۇلاردا قىزىقارلىق ئىكەنغۇ، ـ دېگەن تەسىرات ھاسىل قىلدۇرغاندا، ئوقۇتۇشنىڭ ئۇنۇملۇك ئورۇندىلىشىغا كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدۇ.

پايدىلانمىلار

[1] 韩建业. 加强双语教育促进双语教学[J]. 青海民族研究, 1993 年第二期.

[2] 古丽加娜提. 新疆地区双语教育的现状与展望[J]. 民族教育研究, 2009 年第一期.

جاۋابكار مۇھەررىرى: تۇرسۇن ھوشۇر ئىدىقۇتى

ماقالە نومۇرى:06-119-03 (2009) 5878-1005

پسىخىكىلىق مەسلىھەت ۋە پسىخىكىلىق داۋالاش توغرىسىدا قىسقىچە مۇلاھىزە*

ئاسىيە ھېكىم

(شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى سىياسىي-ئاممىۋى باشقۇرۇش ئىلمى ئىنستىتۇتى، ئۈرۈمچى، 830046)

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، پسىخىكىلىق مەسلىھەت بىلەن پسىخىكىلىق داۋالاشنىڭ مەنىسى، ئورتاقلىقى ۋە پەرقى، بۇلار ئوتتۇرىسىدىكى ئۆز ئارا باغلىنىشلىق مۇناسىۋەت ئۈستىدە كونكرېت توختىلىپ، ھەر قايسى نۇقتىلار بىر قەدەر تەپسىلىي تەھلىل قىلىنىدۇ ھەمدە ئۇلارنىڭ ئەھمىيىتى ۋە رولى توغرىسىدا مۇھاكىمە يۈرگۈزۈلىدۇ.

摘要：本文具体讨论心理咨询与心理治疗的含义、共性和区别及其相互联系，对其中的每一点都做比较详细的分析并指出它们的意义和作用。

Abstract: In this article, the meaning of psychological advice and psychological treatment, their similarities and differences, and their interconnections will be concretely considered and analyzed in detail from all standpoints, and a discussion will be carried out on their significance and role.

كىتابلارنى جۈمگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: B84　ماتېرىيال بەلگىسى: A

بىئو مېدىتسىنانىڭ تەدرىجىي ھالدا بىئولوگىيە-پسىخىكا-مېدىتسىنا پەنلىرىگە ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، پسىخىكىلىق ئامىل بىلەن ئىجتىمائىي مۇھىت ئىنسانلارنىڭ سالامەتلىكىگە بولغان تەسىرى بارغانسېرى كىشىلەرنىڭ دىققەت ئېتىبارىنى قوزغىماقتا. كىشىلەر ئۆزىنىڭ فىزىئولوگىيىلىك تازىلىقىغا ئەھمىيەت بېرىپلا قالماي، پسىخىكا ساغلاملىقىمۇ كۆڭۈل بۆلىدىغان بولدى. پسىخىكىلىق مەسلىھەت ۋە پسىخىكىلىق داۋالاش چەت ئەل كىنولىرىدا كۆرۈلىدىغان كۆرۈنۈشلا بولماستىن، بەلكى مەملىكىتىمىزدىكى چوڭ-ئوتتۇرا شەھەرلەردىكى كىشىلەرگىمۇ تونۇشلۇق بولۇپ قالدى. كىشىلەر ئۆزىنىڭ كەيپىياتىدا ئۆزگىرىش بولسا، پسىخىكىلىق مەسلىھەت بەرگۈچىنى ئىزدەپ مەسلىھەت سورايدىغان بولدى. ئەمما، پسىخىكىلىق مەسلىھەت ۋە داۋالاشتىن ئىبارەت بۇ مەسلىنى نۇرغۇنلىغان كىشىلەر ئانچە چۈشۈنۈپ كەتمەيدۇ. ئۇلارنىڭ نەزىرىدە پسىخىكىلىق مەسلىھەت بەرگۈچى ياكى پسىخىك دوختۇرىنىڭ ئالدىدا ئۆزىنىڭ دەرد-ئەلەم ۋە يولۇققان مەسىلىلىرىنى سۆزلەپ بەرسىلا، مەسلىھەت بەرگۈچى ياكى داۋالىغۇچى مەسلىنىڭ كېلىپ چىقىشى، مەسىلىنى قانداق چۈشىنىش كېرەكلىكى، ھەل قىلىش چارىسىنى كۆرسىتىپ بەرسە، ئۆزىدىكى بارلىق كۆڭۈلسىزلىكلەر تۈگەيدىغاندەكلا ئويلايدۇ. مانا بۇ كىشىلەردە پسىخىكىلىق مەسلىھەت ۋە پسىخىكىلىق داۋالاشقا قارىتا بولغان خاتا چۈشەنچە. تۆۋەندە بۇ توغرىلىق ئۆزىمىنىڭ كۆزقارىشىمنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتمەكچىمەن.

1. پسىخىكىلىق مەسلىھەت ۋە پسىخىكىلىق داۋالاشنىڭ مەنىسى

پسىخىكىلىق مەسلىھەت ۋە پسىخىكىلىق داۋالاش بولسا، پسىخولوگىيە ئىلمىنىڭ ئالاقىدار نەزەرىيە ۋە ئۇسۇلىدىن پايدىلىنىپ، ئۆز ئارا سۆھبەتلىشىش ئارقىلىق، مەسلىھەت

---

* بۇ ماقالە 2007-يىلى10-ئىيۇل تاپشۇرۇپ ئېلىندى.

ئاپتورنىڭ قىسقىچە تەرجىمھالى: ئاسىيە ھېكىم (1964-يىلى 12-ئايدا تۇغۇلغان)، لېكتور، پسىخولوگىيە ئوقۇتۇش تەتقىقاتى، پسىخىك ساغلاملىق ۋە پسىخىكىلىق مەسلىھەت بېرىش بىلەن شۇغۇللىنىدۇ

سوربغۇچىنىڭ سوربغان مەسىللىرىنى ھەل قىلىشىغا يارەم بېرىدىغان بىر خىل كەسپىي تېخنىكا. ئۇ خۇددى ئىچكى كېسەل ۋە تاشقى كېسەل ئىلمىغا ئوخشاش، كەسپىچانلىقى، تېخنىكىلىق تەلىپى ئىنتايىن يۇقىرى ئىلىم. پىسخىكىلىق مەسلىھەت بىلەن پىسخىكىلىق داۋالاش مەنە جەھەتتە تامامەن ئوخشاشمۇ ئەمەس. ئىككىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا مەزمۇن جەھەتتە پەرق بار. پىسخىكىلىق مەسلىھەت بولسا، مەسلىھەت ئوبيېكتىغا يارەم بېرىش جەريانى بولۇپ، ئۇ ئىككى تەرەپنىڭ دوستانە كىشىلىك مۇناسىۋىتى ئاساسىغا قۇرۇلغان بىر قاتار پىسخىك پائالىيەت جەريانىدۇر. ئۇنىڭ ئوبيېكتى روھىي كېسەل، كىشىلىك توسالغۇغا ئۇچرىغان، ئەقلىي ئىقتىدارى تۆۋەن ياكى ئورگانىك نېرۋا ئۆزگىرىشى بار بىمارلار بولماستىن، بەلكى پىسخىكىلىق ماسلىشىش ۋە پىسخىك تەرەققىياتىدا يارەمگە مۇھتاج كىشىلەردۇر. شۇڭا ئۇنىڭ چېتىلىش قاتلىمى بىر قەدەر يۇزەكى، ئۇ، ئادەتتە كونكرېت مەسىلە ۋە ئالامەتلەرگىلا قارىتىلىدۇ. تېخنىمۇ چوڭقۇر قاتلاملىق پىسخىك مەسىلە ئۇستىدە تەتقىق ۋە ئىزدىنىش ئېلىپ بارمايدۇ. مەسلىھەت سوربغۇچىنى قوللاش ۋە يېتەكلەشكە كۆپرەك ئەھمىيەت بېرىدۇ. ئۇنىڭ مۇلازىمەت ئوبيېكتى بىر قەدەر كەڭ. شۇڭلاشقا مەسلىھەتچى ئۆزىنىڭ كەسپىي تېخنىكىسى ئارقىلىق، ياخشى مەسلىھەت كەيپىياتى يارىتىپ، مەسلىھەت ئالغۇچىنى ئۆزىنى تونۇش ۋە مۇھىتقا ماسلىشىش، ئۆزىنىڭ پىسخىكىسىنى تەڭشەش، شۇنداقلا يولۇققان مەسىلىلەرنى ھەل قىلىش ماھارىتىنى ئىگىلەشكە يارەم بېرىدۇ.

يۇقارقىلاردىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، پىسخىكىلىق مەسلىھەت بولسا، مەسلىھەت بەرگۈچى پىسخولوگىيىگە ئالاقىدار نەزەرىيە ۋە ئۇسۇللارنى قوللىنىپ، ئالاھىدە كىشىلىك مۇناسىۋەت ئارقىلىق مەسلىھەت سوربغۇچىنىڭ پىسخىكىلىق مەسىلىلىرىنى ھەل قىلىشىغا، روھىي ۋە جىسمانىي ساغلاملىقنى ئىلگىرى سۈرۈشىگە، ماسلىشىش ئىقتىدارىنى ئۆستۈرۈپ، ئىندىۋىدئاللىق تەرەققىياتى ۋە يوشۇرۇن كۈچىنى جارى قىلدۇرۇشنى ئىلگىرى سۈرىدۇ.

پىسخىكىلىق داۋالاش بولسا، پەقەت داۋالىغۇچى بىلەن داۋالانغۇچى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئارقىلىق ۋۇجۇتقا كېلىدۇ ھەمدە ئۇزۇن مۇددەت ئۆز ئارا تىرىشىپ ھەمكارلىشىش جەريانى ھېسابلىنىدۇ. ئۇ ئاساسەن داۋالانغۇچىنىڭ پىسخىك تۇرمۇشىدىكى چوڭقۇر قاتلاملىق مەزمۇنلارغا چېتىلىدۇ. داۋالاش مەقسىتىمۇ بايقالغان ئالامەتلەردىن باشقا، داۋالانغۇچىنىڭ خاراكتېرى ياكى تونۇش پائالىيىتىدىكى مەسىلىلەر بىلەن چېتىلىدۇ. پىسخىك داۋالاشنىڭ ھەر خىل نەزەرىيە ۋە ئۇنىڭغا مۇناسىپ تېخنىكىلىرى بولىدۇ. مەسىلەن، ئانالىز تىپىدىكى پىسخىكىلىق داۋالاش، بىلىش ھەرىكىتى تىپىدىكى پىسخىكىلىق داۋالاش، سىستېمىلىق ئائىلىۋى داۋالاش ئۇسۇلى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. مەيلى قايسى داۋالاش ئۇسۇلى بولسۇن، ئۇلارنىڭ ھەممىسى ھەمكارلىشىشنىڭ مۇھىملىقىنى، يەنى داۋالىغۇچى بىلەن داۋالانغۇچى ئوتتۇرىسىدىكى «ئالاھىدە مۇناسىۋەت» نى تەكىتلەيدۇ. بۇخىل مۇناسىۋەتتە، داۋالانغۇچى داۋالاشنى پاسسىپ ھالدا قوبۇل قىلماستىن، بەلكى ئاكتىپ قاتناشقۇچى ۋە ھەمكارلاشقۇچى ھېسابلىنىدۇ. ئەگەر پىسخىك دوختۇرنى «تېرىپىر» دېسەك، داۋالاشنى قوبۇل قىلغۇچى بولسا، «كوماندا ئەزاسى» غا ئوخشايدۇ. پەقەت تېرىپىر بىلەن كوماندا ئەزاسى ئورتاق ھەمكارلىشىپ تىرىشقاندىلا، ئاندىن ئەڭ ياخشى نەتىجىگە ئېرىشكىلى بولىدۇ. دېمەك، پىسخىكىلىق داۋالاش بولسا، كەسپىتە مۇنتىزىم تەربىيىلىنىپ چىققان مەسلىھەتچى، مەسلىھەت سوربغۇچىنىڭ ئالاھىدە پىسخىك پاتولوگىيىسىگە ئاساسەن، پىسخىكىلىق داۋالاشقا ئائىت نەزەرىيە ۋە تېخنىكىلارنى قوللىنىپ، ئۇزۇن مۇددەت ئۆز ئارا ماسلىشىش ئارقىلىق داۋالانغۇچىنىڭ پىسخىك توسالغۇلىرىنى تۆگىتىپ ياكى كونترول قىلىپ، ئۇنىڭ روھىي ۋە جىسمانىي ساغلاملىقنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ۋە ئىلگىرى سۈرۈشتىن ئىبارەت.

2. پىسخىكىلىق مەسلىھەت بىلەن پىسخىكىلىق داۋالاشنىڭ ئورتاقلىقى ۋە پەرقى

پىسخىكىلىق مەسلىھەتكە ئائىت ھەر قانداق بىر ئەسەردە، پىسخىكىلىق مەسلىھەت بىلەن پىسخىكىلىق داۋالاش ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنىڭ زادى قانداقلىقى ئۇستىدە

جاۋاب ئىزدەيدۇ. بۇنىڭغا نىسبەتەن بېرىلگەن جاۋاب ئوخشاش ئەمەس. بەزىلەر ئىككىسىنىڭ مەنىسى ئوخشاش دېسە، بەزىلەر تامامەن ئىككى نەرسە دەپ قارايدۇ. يەنە بەزىلەر بۇ ئىككىسى ھەم پەرقلىق، ھەم بىر-بىرىگە باغلىنىشلىق دەپ ھېسابلايدۇ. يەنى مۇناسىۋەت جەھەتتىكى خاراكتېرى، ئۆزگىرىش ۋە ئۆگىنىش جەريانى، يېتەكچى نەزەريىسى جەھەتتە ئاساسەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ. ئەگەر پسىخىكىلىق مەسلىھەت بەرگۈچى ۋە پسىخىكىلىق داۋالىغۇچى ئىككى مۇتەخەسسىسكە ئۆزىنىڭ كەسپىي خىزمەتتە قوللانغان نەزەريە ئاساسىنى ئوتتۇرىغا قويۇش تەلەپ قىلىنسا، شۇنىڭدىن ئايان بولىدۇكى، ھەر ئىككىلىسى ئوتتۇرىغا قويغان نىزاملار ئاساسەن ئوخشايدۇ. ئەگەر ئىككىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا پەرق بار دېيىلسە، پەقەتلا سۈنئىي پەرق، ھەرگىزمۇ ماھىيەت جەھەتتىكى پەرق ئەمەس. شۇڭا، پسىخىكىلىق مەسلىھەت بىلەن پسىخىكىلىق داۋالاشنى تامامەن ئايرىۋېتىشكە بولمايدۇ؛ پسىخىكىلىق مەسلىھەت بەرگۈچىنىڭ ئەمەلىيىتى پسىخىكىلىق داۋالىغۇچى ئۈچۈن ئېيتقاندا، بىر خىل داۋالاش ھېسابلىنىدۇ. پسىخىكىلىق داۋالانغۇچىنىڭ ئەمەلىيىتى پسىخىكىلىق مەسلىھەت بەرگۈچى ئۈچۈن ئېيتقاندا، بىر خىل مەسلىھەت بېرىش ھېسابلىنىدۇ. مەيلى قانداق بولسۇن، ئىككىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا بەزى پەرقلەر مەۋجۇت. ئۇلارنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، پسىخىكىلىق مەسلىھەتتە قارىتىلىدىغىنى بىر قەدەر يېنىك تېپتىكى مەسلىھەت سورىغۇچى، بىر تەرەپ قىلىدىغىنى ئايرىم، گەۋدىلىك مەسىلە. پسىخىكىلىق داۋالاشنىڭ ئوبيېكتى بىر قەدەر ئېغىر بولغان كېسەللىك بولۇپ، كىشىلىك ۋە پسىخىك توسالغۇلار بىلەن چېتىلىدۇ. داۋالاش سورۇنلىرىدىلا ئېلىپ بېرىلىدۇ. يۇقارقىلارنى يىغىنچاقلىغاندا، پسىخىكىلىق مەسلىھەتچى يېكى پسىخىكىلىق داۋالىغۇچىنىڭ ئارقا كۆرۈنۈشى، خىزمەت ئۇسۇلى ۋە ۋەزىپىسىدە ئاز-تولا پەرقلەر مەۋجۇت، شۇڭلاشقا بىز بۇلارنىڭ ئورتاقلىقى ۋە پەرقلىرىنى توغرا چۈشىنىشىمىز كېرەك.

(1) مۇناسىۋەت خاراكتېرى جەھەتتىن ئېيتقاندا، ھەر ئىككىلىسى مەسلىھەت سورىغۇچى بىلەن مەسلىھەت بەرگۈچى ئوتتۇرىسىدا ئىناق كىشىلىك مۇناسىۋەت ئورنىتىشقا ئەھمىيەت بېرىدۇ ھەمدە بۇ مەسلىھەت ۋە داۋالاشنىڭ پۈتكۈل جەريانىغا سىڭىپ كەتكەن بولىدۇ. بۇنى مەسلىھەت سورىغۇچىدا ئۆزگىرىش بولۇشى ۋە ئۆسۈپ يېتىلىشىدىكى زۆرۈر شەرت ھېسابلايدۇ.

(2) مەقسەت جەھەتتە، ھەر ئىككىلىسى مەسلىھەتچى بىلەن مەسلىھەت سورىغۇچى ئوتتۇرىسىدىكى ھەمكارلىشىش ئارقىلىق، مەسلىھەت سورىغۇچىدا ئۆزگىرىش ۋە ئىلگىرىلەش بولۇشنى مەقسەت قىلىدۇ.

(3) ئوبيېكتى جەھەتتە، ھەر ئىككىسىنىڭ خىزمەت ئوبيېكتى دائىم دېگۈدەك ئوخشىشىپ كېتىدۇ. مەسىلەن، پسىخىكىلىق مەسلىھەت بىلەن پسىخىكىلىق داۋالىغۇچى كۆتكەن ئوبيېكتىپ، بەلكىم كىشىلىك مۇناسىۋەت مەسىلىسىگە يولۇققان، كەيپىياتتا توسالغۇغا ئۇچرىغان مەسلىھەت سورىغۇچى بولۇشى مۇمكىن.

(4) يېتەكچى نەزەريە ۋە تېخنىكىلىق ئۇسۇل جەھەتتە، ھەر ئىككىلىسى ئەمەل قىلىدىغان يېتەكچى نەزەريە، قوللانغان ئۇسۇل ۋە تېخنىكا ئاساسەن بىردەك بولىدۇ.

(5) پسىخىكىلىق مەسلىھەتنىڭ ئوبيېكتى ئاساسەن نورمال كىشىلەر بولۇپ، ئەسلىگە كېلىشكە باشلىغان ياكى ئەسلىگە كېلىپ بولغان كىشىلەردۇر. ئەمما پسىخىكىلىق داۋالاش ئاساسلىقى پسىخىكا جەھەتتە توسالغۇغا ئۇچرىغان كىشىلەرگە قارىتىلغان بولىدۇ.

(7) پسىخىكىلىق مەسلىھەت نۇقتىلىق بىر تەرەپ قىلىدىغىنى نورمال كىشىلەر يولۇققان ھەر خىل مەسىلىلەر بولۇپ، ئاساسلىقى كۈندىلىك تۇرمۇشتىكى كىشىلىك مۇناسىۋەت، كەسىپ تاللاش، تەلىم-تەربىيە، مۇھەببەت ۋە نىكاھ، پەرزەنت تەربىيىسى قاتارلىقلار. پسىخىكىلىق داۋالاشنىڭ دائىرىسى بولسا، بەزى روھىي كېسەللەر، جىنسىي غەيرىي نورمالىلىق، ھەرىكەت توسالغۇسى، پسىخىك فىزىئولوگىيىلىك توسالغۇ، روھىي ۋە جىسمانىي كېسەللىك، شۇنداقلا ئەسلىگە كېلىش باسقۇچىدىكى روھىي كېسەل قاتارلىقلار.

(8) ۋاقىت جەھەتتە ئوخشاش ئەمەس. پسىخىكىلىق مەسلىھەتنىڭ ۋاقتى بىر قەدەر قىسقا بولىدۇ. ئۇ ئاساسەن بىر قېتىم، بىر نەچچە قېتىم، ئاز ساندىكىسى ئون نەچچە قېتىم

ئېلىپ بېرىلىدۇ. ئەمما پسىخىكىلىق داۋالاشنىڭ ۋاقتى بىر ئاز ئۇزاقراق بولىدۇ. ئادەتتە بىر نەچچە قېتىم، بىر نەچچە ئون قېتىم، ھەتتا بەزىلىرىگە بىر نەچچە يىلمۇ كېتىدۇ.

(9) ئاڭنىڭ چوڭقۇر قاتلىمىغا چېتىلىش دەرىجىسى ئوخشاش ئەمەس. پسىخىكىلىق مەسىلىھەتتە ئاڭنىڭ قاتلىمى بىر قەدەر تېيىز، كۆپ ھاللاردا ئاڭنىڭ يۈزەكىي قاتلىمىدا ئېلىپ بېرىلىپ، تەرىبىيە بېرىش، قوللاش، يېتەكلەشكە كۆپرەك ئەھمىيەت بېرىلىدۇ. ئۇنىڭ مۇھىم نۇقتىسى بولسا، مەسىلىھەت سورىغۇچىنىڭ ئۆزىدە مەۋجۇت بولغان ئىچكى ئامىلىنى تېپىپ چىقىپ، ئۇنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ياكى بولمىسا، ھازىرقى ئەھۋالىغا قارىتا ئانالىز ئېلىپ بېرىش ئاساسىدا، ئۆزگەرتىش توغرىسىدىكى پىكرىنى ئوتتۇرىغا قويۇشتىن ئىبارەت. ئەمما بەزى پسىخىكىلىق داۋالاش ئېقىمىدىكىلەر ئاساسلىقى مەقسەتسىز ئاڭ قاتلىمى ئۈستىدە مەشغۇلات يۈرگۈزۈپ، مۇھىم نۇقتىنى مەسلىھەت سورىغۇچىنىڭ خاراكتېرىنى قايتا تۈرغۇزۇشقا قارىتىدۇ.

(10) مەقسەت جەھەتتە ئوخشاش ئەمەس. پسىخىكىلىق مەسىلىھەتنىڭ مەقسىتى ئادەتتە بىر قەدەر بىۋاستە، كونكرېت، ئېنىق بولىدۇ. ئەمما پسىخىكىلىق داۋالاش بولسا، بىر قەدەر مۇجمەل، ھە دېسىلا كىشىلەرنىڭ ئۆزىگە يېتىلىشى ۋە ئالغا ئىلگىرىلىشىنى كۆزدە تۇتىدۇ.

(11) مەشغۇلات ئېلىپ بېرىش ئورنى ئوخشاش ئەمەس. پسىخىكىلىق مەسىلىھەتنىڭ مەشغۇلات ئورنى ئىنتايىن كەڭ بولۇپ، ئۇنى دوختۇرخانا، ئامبۇلاتورىيە، مەكتەپ، مەھەللە، رايون، قانۇن تارماقلىرى، كەسىپي تەربىيىلەش ئورۇنلىرى قاتارلىق جايلاردا ئېلىپ بېرىشقا بولىدۇ. پسىخىكىلىق داۋالاشنى بولسا، ئاساسەن دوختۇرخانا مۇھىتى ياكى خۇسۇسىي ئامبۇلاتورىيىلەردىلا ئېلىپ بېرىشقا بولىدۇ.

(12) كېلىپ چىقىش مەنبەسى ئوخشاش ئەمەس، ئادەتتە پسىخىكىلىق مەسلىھەتنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسىنى 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى كەسىپكە يېتەكچىلىك قىلىش ھەرىكىتىنىڭ باشلامچىسى، ئامېرىكىلىق ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىسى بېرس① (C.W.Beers) قوزغىغان پسىخىك ساغلاملىق ھەرىكىتى؛ پسىخىكىلىق ئۇلچەش ۋە پسىخىك ئىندۇكسىيەلىك ئېلىپ بېرىلىشىدا تەتقىقات؛ ك. روجېرىست② (Rogers, Carl Ramson;1902～) ۋەكىللىكىدىكى غەيرىي مېدىتسىنا، غەيرىي پسىخىكا، غەيرىي يېتەكچىلىك خاراكتېرىدىكى مەسىلىھەت ۋە داۋالاش قاتارلىقلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك دېيىشكە بولىدۇ. ئەمما، پسىخىكىلىق داۋالاشنىڭ ئوخشىمايدىغان يېرى شۇكى، ئۇنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسىنى 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا فرويىت③ (Freud, Sigmund;1856～1939) كەشپ قىلغان پسىخىك ئانالىز ئارقىلىق داۋالاش ئۇسۇلى، ھەتتا 19 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئەۋج ئالغان گىپنوزلۇقتىن④ (hypnosis) باشلانغان دېيىشكە بولىدۇ.

3. پسىخىكىلىق مەسلىھەت ۋە پسىخىكىلىق داۋالاشنىڭ ئەھمىيىتى

پسىخىكىلىق مەسلىھەت ۋە پسىخىكىلىق داۋالاشنىڭ مەنىسىدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئۇلارنىڭ ئاساسلىق ۋەزىپىسى، مەسلىھەت سورىغۇچىنى پسىخىكىلىق مەسىلە ۋە پسىخىكىلىق توسالغۇ ئاساراتىدىن قۇتۇلدۇرۇپ، ئۇنىڭ جىسمانىي ۋە پسىخىك ساغلاملىقىنى ئاسراپ، يۇقىرى كۆتۈرۈپ، ئىندىۋىدۇئاللىقنى ئومۇميۈزلۈك تەرەققىي قىلدۇرۇپ، يوشۇرۇن ئىقتىدارىنى ئىلگىرى سۈرۈشتىن ئىبارەت. بىراق ئۇلارنىڭ ئەھمىيىتى يۇقارقىلار بىلەنلا چەكلەنمەيدۇ. باشقا تەرەپلەردىمۇ ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

(1) پسىخىكىلىق مەسلىھەت بىلەن پسىخىكىلىق داۋالاش بولسا، كىشىلەرنىڭ پسىخىكىسى ۋە ھەرىكىتىگە بولغان تەتقىقاتنى تېخىمۇ چوڭقۇر ئېلىپ بېرىشقا ياردەمى بولىدۇ.

پسىخىكىلىق مەسلىھەت ۋە پسىخىكىلىق داۋالاش جەريانىدا، مەسلىھەت بەرگۈچى مەسلىھەت سورىغۇچىنىڭ تۇرمۇش سەرگۈزەشتىلىرى، پسىخىك پائالىيىتى، بولۇپمۇ چوڭقۇر قاتلاملىق پسىخىك پائالىيىتىنىڭ مەزمۇنى، مەسلىنىڭ كېلىپ چىقىش سەۋەبى قاتارلىقلار ئارقىلىق، ئۇنى قانداق، قايسى ئۇسۇلدا ھەل قىلىش، شەخسنىڭ قايسى ئۇسۇلدا ماسلىشىدىغانلىقىنى ئىگىلەيدۇ. پسىخولوگىيىنىڭ تەرەققىيات تارىخىدىن قارىغاندا، پسىخولوگىيىگە ئائىت نۇرغۇن بىلىملەر، مەسىلەن، خاراكتېر قۇرۇلمىسى، يوشۇرۇن

ئائىلىك مەۋجۇتلىقى، پسىخىكىلىق جەھەتتە ئالدىنى ئېلىش مېخانىزمى، شۇنداقلا ھەر خىل پسىخىكىلىق كېسەللىكلەرنىڭ ھەممىسى پسىخىكىلىق مەسلىھەت ۋە پسىخىكىلىق داۋالاش جەريانىدا بايقالغان ھەمدە ئۇنىڭدىن تاللۇۋېلىنغان. بۇنىڭدىن باشقا، مەدەنىيەت ھالقىغان پسىخىكىلىق مەسلىھەت ۋە پسىخىكىلىق داۋالاش ئارقىلىق، جەمئىيەت، مەدەنىيەتنىڭ كىشىلەرنىڭ پسىخىكىسى ۋە ھەرىكىتىگە بولغان تەسىرىنى تەتقىق قىلىشقا بولىدۇ. شۇڭلاشقا، پسىخىكىلىق مەسلىھەت بىلەن پسىخىكىلىق داۋالاشنى قانات يايدۇرۇش، كىشىلەرنىڭ پسىخىكىسى ۋە ھەرىكىتىگە بولغان تەتقىقاتىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇشقا ياردىمى بولۇپلا قالماي، ئىنسانلارنىڭ پسىخىك پائالىيىتىنىڭ پەيدا بولۇش، تەرەققىي قىلىش، شۇنداقلا ئۇنىڭ ئۆزگىرىش قانۇنىيەتلىرىنى تېخىمۇ ئەتراپلىق، چوڭقۇر چۈشىنىشكە پايدىلىق.

(2) پسىخىكا گېگىنىسى خىزمىتىنى قانات يايدۇرۇشتا مۇھىم ئاساس بىلەن تەمىنلەيدۇ.

پسىخىكىلىق مەسلىھەت ۋە پسىخىكىلىق داۋالاش ئارقىلىق ئېرىشكەن ماتېرىياللار، مەسىلەن، قانداق ئاممىلار ئاسانلا پسىخىك مەسىلىلەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغانلىقى، مەسلىھەت سورىغۇچىغا قانداق مۇئامىلە قىلىش، مەسلىھەت سورىغۇچىغا قانداق يارداەم قىلغانىدا، ئۇلاردىكى ماسلىشالماسلىق ياكى بەزى ئالامەتلىرىنى تۇڭىتىشكە يارداەم بەرگىلى بولىدىغانلىقى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىنى پسىخىك گېگىنىسى خىزمىتىنى قانات يايدۇرۇشتىكى مۇھىم ئاساس قىلىشقا، شۇ ئارقىلىق پۈتكۈل جەمئىيەت، ھەتتا بارلىق ئىنسانلارنىڭ پسىخىك ساغلاملىق سەۋىيىسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشكە تۆھپە قوشقىلى بولىدۇ.

ھەر قانداق بىر پسىخىك مەسلىھەتچى ياكى داۋالىغۇچى ئۆزىنىڭ كەسپىي ھاياتىدا كونكرېت يارداەم بەرگەنلەرنىڭ سانى چەكلىك بولىدۇ. شۇڭلاشقا، چەكلىك بولغان يەكە مەسلىھەت ياكى داۋالاش ئارقىلىق ئېرىشكەن ماتېرىياللارنى تېخىمۇ كەڭ دائىرىدىكى پسىخىك گېگىنىسى خىزمىتىگە مۇلازىمەت قىلدۇرغانىدىلا، ئاندىن پسىخىك مەسلىھەت ۋە داۋالاشنىڭ ئەڭ چوڭ قىممىتىنى يارىتقىلى بولىدۇ.

(3) پسىخىكىلىق مەسلىھەتچى بىلەن پسىخىكىلىق داۋالىغۇچىنىڭ ئۆزىنى مۇكەممەللەشتۈرۈشىگە پايدىلىق.

پسىخىكىلىق مەسلىھەت ۋە پسىخىكىلىق داۋالاش خىزمىتى جاپالىق خىزمەت بولۇپ، دائىم دېگۈدەك مەسلىھەت سورىغۇچىنىڭ ناچار كەيپىياتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرايدۇ. شۇنداقتىمۇ ئۇلار كۆپ باش قاتۇرۇپ، سەۋرچانلىق بىلەن بارلىق ئەقىل-پاراسىتىنى ئىشقا سېلىپ، ئۇلارغا يارداەم بېرىشكە تىرىشىدۇ ھەمدە ئۇنىڭ بەدىلىگە نۇرغۇن خۇشاللىق ۋە ئۇنۇمگىمۇ ئېرىشىدۇ. ئەڭ مۇھىمى مەسلىھەت سورىغۇچىنىڭ تۇرمۇش سەرگۈزەشتىلىرىدىن بەزى ساۋاقلارنى يەكۈنلەپ، ئۆزىنىڭ شەخسىي تۇرمۇشى، ئائىلە تۇرمۇشى ۋە كەسپىي ئىقتىدارى، شۇنداقلا ئۆزىنىڭ پسىخىك گېگىنىسى ئۈستىدە ئويلىنىپ، ئۆزىنىڭ خاراكتېرىنى ياخشىلاشقا تىرىشىپ، ھەر خىل پسىخىك مەسىلىلەرگە تاقابىل تۇرۇش شەكلى، ئۇسۇلى ئۈستىدە ئىزدىنىپ ۋە تاكتىكىسىنى ئۆستۈرۈپ، تېخىمۇ مۇكەممەللىشىشكە قاراپ يۈزلىنىدۇ. ناۋادا بۇلارنى ئەمەلگە ئاشۇرالىسا، چوقۇم مول ئۇنۇمگە ئېرىشكىلى بولىدۇ.

ئىزاھلار:

① ببېرس (C.W.Beers) : 20-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا پسىخىك ساغلاملىق ھەرىكىتىنى قوزغىغان ئامېرىكىلىق ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىسى ؛

② ك. روجېست (Rogers, Carl Ramson 1902～) : ئامېرىكا پسىخولوگى،ھازىرقى زامان گۇمانىزم پسىخولوگىيەسىنىڭ ئاساسلىق ۋەكىلى .

③ فرويىت (Freud, Sigmund 1856～1939) : چېخىسلوۋاگىيىلىك روھىي كېسەل دوختۇرى، روھىي ئانالىزم مەزھىپىنىڭ قۇرغۇچىسى.

④ گىپنوز (hypnosis) : بۇ سۆزنىڭ يىلتىزى گىرىكچە سۆزدىكى hypnos بولۇپ، ئۇنىڭ مەنىسى " ئۇخلاش "تىن ئىبارەت،خەنزۇچىدىكى《催眠》 سۆزى بىلەن ئوخشاش. ئەمەلىيەتتە ئۇخلۇتۇش بىلەن ئۇخلاش بىر ئۇقۇم ئەمەس. بەلكى گىپنوز- دىققەتنىڭ يۇقۇرى دەرىجىدە مەركەزلىشىشىدۇر، ئۇ بىر خىل ئادەمنىڭ ئېڭىنى گۇڭگا ھالەتكە ئەكىلىپ ، ئاڭنى تارايتىش ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلىدىغان داۋالاش ئۇسۇلى.

پايدىلانمىلار

[1] چيەن مىڭيى: «پسىخىكىلىق مەسلىھەت ۋە پسىخىكىلىق داۋالاش»[M]، بېيجىڭ: بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1994 ـ يىلى نەشرى.

[2] Gerald corey (ئامېرىكا) (شى لىن، چىڭ جۇنلىڭ تەرجىمىسى): «پسىخىكىلىق مەسلىھەت ۋە پسىخىكىلىق داۋالاش»[M]، جۇڭگو يېنىڭ سانائەت نەشرىياتى، 2000 ـ يىلى نەشرى.

[3] يۆ گوئەن: «مەسلىھەت پسىخولوگىيىسى»[M]، تيەنجىن: نەنكەي ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2002 ـ يىلى نەشرى.

جاۋابكار مۇھەررىي: ئابدۇرۇسۇل كىچىكئاخۇن

ماقالە نومۇرى:1005 ـ 5878 (2009) 03 ـ 125 ـ 06

چەتئەل تىلىنى ئۆگىنىشتە دەرسلىكنىڭ مۇھىملىقى توغرىسىدا*

روشەن ئىمىن

(شىنجاڭ پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى چەتئەل تىلى ئىنستىتۇتى، ئۈرۈمچى، 830054)

قىسقىچە مەزمۇنى: دەرسلىك مەدەنىيەتكە ۋارىسلىق قىلىش، ئۇنى داۋاملاشتۇرۇش، ئۇنىڭدا يېڭىلىق يارىتىشنىڭ ھۆججەتلىك قورۇلمىسى. شۇنداقلا دەرسلىك ئالدىنقىلار يارىتقان مەدەنىيەت تارىخىنى كېيىنكىلەرگە ئۆز پېتى يەتكۈزۈپ بېرىدىغان ئۆلۈك ۋاستە ئەمەس، بەلكى بۇ مەدەنىيەتنى قانداق ئىگىلەش، ئۇنى قانداق جانلاندۇرۇشنى كېيىنكىلەرگە ئۆگىتىدىغان قوللانما. بۈگۈنكى زامان ماتېرىيىدا ھەرقانداق ئوقۇتۇش ئورۇنلىرى ۋە ئوقۇغۇچىلار دەرسلىكتىن ئايرىلالمايدۇ. ھالبۇكى، مەيلى ئۆزىنىڭ ئانا تىلىنى ياكى بىرەر مىللەتنىڭ تىلىنى ۋە ياكى چەتئەل تىلىنى ئۆگىنىشتە دەرسلىك تېخىمۇ مۇھىم. تىلنى ئائىلىۋى تۇرمۇش ئارقىلىق ئىجتىمائىي ئالاقە ئارقىلىق ئۆزى شۇغۇللانماقچى بولغان كەسىپنىڭ ئالاھىدىلىكى بويىچە ئۆگەنگىلى بولىدۇ. لېكىن دەرسلىك ئارقىلىق ئۇنى تېخىمۇ مۇكەممەل، سىستېمىلىق، قانۇنىيەتلىك ھالدا ئىگىلىگىلى بولىدۇ. مەزكۇر ماقالىدە، ئانا تىلدىن باشقا تىل ئۆگىنىشتە دەرسلىكنىڭ مۇھىملىقى ۋە شۇ دەرسلىكتە بولۇشقا تېگىشلىك ئالاھىدىلىك مۇلاھىزە قىلىنىدۇ.

摘要: 语言是文化的载体和外车形式，而教材则传承和创造的文明的文体载体。教材不是把前人创造的文明史原原本本地传达给后人的死扳手段，而是教后人如何掌握和发扬 这一文明的必读手册。当代教育中的任何教学单位都离不开教材。无论是学母语或学一门外语，教材是非常重要的。当然，学一门外语，通过家庭或通过找会实线也可以学。但有了教材才能够学得更为系统，更加完整，更有规律。本文强调除母语外学外语时教材的重要性。并对编写外语教材时注意的有关门题提出意见。

Abstract: Language is a carrier and external form of culture while teaching material is a carrier of inheriting and creating civilization. Teaching material is not a rigid means of conveying the civilization history created by previous generationsto later generations word for word but a isdispensable manual of teaching later generations how to master and develop this civilization. Any teaching organization under contemporary education cannot leave without teaching materials, which are very important for teaching either a mother language or a foreign language through family or society. However a more systematic, integral and regular study can only be accomplished with teaching materials during studying foreign languages and gives suggestions on the relevant problems need attention during compiling foreign language teaching materials.

كىتابلارنى جۈگۈچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: G40　　ماتېرىيال بەلگىسى: A

ئىسلاھات ۋە ئېچىۋېتىش يولغا قويۇلغان 30 يىل مابەينىدە، ئېلىمىزنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش قەدىمىنىڭ تېزلىشىشى ۋە چەتئەللەر بىلەن بولغان ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي ئالاقىسىنىڭ جانلىنىشى، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش ئىشلىرىنىڭ كۈنسايىن كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ھەرقايسى مىللەت كىشىلىرىدە، جۈملىدىن ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ھەرقايسى قاتلاملىرىدىمۇ خەنزۇ تىلىنى

* بۇ ماقالە 2008 ـ يىلى 20 ـ ئاۋغۇست تاپشۇرۇپ ئېلىندى.

ئاپتورنىڭ قىسقىچە تەرجىمىھالى: روشەن ئىمىن(1978 ـ يىلى 10 ـ ئايدا تۇغۇلغان)، لېكتور، ياپون تىلى ئوقۇتۇشى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

پىششىق ئىگىلەشنى ئاساس قىلغان ھالدا چەتئەل تىلىنى ئۆگىنىش قىزغىنلىقى ئەۋجىگە چىقتى. ئېلىمىز WTO غا كىرگەندىن كېيىن بارلىققا كەلگەن دۇنيا سودا ئالاقىسى، چېگرا ئېغىزلىرىدىكى كۇندىلىك سودا، ئىقتىسادنىڭ يەرشارىيلىشىشقا قاراپ يۈزلىنىشى، ئۇچۇرنىڭ خەلقئارالىشىشى، سايا‌ھەتچىلىكنىڭ تەرەققىي قىلىشى، ئىلىم ـ پەندىكى تەتقىقاتنىڭ دۆلەتلەر ئارا تەجرىبە ئالماشتۇرۇشقا، ئۆز ـ ئارا ئۆگىنىشكە موھتاج بولۇشى قاتارلىقلار ھەر ساھەدىكى مەلۇم بىر كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقانلارغا، ئالىم، مۇتەخەسسىسلەرگە، ئوتتۇرا مەكتەپ ۋە ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىغا، سايا‌ھەت نۇقتىلىرى دائىرىسىدە ئولتۇرۇشلۇق دېھقانلارغا ئۆزىنىڭ ئانا تىلىنى پىششىق بىلگەندىن باشقا خەنزۇ تىلىنى، شۇنداقلا مۇناسىۋەتلىك چەتئەل تىلىنى ئىگىلەشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى تونۇتتى. مەلۇم مەنبەدىن ئالغاندا، چەتئەل تىلى ئالايلۇق ئىنگلىز تىلى، ياپون تىلى، رۇس تىلى، فرانسۇز تىلى مۇناقىچە ئېيتقاندا پەن ـ تېخنىكىدا ۋە ئىلىم ـ پەن تەتقىقاتىدا ئىلغار دۆلەت ۋە مىللەتلەرنىڭ تىلىنى ئۆگىنىش ۋە ئۇنى ئۆز دۆلىتىنىڭ ۋە ئۆز مىللىتىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش شۇ دۆلەت ۋە شۇ مىللەتنىڭ كۈچ قۇدرىتىنى ئۆلچەيدىغان مۇھىم ئامىللارنىڭ بىرى بولۇپ قالدى. شەخس ئۈچۈن ئىلىپ ئېيتقاندىمۇ، بىرەر چەتئەل تىلىنى ياخشى ئۆگىنىش ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى ۋە تەتقىقات خادىملىرى ئۈچۈن ئۆزىنى تېخىمۇ مۇكەممەللەشتۈرۈشنىڭ كۇن تەرتىپىگە قويۇلدى. ئەمەلىيەتتىمۇ، يېقىنقى بىر ئەسىردىن بۇيان، بولۇپمۇ ئۆتكەن ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن باشلاپ ئۇيغۇرلاردىكى ھەر ساھە كىشىلىرى ئىچىدە خەنزۇ تىلى ۋە چەتئەل تىلىنى ئۆگىنىشتە قېتىرقىنىپ ئىزدىنىپ، قان ـ تەر سەرپ قىلىپ، جاپالىق ئەجىر سىڭدۈرۈپ، ئىلىم ـ پەننىڭ، ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنىڭ، مائارىپنىڭ، مەدەنىيەتنىڭ، ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ ھەر قايسى كەسىپ تۈرلىرى بويىچە زور نەتىجىنى قولغا كەلتۈرگەنلەر ئاز بولمىدى. 21 ـ ئەسىرگە قەدەم قويغاندىن بىرى، ئۆزلۈكىدىن ئۆگىنىش، يا‌كى مەخسۇس بىلىم يۇرتلىرىدا تەربىيىلىنىش ئارقىلىق خەنزۇ تىلى ۋە چەتئەل تىلىنى ئىگىلىگەندىن كېيىن ئۆز خىزمىتىدە نەتىجە ياراتقان، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي تەرەققىياتىغا تۆھپە قوشقان. شۇنداقلا ھېلىھەم ئىچكى ئۆلكىلەردىكى ھەر قايسى ئالىي مەكتەپلەردە يا‌كى چەتئەللەردە تىل ئارقىلىق تېخىمۇ كۆپ بىلىم ئىگىلەپ، ئېلىمىزنىڭ شۇنداقلا ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ بۇندىن كېيىنكى تەرەققىياتى ئۈچۈن تۆھپە قوشۇشقا تەييارلىنىۋاتقانلار خېلى كۆپ سالماقنى ئىگىلەيدۇ.

شۇنداقتىمۇ، بىز ھەرقايسى ساھە، ھەر قايسى كەسىپلەر بويىچە چەتئەل تىلىنى ئىگىلىگەنلەرنىڭ يەنىلا ئاز ئىكەنلىكىنى چەتئەل تىلىنى بىۋاسىتە ئاڭلاش، بىۋاسىتە سۆزلەش، يېزىشنىڭ ئادەتتىكى كۇندىلىك تۇرمۇش ئالاقىلىرى ئارقىلىقلا ئەمەلگە ئاشىمايدىغانلىقىنى، بۇ دەرىجىگە يېتىشتىكى قىيىنچىلىقنىڭ ئېغىر ئىكەنلىكىنى چۈشىنىش ھېس قىلىمىز. دەرۋەقە، نۆۋەتتە مەسىلىنى دەمال ھەل قىلىشتا قولايلىق بولۇشنى كۆزدە تۇتۇپ، ھەر قايسى نەشرىياتلاردىن دائىملىق ئىشلىتىدىغان سۆزلەر، كۇندىلىك ئالاقىدە ئىشلىتىدىغان سۆزلەر، ساياھەت يا‌كى سودا ئىشلىرىدا كۆپرەك ئۇچرايدىغان سۆزلەر توغرىسىدا نەشر قىلىنغان پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى خېلى بار بولدى. ئۇيغۇر تىلى بىلەن چەتئەل تىللىرى بىرلىكتە چۈشەندۈرۈلگەن لۇغەتلەرمۇ ئاز ئەمەس. لېكىن، ئەپسۇسلىنارلىقى شۇكى، خەنزۇچە ئوقۇغان يا‌كى خەنزۇ تىلى بىلەن ئوقۇۋاتقان قوش تىللىق ئوقۇغۇچىلار چەتئەل تىلىنى ئۆگىنىش بويىچە تۇزۇپ، نەشر قىلىنغان رەسمىي دەرسلىك ئارقىلىق چەتئەل تىلىنى ئۆگەنگەندىن باشقا تېخى خەنزۇ تىلىنى ئىگىلىمىگەن يا‌كى پىششىق ئىگىلىمىگەنلەر ئۈچۈن، ئوقۇش يېشىدىن ئۆتۈپ كېتىپ ھەر قايسى ساھەلەردە چەتئەل كىشىلىرى بىلەن يا‌كى چەتئەل بىلەن ئالاقە قىلىۋاتقانلار ئۈچۈن ئۇيغۇر تىلى بىلەن چەتئەل تىلى

بىرلىكتە ئىپادىلىنىدىغان رەسمىي دەرسلىكلەر تۈزۈلمىدى.

تىل مەدەنىيىتىنى ئىپادىلەشنىڭ ۋاستىسى، شۇنداقلا ماددىي مەدەنىيەت ۋە غەيرىي ماددىي مەدەنىيەتنىڭ ھەمدە ئاغزاكىي مەدەنىيەتنىڭ تاشقى شەكلى. دەرسلىك شۇ مەدەنىيەتكە ئىلمىي يوسۇندا ۋاربسلىق قىلىش، ئۇنى داۋاملاشتۇرۇش، ئۇنىڭدا يېڭىلىق يارىتىشنىڭ ھۆججەتلىك قورۇلمىسى. دەرسلىكنىڭ بىرەر تىلنى جۇملىدىن ئوقۇغۇچىنىڭ ئانا تىلىنى ياكى بولمىسا ئۇ ئۆگەنمەكچى بولغان بىرەر چەتئەل تىلىنى ئۆگىنىشتىكى مۇھىملىقى شۇ يەردىكى، دەرسلىكتە يالغۇز ئانا تىل ياكى چەتئەل تىلى توغرىسىدىكى فونېتىكا، گرامماتىكا، ئىستىلىستىكا بىلىملىرىلا بولۇپ قالماستىن، بەلكى ئۇنىڭدا شۇ تىل ئارقىلىق بىزگە يېتىپ كېلىۋاتقان ئۆز مىللىتىنىڭ ياكى باشقا مىللەتنىڭ ۋە ياكى چەتئەلنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى، مەدەنىيەت تارىخى، ئىجتىمائىي-سىياسىي تارىخى، مەدەنىيەت تارىخى، پەن-تېخنىكا يېڭىلىقلىرى، ئىقتىسادىي تەرەققىياتى ھەتتا جۇغراپىيىلىك كۆرۈنۈشى قاتارلىقلارمۇ بولىدۇ. چەتئەل تىلى ھەققىدىكى دەرسلىك بىزنى يېڭى بىر دۇنياغا باشلاپ كىرىدۇ. نەزەر دائىرىمىزنى كېڭەيتىدۇ. ئەلۋەتتە بىز چەتئەل تىلى ھەققىدىكى دەرسلىك ئارقىلىق ئالدى بىلەن ئۇنىڭ قانداق تىل ئىكەنلىكىدىن خەۋەردار بولىمىز. جۇملىلەرنى، تېكىستلەرنى ئىچىمىزدە ئوقۇش، يادلاش، ئاۋازلىق مەشىق قىلىش، ئاڭلاش، كۆرۈش، يېزىش ئارقىلىق بۇ تىلنىڭ قانۇنىيەتلىرى، جۈملە قۇرۇلمىلىرى، ئۇنىڭدىكى ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەرنى ئۆگىنىمىز. تېخىمۇ مۇھىمى، بىز چەتئەل تىلى ھەققىدىكى دەرسلىك ئارقىلىق تىل ئۆگىنىش بىلەن بىرلا ۋاقىتتا، شۇ تىلنى قوللىنىۋاتقان مىللەت ياكى دۆلەتنىڭ مەدەنىيىتى ھەققىدە مۇئەييەن بىلىمگە ئىگە بولىمىز. ئەقەللىسى، شۇ مىللەت ياكى شۇ دۆلەتنىڭ ئورتاق مەدەنىيىتى، پىسخىكىسى، روھىي ھالىتى، تۇرمۇش ئادىتى، پىكىر قىلىش ئۇسۇلى، ئىپادىلەش ماھارىتى قاتارلىقلار بىلەن ئۇچرىشىمىز. ئۇلارنىڭ تارىخى، ئەدەبىياتى، سەنئىتى، ئۆرپ-ئادىتى بىلەن تونۇشىمىز. شۇ چاغدىلا بىز چەتئەل تىلىنى مۇكەممەل ئىگىلەشنىڭ تۈنجى قەدىمىنى ئۇنۇملۇك باسقان بولىمىز.

چەتئەل تىلىنى ئۆگىنىشنىڭ مۇھىملىقى ھەققىدە مۇنداق بىر مىسالنى تىلغا ئېلىشنى لايىق تاپتىم. 2005-يىلى 25-نويابىردا، «جۇڭگو شىنجاڭ ئۇيغۇر مۇقام سەنئىتى» ب د ت نىڭ مائارىپ، پەن مەدەنىيەت تەشكىلاتى تەرىپىدىن «ئىنسانىيەتنىڭ ئاغزاكى ۋە غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنىڭ ۋەكىللىك ئەسىرى» دەپ ئېلان قىلىندى. مۇشۇ مۇناسىۋەت بىلەن، «6-نۆۋەتلىك خەلقئارا مۇقام تەتقىقات يىغىنى» 2006-يىلى 25-سېنتەبىردىن 29-سېنتەبىرگىچە ئۈرۈمچىدە ئېچىلدى. يىغىنغا گېرمانىيە، فرانسىيە، ئامېرىكا، ئىتالىيە، تۇنىس، ئەزەربەيجان، ئۆزبېكىستان، قازاقىستان، ياپونىيە قاتارلىق دۆلەت، دۆلىتىمىزدىن بېيجىڭ، شاڭخەي، خەينەن، جېجياڭ، خۇبېي، خېنەن، تەيۋەن، شىنجاڭ قاتارلىق ئۆلكە، شەھەر، رايون، ئاپتونوم رايونلاردىن مۇقامنى تەتقىقات نىشانى قىلغان 75 نەپەر ئالىم قاتناشتى، ئاپتونوم رايونىمىزدىن يىغىنغا قاتناشقان ئۇيغۇر ئالىملار، تەتقىقاتچىلار ئېلىمىزدىكى ئالىملارنىڭ يىغىندا خەنزۇ تىلىدا ئوقۇغان ئىلمىي ماقالىلىرىنى ئىمكانىيەتنىڭ بېرىچە تولۇق چۈشەنگەندىن باشقا، گېرمانىيە قاتارلىق دۆلەتلەردىن كەلگەن ئالىملارنىڭ ئۆز تىلىدا ياكى ئىنگلىز تىلىدا ئوقۇپ ئۆتكەن ئىلمىي ماقالىلىرىنى بۇاستە ئاڭلىيالمىغاچقا، بەكمۇ ئەپسۇسلاندى. تېخىمۇ دەققەت قىلىشقا تېگىشلىكى، ئەزەربەيجان، ئۆزبېكىستان، قازاقىستاندىن كەلگەن ئالىملار ئۆز ماقالىسىنى رۇسچە ياكى ئىنگلىزچە ئوقۇغان ئەھۋال ئۇيغۇر ئالىملىرىنى تېخىمۇ ئويلاندۇرۇپ قويدى. شۇ قېتىمقى يىغىن مۇقام تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان ئالىم-مۇتەخەسسىسلەرگە چەتئەل تىلىنى بۇاستە ئاڭلاشنىڭ، مۇمكىن بولسا بۇاستە

سۆزلەش ۋە شۇ تىلدا يېزىلغان ئەسەرلەرنى بىۋاسىتە كۆرۈشىنىڭ نەقەدەر تەخىرسىزلىكنى تولۇق ھېس قىلدۇردى.

مەن ياپون تىلى ئوقۇتۇشى بويىچە تۆۋۈلگەن دەرسلىكلەر ۋە بۇ دەرسلىكلەرنىڭ ئالاھىدىلىكى ئۈستىدە ئازراق توختىلىمەن:

ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 90- يىللىرىدا جىلىن مائارىپ نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشىر قىلىنغان «يېڭىدىن تۈزۈلگەن ياپون تىلى دەرسلىكى» توكيو چەتئەل تىلى ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ياپون تىلى شۆبە مەكتىپى تۈزگەن «ياپون تىلى» دەرسلىكىنىڭ 1-، 2-، 3- قىسمىدىن پايدىلىنىپ تۈزۈلگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا بىز يۈقىرىدا تىلغا ئالغان ۋە تەكىتلىگەن تەرەپلەرنىڭ ھەممىسى ئەكس ئېتىدۇ. تېپىك مىساللار ئىنتايىن كۆپ. بۇ دەرسلىك ئەلۋەتتە ياپون تىلىنى ئۆگىنىدىغان خەنزۇ ئوقۇغۇچىلار ئۈچۈن تۈزۈلگەن بولۇپ، شۇ چاغدىكى شارائىتتا ئارقا-ئارقىدىن 53 مىڭ تىراژ بېسىپ تارقىتىلدى. خەلق مائارىپ نەشرىياتىمۇ جۇڭگو-ياپونىيە ئىككى دۆلەت مۇتەخەسسىسلىرى بىرلىكتە تۈزگەن «ئۆلچەملىك ياپون تىلى» ناملىق دەرسلىكنى نەشىر قىلدى. بۇ دەرسلىك ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ 6 قېتىم بېسىلدى. ياپون تىلىدا سۆزلىشىشنى ئاساسىي مەزمۇن قىلغان قوشۇمچە ماتېرىياللار ئۆزىدىكى پەۋقۇلئاددە خاسلىققا ئاساسەن، ياپون تىلى ئۆگەنمەكچى بولغان خەنزۇ ئوقۇغۇچىلارغا ناھايىتى ياخشى ماتېرىيال بولۇپ قالدى. يولداش جاۋ پىڭ بىلەن لى لىڭ تۈزگەن «ئاغزاكى ياپون تىلى» ناملىق دەرسلىك ئۆزىنىڭ ئىلمىيلىكى، سىستېمىلىقلىقى، ئىلمىي مەزمۇن ۋە مەدەنىيەت-تارىخ بىلىملىرىنىڭ كۆپلۈكى بىلەن ياپون تىلىنى ئۆگەنگۈچىلەرنىڭ دىققىتىنى قوزغىدى.

يۇقىرىدىكى «ئاغزاكى ياپون تىلى» ناملىق دەرسلىكتە تۆۋەندىكىچە ئالاھىدىلىك بار.

بىرىنچى، دەرسلىكتە ياپونىيە كىنو فىلىملىرى خام ماتېرىيال قىلىنىپ، دەرسلىك تۈزۈشتىكى پەۋقۇلئاددە ئالاھىدىلىك نامايان قىلىنغان. دىئالوگ بىلەن مونولوگ تىلى ئىنتايىن جانلىق، رەڭدار ئىپادىلەنگەن. تۇرمۇش پۇرىقى قويۇق، مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشى روشەن بولغاندىن سىرت، دەرسلىككە كىرگۈزۈلگەن دىئالوگ بىلەن مونولوگ دەرسخانىدىكى ئوقۇتۇش جەريانىدا ئەمەلىي ئېكران ئارقىلىق كۆرسىتىلىدىغان بولغاچقا، بۇ ئەھۋال ياپون تىلى ئۆگەنگۈچىلەرنى بىۋاسىتە تىل مۇھىتى بىلەن ئۇچراشتۇرغان. ئوقۇغۇچىلارنىڭ تىلنى راۋان، توغرا، دەل ئىگىلىشىگە قولايلىق شارائىت يارىتىپ بەرگەن.

ئىككىنچى، دەرسلىككە تاللاپ كىرگۈزۈلگەن خام ماتېرىياللار ياپونىيە كىنو فىلىملىرىدىن باشقا، ئامېرىكا ۋە جۇڭگو كىنو فىلىملىرىدىنمۇ ئېلىنغان بولغاچقا، تېما دائىرىسىنىڭ كەڭلىكى ۋە دىئالوگ-مونولوگلارنىڭ مەزمۇن قۇرۇلمىسى جەھەتتە ئاغزاكى ياپون تىلىنىڭ تېپىك ئالاھىدىلىكىنى تولۇق ئىپادىلەپ بەرگەن. دەرسلىككە كىرگۈزۈلگەن دىئالوگ بىلەن مونولوگ ئۇستىدە ئېلىپ بېرىلغان چۈشەندۈرۈش تېپىك تىل ھادىسىسى بىلەن گرامماتىكا ۋە جۈملە تۈزۈش قاتارلىقلارنى ئەكس ئەتتۈرگەندىن باشقا، تىل ئىلمىي، ئەدەبىيات ۋە سېلىشتۇرما ئەدەبىيات جەھەتتە ھەرخىل تىل ھادىسىلىرىنى چوڭقۇر ۋە ئەتراپلىق تەھلىل قىلغان. نەتىجىدە ياپون تىلى ئۆگەنمەكچى بولغان ئوقۇغۇچىلارنى ياپون تىلىنى ئۆگەنگەندىن باشقا، ياپونىيەنىڭ ئىجتىمائىي مەدەنىيەت ئەھۋالى بىلەن تەمىنلىگەن. ئۇلارغا ياپونىيەنىڭ تۇرمۇش رېئاللىقىنى تونۇشتۇرغان. بۇ ئەھۋال دەرسلىكنىڭ مەدەنىيەت سالمىقىنى ئاشۇرغان.

ئۈچىنچى، دەرسلىكنىڭ ئاخىرىغا بېرىلگەن ئۆز ئارا سۆزلىشىش بۆلىكى تېكىستنىڭ مەزمۇنى بىلەن گرامماتىكىلىق قۇرۇلمىنى چۆرىدەپ قانات يايدۇرۇلغان بولغاچقا، دەرسلىككە نىسبەتەن كېڭەيتىش ۋە تولۇقلاش رولىنى ئوينىغان. ئېلىنغان مىساللار تۇرمۇشقا ۋە رېئاللىققا يېقىن بولغاچقا، بۇ ئەھۋال ئوقۇغۇچىلارنىڭ تېكىستكە بولغان چۈشەنچىسىنى چوڭقۇرلاشتۇرغان. ئوقۇغۇچىلانىڭ تىل ئىشلىتىش ئىقتىدارىنى

ئۆستۈرگەن. تېكىستلەرنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى ئىلمىي، قۇرۇلمىسى زىچ، رەت تەرتىپى بويىچە داۋاملاشقان بولغاچقا، قوبۇل قىلغۇچىلانىڭ بىلىش جەريانىغا ياخشى ماسلاشقان ۋە ياخشى ئوقۇتۇش ئۇنۇمىنى بارلىققا كەلتۈرگەن.

بۇ دەرسلىكنىڭ ئاخىرىغا تەرجىمە مىساللىرى ئورۇنلاشتۇرۇلغان بولۇپ، بۇمۇ ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئىككى تىلدىن قانداق پايدىلىنىش جەھەتتىكى قابىلىيىتىنى ۋە تەرجىمە ماھارىتىنى ئۆستۈرۈشتە قوزغىتىش، يېتەكلەش رولىنى ئويناغان. ھەممىزگە مەلۇم، مۇئەييەن بىر تىلنى ئۆگىنىپ، مەلۇم باسقۇچقا بارغاندا، بىزدىكى تەپەككۇر ئۇسۇلى بىلەن تەپەككۇر شەكلىدىمۇ مەلۇم يېڭىلىق، مەلۇم ئۆزگىرىش، مەلۇم ئىلگىرلەش بارلىققا كېلىدۇ. مۇنداق ئەھۋالدا، چەتئەل تىلىنى ئۆگىنىۋاتقان ئادەم ئۇ تىلنى ئالدى بىلەن ئۆز مېڭىسىدە ئانا تىلىغا تەرجىمە قىلىش ئارقىلىقلا ئەمەس، بەلكى بۇ ئاساستە قوبۇل قىلىش، بۇ ئاساستە چۈشىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولىدۇ.

يۇقىرىدىكىلەرگە ئاساسەن بىز شۇنى ئېيتالايمىزكى، ئاپتونوم رايونىمىز دائىرىسىدىكى چەتئەل تىلىنى ئۆگەنمەكچى بولغان ئۇيغۇر ھەۋەسكارلار ۋە ئالىي مەكتەپلەرگە كىرىپ چەتئەل تىلىنى ئۆگەنمەكچى بولغان ئوقۇغۇچىلار ئۈچۈن، بولۇپمۇ خەنزۇ تىلىنى پىششىق ئىگىلەپ بولالمىغان ياكى خەنزۇ تىلىنى ئۆگىنىش ئىمكانىيىتى بولمىغان چوڭ ياشتىكى كىشىلەر ئۈچۈن رەسمىي دەرسلىك تۈزۈش توغرا كەلگەندە، گەرچە بۇ دەرسلىككە ئۇزلۇكسىز ئۆزگىرىش ياساۋاتقان بارلىق تىل ھادىسىلىرىنى كىرگۈزۈش مۇمكىنچىلىكى بولمىسىمۇ، لېكىن مۇنداق دەرسلىك ھېچبولمىغاندا تۆۋەندىكى ئامىللارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇشى كېرەك.

1. چەتئەل تىلىنى ئۆگەنگۈچىلەر ئۈچۈن تۇرۇلدىغان دەرسلىكتە يېتەكچى ئىدىيە ئېنىق بولۇشى لازىم. بىز نېمىشقا بۇ دەرسلىكنى تۈزىمىز، زادى قانداق دەرسلىك تۈزۈش كېرەك. بۇ بىر ياقتىن ئۆگەنگۈچىنىڭ شەخسىي ئېستېتىقبالى بىلەن، يەنە بىر ياقتىن جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك چوڭ ئىش. شۇنداقلا تۈزۈلمەكچى بولغان دەرسلىكنىڭ سۈپىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك مۇھىم ئىش. مۇشۇنداق قىلغاندا بۇ دەرسلىك ھەم خېلى يىللارغىچە ئۆز رولىنى جارى قىلدۇرالايدۇ ۋە ئۆز قىممىتىنى يوقاتمايدۇ، ھەم ھەر يىلى دەرسلىك تۈزىدىغان ئىسراپچىلىقنىڭ ئالدىنى ئالغىلى بولىدۇ.

2. ئاساسىي مۇددىئا ئېنىق بولۇشى كېرەك. مۇنداقچە ئېيتقاندا، مەلۇم بىر چەتئەل تىلىنى ئۆگىنىشنىڭ ئىلمىي نىشانى، شۇنداقلا بۇ تىلنى ئۆگىنىشنىڭ ئاخىرقى ۋەزىپىسى توغرا شەرھلەنگەن بولۇشى لازىم. قانداق دەرسلىك تۈزگەندە، ياكى دەرسلىكنى قانداق تۈزگەندە ئاندىن مۇشۇ تىلنىڭ ۋە ئۇ ئارقىلىق ئورۇندىماقچى بولغان ۋەزىپىنىڭ ھۆددىسىدىن چىققىلى بولىدۇ، ئۆگەنگۈچىلەرنى يارامليق، مۇكەممەل كىشىلەردىن قىلىپ يېتىشتۈرگىلى بولىدۇ دېگەنلەر ئۈستىدە ئالدىنئالا باش قاتۇرۇش كېرەك.

3. دەرسلىك تۈزگەندە بىر مەركىزىي دائىرە بولۇش تېخىمۇ مۇھىم. بولۇپمۇ چەتئەل تىلى دەرسلىكىنى تۈزگەندە، بۇ نۇقتىنى نەزەردىن ساقىت قىلىشقا بولمايدۇ. بۇ جەھەتتە، دەرسلىك ئادەم بىلەن (ئۆگەنگۈچى بىلەن) ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى مۇھىتنى، ئادەم بىلەن ئۇ كىرمەكچى ۋە بىلمەكچى بولغان يېڭى دۇنيانى، ئۆگەنگۈچىنىڭ ئۆگىنىش ۋە تونۇش نۇقتىسىنى دەرسلىك تۈزۈش ئەھمىيىتى بىلەن ئۆگەنگۈچىنىڭ ئۆگىنىش ئەھمىيىتى ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتنى نەزەرگە ئېلىش ۋە ئۇنى توغرا بىر تەرەپ قىلىش لازىم. خۇددى ۋاك مېڭىڭ ئۇيغۇر تىلىنى ئۆگىنىش جەريانىدا كۆرسەتكەن ئۆتكەندەك، بىر تىل بىر دۇنيا، يېڭى بىر روھ، بىر تىلنى ئۆگەنگەندە، ئۆگەنگۈچىنىڭ ئالدىدا بىر دۇنيا كۆپەيگەن بولىدۇ. مۇشۇ ئەھۋالدىلا ئۆگەنگۈچى ئۆزى ئۆگەنمەكچى بولغان چەتئەل تىلىنىڭ ماھىيىتىنى، بۇ مىللەتنىڭ ياكى دۆلەتنىڭ ئەھۋالىنى ئېنىق بىلگەن، ئۆزىنىڭ ئۆگىنىش نىشانىنى توغرا بىلگەن بولىدۇ. دەرسلىك مۇشۇلاردىن خالىي ھالدا پەقەت تىلنىڭ

ئۆزىنىلا تەكشىلەيدىغان ماتېرىيال دۆۋىسى بولۇپ قالسا، ئۆگەنگۈچىنىڭ قىزغىنلىقى سۇسلاپ، كۆزلىگەن نىشانغا يېتەلمەيدۇ.

4. چەتئەل تىلى دەرسلىكىدە مۆكەممەل مەنتىقە سىستېمىسى بولغان بولۇشى كېرەك. يەنى دەرسلىك قوبۇل قىلغۇچىنىڭ يەنى ئۆگەنگۈچىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالى كۆزدە تۇتۇلغان بولۇشى لازىم. بۇ ئۆگەنگۈچىنىڭ يېشى، تۇرمۇش بىلىمى، ئائىلە مۇھىتى، جەمئىيەتكە ۋە ئەتراپتىكى كىشىلەرگە، شۇنداقلا ئۆزىگە تۇتىدىغان پوزىتسىيەسىگە مۇناسىۋەتلىك مۇھىم تەرەپ. شۇڭا، ئۇلارغا دەرسلىكنىڭ مەزمۇنىنى ئىلمىي يوسۇندا رەت تەرتىپى بويىچە ئېرىنمەي ئىزاھلاپ بېرىشكە توغرا كېلىدۇ.

5. دەرسلىكتە چوقۇم ئۆگەنمەكچى بولغان تىلنى راۋان، توغرا، دەل ئىپادىلەشكە، بايان قىلىشقا پايدىلىق شەكىل، ئۇسۇل ۋە ئىمكانىيەت ھازىرلىنىشى كېرەك. يەنى دەرسلىك تىل ئۆگىتىشنى ئوقۇتقۇچىنىڭ دەرسخانىسىدا ئۆگەتكىنىدىنمۇ باشقا ۋاستىلەردىن پايدىلىنىپ، تېخىمۇ جانلىق، تېخىمۇ ئەمەلىي ھالدا يولغا قويالايدىغان مۇھىتنى نەزەردىن ساقىت قىلماسلىقى، ئۆگەنگۈچىلەرنى جەمئىيەت ۋە تەبىئەت بىلەن، زاۋۇت، كان، كارخانا، مەكتەپلەر بىلەن ئۇچرىشالايدىغان ئىمكانىيەتكە ئىگە قىلغان بولۇشى لازىم.

6. چەتئەل تىلى دەرسلىكنىڭ خېلى بىر مەزگىل داۋاملىق ئىشلەتكىلى بولىدىغان مۇقىملىقىغا دىققەت قىلىنىشى، مۇقىملىق بىلەن ئىلىم ـ پەننىڭ يېڭى ئۇچۇرلىرىنى بىرلەشتۈرۈشكە دىققەت قىلىنىشى، يېڭىلىق يارىتىشنى، ئىجادىيلىقنى دەۋىر بىلەن تەڭ ئىلگىرىلەشكە ماسلاشتۇرالايدىغان بولۇشى، دەرسلىكنىڭ نوپۇزى بىلەن ئەمەلىي ئىشلىتىلىشى زىچ بىرلەشتۈرۈلگەن بولۇشى كېرەك.

ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتى، ئىجتىمائىي مۇقىملىقى ۋە مەدەنىيەتتىكى گۈللىنىشى خەنزۇ تىلىنى شۇنداقلا چەتئەل تىلىنى ياخشى ئۆگەنگەن، نىشانى ئېنىق، ئىجادىي روھقا باي زور بىر تۈركۈم ئىختىساسلىق خادىملارغا ئېھتىياجلىق. ھالبۇكى، خەنزۇ تىلىنى ياكى چەتئەل تىلىنى ئۆگىنىشتە ئائىلە تۇرمۇشى ياكى ئىجتىمائىي تۇرمۇش ئىچىدىلا ئۆگىنىش بىلەن بولىدى قىلغىلى بولمايدۇ. بۇنىڭدا مۆكەممەل، سىستېمىلىق دەرسلىكنىڭ بولۇشى ھەر ساھە، ھەر كەسىپتىكى، ئوتتۇرا مەكتەپ ۋە ئالىي مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچىلار، ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر ئۇچۇن ئوخشاشلا ئىنتايىن مۇھىم. بىز ئاپتونوم رايونىمىزدىمۇ مۇشۇ ئېھتىياجنى كۆزدە تۇتۇپ، مۇناسىۋەتلىك چەتئەل تىللىرىنى ئۆگىنىشتە دەرسلىك تۈزۈپ چىقىشقا ئەھمىيەت بېرىلىشى لازىم دەپ قارايمىز.

پايدىلانمىلار

[1] 冯景朝.大学の初级日本语の教育に合う教授法の研究[A]. 日本学论文集Ⅷ[C]. 北京:外语教学与研究出版社,1995年9月, 227~236

[2] 卢植.介绍《认知与第二语言教学》[J]. 外语教学与研究, 2004,36(6): 474~476.

[3] 王立非,立秋芳. 母语水平对二语写作的迁移: 跨语言的理解与路径[J]. 外语教学与研究,2004,36(3):205~212

[4] 马箭飞. 汉语教学的模式化研究初论[J]. 语言教学与研究, 2004年第1期, 17~22.

جاۋابكار مۇھەررىرى: قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى

ماقالە نومۇرى:06-131-03 (2009) 5878-1005

ئالىي مەكتەپ كۇتۇپخانىلىرىدىكى كاتالوگ تۈزگۈچى خادىملارنىڭ كەسىپتىن زېرىكىش ئاممىلىرى توغرىسىدا*

سالامەت سەمەت

(خوتەن پېداگوگىكا ئالىي تېخنىكومى كۇتۇپخانىسى، خوتەن، 848000)

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، ئۇزاق يىللىق كاتالوگ خىزمىتىنى ئىشلەش جەريانىدىكى تەجرىبە ساۋاقلارغا بىرلەشتۈرۈپ، ئوبيېكتىپ ھالدا كۇتۇپخانا خادىملىرىنىڭ كەسىپتىن زېرىكىش ئاممىلىرى ئاساسى مەزمۇن قىلىنىپ، بۇندىن كېيىنكى ئالدىنى ئېلىش تەدبىرلىرى ئوتتۇرىغا قويۇلغان.

摘要：本文结合多年图书馆编目二作过程中积累的经验教训，客观地分析了高校图书馆编目人员职业厌倦的因素，提出了今后预防的措施。

Abstract: This article collects the lessons learned in long years of experience working with library catalogs, objectively considers the boredom many library employees working with catalogues feel toward their profession, and offers some measures for preventing this problem in the future.

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: G25　ماتېرىيال بەلگىسى: A

كاتالوگ تۈزگۈچى خادىملار ئالىي مەكتەپ كۇتۇپخانىلىرىنىڭ تايانچ كۈچلىرى بولۇپ، كۇتۇپخانىدا ئويناۋاتقان رولى ئىنتايىن مۇھىم، كۇتۇپخانىنىڭ رەقەملىشىشىگە ئەگىشىپ، ئەنئەنىۋى كاتالوگ تۈزۈش شەكلىمۇ ھازىرقى زامان زامانىۋى كاتالوگ تۈزۈش شەكلىگە ئۆزگەردى، تورلاشقان بىرلەشمە كاتالوگ سىستېمىسىنىڭ ئومۇملىشىشى بىلەن مۇكەممەللىشىشى كۇتۇپخانىنى ئۆزلۈكسىز تەرەققىيات پۇرسىتىگە ئىگە قىلىپ، كاتالوگ تۈزۈشنى ھۆددىگە بىرىش ئۇسۇلى ئومۇملاشتى.

يۇقىرىقىدەك تىز سۈرئەتتە زامانىۋىلىشىش كاتالوگ تۈزگۈچى خادىملارنىڭ رولى ۋە ئىدىيىسىگە مۇئەييەن دەرىجىدە تەسىر كۆرسىتىۋاتىدۇ، شۇڭلاشقا نۇرغۇنلىغان كاتالوگ تۈزگۈچى خادىملاردا ئۆزىنىڭ خىزمەت ئىقتىدارى، ئىستىقبالى، ئۆز قىممىتى قاتارلىق مەسىلىلەرگە قارىتا ئەندىشە قىلىش، قايغۇرۇش، ئۆزىگە ئىشەنمەسلىك، ھەتتا ئۈمىدتىزلىنىشتەك ئەھۋاللار كۆرۈلمەكتە، خىزمەت مىقدارى ۋە خىزمەت بېسىمىنىڭ ئېشىشىغا ئەگىشىپ، كەسىپتىن زېرىكىش ھادىسىلىرى بارغانسېرى گەۋدىلىك بولماقتا. شۇڭلاشقا، ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلىۋاتقان يېڭى ئۇچۇر دەۋرىدىكى يېڭى خىزمەت مۇھىتىدا، كەسىپتىن زېرىكىشنىڭ ئالدىنى قانداق ئېلىش ۋە تۈزىتىش، كۇتۇپخانا خىزمەت ئۇنۇمىگە كەلتۈرگەن زىيىنىنىڭ، ئالدىنى قانداق ئېلىش ۋە تۈزىتىش، كۇتۇپخانا خادىملىرىنىڭ ئەستايىدىل ئويلىنىشىغا تېگىشلىك مۇھىم مەسىلە بولۇپ قالدى.

1. كۇتۇپخانىلاردىكى كاتالوگ تۈزگۈچى خادىملارنىڭ كەسىپتىن زېرىكىشنىڭ سەۋەبلىرى ۋە كەلتۈرگەن زىيىنى

(1) كەسىپتىن زېرىكىشنىڭ سەۋەبى

ئادەتتە كەسىپتىن زېرىكىش بىلەن خىزمەت بېسىمىنىڭ ئوتتۇرىسىدا زىچ باغلىنىشلىق مۇناسىۋەت

* بۇ ماقالە 2009-يىلى 11-مارت تاپشۇرۇپ ئېلىندى.

ئاپتورنىڭ قىسقىچە تەرجىمھالى: سالامەت سەمەت (1971-يىلى 5-ئايدا خوتەندە تۇغۇلغان)، كىتاب باشقۇرغۇچى، كاتالوگ تۈزۈش خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

بولۇپ، كەسىپتىن زېرىكىش خىزمەت بېسىمىنىڭ ئالاھىدە بىر خىل ئىپادىلىنىش شەكلى. باشقا مۇلازىمەت كەسىپلىرى بىلەن سېلىشتۇرغاندا ئالىي مەكتەپ كۇتۇپخانا خادىملىرى دۇچ كەلگەن بېسىم چوڭ، رىقابەت تېخىمۇ كۈچلۈك بولۇپ، كەسىپتىن زېرىكىش ھادىسىلىرى روشەن ئىپادىسىنى كۆرسىتىپ، رەقەملىك كۇتۇپخانا دەۋرىنىڭ يېتىپ كېلىشىگە ئەگىشىپ، ئالىي مەكتەپ كۇتۇپخانىلىرىنىڭ كاتالوگ خىزمىتىدە ماس ھالدا ئۆزگىرىش بولدى. بۇ ئۆزگىرىشلەر تەرەققىيات پۇرسىتى ئېلىپ كېلىش بىلەن بىرگە، ماس ھالدا رىقابەت ۋە قىيىنچىلىق ئېلىپ كەلدى.

(2) ئىجتىمائىي ئامىللار

كاتالوگ تۈزگۈچى خادىملار — كۇتۇپخانا قوشۇنىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولۇپ، كۇپ سانلىق كىشىلەرنىڭ نەزىرىدە «كۇتۇپخانا خىزمىتى نىسبەتەن يەڭگىل، بوش ۋاقىت كۆپ، كۇتۇپخانا خادىملىرىنىڭ ۋەزىپىسى — كىتاب ئارىيەت بېرىش، قايتۇرۇۋېلىش ۋە ئوقۇرمەنلەرگە مۇلازىمەت قىلىش» دەپ قارايدۇ، نۇرغۇن كىشىلەر يۈزەكى ھالدا كۇتۇپخانا كىتابلارنى ساقلاپ، تامغا بېسىپ، نومۇر بېرىپ، كىتاب ماركىسى چاپلىسىلا بولىدۇ، ـ دەپ قاراپ، تۇپ ماھىيەتتىن كاتالوگ خىزمىتىنىڭ مەۋجۇتلىقىغا سەل قارايدۇ. شۇڭلاشقا كاتالوگ تۈزگۈچى خادىملار، كىشىلەرنىڭ دىققەت ئېتىبارىنى قوزغىيالمايدۇ، بۇنىڭدىن كاتالوگ تۈزگۈچى خادىملارنىڭ ئىجتىمائىي ئورنى ۋە قىممىتىنىڭ تۇغرا تونۇلمىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

كۇتۇپخانا — ئاخبارات ئۇچۇر ئورگىنى بولۇپ، ئوقۇـ ئوقۇتۇش ئىشلىرى ۋە پەن ـ تېخنىكا تەتقىقاتى ئۇچۇن خىزمەت قىلىشتىن ئىبارەت مۇھىم ۋەزىپىنى ئۈستىگە ئالغان، كىشىلەر ھازىرقى زامان كۇتۇپخانا خىزمىتىگە يەنىلا بۇرۇنقى كونا كۆز قارىشى بويىچە قاراپ، كۇتۇپخانا خىزمىتىنىڭ ئوقۇ ـ ئوقۇتۇش پەن تەتقىقات خىزمىتىدىكى رولى چوڭ ئەمەس، خادىملارنىڭ ساپاسى تۆۋەن، ـ دەپ قارايدۇ. كاتالوگ تۈزگۈچى خادىملار بىلەن ئوقۇرمەنلەرنىڭ بىۋاستە ئۇچرۇشۇش پۇرسىتى ناھايىتى ئاز بولغاچقا، كاتالوگ تۈزگۈچى خادىملارنىڭ جاپالىق ئەمگىكى ۋە سىڭدۈرگەن ئەجرىگە سەل قارايدۇ، بۇنىڭ بىلەن كاتالوگ تۈزگۈچى خادىملارنىڭ ئىناۋىتى تۆۋەن بولۇش، جاپالىق ئەمگىكى لايىق باھاغا ئېرىشەلمەسلىكتەك ئەھۋاللارنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. ئۇزۇن مۇددەت جاپالىق كاتالوگ تۈزۈش خىزمىتى بىلەن شۇغۇللانغان خادىملار، ئېتىراپ قىلىنىش ۋە ئادىل باھاغا ئېرىشەلمەي ئۆز خىزمىتىدىن ئېتىتىخارلىنىش ھېسسىياتى تۆۋەنلەپ، كەيپىياتى تۇراقسىزلىشىپ، زېرىكىش، روھسىزلىق كەيپىياتى شەكىللىنىپ، تەدرىجىي ھالدا كاتالوگ كەسپىدىن زېرىكىشكە قاراپ يۇزلىنىدۇ.

(3) خىزمەت ئامىلى

كاتالوگ خىزمىتى — ئەقلى ۋە جىسمانىي ئەمگەك بىرلەشتۇرۇلگەن تېخنىكىلىق خىزمەت بولۇپ، خىزمەت سىجىللىقى كۈچلۈك، ۋەزىپىسى ئېغىر بولغاچقا كاتالوگ تۈزگۈچى خادىملاردىن سەۋرچانلىق ۋە ئىنچىكىلىكنى تەلەپ قىلىپلا قالماي، يەنە تەن ساپاسى ياخشى بولۇشنى تەلەپ قىلىدۇ، كاتالوگ تۈزگۈچى خادىملار ئۇز خىزمەت ئورنىدا ئۇن تۇنسىز پۈتۈن دىققىتىنى مەركەزلەشتۈرۈپ، كومپيۇتېر ئالدىدا ئىزچىل ئولتۇرغاچقا، ھارغىنلىق يېتىپ، خىزمەتتە بوشۇشۇش، پاسسىپلىشىش ئەھۋاللىرى كۆرۈلىدۇ. كاتالوگ تۈزۈش خىزمىتىدىكى كىتابلارغا تامغا بېسىش، نومۇر چاپلاش، كىتاب ماركىسى چاپلاش قاتارلىق مەشغۇلاتلارنىڭ خىزمەت تەرتىپى ئېنىق، قېلىپلاشقان، ئۆزگىرىشى ئاز بولسىمۇ، ئەمما كىتابلار پىشىقلىنىپ، ئىشلىنىپ بولغاندىن كېيىنكى، كىتابلارغا تۇر نومۇرى ئىزدەپ تېپىش، نومۇر بېسىش ھەم كىتابلاردىكى بارلىق ئۇچۇرلارنى كومپيۇتېرغا كىرگۈزۈش قاتارلىق مەشغۇلاتلار ناھايىتى ئىنچىكىلىكنى ۋە يۇقىرى ساپاغا ئىگە بولۇشنى تەلەپ قىلىپلا قالماي، پۈتۈن دىققەتنى مەركەزلەشتۈرۈپ ئىشلەش تەلەپ قىلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا كۇتۇپخانىنىڭ باشقا ئورۇنلىرىدىكى خادىملارغا قارىغاندا كاتالوگ تۈزگۈچى خادىملارنىڭ خىزمەت ۋاقتى

ناھايىتى زىچ، ۋەزىپە مىقدارى ئېغىر، ئۆگىنىش پۈرسىتى ئاز بولغاچقا، ئۇنۇڭغا ئېرىشىش پۈرسىتى تۆۋەن بولىدۇ، يۇقىرىقى ئامىللار سەۋەبىدىن كاتالوگ تۈزگۈچى خادىملاردا جىسمانىي جەھەتتە ھارغىنلىق، پسىخىك جەھەتتە تۇراقسىزلىق كېلىپ چىقىپ، كەلگۈسىگە بولغان ئىشەنچسىزلىك يوقىتىپ قويىدۇ. ئۇزاق مۇددەت مۇشۇنداق داۋاملاشقۇرسە كەسىپتىن زېرىكىش كەيپىياتى شەكىللىنىدۇ.

(4) شەخسى ئامىللار

شەخسى ئامىللار-پسىخىك ئامىللار بىلەن بىرگە ، ساپا ئامىلىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، پسىخىك ئامىل ئاساسەن كاتالوگ تۈزگۈچى خادىملارنىڭ پسىخىك ھالىتىنى كۆرسىتىدۇ. ئەنئەنىۋى كۇتۇپخانا خىزمىتىدىن رەقەملەشكەن كۇتۇپخانا خىزمىتىگە ئۆتۈش جەريانىدا، كاتالوگ تۈزگۈچى خادىملارنىڭ كۇتۇپخانىدا كۆرسەتكەن تەسىرى ۋە ئويناىدىغان رولىدا كۆرۈنەرلىك ئۆزگىرىش بولۇپ، بىر قىسىم خادىملار يېڭى، زامانىۋىلاشقان خىزمەت مۇھىتىغا ۋە يېڭى خىزمەت تەلىپىگە ماسلىشالمايدۇ. ھازىرقى زامان كاتالوگ تۈزگۈچى خادىملارنىڭ مەسئۇلىيىتى، ھوقۇقى ۋە مەجبۇرىيىتىگە نىسبەتەن تونۇشى يېتەرلىك بولمىغاچقا، ئۇز رولىغا نىسبەتەن مۇجمەل ۋە غەم ئەندىشە قىلىش پسىخىكىسى گەۋدىلىك بولىدۇ. كاتالوگ تۈزگۈچى خادىملار ئىچىدە قىسمەن خادىملاردا جاپاغا چىداش، سەۋرچانلىق بىلەن خىزمەت قىلىش روھى كەمچىل بولغاچقا، ھەمىشە غايە بىلەن ريئاللىقنى بىرلەشتۈرەلمەي ئۈمىدسىزلىنىك كەيپىياتىدا بولۇپ، خىزمەتتىكى قىزغىنلىقى ۋە جۇشقۇن كەيپىياتىنى يوقىتىپ خىزمەت ئۇنۇمى تۆۋەنلەپ كېتىشتەك ئەھۋاللار كۆرۈلىدۇ.

پسىخىك ئامىل بىلەن بىرگە ساپا ئامىلىمۇ كىشىنىڭ ئىقتىدارى ۋە قابىلىيىتىنى سىنايدىغان مۇھىم ئامىللارنىڭ بىرى. ئۇچۇر تېخنىكىسى مۇھىتىدا، كاتالوگ تۈزۈش خىزمىتى —كاتالوگ تۈزگۈچى خادىملارنىڭ مول كەسىپى بىلىمىگە ئىگە بولۇشى بىلەن بىرگە ، بەلگىلىك چەتئەل تىلى سەۋىيىسىگە ئىگە بولۇشىنى، كومپيۇتېر مەشغۇلاتىغا پىشىق بولۇشىنى، يېڭى ئۇچۇرلارنى ۋاقتىدا كۆزىتىپ بىر تەرەپ قىلالايدىغان ئىقتىدارغا ئىگە بولۇشىنى، ئۆزلۇكسىز يېڭىلىق يارىتىش، ئۆگىنىش روھىغا باي بولۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ.

كۇتۇپخانا ئۇچۇر تېخنىكىسىنىڭ ئۆزلۇكسىز تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، كۇتۇپخانا كەسپى بىلىملىرى ئۆزلۇكسىز يېڭىلىنىپ تۇرۇۋاتقاچقا، خادىملارنىڭ ئەسلىدىكى بىلىم سەۋىيىسى ماسلىشالمای، خىزمەتتە بېسىم ھېس قىلىپ، ئۆزىنى بۇ خىزمەتنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمايدىغاندەك، تۇيۇقسىز بولۇپ، خىزمەتتە ئىزدەنمەسلىك، ئۆزىنى قاچۇرۇشتەك ئەھۋاللار كۆرۈلىدۇ.

2. كاتالوگ تۈزگۈچى خادىملارنىڭ كەسىپتىن زېرىكىشى سەۋەبلىك كۇتۇپخانا خىزمىتىگە بولغان زىيىنى ۋە تەسىرى

كەسىپتىن زېرىكىش — كاتالوگ تۈزگۈچى خادىملارنىڭ خىزمەت قىزغىنلىقى ۋە جۇشقۇنلىقىنى يوقىتىپ، خىزمەت ئۇنۇمى تۆۋەنلەپ، كەيپىيات جەھەتتە كاتالوگ تۈزگۈچى خادىملار ھەمىشە پەرىشان، مەيۇس كۆرۈنۈپ، خىزمەت جەريانىدا دۇچ كەلگەن تۇرلۇك قىيىنچىلىق ۋە ئوڭۇشسىزلىقلارنى يېڭىش ئىرادىسى ئاجىزلاپ، داۋاملىق جىددىيلىشىش، بېسىم ھېس قىلىش، مەيۇسلىنىش كەيپىياتىنىڭ تەسىرى بىلەن، پسىخىكىسىدا ئۆزگىرىش بولۇپ، روھى ھارغىنلىق، باش ئاغرىش، ئۇيقۇسىزلىق قاتارلىق ئالامەتلەر كۆرۈلىدۇ. ئۇزۇن مەزگىل كومپيۇتېر ئالدىدا پوتۇن زېھنى بىلەن مەشغۇلات قىلىش داۋامىدا، ئۇزاق مۇددەت ئولتۇرۇۋېرىپ سۆڭەك ئۇسۇپ قېلىش، كۆز ئاجىزلىشىشتەك ئەھۋاللار كۆرۈلۈپ، سالامەتلىككە تەسىر يېتىدۇ. خىزمەت جەھەتتە كەسىپتىن زېرىكىش سەۋەبىدىن، كاتالوگ تۈزۈش خىزمەت مىقدارى ۋە سۈپىتى تۆۋەنلەپ كېتىدۇ ھەم ئۇزىنىڭ كۈندىلىك خىزمىتىنى ئالۋاڭ دەپ قاراپ بىر تەرەپ قىلغان سانلىق مەلۇماتلارنىڭ توغرا-خاتا

بولۇشىغا دىققەت قىلمايدۇ. كىتاب ئوچۇرنى كومپيۇتېردا بىر تەرەپ قىلىش داۋامىدا ئىنچىكە بولۇش، سەۋرچان بولۇش، تەكلىپ پىكىرلەرگە ئېتىبار بېرىش پرىنسىپىغا ئەمەل قىلمايدۇ، خىزمەت جەريانىدا دىققىتى چېچىلىپ، كەيپىياتى تۇراقسىز بولۇپ، مەسئۇلىيەتسىزلىك قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن شۇ بۆلۈمنىڭ خىزمىتىگىلا ئەمەس، بەلكى پۈتۈن كۇتۇپخانىنىڭ خىزمەت ئۇنۇمىگە تەسىر يەتكۈزىدۇ.

3. كەسىپتىن زېرىكىش ئەھۋالىنى تۈگىتىش ۋە ئوزگەرتىشنىڭ ئۇسۇل ـ چارىلىرى

(1) ئىدىيىۋى تونۇشنى ئۆستۈرۈش لازىم.

ئوچۇر تېخنىكىسى تىز سۈرئەتتە تەرەققىي قىلىۋاتقان بۈگۈنكى كۈندە، كاتالوگ تۈزگۈچى خادىملارنىڭ ئەمگەك سىجىللىقى ۋە ئەمگەك قىيىنلىق دەرىجىسى ھەرگىزمۇ باشقا كەسىپلەردىكى پەن ـ تېخنىكا خادىملىرىنىڭ سىجىللىق دەرىجىسىدىن تۆۋەن ئەمەس، جەمئىيەتكە قوشقان تۆھپىسىمۇ ئاز ئەمەس، شۇڭا بىز ئىدىيىۋى تونۇشنى ئۆستۈرۈشنى چىڭ تۇتۇشىمىز كېرەك. شۇنىڭ ئۈچۈن ئالدى بىلەن كۇتۇپخانىنىڭ تەشۋىقات خىزمىتىنى كۈچەيتىپ، ئوقۇرمەنلەرگە ئالىي مەكتەپ كۇتۇپخانىلىرىنىڭ رولى ۋە خىزمەت فۇنكسىيىسىنى تولۇق تونۇتۇپ، كۇتۇپخانىنىڭ جەمئىيەتتىكى ئىجتىمائىي ئورنىنى ئۆستۈرۈشىمىز، ئوقۇرمەنلەرنى كاتالوگ تۈزۈش خىزمىتىنىڭ رولى ۋە ئەھمىيىتىنى چۈشىنىشكە يېتەكلىشىمىز، كاتالوگ تۈزگۈچى خادىملارنىڭ ئىززەت ئابرۇيىنى ئۆستۈرۈپ، كۇتۇپخانا خادىملىرى ۋە كاتالوگ تۈزگۈچى خادىملارغا قارىتا كىشىلەرنىڭ دىققىتى ۋە ھۆرمىتىنى قوزغىشىمىز لازىم، بۇ ئارقىلىق كاتالوگ تۈزگۈچى خادىملاردا تەبىئىي ھالدا ئۆز خىزمىتىدىن پەخىرلىنىش تۇيغۇسىنى يېتىلدۈرۈپ، خىزمەت قىزغىنلىقىنى ئۆستۈرۈشىمىز لازىم، شۇنداق قىلغاندىلا كەسىپتىن زېرىكىشنىڭ ئالدىنى ئالغىلى بولىدۇ.

ئۇندىن باشقا كاتالوگ تۈزگۈچى خادىملار ئۆزىنىڭ كىشىلىك تۇرمۇش قارىشى ۋە دۇنيا قارىشىنى ئۆزگەرتىپ، كۈچلۈك كەسىپچانلىق ۋە مەسئۇلىيەتچانلىق ئىدىيىسى بىلەن ئۆز كەسپىنى قىزغىن سۆيۈشى، كەسىپتە ئۆزلۈكسىز تىرىشىپ ئىزدىنىشى يېڭى دەۋردىكى كاتالوگ تۈزۈش خىزمىتىنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلىشىشى لازىم.

بۇ خىزمەت گەرچە ئۇن ـ تىنسىز ئىشلەيدىغان خىزمەت بولسىمۇ، بىر كىشىلىك بەدەل تۆلىسىلا ئاددىي خىزمەت ئورنىدىمۇ، ئوخشاشلا نەتىجە يارىتقىلى، ئوقۇرمەنلەرنىڭ، جەمئىيەتنىڭ ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشكىلى بولىدۇ.

(2) باشقۇرۇش ئۇسۇللىرىنى مۇۋاپىق تەڭشەش كېرەك.

مەكتەپ كۇتۇپخانىنىڭ رولى ۋە ئىقتىدارىنى تولۇق مۇئەييەنلەشتۈرۈشى، ئوقۇ ـ ئوقۇتۇشقىلا كۆڭۈل بۆلۈپ، كۇتۇپخانىغا ئەھمىيەت بەرمەيدىغان ئەھۋاللارنى تۈگىتىشى، سىياسەت جەھەتتە قوللاپ، ھوقۇق دائىرىسىنى مۇۋاپىق دەرىجىدە كېڭەيتىپ، كۇتۇپخانا خادىملىرىنىڭ ئورنىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشى لازىم. مۇشۇنداق قىلىش ئارقىلىق كاتالوگ تۈزگۈچى خادىملارنى ئۆزلىرىنى كۇتۇپخانا خادىملىرى ئىچىدىكى مۇھىم بىر تەشكىلى قىسىم ئىكەنلىكىنى ھېس قىلدۇرۇش ھەم ئۆزلىرىنى مەكتەپنىڭ بىر خىزمەتچىسى بولغانلىقىدىن شەرەپلىك ھېس قىلىدىغان بولۇشى كېرەك. ئىلمىي تەرەققىيات نەزەريىسىنىڭ تەلىپىگە ماسلىشىپ، ئادەمنى ئاساس قىلىش پرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇپ، كۇتۇپخانا رەھبەرلىكىنى مۇۋاپىق دەرىجىدە تەڭشەش كېرەك. بۇنىڭ ئۈچۈن ئالدى بىلەن كاتالوگ تۈزگۈچى خادىملارنى تەربىيىلەشنى كۈچەيتىپ، ئۇلارنى ھەقىقى بىلىم ئۆچۈرلارنى توپلىغۇچى ھەم تەمىنلىگۈچى خادىملاردىن قىلىپ يېتىشتۈرۈپ چىقىش كېرەك. ئۇندىن باشقا مۇكاپاتلاش مېخانىزمىنى كۈچەيتىپ، خىزمەت نەتىجىسى ياخشى بولغانلارنى مۇكاپاتلاپ، ئۇلارنىڭ ئاكتىپچانلىقىنى تولۇق قوزغىتىپ، خىزمەتتىكى يوشۇرۇن ئىقتىدارىنى جارى قىلدۇرۇپ،

ئۆزىنىڭ خىزمەت ئورنىدىن رازى بولۇش ئىدىيىسىنى تىكلەش كېرەك، شۇنداقلا ئاكتىپلارنى گەۋدىلەندۈرۈپ، ناچارلارنى شاللايدىغان، تالىشىپ خىزمەت ئورنىغا چىقىدىغان تۈزۈلمە ئىسلاھاتىنى يولغا قويۇپ، ھەر بىر خادىم ئۆز خىزمىتىنى تولۇپ تاشقان قىزغىنلىق بىلەن ئىشلەيدىغان كەيپىياتنى شەكىللەندۈرۈش كېرەك.

(3) ياخشى خىزمەت مۇھىتى يارىتىش كېرەك.

ياخشى خىزمەت مۇھىتىغا ئىگە بولۇش — خىزمەتچى خادىملارنىڭ تەن ساغلاملىقىنى ياخشىلاپ، خىزمەت ئۈنۈمىنى ئۆستۈرۈشكە زور پايدىسى بار، كاتالوگ تۈزگۈچى خادىملار ئادەتتە كۈتۈپخانا ئىچىدىكى سەبداشلىرى، كۈتۈپخانا سىرتىدىكى كەسىپداشلىرى ۋە ئوقۇرمەنلەر بىلەن يېقىن ئالماشتۇرۇش، ئۆز ئارا چۈشىنىش ھاسىل قىلىش ئارقىلىق تىرىشىپ، كىشىلىك ئالاقە مۇھىتىنى يارىتىشى كېرەك، ئۇندىن باشقا ئېكسكۇرسىيە قىلىش، ئۆز ئارا ئۆگىنىش، تەجرىبە ئالماشتۇرۇش جەريانىدا ئۆزىنىڭ بىلىم دائىرىسىنى كېڭەيتىپ، ئىناق-ئىتتىپاق بولۇپ، ئۆز-ئارا ھەمكارلىشىپ ئىشلەپ، ئۆزىدىكى چۈشكۈنلۈكنى تۈگىتىپ، ئۆز خىزمىتىدىن رازى بولىدىغان قىلىش لازىم.

(4) كاتالوگ تۈزگۈچى خادىملارنىڭ ئۇنۇمۋېرسال ساپاسىنى ئۆستۈرۈش لازىم.

ئەنئەنىۋى مەشغۇلات قىلىدىغان دەۋر بىلەن خوشلاشىپ، ئۇچۇر-كومپيۇتېر بىلەن مەشغۇلات قىلىدىغان دەۋرگە قەدەم قويغاندىن باشلاپ، كاتالوگ تۈزۈش خىزمىتى ئەسلىدىكى بېكىنمە يېپىق ھالەتتىن ھازىرقى كومپيۇتېر بىلەن مەشغۇلات قىلىدىغان ئاپتوماتلاشقان، تورلاشقان، ئۇچۇر دەۋرىگە قەدەم قويدى، كاتالوگ مەزمۇنى بۇرۇنقى بىر ۋاراق قەغەز ھالىتىدىن ھازىر كومپيۇتېردا ئوقۇلىدىغان، سىپرلىق ئۇچۇر شەكلىگە ئايلاندى، يۇقىرىقى ئۆزگىرىشلەر كاتالوگ تۈزۈش خىزمىتىنىڭ ئۆلچىمىنىڭ تېخىمۇ يۇقىرى كۆتۈرۈلگەنلىكىنى، خىزمەتنىڭ قىيىنلىق دەرىجىسىنىڭ ئاشقانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ، شۇڭا كاتالوگ تۈزگۈچى خادىملارغا تېخىمۇ يۇقىرى تەلەپ قويۇلماقتا. بۇنىڭ ئۈچۈن: بىرىنچىدىن، كەسىپى ساپاسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش كېرەك. ئۇچۇر دەۋرىدىكى كاتالوگ تۈزۈش خىزمىتى، بىرگە ماھىر كۆپكە قادىر بولغان ئىختىساسلىق خادىملارغا ئېھتىياجلىق، يارامليق بىر كاتالوگ تۈزۈش خادىمى بولۇش ئۈچۈن، مۇقەررەر ھالدا پىشقان كەسىپى نەزەرىيىۋى ساپا ۋە كەسىپى پەن-تېخنىكا ساپاسى بولۇش لازىم. جۇڭگو كۈتۈپخانىلىرىنىڭ كىتابلارنى تۈرگە ئايرىش ئۇسۇلى، MARC شەكلىدە كىتابلارنى خاتىرىگە ئېلىش قائىدىلىرى، ئاساسى تېما مۇھىم سۆزنى تاللاش قائىدىسى قاتارلىقلار، كاتالوگ تۈزۈش خىزمىتىنىڭ مۇھىم ئاساسى بولۇپ، كاتالوگ تۈزگۈچى خادىملار ئۆز كەسىپى بىلىملىرىنى چوقۇم پىششىق ئىگىلىشى لازىم. ھازىر كۆپ ساندىكى ئالىي مەكتەپ كۈتۈپخانىلىرى كومپيۇتېر ئارقىلىق كاتالوگ تۈزۈشنى يولغا قويغان بولۇپ، بىرلەشمە كاتالوگ ئارقىلىق سانلىق مەلۇماتلار، ئۇچۇرلار، دائىرە ئاتالاپ ئورتاق پايدىلىنىش ئىشقا ئاشۇرۇلدى. مۇشۇنداق شارائىتتا كاتالوگ تۈزگۈچى خادىملار كومپيۇتېر مەشغۇلاتىغا پىشىق بولۇشى، خىزمەتتە ئىنچىكە بولۇشى، ئەستايىدىل سەۋرچانلىق بىلەن مەشغۇلات قىلىدىغان خىزمەت ئىستىلىنى تۇرغۇزۇپ، سانلىق مەلۇماتلارنىڭ تولۇق، توغرا، ئۆلچەملىك، سۈپەتلىك بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلىپ، خىزمەت ۋەزىپىسىنى يۇقىرى ئۈنۈم، تىز سۈرئەت بىلەن ئورۇنلىشى لازىم. كاتالوگ تۈزگۈچى خادىملارنىڭ رولىنى جارى قىلدۇرۇش بىلەن بىرگە، ئۇلاردىكى يوشۇرۇن كۈچنى قېزىپ چىقىشقا ئەھمىيەت بېرىش لازىم. مەسىلەن: كاتالوگ تۈزۈش داۋامىدا خادىملار كۈتۈپخانىدا ساقلىنىۋاتقان كىتابلارنىڭ قورۇلمىسى، تۈرلەرگە ئايرىلىشى، مەزمۇنى قاتارلىقلارنى پىششىق ئىگىلەپ ئالالايدۇ. بۇ ئالاھىدىلىكتىن پايدىلىنىپ، ئوقۇرمەنلەرگە مەسلىھەت بېرىش مۇلازىمىتى بىلەن شۇغۇللىنىشقا تەكلىپ قىلسا بولىدۇ. ئومۇمەن كاتالوگ تۈزگۈچى خادىملار ئۆز ئالاھىدىلىكلىرىدىن پايدىلىنىپ،

ئىقتىدارىنى ئىشقا سېلىپ، خىزمەت مەزمۇنىنى مولاشتۇرۇپ، ئۆز قىممىتىنى جارى قىلدۇرۇش ئارقىلىق، ئۈمىدسىزلىك كەيپىياتىنى تۈگىتىپ، كۈتۈپخانا خىزمىتىدىكى تۈرلۈك ئاجىز ھالقىلاردىن ساقلىنىپ، ئۆز خىزمىتىگە سادىق بولۇش روھىنى يۇقىرى كۆتۈرگىلى بولىدۇ. ئىككىنچىدىن، تەن ساغلاملىق ساپاسى ۋە پسىخىك ساپاسىنى ئۆستۈرۈش كېرەك. تەن ساغلاملىق ـ ئادەم بەدىنىنىڭ سالامەتلىكىنى، پسىخىكا ـ ئادەمنىڭ پسىخىك ھالىتىنى كۆرسىتىدۇ. بىر ئادەمنىڭ پسىخىكىسى ۋە تەن سالامەتلىكى ساغلام بولغاندىلا، ھەقىقى ساغلام بولغان بولىدۇ. شۇنداقلا خىزمەتنى ياخشى ئىشلىيەلەيدۇ. جاپالىق خىزمەت ۋەزىپىسىنى ئۆز ئۈستىگە ئالغان، ھەر بىر كاتالوگ تۈزگۈچى خادىم مۇستەھكەم ئىرادە تىكلەپ، ئاكتىپ پوزىتسىيە بىلەن خىزمەتتىكى تۈرلۈك قىيىنچىلىقلارغا تاقابىل تۇرۇشى، ئۆز ـ ئۆزىنى تەڭشەشكە ماھىر بولۇپ، خىزمەتتىكى بىسمىنى ھەربىكەتلەندۈرگۈچ كۈچكە ئايلاندۇرۇپ، ئەمەلىيەت جەريانىدا ئۆزىنى چىنىقتۇرۇشى لازىم. يەنە بىر تەرەپتىن، جىسمانىي جەھەتتىن چىنىقىشقا ئەھمىيەت بېرىشى، خىزمەت ئارىلىقىدا قەرەللىك ھالدا ساغلاملىق گىمناستىكىسى ئويناش، كۆزنى دەم ئالدۇرۇش ئارقىلىق، نورمال بولغان روھى ساغلاملىق ۋە تەن ساغلاملىقىنى ساقلاپ، تولۇپ تاشقان جۇشقۇن روھ يېتىلدۈرۈشى كېرەك.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، ئالىي مەكتەپ كۈتۈپخانىلىرىدىكى كاتالوگ تۈزگۈچى خادىملارنىڭ كەسىپتىن زېرىكىش ھادىسىسى — جەمئىيەت، مەكتەپ ۋە خىزمەتداشلارنىڭ ئورتاق كۆڭۈل بۆلۈشىگە ئېرىشىشى لازىم. مۇۋاپىق تەدبىر قوللىنىپ، ئۆزلۈكسىز تىرىشىپ، كاتالوگ تۈزگۈچى خادىملارنىڭ كەسىپتىن زېرىكىش پەيدا قىلىدىغان ئامىللارنى تۈگەتكەندىلا، ئۇلارنىڭ خىزمەت ئاكتىپچانلىقى قوزغىلىپ، كاتالوگ تۈزۈش خىزمىتىنىڭ سۈپىتىنى ۋە ئۈنۈمىنى يۇقىرى كۆتۈرگىلى، كۈتۈپخانا ئىچىدىكى باشقا بۆلۈملەر بىلەن ياخشى ماسلاشتۇرغىلى، كۈتۈپخانىنىڭ ئىقتىدارىنى ياخشى جارى قىلدۇرۇپ، ئوقۇرمەنلەر ئۈچۈن تېخىمۇ ئەلا مۇلازىمەت قىلغىلى بولىدۇ.

پايدىلانمىلار

[1] 张響. 高校图书馆员工职业倦怠问题解析[J]. 图书情报知识, 2006(3).

[2] 杨秀玉. 西方教师职业倦怠研究述评[J]. 外国教育研究, 2005, 32(11).

[3] 高博. 工作压力与工作倦怠的联系与区别[J]. 图书馆工作与研究, 2008.8.

جاۋابكار مۇھەررىرى: ئابدۇرۇسۇل كىچىكئاخۇن

ماقالە نومۇرى:1005-5878 (2009) 03-137-04

كۇتۇپخانىنىڭ ساپا مائارىپىدا تۇتقان ئورنى ۋە رولى توغرىسىدا*

رەنا ئالىم

(شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى كۇتۇپخانىسى، ئۈرۈمچى، 830046)

قىسقىچە مەزمۇنى: ئومۇمىي خەلق ساپا مائارىپىنى كۈچەيتىش دۆلەتنىڭ ئۇنىۋېرسال ئىقتىدارىنى ئاشۇرۇشتىكى مۇھىم ھالقا، ماقالىدە كۇتۇپخانىلارنىڭ ئومۇمىي خەلق ساپا مائارىپىنى كۈچەيتىشتىكى ئەۋزەل شەرت-شارائىتلىرى شەرھلىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىرگە كۇتۇپخانىلارنىڭ ئومۇمىي خەلق ساپا مائارىپىدا تۇتقان ئورنى، بولۇپمۇ چوڭلار مائارىپى ۋە ئۆزلۈكسىز مائارىپىنى ئىزچىللاشتۇرۇشتىكى مۇھىم رولى ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ.

摘要: 加强全民素质教育是增强国家综合能力的主要关键，校主要论述了图书馆加强全民素质教育的优越条件，于此同时提出了图书馆在全民素质教育的地位特别是贯彻成人教育和继续教育主要作用。

Abstract: Strengthening the people's level education is an important part of improving the nation's overall ability; this article explicates the superior requirements and environment of libraries in strengthening the people's overall level education. Along with this, the role of libraries in the people's overall level education, especially its important role in sustaining adult education and continution education, is put forward for consideration.

كىتابلارنى جۈمگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: G25　ماتېرىيال بەلگىسى: A

پەن-تېخنىكىنىڭ تەرەققىي قىلىشى، ئىقتىسادنىڭ گۈللىنىشى، ھەتتا پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ ئالغا ئىلگىرىلىشى، تېگى-تەكتىدىن ئېيتقاندا ئەمگەكچىلەر ساپاسىنىڭ يۇكسىلىشى ھەمدە زور مىقداردىكى لاياقەتلىك خادىملارنىڭ يېتىشىپ چىقىشىغا باغلىق. ئومۇمىي خەلقنىڭ ساپاسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش دۆلەتنىڭ زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنى تېزلىتىشتىكى ئىستراتېگىيىلىك ئەھمىيەتكە ئىگە قۇرۇلۇشلارنىڭ بىرى، شۇنداقلا دۆلەتنى گۈللەندۈرۈشنىڭ مۇھىم تەدبىرى.

ئۇنىۋېرسال ساپانى ئۆستۈرۈش، دۆلەت ئومۇمىي خەلقىنە نىسبەتەن يۇرگۈزگەن ئۇزاق مۇددەتلىك تەربىيىلەش يۇنىلىشى ۋە نىشانى شۇنداقلا دۆلەت پۇقرالارغا بەلگىلىگەن مەجبۇرىيەت ۋە ئۆلچەم. كىشىلەر مۇشۇ ئاساستا سىياسىي، ئىجتىمائىي ئېڭىنى، ئىشلەپچىقىرىش ئۇنۇمدارلىقى ۋە ئىقتىساد ئېڭىنى، بازار رىقابىتى ۋە ئۆزلۈكسىز تەرەققىيات قارىشىنى، ئىجتىمائىي ۋە كەسىپىي ئەخلاق چۈشەنچىسىنى، تىل-يېزىق تۈرلۈك ئۇچۇر، ئۇچۇرلاردىن پايدىلىنىش ۋە باشقا كۆپ قاتلاملىق ئىقتىدارلىرىنى يېتىلدۈرەلەيدۇ ۋە يۇقىرى كۆتۈرەلەيدۇ.

ئومۇمىي خەلق ساپا مائارىپى كۆپ قىرلىق، كۆپ قاتلاملىق ئىجتىمائىي مائارىپ ۋە تەربىيىلەش پائالىيىتى بولۇپ، بۇ بەلگىلىك

* بۇ ماقالە 2008-يىلى10-مارت تاپشۇرۇپ ئېلىندى.

ئاپتورنىڭ قىسقىچە تەرجىمىھالى: رەنا ئالىم (1971-يىلى11-ئايدا تۇغۇلغان)، كىتاب باشقۇرغۇچى، كۇتۇپخانا باشقۇرۇش تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

دەرىجىدىكى مۇقىم تەرىپىلەش ۋە نىشانلىق يېتىشتۈرۈش خاراكتېرىگە ئىگە. شۇڭا ئۇ دۆلەتنىڭ تۈرلۈك مائارىپ ۋە مەدەنىيەت سىستېمىلىرىنىڭ ئورتاق كۈچ چىقىرىشى ۋە قوللىشىدىن ئايرىلالمايدۇ.

كۇتۇپخانا بىر خىل مەدەنىيەت ئاپپاراتى بولۇپ، ئۇ ئومۇمىي خاراكتېر ۋە فۇنكسىيە جەھەتتە مائارىپ بىلەن تەڭ ئورۇندا تۇرىدىغان تەرىپىلەش مۇئەسسەسدۇر. بۇنداق بولۇشىنى كۇتۇپخانىنىڭ تۈۋەندىكىدەك بىر نەچچە خاراكتېرى ۋە خۇسۇسىيىتى بەلگىلىگەن.

1) كۇتۇپخانا مەدەنىيەت ۋە ئۇچۇر مەركىزى

كۇتۇپخانا ئىنسانلار مەدەنىيىتىنىڭ سەمەرىسى بولۇپ، ئۇ ئۇزاق تارىخىي دەۋرلەردىن بۇيان ئىنسانلار جەمئىيىتى تەرەققىياتىغا ماس هالدا پەيدا بولۇپ ۋە ئۇزلۇكسىز تەرەققىي قىلىپ كەلدى. ئۇ ئىنسانلار مەدەنىيىتىنىڭ جەۋھەرلىرىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملەپ، پۈتكۈل ئىنسانلار مەدەنىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئەڭ يۇكسەك ۋەكىلى سۈپىتىدە ھەر قايسى تارىخىي دەۋرلەرنىڭ مەدەنىيەت تەرەققىياتىنىڭ بەلگىسى ۋە ئۈلچىمى بولۇپ كەلدى.

كۇتۇپخانا پەيدا بولغاندىن تا بۈگۈنگە قەدەر، ئىنسانلار بىلىمىنىڭ ھەر قايسى تەرەپلىرىنى تۈرلۈك ۋاستىلەر، بولۇپمۇ نەشرى بۇيۇملار ئارقىلىق توپلاپ ۋە يىغىپ، ئۇنى ئىنسانلارنىڭ ۋە جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئىلگىرى سۈرۈلۈشىگە ئاساس سالدى ھەم خىزمەت قىلدۇردى. ئىنسانلار كۇتۇپخانىدىن ئىبارەت بۇ ئالاھىدە مەدەنىيەت يۈرتىدا ئۆزىنىڭ قىزىقىشى ۋە تالىلىشى ئاساسىدا تۈرلۈك ئۇچۇر ۋە بىلىملەردىن بەھرىمان بولدى ھەم بولماقتا. شۇنىڭ بىلەن بىرگە كىشىلەر يەنە بۇ يەردە بىلىم ـ ئۇچۇر ئىگىلەش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۆزىنىڭ مەدەنىيەت بىلىملىرىنى كېڭەيتىپ ھەم چوڭقۇرلاشتۇرۇپ دۇنيانى، تەبىئەتنى، ئىنسانلار جەمئىيىتىنى ۋە ئۇنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنىڭ قائىدە ـ قانۇنىيەتلىرىنى ئىگىلەپ، ئىلغار ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىگە ئايلاندى. كۇتۇپخانىدىن ئىبارەت بۇ ئالاھىدە سورۇندا كىشىلەر ئۆزئارا ئۇچرىشىش، پىكىر ئالماشتۇرۇش، تەجرىبە توپلاشتەك بىر يۇرۇش پائالىيەتلەر ئارقىلىق ئۆزىنىڭ مەدەنىيەت ساپاسىنى ئۆزلۇكسىز يۇقىرى كۆتۈرۈپ كەلدى. دېمەك، كۇتۇپخانا كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ مەدەنىيەت ساپاسىنى ئۆستۈرۈشتە ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكى بىلەن ئالاھىدە ئورۇن تۇتۇپ كەلدى.

2) كۇتۇپخانا ئۆزگىچە شەكىلدىكى دەرسخانا

كۇتۇپخانا پەيدا بولغاندىن تا ھازىرغا قەدەر كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ مەدەنىيەت بىلىملىرىنى ئۆگىنىشتىكى ئالاھىدە دەرسخانا بولۇپ كەلدى. كۇتۇپخانىدا تۈرلۈك ئۇچۇر، ھۆججەت ماتېرىياللار توپلانغان ھەم ساقلانغان بولۇپ، ئۇلار بەلگىلىك قائىدە ـ قانۇنىيەتلەر ئاساسىدا تەرتىپلىك ئورۇنلاشقان بولۇپ، جەمئىيەتتىكى كەڭ پەن ـ تېخنىكا تەتقىقات خادىملىرى ئۇچۇنلا خىزمەت قىلىپ قالماي، بەلكى ھەر ساھە ـ ھەر كەسىپتىكى ئوقۇرمەنلەرنىڭ ئۆز بىلىملىرىنى ئۆستۈرۈش، مۇكەممەللەشتۈرۈشتىكى ئەڭ مۇۋاپىق جايى ھېسابلىنىدۇ. كۇتۇپخانا كەڭ جەمئىيەت ئەزالىرىغا ئېچىۋېتىلگەن بولۇپ، بۇ يەردە ئوقۇرمەنلەر ھېچقانداق چەكلىمىگە ئۇچرىمايدۇ. كۇتۇپخانىدىكى پۈتكۈل ئۇچۇر ماتېرىياللار تۈر جەھەتتە ھەم سان جەھەتتە چەكلىمىگە ئۇچرىمايدۇ. ھەر قانداق بىر كەسىپ ھەر قانداق بىر ساھەدىكى، بىلىم قۇرۇلمىسى ھەم بىلىم قاتلىمىغا ئىگە بىر ئادەم زامان، ماكاننىڭ چەكلىمىسىدىن مۇستەسنا ھالدا بىمالال ئولتۇرۇپ، ئۆزىگە ئېھتىياجلىق ئۇچۇر ھۆججەتلەرگە ئېرىشەلەيدۇ. بۇ يەردە ئوقۇتقۇچىنىڭ بولۇشى شەرت قىلىنمايدۇ. پەقەت كۇتۇپخانا ئۆزىنىڭ ئەتراپلىق

مۇلازىمىتى ۋە ئەلا مۇھىتى بىلەن ئوقۇرمەنلەر ئۈچۈن ئەڭ ئېھتىياجلىق بولغان مۇلازىمەتلەر بىلەن تەمىن ئېتىدۇ. بۇ جەھەتتە كۇتۈپخانا ھېچقانداق مەدەنىيەت مۇئەسسەسى ئورۇندىيالمايدىغان ئالاھىدە خاراكتېر ۋە ئىمتىيازغا ئىگە.

3) كۇتۈپخانا ئەلا مۇھىتلىق ئۈچۈر كۆزنىكى

كۇتۈپخانا مۇھىت جەھەتتە پۈتۈنلەي ئوقۇرمەنلەرنىڭ ئېھتىياجىنى چىقىش قىلغان بولۇپ، مەيلى ئىچكى جەھەتتىكى ھەر قايسى كەسىپنى ھالقىلاردا بولسۇن ياكى تېخنىكا جەھەتتىكى ئۆتكەللەردە بولسۇن ۋە ياكى تاشقى مۇھىت جەھەتتىكى ئورۇنلاشتۇرۇشلاردا بولسۇن، ھەممىدە ئوقۇرمەنلەر ئۈچۈن مۇلازىمەت قىلىشتەك تۇپ نىشان ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ.

كۇتۈپخانا ماتېرىيال كىرگۈزۈش، رەتلەش، تۇپلاش ۋە پىششىقلاپ ئىشلەش جەھەتتە پۈتۈنلەي ئوقۇرمەنلەرنىڭ ئېھتىياجىنى چىقىش قىلىدۇ. گېزىت-ژۇرنال قاتارلىق دەۋرلىكى بىر قەدەر يۇقىرى ھۆججەت-ماتېرىياللار تولۇق ھەم تېز كىرگۈزۈلگەندىن سىرت، ھەرخىل تېل-يېزىقتىكى، ھەرخىل مەزمۇندىكى كىتاب-ماتېرىياللارمۇ كەڭ كۆلەمدە كىرگۈزۈلىدۇ، ھەم قانۇنىيەتلىك ھالدا تەرتىپلىك ساقلىنىدۇ. ھەر قانداق بىر ئوقۇرمەن ئۆزىگە ئېھتىياجلىق بولغان كىتاب-ماتېرىياللارنى ئەركىن تاللاش پۈرسىتىدىن بەھرىمەن بولالايدۇ.

كۇتۈپخانا يەنە تەرەققىيات جەھەتتە پۈتكۈل جەمئىيەت تەرەققىياتى بىلەن بولغان ماس قەدەملىكنى ئىشقا ئاشۇرغان بولۇپ، ئۈچۈر تېخنىكىسىنى كىرگۈزۈش ۋە ئۇنى ئومۇملاشتۇرۇشتا ئىزچىل تۇرده ئاۋانگارت بولۇپ كەلدى. بۈگۈنكى كۇتۈپخانىلار تورلاشقان، ئېچىۋېتىلگەن، سىفىرلىق كۇتۈپخانىلارغا ئايلىنىپ، كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ بۇ جەھەتتىكى ئېھتىياجىنى قاندۇرۇپ كەلمەكتە.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا كۇتۈپخانىلارغا نۇرغۇن ئەسلىمىلەر سەپلەنگەن بولۇپ، پاكىزە، ئازادە، راھەت، كۆڭۈللۈك بولغان بىرخىل ئىلمىي پۇراقلا ئىگە ئالاھىدە مۇھىت يارىتىلغان. يۇزلىگەن، مىڭلىغان ئوقۇرمەنلەر بىرلا ۋاقىتتا بەھرىمەن بولىدىغان قىرائەتخانىلار، ئېلېكترونلۇق قىرائەتخانىلار ئالاھىدە ئورۇنلاشتۇرۇلغان. بۈنىڭدىن سىرت كۇتۈپخانا يەنە يېشىل ھايات قۇرۇلۇشىنى يولغا قويغان بولۇپ، ئىچكى جەھەتتە چاڭ-توزاندىن خالىي، ئىس-تۈتەكتىن خالىي، شاۋقۇن-سۇرەندىن خالىي كۆڭۈلدىكىدەك بىلىم يۇرتىغا ئايلىنىپلا قالماستىن، بەلكى تاشقى مۇھىت جەھەتتىكى سېلىنمىغىمۇ نۇرغۇن كۈچ چىقارغان. ھازىرقى كۇتۈپخانىلار دەل-دەرەخ، گۈل-گىياھلارغا پۈركەنگەن يېشىللىق ئالەمگە مەنسۇپ بولغان يېپ-يېڭى ئارامگاھلارغا ئايلاندى. قىسقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، كۇتۈپخانىلار ئۆزىدىكى تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي شەرت-شارائىتلارنىڭ مۇمكىنچىلىكى دائىرىسىدە ئۆز فۇنكسىيەسىنى جارى قىلدۇرۇپ، ئىجتىمائىي تەرەققىيات، جۇملىدىن مەدەنىيەت-مائارىپ ۋە ئومۇمىي خەلق مەدەنىيەت ساپاسىنىڭ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشىگە ئىجابىي تەسىر كۆرسىتىپ كەلدى.

يۇقىرىقىلاردىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، كۇتۈپخانا جەمئىيەتتىكى مۇھىم بىر مەدەنىيەت ئاپپاراتى بولۇپ، مەيلى ئىجتىمائىي پەن ساھەسىدە بولسۇن مەيلى تەبىئىي پەن ساھەسىدە بولسۇن، بەلگىلىك دەرىجىدە تەرەققىياتقا تۈرتكە بولۇپ، ئومۇمىي خەلق ساپاسىنىڭ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشىدە تەرىبىلەش، يېتەكلەش ۋە تۈرتكە بولۇشتا مۇھىم رول ئوينىاپ كەلدى. بۇنى تۆۋەندىكى بىر قانچە نۇقتىغا يىغىنچاقلاش مۇمكىن.

(1) بىلىش ۋە ئەقلىي قابىلىيەتنىڭ ئۆسۈشىگە تۈرتكە بولدى. كۇتۈپخانىلار ئۆزىدىكى مول

بىلىم ۋە ئۇچۇر زاپىسى، جۈغلانمىنىڭ يارىدىمىدە كەڭ خەلقنىڭ ئەڭ ئۇنۇملۇك ۋە ئەڭ قولايلىق بىلىم ئىگىلەش سورۇنى بولۇپلا قالماي، بەلكى ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىگە كېرەكلىك بىلىملىرىنى ئىگىلىشى، بىلىم قورۇلمىسىنى مۇستەھكەملەپ ئۇنىۋېرسال ئىقتىدارىنىڭ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشىگە، جۈملىدىن ئەقلىي ئىقتىدارىنىڭ ئۆسۈشىگە غايەت زور ئىجابىي تەسىر كۆرسىتىپ، ئەڭ كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ مەدەنىيەت ساپاسىنىڭ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشىگە تۈرتكە بولدى.

(2) ماس قەدەملىك تەرەققىياتنى ئىلگىرى سۈردى. كۆتۈپخانىلار ئۆزىنىڭ ئۇزۇن مۇددەتلىك تەرەققىيات تارىخىدا كىشىلەرنىڭ ئۆزلۈكسىز ئۆسۈۋاتقان مەنىۋى ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، كىشىلەرنىڭ تۈرلۈك بىلىم ئۇچۇر ۋاستىلىرى، جۈملىدىن نەشرىي بۇيۇملارغا بولغان ئېھتىياجى بىلەن نەشرىيات ئورۇنلىرى ئوتتۇرىسىدا ماسلاشتۇرۇش ۋە تەڭشەش خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەپ، ئۆزىنىڭ ۋاستىلىك رولىنى تولۇق جارى قىلدۇردى.

(3) ئىلىم ـ پەننىڭ ئومۇملىشىشى ۋە مائارىپنىڭ تەرەققىياتىغا ياخشى ئىمكانىيەت يارىتتى. كۆتۈپخانا ئۆزىنىڭ ئەلا مۇلازىمىتى ۋە ياخشى ئىجتىمائىي مۇھىتى بىلەن ئاساسىي مائارىپ ئۇستىگە ئالالمىغان ئالاھىدە بىر مائارىپنى يەنى چوڭلار مائارىپى بىلەن ئۆزلۈكسىز مائارىپنى ئۇستىگە ئالدى.

ئۇزۇن تارىخىي دەۋرلەردىن بۇيان كۆتۈپخانا ئۆزىدىكى بىلىم ـ ئۇچۇر جۈغلانمىا بايلىقىغا تايىنىپ، تۈركۈم ـ تۈركۈم ئىختىساسلىقلار قوشۇنىنىڭ يېتىشىپ چىقىشى ۋە تەرەققىي قىلىشىغا ئاساس سالدى. بولۇپمۇ چوڭلار مائارىپىنى ئومۇملاشتۇرۇش، پۈتكۈل خەلق ئومۇمىي ساپاسىنىڭ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشىگە ئىجابىي تەسىر كۆرسەتتى. بۈگۈنكى بىلىم ئىگىلىكى دەۋرىدە كۆتۈپخانىلار يەنە داۋاملىق تەربىيىدىن ئىبارەت يېڭى تارىخىي ۋەزىپىنى ئۇستىگە ئالدى.

ئومۇملاشتۇرغاندا، كۆتۈپخانىلار ئۆزىدىكى تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي ئەۋزەللىكلەر ئارقىلىق ئۆز فۇنكسىيەسىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەنە پۈتكۈل خەلقنىڭ پەن ـ مەدەنىيەت ساپاسىنى ۋە ئۇنىۋېرسال ساپاسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشتە ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينىپ، ئومۇمىي خەلق ساپا مائارىپىنىڭ ئومۇملىشىشىغا ۋە تەرەققىي قىلىشىغا تۈرتكە بولدى.

پايدىلانمىلار

[1]孔燕. 论图书馆与全民素质教育[J]. 科技情报开发与经济,2007(4.)

[2]孙治钢. 论强化县公共图书馆在全民素质教育中的作用[J]. 中国成人教育, 2007(14).

[3]姜冬云. 论图书馆在全民素质教育中的作用[J]. 边疆经济与文化, 2007(2).

جاۋابكار مۇھەررىرى: ئابدۇرۇسۇل كىچىكئاخۇن

Journal of Xinjiang University

(Philosophy and Social Sciences, Uygur Edition)

Vol.30, Iss.3(Total:119) September 2009

Contents

Historical Comparative Method and Comparative Method in Divanu Lugahat-it Turk ..... *Omar Davut* (1)

On the Category of Aspect in Modern Uyghur ..... *Abduréhim Rakhman* (13)

An Exposition on Innovation in the Structure of Our School's Political Leader Students Group ..... *Erkin Muhemmettursun* (20)

Thoughts on the Dolan Uyghurs' Song and Dance from the Perspective of Ecological Culture ..... *Chimen Nejmidin* (27)

The Condition of the Development of Service Trades in Xinjiang, and Measures for Dealing with Some Persistent Problems ..... *Élyas Jalalidin and Ablimit Kérem* (33)

On Some Problems which Exist in the Teaching Work of Young Teachers Currently Working at Colleges and Measures for Alleviating Them ..... *Zulhayat Isma'il* (41)

Reduplicating Words in the Modern Uyghur Language ..... *Reshide Hémit* (46)

On Other Languages' Influence on the Phonetics of the Uyghur Language ..... *Ruqiye Osman* (49)

A Re-examination of the Usage of Grapes in Ancient Uyghur Medicine ..... *Abliz Muhemmet Sayrami* (53)

On Color in the Uyghurs' Culture, and on the Symbolic Meanings Expressed in It ..... *Ablimit Muhemmet Yiltizliq* (64)

On How Creative Works Written on Productive Themes Ought to Be ..... *Muhemmet Abliq Böreyar* (71)

On the Myth-like Character of Recent Uyghur Prose Works ..... *Batur Mekhsut* (76)

On the Portrayal of Women in the Novellas of Zordun Sabir ..... Sheripe Ghopur (88)

On Rules Governing the Correct Receipt of Goods ..... *Gheyret Nurekhmet* (97)

On the Necessity of Maintaining a Scholarly Attitude when Learning the History of Chinese Law ..... *Erkin Tokhti* (105)

On the Necessity of Extending Adult Education to the Villages ..... *Mukhter Ebeydulla* (111)

On Problems Remaining in Teaching the Textbook "Selections from Modern Chinese Literature" in Chinese, and on Methods for Resolving Those Problems ..... *Güljamal Abit* (115)

A Short Exposition on Psychological Advice and Psychological Treatment ..... *Asiye Hékim*(119)

On the Importance of Teaching Materials in Learning Foreign Languages ..... *Roshan Imin* (125)

On Factors in the Boredom which Cataloguers in College Libraries Feel Toward Their Profession ..... *Salamet Semet* (131)

On the Place and Role of the Library in Level Education ..... *Rena Alim* (137)

ВЕСТНИК СИНЬЦЗЯНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА
(Трёхмесячный журнал философи и общественной науки на уйгурсом языке)
№.3.2009г (Общий: № 119)

СОДЕРЖАНИЕ

Историческое сравнение и способы сравнения в《словаре тюрских наречий》 ····· Умар Давут (1)

Вид глаголов в современном уйгурском языке ····· Абдурехим Рохман (13)

О воспитании преподавателей – политруков в нашем университете ····· Аркин Маматтурсун (20)

Взгляд на доланское танцевальное искусство с точки зрения экологической культуры ····· Чимэн Наджмидин (27)

Развитие отрасли бытового обслуживания суар и способы решения существующих в ней проблем ····· Ильяс Джалалидин, Аблимит Керэм (33)

Существующие вопросы в преподавательской работе вузов и способы их решения ····· Зульхаят Исмаил (41)

Повторы в современном уйгурском языке ····· Рэщида Хемит (46)

Влияние других языков на фонетику уйгурского языка ····· рукия усман (49)

Повторное изучение роли виноградов в древней уйгурской медицине ····· Аблиз Мухаммад Сайрами (53)

Культура и символическое значение красок среди уйгуров ····· Аблимит Мухаммат Йилтизлик (64)

Особенности произведений на переходные темы ····· Мухаммад Аблиз Борэяр (71)

Мифический стиль в современной уйгурской прозе ····· Батур Махсут (76)

Женские образы в повестях зурдуна сабира ····· Щарифа Абдугопур (88)

О доброжелательном получении имущественных прав ····· Гайрат Нурьэхмат (97)

Необходимость научного отношения к изучению истории законодательства китая ····· Аркин Тохти (105)

Необходимость обучения взрослых в деревнях ····· Мухтар Абайдулла (111)

Существующие вопросы в преподавании «хрестоматии современной китайской литературы» и способы их решения ····· Гульджамал Абит (115)

Краткое рассуждение психологического запроса и психологического лечения ····· Асия Хеким (119)

Роль учебника в изучении иностранных языков ····· Рощан Иминь (125)

Факторы апатии работников, составляющих каталог в библиотеках вузов ····· Саламэт Сэмэт (131)

Место и роль библиотеки в качественном образовании ····· Рэна Алим (137)

پروفېسسور ئۈمىد خالىق
玉米提．哈力克教授

ئۈمىد خالىق، ئۇيغۇر، پروفېسسور، ئىكولوگىيە ئىلمىي بويىچە كۆزگە كۆرۈنگەن دوكتور، ماگىستىر ئاسپىرانت يېتەكچىسى. ئۈمىد خالىق 1966-يىلى 2-ئاينىڭ 16-كۈنى ئاقسۇ ئۇلايىتىنىڭ ئاۋات ناھىيىسىدە تۇغۇلغان. 1982-يىلى 7-ئايدا ئاقسۇ ئۇلايەتلىك 1-ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرگەن. 1982-يىلى 9-ئايدىن 1987-يىلى 7-ئايغىچە شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ جۇغراپىيە كەسپىدە ئوقۇغان. 1990-يىلى 7-ئايدا «قۇرغاق رايونلارنىڭ بىئولوگىيىلىك بايلىقلىرىنى قوغداش» كەسپى بۇيىچە ئاسپىرانتلىق ئوقۇشىنى تاماملاپ، ماگىستىرلىق ئۇنۋانىغا ئېرىشكەن. 1990-يىلدىن 1996-يىلغىچە شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ جۇغراپىيە فاكۇلتېتىدا ئاسسىستېنت، لېكتور بۇلۇپ ئىشلىگەن. 1996-يىلى شاڭخەي تۇڭجى ئۇنىۋېرسىتېتىدا گېرمان تىلى بۇيىچە بىر يىل بىلىم ئاشۇرغان. 1997-يىلى 5-ئايدىن 2002-يىلى 11-ئايغىچە گېرمانىيە بېرلىن پەن-تېخنىكا ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ مۇھىت پىلانلاش ۋە باشقۇرۇش ئىنستىتۇتىدا دوكتورلۇق تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانغان.

پروفېسسور ئۈمىد خالىق تاماملىغان «شىنجاڭنىڭ ھەسەل مەنبەلىك ئۆسۈملۈكلىرى بايلىقى ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش» ناملىق ئاسپىرانتلىق ماقالىسى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى تەرىپىدىن خەنزۇچە (1993-يىلى) ۋە ئۇيغۇرچە (1995-يىلى) ئىككى خىل تىلدا نەشر قىلىنغان ھەم 1993-يىلى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى پەن-تەتقىقات نەتىجىلىرىنى باھالاشتا 2-دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشكەن. ئۇ تاماملىغان « قۇرغاق رايونلاردا شەھەر كۆكەرتىشنىڭ ئېكولوگىيىلىك ئاساسلىرى — تارىم ئويمانلىقىدىكى بوستانلىق شەھەرلىرى مىسالىدا» ناملىق چوڭ ھەجملىك دوكتورلۇق دىسسېرتاتسىيىسى 2003-يىلى 5-ئايدا گېرمانىيىدە گېرمان تىلىدا نەشر قىلىنغان. 450 مىڭ خەتلىك بۇ ئەسەر تا بۈگۈنگىچە گېرمانىيىدە ئېلىپ بېرىلىۋاتقان شىنجاڭ ھەققىدىكى تەتقىقاتلاردا ئاساسلىق قورال كىتاب بولۇپ كەلمەكتە.

پروفېسسور ئۈمىد خالىق تولۇق كۇرس ۋە ئاسپىرانت ئوقۇغۇچىلارغا «مۇھىت ئىلمىي ھەققىدە ئومۇمىي بايان»، «ئېكولوگىيىلىك پىلانلاش ۋە باشقۇرۇش»، «لاندشافت ئېكولوگىيىسى»، «مۇھىت ئېكولوگىيىسى ئىلمىي»، «شەھەر ئېكولوگىيىسى ئىلمىي»، «ئايلانما ئىقتىساد ۋە ئېكولوگىيە قۇرۇلۇشى» قاتارلىق 10 نەچچە خىل دەرس ئۆتكەن. ئۇ ئوقۇتۇش خىزمىتى بىلەن بىرگە، كۆپ تەرەپلىمە ئىلمىي تەتقىقاتلار بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئېكولوگىيىسى تەتقىقات ساھەسىدە، دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدا بەلگىلىك نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرگەن.

2002-يىلىدىن بېرى، ئۇ «تارىم دەريالىسىنىڭ ئايلاغ ئېقىنىغا جىددىي سۇ يەتكۈزۈش قۇرۇلۇشىنىڭ ئېكولوگىيىلىك ئۇنۇمىگە مىقدارلىق باھا بېرىش» ئاساسلىق تېما قىلىنغان يەتتە تەتقىقات تۈرىگە مەسئۇل بولۇپ، تەتقىقات ئۇسۇلى ۋە تەتقىقات نەتىجىسى جەھەتتە بەلگىلىك يېڭىلىق يارىتقان. 2004-يىلىدىن بېرى، ئۇ يەنە جۇڭگو-گېرمانىيە ھەمكارلىقىدىكى «شىمالىي جۇڭگو رايونلىرىدا كۆمۈر قاتلاملىرىغا ئۆزلۈكسىز ئوت كېتىش ئاپىتىنىڭ سەۋەبلىرى ۋە ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش»، «تۇغراق ئورمىنىنىڭ ھاياتىي كۈچى ۋە ئەسلىگە كېلىش ئىمكانىيىتىنى مىقدارلىق دەللىلەش» قاتارلىق تەتقىقات تۈرلىرىگە جۇڭگو تەرەپتىن باشچىلىق قىلىپ، ئىلمىي نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرگەن. ئۇ ھازىرغىچە دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى مەتبۇئات ۋە نوپۇزلۇق ئىلمىي ژۇرناللاردا توت پارچە ئىلمىي كىتاب، 30 نەچچە پارچە ئىلمىي ماقالە ئېلان قىلغان.

ئۇ ھازىر شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى بايلىق ۋە مۇھىت ئىلمى ئىنستىتۇتىنىڭ پروفېسسورى، گېرمانىيە بېرلىن پەن-تېخنىكا ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ تەكلىپلىك تەتقىقاتچىسى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق بوستانلىق ئېكولوگىيىسى نۇقتىلىق تەجرىبىخانىسىنىڭ تەتقىقات تايانچىسى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ياش پەن-تېخنىكا خادىملىرى ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ جەمئىيەت باشلىقى، گېرمانىيە خەلقئارا ئىلىم-پەن ئالماشتۇرۇش مەركىزى (DAAD) نىڭ شىنجاڭدىكى ئالاھىدە ۋەكىلى بولۇپ ئىشلەۋاتىدۇ.

主　　编：乌斯曼·斯马义·塔里木
副　主　编：阿布都肉苏力·克其克阿洪
副　主　编：康巴尔尼沙·买买提阿吉
本期执行编辑：阿布都肉苏力·克其克阿洪
封 面 设 计：亚森江·木沙

باش مۇھەررىر: ئوسمان ئىسمايىل تارىم
مۇئاۋىن باش مۇھەررىر: ئابدۇرۇسۇل كىچىكئاخۇن
مۇئاۋىن باش مۇھەررىر: قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى
بۇ سانىنىڭ مەسئۇل مۇھەررىرى: ئابدۇرۇسۇل كىچىكئاخۇن
مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: ياسىنجان مۇسا

新疆大学学报

（哲学社会科学维文版）

（季刊）

（1980 年创刊）

2009 年 9 月 1 日（第 30 卷第 3 期）

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى

（پەلسەپە ـ ئىجتىمائىي پەن قىسمى）

（پەسىللىك ژۇرنال）

نەشر قىلىنغان يىلى: 1980 ـ يىلى

2009 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى (30 ـ يىللىق 3 ـ سان)

主管单位：新疆大学
主办单位：新疆大学
出版单位：新疆大学学报编辑部
地　　址：乌鲁木齐市胜利路 14 号
邮　　编：830046；电话：0991—8582927
电子信箱：xuebao@xju.edu.cn
印刷单位：新疆大学印刷厂
国内发行：全国各地邮政局
国外发行：中国国际图书贸易总公司
（北京 399 信箱）
国际标准刊号：ISSN 1005—5878
国内统一刊号：CN 65—1034/G4—W
国外代号：5798(QR)
国内代号：58—13

باشقۇرغۇچى ئورۇن: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى
مەسئۇل ئورۇن: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى
نەشرقىلغۇچى ئورۇن: «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» تەھرىر بۆلۈمى
ئادرېسى: ئۈرۈمچى شەھرى غالىبىيەت يولى 14 ـ قورۇ
پوچتا نومۇرى: 830046؛ تېلېفون نومۇرى: 0991—8582927
ئېلېكترونلۇق خەت سانداۋقى: xuebao@xju.edu.cn
باسقۇچى ئورۇن: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى باسما زاۋۇتى
مەملىكەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى پوچتا ئىدارىلىرى تارقىتىدۇ
جۇڭگو خەلقئارا كىتاب سودىسى باش شىركىتى خەلقئاراغا تارقىتىدۇ
（بېيجىڭ 399 ـ نومۇرلۇق خەت سانداۋقى）
خەلقئارالىق ئۆلچەم نومۇرى: ISSN 1005—5878
مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلگەن نومۇرى: CN 65—1034/G4—W
خەلقئارالىق ۋاكالەت نومۇرى: 5798(QR)
مەملىكەت ئىچىدىكى ۋاكالەت نومۇرى: 58—13

定价：6.00 元
باھاسى: 6.00 يۈەن